

Φάνης Γ. Δασούλας

ΟΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΒΛΑΧΩΝ

Διδάκτορας Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Οι βυζαντινο-βουλγαρικές συγκρούσεις και η οριστική διάλυση του πρώτου βουλγαρικού κράτους το 1018 μ.Χ. φέρνουν στο ιστορικό προσκήνιο των Βαλκανίων ορισμένες πληθυσμιακές ομάδες που φέρουν τη νεοφανή¹ ονομασία *Βλάχοι*². Παρά τη γεωγραφική τους διασπορά, αυτοί εμφανίζονται εξ αρχής ως φορείς συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών, ορισμένα από τα οποία καθίστανται δομικά στοιχεία του τρόπου οργάνωσης των κοινωνιών τους σε όλη τη διάρκεια του παραδοσιακού κόσμου.

Η επισήμανση μίας ρομανικής γλωσσικής ταυτότητας, επιβίωση μίας ανατολικής εκδοχής της *sermo vulgaris*³, οδήγησε συχνά την ιστορική έρευνα στην αναζήτηση ενός καταγωγικού μύθου για τους Βλάχους. Επικεντρωμένη, κυρίως, σε ερμηνείες που διαπνέονται από τη σύγχρονη εθνολογική πραγματικότητα του βαλκανικού κόσμου, εμβάθυνε συχνά σε προγενέστερες της εμφάνισής τους εποχές. Αγνοήθηκε, έτσι, σε σημαντικό βαθμό το

1. Αποκαλούμε το εθνώνυμο «Βλάχοι» νεοφανές, επειδή η πρώτη του ιστορική καταγραφή (τέλη του 10^{ου} αιώνα) δεν αποτελεί ένδειξη ότι ο συγκεκριμένος πληθυσμός είναι νεοφερμένος στο χώρο της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Αντίθετα, διάφορες τοπωνυμικές και φιλολογικές μαρτυρίες πιστοποιούν μια παλιότερη παρουσία του στη βαλκανική χερσόνησο. Αναφέρεται για πρώτη φορά το 976 μ.Χ. ή κατά μία άλλη άποψη το 980 μ.Χ. Βλ. I. Σκυλίτσης, *Synopsis Historiarum*, vol. V, J. Thurn, CFHB, Berlin-N. York 1973, σ. 329 και A. Arbmbuster, *Romanitatea Românilor*, Enciclopedică, București 1993², σ. 18, σημ. 2.

2. Ο όρος *Βλάχος* προέρχεται από την, κελτικής ρίζας, γερμανική λέξη *Walh*, με την οποία οι αρχαίοι Γερμανοί προσδιόριζαν τους Ρωμαίους και γενικότερα τους λαούς που είχαν ενσωματωθεί πολιτειακά και πολιτισμικά στον ρωμαϊκό κόσμο. Ο δανεισμός της από τους μεσαιωνικούς Σλάβους επιφέρει τη φωνητική της μετατροπή σε *Vlah*. Υπό αυτή τη μορφή μετεξελίσσεται σε όρο που προσδιορίζει πληθυσμούς της νοτιοανατολικής Ευρώπης που μιλούν διάφορες μορφές της βαλκανο-ρωμανικής γλώσσας, δηλαδή των νεολατινικών διαλέκτων του βαλκανικού χώρου.

3. Η Λαϊκή ή Δημώδης Λατινική.

ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου αναδύονται αρχικά οι Βλάχοι, ως διακριτή πληθυσμιακή ομάδα, γεγονός που δεν ευνόησε μία συνολική ανάγνωση των μεσαιωνικών κοινωνιών τους. Ανεξάρτητα, όμως, από τις εθνικές αφηγήσεις αναφορικά με την προέλευσή τους, οι πρώτες ιστορικές αποτυπώσεις σκιαγραφούν έναν πληθυσμό που αναδύθηκε μέσα από τις διαδικασίες συγκρότησης του μεσαιωνικού κόσμου των Βαλκανίων.

Η ανάλυση του χαρακτήρα των πρώιμων βλαχικών κοινωνιών που ακολουθεί δεν αποσκοπεί σε μία γραμμική ιστορική προσέγγιση, αλλά στην τεκμηρίωση του χρονικού βάθους των δομών τους ως μια συνέχεια μακράς διάρκειας στον βαλκανικό χώρο. Αυτή η ανθρωπολογική οπτική προσανατολίζει την ιστορική μας έρευνα σε μία ολική ανάλυση των μεσαιωνικών πηγών που αναφέρονται στους Βλάχους. Το χρονικό πλαίσιο αναφοράς περιλαμβάνει το διάστημα από τις απαρχές εμφάνισής τους έως την περίοδο της ενσωμάτωσής τους στο οθωμανικό κράτος και αναφέρεται σε ομάδες Βλάχων που δρουν νοτιώς του Δούναβη. Το συγκεκριμένο γεωγραφικό πλαίσιο καθορίστηκε από το γεγονός ότι οι κοινωνίες των Βλάχων που υφίσταντο σε αυτόν τον χώρο δεν συγκρότησαν ποτέ, σύμφωνα πάντα με τη νεωτερική πρόσληψη αυτού του όρου, έθνος. Συνιστούσαν, ωστόσο, μία κατακερματισμένη, μεταξύ διαφόρων βαλκανικών λαών, πολιτισμική κοινότητα, η οποία και αφομοιώθηκε τελικά από αυτούς.

Οι κτηνοτρόφοι των Βαλκανίων

Το πιο διακριτό χαρακτηριστικό των μεσαιωνικών κοινωνιών των Βλάχων, πέραν της λατινογενούς τους γλώσσας, ήταν η δεσπόζουσα θέση τους στην κτηνοτροφική οικονομία του βαλκανικού χώρου. Το *βλάχικο τυρίον* των προδρομικών ποιημάτων του 12^{ου} αιώνα⁴ και το *caseus vlachiscus* των ραγουζιάνικων εγγράφων του 14^{ου} αιώνα⁵ φανερώνουν τη δομική σχέση τους με την κτηνοτροφική παραγωγή, κάτι που επιβεβαιώνεται άλλωστε και από σύγχρονες δυτικές πηγές. Ο ανώνυμος Γάλλος συγγραφέας της *Descriptio Europae Orientalis*, που γράφτηκε πιθανόν το 1308, αναφέρει χαρακτηριστικά: “*Notantum (est hic) quod inter machedoniam, achayam et thesallonicam est quidam populus valde magnus et spatiosus qui vocantur*

4. Θ. Πρόδρομος, *Poèmes prodromiques en Grec Vulgaire*, D.C. Hesseling et H. Pernot, Amsterdam 1910, σ. 55 (στ.174), σ. 56 (στ. 186).

5. M. Gyoni, “La transhumance des vlaques balkaniques au moyen age”, *BYZSL* 12 (1951), σ. 31, 37.

Blazi, ...habundant enim caseis optimis, lacte et carnibus super omnes nations”⁶.

Οι σχετικά *άφθονες* μεσαιωνικές αναφορές στις κτηνοτροφικές δραστηριότητες των Βλάχων μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η εκτροφή ποιμνίων αποτέλεσε γι’ αυτούς μία διαχρονικά δομική οικονομική δραστηριότητα των κοινωνιών τους. Εύλογα τίθεται το ερώτημα για την απαρχή αυτού του φαινομένου. Οι ιστορικές πηγές, αναφερόμενες κυρίως στις κατά καιρούς συγκρούσεις των Βλάχων με την επαρχιακή ή την κεντρική εξουσία, ελάχιστα συνεισφέρουν στην ερμηνεία του θέματος. Ωστόσο, οι πληροφορίες που μας παρέχουν βοηθούν στο σχηματισμό μίας αμυδρής εικόνας της κοινωνικοοικονομικής διάρθρωσης των κτηνοτροφικών τους ομάδων κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Είναι, συνεπώς, εφικτή, πάντα με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, μία συνοπτική σκιαγράφηση του πλαισίου συνθηκών εντός των οποίων αυτές οδηγήθηκαν στη διαμόρφωση συγκεκριμένων οικονομικών και κοινωνικών σχηματισμών.

Εφόσον η συστηματική ενασχόληση των Βλάχων με την κτηνοτροφία πιστοποιείται ήδη από τον 11^ο αιώνα, μπορούμε να αναγάγουμε τη στενή σχέση τους με αυτή τη δραστηριότητα σε ακόμη παλαιότερες εποχές. Σύμφωνα με τον βυζαντινολόγο J. Koder ο *κτηνοτροφικός νομαδισμός* ήταν για τους Βλάχους μία αναγκαστική ή και επιβαλλόμενη, κατά καιρούς, μεταστροφή της οικονομίας τους. Θεωρεί δε ότι στο τέλος της ιουστινιάνειας εποχής (6^{ος}-7^{ος} αι.) παρουσιάστηκαν στο Βυζάντιο οι προϋποθέσεις και οι παράγοντες για την ανάπτυξη της νομαδικής κτηνοτροφίας⁷. Σχετικές μελέτες, επίσης, αναπτύσσουν πιθανές αιτίες μεταστροφής της αγροτικής οικονομίας του Βυζαντίου και του βαλκανικού χώρου εν γένει προς την κτηνοτροφία⁸. Χωρίς αμφιβολία, οι δομικές μεταβολές που επιφέρουν στην αγροτική παραγωγή διάφοροι δημογραφικοί, κλιματολογικοί και πολιτικοοικονομικοί παράγοντες μεταβάλλουν ή και ανατρέπουν τα παραγωγικά συστήματα και

6.Βλ. Anonymi, *Descriptio Europae Orientalis IV, Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia*, anno MCCCVIII exarata, Olgierd Górka, Kraków 1916, σ. 12-13.

7. Α. Κουκούδης, *Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 125-128.

8. J. Haldon–H. Kennedy, “The Arab-Byzantine frontier in the Eighth and Ninth Centuries. Military Organization and Society in the Borderlands”, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 19 (1980), σ. 100-101. Α. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σ. 247-248.

αντίστοιχα την κοινωνικοοικονομική οργάνωση των αγροτικών πληθυσμών. Ωστόσο, οι ανωτέρω ερμηνείες ελάχιστα δια φωτίζουν ένα ουσιώδες για την παρούσα ανάλυση ζήτημα-ερώτημα. Γιατί από όλους τους βαλκανικούς πληθυσμούς του μεσαίωνα μόνο οι Βλάχοι ασχολήθηκαν ολοκληρωτικά και συστηματικά με την κτηνοτροφία; Τα δεδομένα που διαθέτουμε ως τώρα καθιστούν δύσκολη την τεκμηρίωση μίας ολοκληρωμένης υπόθεσης επ' αυτού. Ωστόσο, κάθε περαιτέρω ανάλυση αυτού του θέματος δεν μπορεί να αγνοήσει μια μαρτυρία που προέρχεται από τα ογγρικά χρονικά του Μεσαίωνα. Περιγράφοντας την εισβολή των Μαγυάρων στην παννονική πεδιάδα κατά τη διάρκεια του 9^{ου} αιώνα, αναφέρουν ότι αυτή αποτελούσε προαιώνιο βοσκότοπο των Ρωμαίων. Συγκεκριμένα αναφέρουν ότι εκεί ζούσαν "*Sclavi, Bulgarii et Blachii, ac pastores Romanorum, quia post mortem Athile regis terram Pannoniae Romani dicebant pascua esse, eo, quod greges eorum in terram Pannoniae pascebantur. Et jure terra Pannoniae pascua Romanorum esse dicebantur, nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungarie*"⁹. Στο ανωτέρω απόσπασμα δεν αποκλείεται να εμπεριέχεται η ανάμνηση κάποιας ειδικής σχέσης των λατινόφωνων πληθυσμών της βαλκανικής χερσονήσου με ένα κτηνοτροφικό οικονομικό μοντέλο που αναπτύχθηκε στα πλαίσια του ρωμαϊκού στρατιωτικοπολιτικού συστήματος των Βαλκανίων¹⁰.

Βυζαντινή πηγή των μέσων του 11^{ου} αιώνα μας αποκαλύπτει ότι: «*Ούτως γαρ έχουσι τύπον, ίνα τα των Βλάχων κτήνη και αι φαμίλια αυτών εισίν από Απριλίου μηνός έως Σεπτεμβρίου μηνός εν υψηλοίς όρεσι και ψυχροτάτοις τόποις*»¹¹. Δηλαδή, η εποχική μετακίνηση ποιμνίων και οικογενειών αποτελούσε πάγια πρακτική των Βλάχων κτηνοτρόφων από την απαρχή της παρουσίας τους στον βαλκανικό χώρο¹². Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που το εθνω-

9. Βλ. *Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres Ac Genuini*, Johann Georg Schwandner, Vindobonae MDCCLXVI, caput IX, σ. 10. Επίσης S. Brezeanu, "Romani" și "Blachi" la Anonymus istorie și ideologie politică", *Revista de istorie* 34 (1981), σ. 1313-1340. Armbruster, *ό.π.*, σ. 36-45.

10. Στα προαναφερόμενα ογγρικά χρονικά αναφέρεται επίσης: "quae etiam primo fuisset terra Athiles regis, et mortuo illo praeoccupassent Romani principes terram Pannoniae, usque ad Danubium vero collocavissent pastores suos". Βλ. *Scriptores Rerum Hungaricarum*, *ό.π.*, caput XI, σ. 11.

11. Βλ. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, Άγρωστις, Αθήνα 1993, σ. 225.

12. S. Dragomir, «Vlahii din Serbia in XII-XV», στο AIN, A. Lapedatu-I. Lupaș, I 1921-1922, Univesritatea din Cluj 1922, σ. 295-296. Α. Χατζηπροδρομίδης-Σ. Ντούσαν, *Αυτοκράτορας Σερβίας και Ελλάδας. Ο Κώδικας Νόμων*, Αθήνα 1983, άρθ. 76-83, 56-58. Γ.

νόμιο των Βλάχων ταυτίστηκε, ήδη από τότε, με τη μετακινούμενη κτηνοτροφία. Η Άννα Κομνηνή, στο πρώτο μισό του 12^{ου} αιώνα, αναφέρει ότι όσοι «τον νομάδα βίον είλοντο (Βλάχους τούτους η κοινή καλείν οίδη διάλεκτος)»¹³. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι πρέπει να τους εντάξουμε στους νομαδικούς λαούς. Οι Βλάχοι δεν συγκροτούσαν κάποιο πολυάριθμο έθνος, το οποίο στα πλαίσια αναζήτησης βοσκοτόπων ή λείας κινούνταν μαζικά κατακτώντας νέα εδάφη. Στην περίπτωση τους έχουμε ολιγάριθμες ομάδες οι οποίες, εξαιτίας των εδαφο-κλιματικών δεδομένων της χερσονήσου του Αίμου, εφάρμοζαν μία εποχική και κατ' ύψος εναλλαγή βοσκοτόπων, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη φυσική διατροφή των ποιμνίων τους. Αυτή η αιώνια εκμετάλλευση των βοσκοτόπων διεύρυνε τα γεωγραφικά όρια δράσης τους συμβάλλοντας σημαντικά στη διάσπαση και διασπορά τους σε όλη την έκταση της βαλκανικής χερσονήσου. Ενδεχομένως σε πιο αρχέγονες εποχές ή στην περίπτωση των νομάδων της ερήμου και της στέπας οι ποιμένες να δρούσαν ανεξέλεγκτα, εφόσον κινούνταν σε εκτάσεις μη ελεγχόμενες από οργανωμένες κοινωνίες. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, ήταν αδύνατο να συμβεί στα μεσαιωνικά Βαλκάνια, όπου η γη αποτελούσε κτήση διαφόρων φορέων και κατά συνέπεια οι βοσκότοποι τελούσαν υπό συγκεκριμένο ιδιοκτησιακό καθεστώς. Στη βυζαντινή αυτοκρατορία το κράτος ως κάτοχος κλασματικών γαιών, δηλαδή γαιών που παρέμειναν ακαλλιέργητες, και τα μοναστήρια, τα οποία προτιμούσαν να δίδουν στην κτηνοτροφία τις λιγότερο εύφορες γαίες που κατείχαν από δωρεές, συμπεριλαμβάνονταν στους μεγαλύτερους ιδιοκτήτες βοσκοτόπων¹⁴. Παρόμοια φαινόμενα παρατηρούμε και στη μεσαιωνική Σερβία, όπου οι ηγεμόνες της παραχωρούσαν στα μοναστήρια της επικράτειάς τους σημαντικά προνόμια και γαίες, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται ολόκληρα βουνά με βοσκοτόπια¹⁵. Μεγάλους βοσκο-

Παχυμέρης, *De Michaele et Andronico Paleologis*, Lib. LI, Vol. I, ex recensione I. Bekkeri, CSHB, Bonnae 1835, σ. 106.

13. Βλ. Α. Κομνηνή, *Alexiade*, tome II, livre VIII, Les belles lettres, Paris 1943, σ. 135.

14. P. Lemerle–A. Guillou–N. Svoronos, *Actes de Lavra Premier partie des origines à 1204* (Archives de l' Athos V), Paris 1970, σ. 341-345. G. Rouillard–P. Collomp, *Actes de Lavra*, tome 1er (897-1178) (Archives de l' Athos I), Paris 1937, σ. 124-127. Ph. Meyer, *Die Haupturkunden, für die Geschichte der Athos klöster*, verlag A. Hakkert, Amsterdam 1965, σ. 163-165. Harvey, *ό.π.*, σ. 257.

15. S. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Srpska Kraljevska akademija, Beograd 1912, σ. 384-385, 389-390, 476-482, 570-575, 578-591, 593-602, 608-621, 622-631, 638-642, 657-661, 678-681.

τόπους κατείχε και η αριστοκρατία της γης¹⁶, ωστόσο τα στοιχεία που διαθέτουμε εμφανίζουν τις κτηνοτροφικές ομάδες των Βλάχων να περιφέρονται κυρίως σε ιδιοκτησίες του κράτους ή της Εκκλησίας. Η χρήση τους προϋπέθετε ένα πλαίσιο συναλλαγών με τους γαιοκτήμονες και συνάμα αποδοχή ορισμένων υποχρεώσεων έναντι της κεντρικής εξουσίας. Μαρτυρίες που διαθέτουμε από τη μεσαιωνική Σερβία εμφανίζουν Βλάχους κτηνοτρόφους να υποβάλλονται σε μία σειρά φεουδαλικών υποχρεώσεων, οι οποίες διαφοροποιούνταν ανάλογα με την κοινωνική κατηγορία που ανήκαν. Συγκεκριμένα, πολλά χωριά και κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις Βλάχων που βρίσκονται υπό τη δικαιοδοσία μονών εισφέρουν σε ετήσια βάση δέρματα, ρούχα, δημητριακά, κρασί και άλλα. Παράλληλα, είναι επιφορτισμένοι με διάφορες υπηρεσίες, όπως η φύλαξη των ζώων, η επεξεργασία του μαλλιού, η κοπή του χόρτου, η μεταφορά φορτίων και άλλα¹⁷. Σύμφωνα με μία άποψη, οι βοσκότοποι αρχικά ανήκαν στους κτηνοτρόφους, όμως μετά τον 12^ο αιώνα, στα πλαίσια μίας φεουδαλοποίησης της βαλκανικής υπαίθρου, άρχισαν να τους οικειοποιούνται οι μονές¹⁸. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να μην επισημάνουμε ότι, παρά την ενδυνάμωση των μεγάλων ιδιοκτησιών, ιδιαίτερα μετά τον 11^ο αιώνα και την εντεινόμενη φεουδαλοποίηση των σχέσεων μεταξύ των ισχυρών γαιοκτημόνων και των αγροτικών πληθυσμών, στον βαλκανικό χώρο δεν αναπτύχθηκε ποτέ η λογική ή ο διαρθρωμένος χαρακτήρας του φεουδαρχικού συστήματος της Δύσης¹⁹. Το κράτος εξακολουθούσε να παίζει σημαίνοντα ρόλο στον καθορισμό των πληρωμών των αγροτών προς τους γαιοκτήμονες, ακόμα και σε περιπτώσεις που αυτό αποποιούνταν των φορολογικών εσόδων ενός κρατικού κτήματος προς χάριν κάποιου επιφανούς ιδιώτη ή της Εκκλησίας. Έτσι, για την κεντρική εξουσία η μετακίνηση από και προς τα βοσκοτόπια, η χρήση τους και η δημιουργία

16. P. Gautier, "Le typikon du sebasto Gregoire Pakourianos", *RÉB* 42 (1984), σ. 1-145. I. Ιβηρίτης, «Εκ του αρχείου της εν Αγίω Όρει Ιεράς Μονής των Ιβήρων. Βυζαντινά διαθήκαι», *Ορθοδοξία* 5 (1950), σ. 613-618 και *Ορθοδοξία* 6 (1931), σ. 364-371. Επίσης, Harvey, *ό.π.*, σ. 249-250.

17. Novaković, *ό.π.*, σ. 622- 631, 661-667. Dragomir, «Vlahii din Serbia», *ό.π.*, σ. 283-285, 288-291, 296. S. Dragomir, *Vlahii din nordul peninsulei Balcanice în evul mediu*, EARPR, București 1959, σ. 18, 21, 22, 27.

18. Σ. Λιάκου, *Σύντομη επισκόπηση της ιστορίας των Αρμενταρίων της Μικρευρώπης*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 20, σημ. 95.

19. P. Anderson, *Από την αρχαιότητα στον φεουδαρχισμό*, Οδυσσέας, Αθήνα 2001, σ. 303-335.

εγκαταστάσεων επί αυτών θεωρούνταν φορολογητέες πράξεις και υποβάλλονταν σε μία σειρά γενικών και ειδικών φόρων, ανεξάρτητα από τον ιδιοκτήτη των βοσκοτόπων και τους τελικούς αποδέκτες του φόρου²⁰.

Εκτός, όμως, από οικονομικής φύσης επιβαρύνσεις και τη φεουδαλοποίηση των παραγωγικών σχέσεων, οι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί των Βλάχων αντιμετώπιζαν διαχρονικά προβλήματα ασφάλειας λόγω της φύσης της δραστηριότητας που ασκούσαν. Η πρακτική της εποχικής μετακίνησης καθώς και η διαβίωση σε ερημικές τοποθεσίες εξέθετε το ζωικό και το ανθρώπινο δυναμικό τους σε μία διαρκή απειλή λεηλασιών και φονικών επιθέσεων από ληστρικές ομάδες, όργανα εξουσίας και αντιμαχόμενα στρατεύματα. Οι προαναφερόμενες συνθήκες πολιτικής και κοινωνικής αστάθειας και η ανάγκη προστασίας κάθε κτηνοτροφικής οικογένειας ενδεχομένως να ενεργοποίησαν μία διαδικασία *συμμαχικής σύμπραξης* μεταξύ τους. Τα πλεονεκτήματα από τη δημιουργία τέτοιων σχημάτων αξιολογούνται ως πολύ σημαντικά δεδομένου ότι μέσω αυτής της συνεργασίας επιτυγχάνεται μία οικονομία κλίμακας, γεγονός που επηρεάζει καθοδικά το κόστος της κτηνοτροφικής επιχείρησης, και επιτυγχάνει ευκολότερη εξασφάλιση βοσκοτόπων, αυξημένη προστασία των μελών της κτηνοτροφικής κοινότητας μέσω της δυναμικής αντιμετώπισης των εχθρικών ομάδων και ισχυρότερη διαπραγματευτική θέση έναντι των ισχυρών και των θεσμικών οργάνων της εξουσίας. Ωστόσο, η επιβίωση ενός συνεργατικού σχήματος μετακινούμενων κτηνοτρόφων προϋπέθετε πειθαρχία, αλληλεγγύη και καθορισμό του ρόλου των μελών του, στοιχεία που συνιστούν βασικά κοινωνικά γνωρίσματα των κτηνοτροφικών ομάδων των Βλάχων έως και τα νεότερα χρόνια²¹.

20. A.P. Kazhdan–A. Wharton Epstein, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα*, MIET, Αθήνα 2004, σ. 98-106. Meyer, *ό.π.*, σ. 165-166. Lemerle–Guillou–Svoronos, *ό.π.*, σ. 344. Rouillard–Collomp, *ό.π.*, σ. 125-126. G. Rouillard, “La dîme des bergers valaques sous Alexis Comnene”, στο *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga*, Librairie Universitaire J. Gamber, Paris 1933, σ. 779-786. D.A. Xanalatos, *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida*, München 1937, σ. 41-42. Gyoni, *ό.π.*, σ. 37-38. W. Regel–E. Kurtz–B. Korablev, *Actes de Zographou (Actes del’Athos IV)*, *Vizantijskij Vremennik* 13, Paris 1907, σ. 51, 58. Harvey, *ό.π.*, σ. 138-175, 247, 492 (σημ. 95, 96), 596. Χατζηπροδρομίδης, *ό.π.* Dragomir, *Vlahii din nordul*, *ό.π.*, σ. 27, 122, 124, 125.

21. K. Kaser, «Κτηνοτροφία, συγγένεια, οικογένεια και οικολογία στον ορεινό χώρο της δυτικής Βαλκανικής (14^ο-αρχές 20^ο αιώνα)», στο Β. Νιτσιάκος–Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής*, Πλέθρον, Αθήνα 2000, σ. 97-117.

Η ανωτέρω προσέγγιση, αν και βασίζεται σε ένα θεωρητικό σχήμα, κρίνεται απαραίτητη στο βαθμό που μας περιγράφει το πιθανό πλαίσιο συνθηκών, εντός του οποίου δομήθηκε ένας ιδιαίτερος κοινωνικοοικονομικός θεσμός των βλαχικών κοινωνιών του Μεσαίωνα. Αναφερόμαστε στη *μετακινούμενη κτηνοτροφική κοινότητα*. Η ιστορική της επίγνωση συνιστά μία υποχρεωτική προϋπόθεση για την κατανόηση του χαρακτήρα και των δομών των βλαχικών κοινωνιών των νεότερων χρόνων.

Η κτηνοτροφική κοινότητα

Η ιστορική περίοδος κατά την οποία οι κτηνοτροφικές κοινωνίες των Βλάχων διαμορφώνουν διευρυμένους κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Λαμβάνοντας, ωστόσο, υπόψη μαρτυρίες του 11^{ου} αιώνα, εποχή που αυτοί αναδύονται στο ιστορικό προσκήνιο οργανωμένοι ήδη σε ομάδες καθοδηγούμενες από εθιμικούς αρχηγούς, μπορούμε να αναγάγουμε την απαρχή αυτής της διεργασίας σε μία προγενέστερη εποχή. Πολύ πιθανόν η κάθε μία από αυτές τις κτηνοτροφικές ομάδες να συγκροτούσε *κατούνα*. Ο όρος εντοπίζεται μεταξύ του 13^{ου} και του 15^{ου} αιώνα σε έγγραφα σερβικής και ραγουζιάνικης προέλευσης ως έννοια που προσδιορίζει την τυπική κοινοτική οργάνωση των κτηνοτροφικών πληθυσμών των Βλάχων των βορειοδυτικών Βαλκανίων. Κατά παρόμοιο τρόπο οι πρώτες οθωμανικές απογραφές των Βλάχων αυτού του χώρου, καθώς και των Αρβανιτών της ελλαδικής χερσονήσου, προσδιορίζουν τις αυτοτελείς κτηνοτροφικές τους κοινότητες με τον όρο *κατούνα*²².

Η μη αναφορά του όρου σε μεσαιωνικές πηγές που αναφέρονται στους Αρωμόνους²³ θεωρήθηκε από ορισμένους μελετητές ως ένδειξη ανυπαρ-

22. N. Beldiceanu, I. Beldiceanu–Steinherr et P. Năsturel, “Les recensements ottomans effectués en 1477, 1519 et 1533, dans provinces de Zvornik et d’Herzégovine”, *TR* 20 (1988), σ. 168. Δ. Καρύδης–Μ. Kiel, «Σαντζάκι του Ευρίπου 15^{ος}-16^{ος} αιώνας (συνθήκες και χαρακτηριστικά αναπτυξιακής διαδικασίας των πόλεων και χωριών)», *Τετράμηνα* 18-29 (1985), σ. 1880, 1883-1884.

23. Ο όρος «Αρωμόνους» (Aromunen) εισήχθη από τον G. Weigand (1894/95) και έκτοτε καθιερώθηκε στην επιστημονική βιβλιογραφία ως προσδιοριστικός των Βλάχων των νοτιοδυτικών Βαλκανίων. Αποτελεί μία προσπάθεια απόδοσης των τύπων Arāmīn ή Armān ή Rrāmān (από το λατ. Romanus), με τους οποίους αυτοαποκαλούνται οι Αρωμόνοι. Ομοίως, η αρωμονική μαζί με τη μεγλενωρονική, την ιστρορωμονική και τη δακωρονική, θεωρείται μία από τις τέσσερις διαλέκτους της Βαλκανικής Λατινικής. Βλ. G. Weigand, *Οι Αρωμόνοι (Βλάχοι)*, τόμ. Α, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 50. Αχ. Λαζάρου, *Η*

ξίας του θεσμού σε αυτούς²⁴. Ωστόσο, η αποδοχή αυτής της άποψης αντίκειται σε μία μεσαιωνική μαρτυρία, η οποία όχι μόνο τεκμηριώνει την κατόυνα ως θεσμό των Βλάχων του νότιου βαλκανικού χώρου, αλλά και την τοποθετεί χρονικά σε μία προγενέστερη χρονική περίοδο σε σχέση με τις μαρτυρίες που διαθέτουμε για τον βορειοδυτικό χώρο της χερσονήσου. Η πληροφορία αυτή προέρχεται από μία σειρά επιστολών που ανταλλάχθηκαν μεταξύ του αυτοκράτορα Αλεξίου Κομνηνού και του πατριάρχη Νικηφόρου την πρώτη δεκαετία του 12^{ου} αιώνα. Το περιεχόμενό τους αφορά έναν πληθυσμό Βλάχων που είχε σταθμεύσει με τα κοπάδια του στο Άγιον Όρος. Ο συγγραφέας αυτών των επιστολών, μεταξύ άλλων, επισημαίνει ότι: «*Τριακόσαιοι γαρ φαμελίοι ήσαν άπαντες οι Βλάχοι, ο δε Βασιλεύς κατόυνας έλεγεν είναι τω πατριάρχη, ώστε και δεκατίαν πολλάκις ηβουλήθη εις αυτούς*»²⁵. Παρατηρούμε εδώ τη βούληση του αυτοκράτορα να επιβάλει στους Βλάχους του Αγίου Όρους έναν από τους βασικούς κτηνοτροφικούς φόρους της εποχής, βασισμένος στην αιτιολογία ότι συγκροτούν κατόυνα. Ως ισχυρισμός μας επιτρέπει να υποθέσουμε βάσιμα ότι η βυζαντινή διοίκηση χρησιμοποίησε αυτόν τον όρο για να προσδιορίσει συγκεκριμένο τύπο φορολογικής ενότητας, συγκροτούμενο από πρόσωπα που φέρουν συλλογική φοροαποδοτική ευθύνη. Δηλαδή, εκλάμβανε την κατόυνα ως φορολογική κοινότητα κατά το πρότυπο των *χωρίων* της βυζαντινής υπαίθρου²⁶. Ωστόσο, η

Αρωμουνική, Αθήνα 1986², σ. 168-170. Th. Kahl, *Istoria Aromânilor*, București 2006, σ. 17-19. T. Prahagi, *Dicționarul Dialectului Aromin*, EARPR, București 1963, σ. 131, 146, 904.

24. Ο S. Dragomir διατείνεται ότι η λέξη *κατόυνα* δεν υπάρχει στην αρωμουνική γλώσσα και, συνεπώς, ο θεσμός δεν υφίστατο στους Βλάχους της νοτίου Βαλκανικής (βλ. Dragomir, *Vlahii din nordul*, ό.π., σ. 114). Αυτή η άποψη προφανώς βασίστηκε σε ελλιπείς πληροφορίες. Η λέξη όχι μόνο απαντάται σε αυτούς ως *cătun*, *cătună* και *cătunu*, αλλά και διατηρεί μία ποικιλία σημασιών, όπως κατάλυμα, κτηνοτροφική εγκατάσταση, κτηνοτροφικός εξοπλισμός, μικρό χωριό, καλύβα, περιουσία, ιδιοκτησία, έπιπλα κ.λπ. Βλ. Prahagi, ό.π., σ. 283. Κ. Νικολαΐδης, *Ετυμολογικόν λεξικόν της Κουτσοβλαχικής γλώσσας*, Εν Αθήναις 1909, σ. 210. Μ. Caragiu-Marioțeanu, *Dicționar Aromân Macedo-Vlah*, Enciclopedică, București 1997, σ. 207. Φ. Δασούλας, *Η αποκωδικοποίηση ενός πολιτισμού μέσα από το πεδίο της γλωσσικής του έκφρασης. Το βλαχικό ιδίωμα του Μετσόβου*, 2^η ψηφιακή έκδοση, δημοσίευση-διαθέσιμο στο <http://metsovoidioma.blogspot.com.2013/08/ebook.html>, σ. 71-72.

25. Meyer, ό.π., σ. 163-165.

26. Την εικόνα της βυζαντινής υπαίθρου, πέραν των μεγάλων ιδιωτικών και μοναστηριακών ιδιοκτησιών, συνέθεταν και πολλοί οικισμοί που περιβάλλονταν από εκτάσεις-ιδιοκτησίες των κατοίκων αυτών των οικισμών, χωρίς να έχουν καμία διοικητική ή οικονομική εξάρτηση από τις κοντινές πόλεις ή οποιαδήποτε δέσμευση με τους γείτονές τους μεγάλους γαιοκτήμονες. Για το βυζαντινό δίκαιο αυτές οι αυτόνομες οικονομικά και

χρήση ειδικού όρου για την κτηνοτροφική κοινότητα δηλώνει ότι δεν την ταύτιζε με τη χωρική κοινότητα, αλλά τη διέκρινε από αυτή κατά τρόπο παρόμοιο με αυτόν που καταγράφεται στις σερβικές και ραγουζιάνικες μεσαιωνικές πηγές. Προφανώς αυτή η διαφοροποίηση έγκειται στο γεγονός ότι η *κατούνα* δεν συγκροτούσε σταθερό οικισμό με ίδια κοινοτική έκταση, αλλά μία εποχική εγκατάσταση, η προσωρινότητα της οποίας παρέπεμπε σε μετακινούμενο στρατόπεδο.

Οι πρώτες απογραφές που διενεργούν στην Πίνδο οι Οθωμανοί στα μέσα του 15^{ου} αιώνα δεν καταγράφουν το θεσμό της *κατούνας*. Ως διαπίστωση δημιουργεί εύλογους προβληματισμούς, δεδομένου ότι εκείνη την περίοδο κυριαρχεί στη μεγάλη οροσειρά το βλαχικό στοιχείο²⁷. Πριν συνηγορήσουμε υπέρ μίας άγνοιας του θεσμού από τους Βλάχους της Πίνδου, ίσως θα έπρεπε να αναλογιστούμε και την πιθανότητα μίας εξελικτικής μεταβολής της λειτουργίας του, μία διεργασία η οποία επέφερε την εγκατάλειψη των αρχαιότερων μορφών του. Αναφερόμαστε, δηλαδή, στην πιθανότητα οι *κατούνες* της Πίνδου να έχουν χάσει την κοινοτική τους διάσταση ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια. Ως γεγονός αντανακλά μία κινητικότητα στο εσωτερικό των κτηνοτροφικών κοινωνιών της Πίνδου, τα αίτια της οποίας θα πρέπει να αναζητηθούν στο δημογραφικό και οικιστικό υπόβαθρο της οροσειράς. Η μακροχρόνια συμβίωση του κτηνοτροφικού κόσμου της οροσειράς με πληθυσμιακές ομάδες συνηθισμένες σε μία σταθερή διαβίωση ίσως να συνέβαλε σε μία μεταβολή στη διαχείριση του κτηνοτροφικού βίου. Η σημασιολογική μεταβολή του όρου *κατούνα* στην αρωμανική γλώσσα ενδεχομένως απηχεί αυτή τη μεταβολή. Έχοντας απωλέσει την αρχική του σημασία, δηλαδή αυτή του θεσμού της κτηνοτροφικής κοινότητας, παρέμεινε

διοικητικά χωρικές κοινότητες αποτελούσαν ενιαίες φορολογικές μονάδες και αποκαλούνταν «χωρία». Ενώπιον του κράτους το «χωρίον» ήταν αλληλέγγυο ως προς την καταβολή του φόρου και όχι ο κάθε κάτοικος χωριστά, γι' αυτό και η φορολογική ευθύνη του καθενός εξαντλείτο ενώπιον των αρχών της κοινότητας. Βλ. A. Guillou, "Des collectivités rurales à la collectivités urbaine", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 100 (1976), σ. 320. Η. Antoniadis-Bibicu–A. Guillou, "Problemes d'histoire de la communauté vilageoise byzantine et post-byzantine", στο *Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο*, Πρακτικά του Ε' Ελληνογαλλικού Συνεδρίου (Αθήνα, 4-7 Δεκ. 1984), Αθήνα 1988, σ. 48-49.

27. Κατά κοινή αντίληψη χρονικογράφων του Μεσαίωνα η Πίνδος αποτελούσε μία από τις περιοχές του βαλκανικού χώρου που κατοικούνταν αποκλειστικά από Βλάχους. Βλ. Λ. Χαλκοκονδύλης, *Historiarum Libri Decem*, ex recognitione I. Bekkeri, CSHB, Bonnae 1843, σ. 35, 319.

ως όρος που προσδιόριζε την υλικοτεχνική υποδομή μίας εγκατάστασης μετακινούμενων κτηνοτρόφων. Αυτή η μετεξέλιξη είχε ως αποτέλεσμα η μετακινούμενη κτηνοτροφική ομάδα να δηλώνεται πλέον με την λέξη *fālcare*. Βέβαια, αυτός ο όρος δεν προσδιόριζε τη μετακινούμενη κτηνοτροφική ομάδα ως αυτόνομη κοινότητα αλλά γενικά την κτηνοτροφική πατριά, ανεξάρτητα αν διέμενε σε προσωρινούς καταυλισμούς ή διέθετε μόνιμες κατοικίες²⁸. Ωστόσο, αυτή η λεκτική μεταβολή αφήνει ανεπηρέαστη την κοινωνικοοικονομική λειτουργία της *κατούνας*, η οποία ως *fālcare* πλέον διατηρεί τα βασικά χαρακτηριστικά της μεσαιωνικής της μορφής. Η διευρυμένη οικογένεια, η πατριαρχική δομή και η συνεταιριστική διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων, συγκροτούν μια πραγματικότητα μεγάλης διάρκειας για τον κτηνοτροφικό κόσμο των Βλάχων. Συνεπώς, από δομική άποψη το κάθε *fālcare* δεν αποτελούσε παρά μία συνέχεια της μεσαιωνικής *κατούνας*.

Από τα στοιχεία που παρατέθηκαν ως τώρα διαπιστώνεται ότι η *κατούνα* αποτελούσε βασικό κοινοτικό θεσμό των Βλάχων κτηνοτρόφων του Μεσαίωνα, ιδίως αυτών που ζούσαν στο δυτικό τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου. Η διοικητική χρήση του όρου από τα μεσαιωνικά κράτη της περιοχής αναδεικνύει πέραν του ενιαίου χαρακτήρα των κοινωνιών τους και μία κοινή ετυμολογική προέλευση. Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές η λέξη *κατούνα* παραπέμπει σε παλαιότερη έννοια, που αρχικά είχε τη σημασία του στρατοπέδου. Για παράδειγμα ο Jireček, ο οποίος θεωρεί τον όρο ρωμανικής ρίζας²⁹, ανάγει την προέλευσή της στη στρατιωτική ορολογία του Βυζαντίου³⁰, όπου *κατούνα* σήμαινε στρατόπεδο και *κατουνεύω* 'στρατοπεδεύω'³¹. Στρατιωτική καταγωγή της λέξης αναγνωρίζει και ο Jokl, ωστόσο τη θεωρεί αλβανικής καταγωγής και διατείνεται ότι αρχικά είχε τη σημασία

28. Επίσης, η αρωμανική χρησιμοποιεί και τους όρους *tsālnicātā* ή *tselnicātā* ή *tsilnicātā* 'τσελιγκάτο'. Αυτός εκφράζει περισσότερο την τεχνική υποδομή και οργάνωση ενός τσελιγκάτου και λιγότερο την κοινωνική του διάσταση.

29. Πρβλ. και το ιταλ. *cantone* 'γωνία, κόγχη, καντόνι', εξ αυτού το ελβετικό *kantone*, γαλ. *cantoner* 'προσωρινή εγκατάσταση σώματος, μοίρασμα ενός σώματος σε καταλύματα, στρατοπέδευση'.

30. C. Jireček, *Staat und Gesellschaft im Mittelalterlichen serbien*, IV, Bonn 1919, σ. 156, σμ. 3.

31. Κεκαυμένος, *ό.π.*, σ. 59. Ν. Χωνιάτης, *Historia*, ex recensione I. Bekkeri, CSHB, Bonnae 1835, σ. 488, 489.

‘σκηνή, καταφύγιο, υπόστεγο’³². Σύμφωνα μάλιστα με ορισμένους ερευνητές, η λέξη εντοπίζεται στον αλβανικό χώρο από πολύ παλιά και με τις σημασίες της πόλης ή της περιοχής³³. Στα γραπτά κείμενα της ρουμανικής γλώσσας ο όρος *cățun* εμφανίζεται σχετικά αργά, γεγονός που συντέλεσε ώστε να εκληφθεί από μερικούς ως πιθανό λογοτεχνικό δάνειο³⁴. Ωστόσο, η σημασιολογική συγγένεια του όρου με τον αντίστοιχο αλβανικό³⁵ συντέινει ώστε να θεωρηθεί από την πλειοψηφία των γλωσσολόγων δάνειο από τα αλβανικά ή πιθανότερη προέλευσή του από το κοινό παλαιοβαλκανικό γλωσσικό υπόστρωμα των δύο γλωσσών³⁶. Στην παλαιοσλαβική γλώσσα καταγράφεται ως *katunъ* και δηλώνει το φρούριο, το στρατόπεδο, στη βουλγαρική γλώσσα ως *katunin* με τη σημασία του νομάδα και στη σερβική γλώσσα ως *katun* με τη σημασία του ποιμενικού χωριού³⁷. Τέλος, μερίδα της ελληνικής λεξικογραφίας ετυμολογεί την *κατούνα* των μεσαιωνικών ελληνικών κειμένων από την ιταλική λέξη *cantone*. Εκτός από την έννοια του στρατοπέδου αυτή απαντάται και με τις σημασίες του ενδιαίτηματος, της σκηνης, της κατοικίας, του οικισμού, του στρατιωτικού εξοπλισμού, των αποσκευών³⁸.

32. N. Jokl, *Katun*, στο *Indogermanische Forschungen, Zeitschrift für indogermanische Sprach- und Altertumskunde*, band 33, K. Brugmann–W. Streitberg, Strassburg 1913/14, σ. 420-433. Σήμερα στην αλβανική γλώσσα καταγράφεται ως *katund* και σημαίνει χωριό. Βλ. Ν. Γκίνης, *Αλβανο-Ελληνικό λεξικό, Fjalor Shqip-Greqisht* (επιμ. Γ. Καψάλης), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1998, σ. 373.

33. W. Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strassburg 1891, σ. 183. C. Tagliavini, *L’Albanese di Dalmazia. Contributi alla conoscenza del dialetto ghego di Borgo Erizzo presso Zara*, Firenze 1937, σ. 144.

34. Dragomir, *Vlahii din nordul*, ό.π., σ. 114.

35. Στα ρουμανικά *cățun* ‘αγροτικός οικισμός ή μικρό χωριό με ελάχιστους κατοίκους, χωρίς καμία διοικητική ενότητα’. Βλ. DEX (*Dictionarum Explicativ*) *al Limii Române*, Academia Română, București 1998², σ. 153.

36. A. Rosetti, *Istoria Limbii Române*, București 1968, σ. 267, 268 και G. Ivănescu, *Istoria Limbii Române*, Junimea, Iași 2000², σ. 36, 365.

37. F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen*, Wilhelm Braumüller, Wien 1886, σ. 113. Κατά τον Dragomir η λέξη είναι φερμένη στην παλιά Σερβία από Βλάχους κτηνοτρόφους. Βλ. Dragomir, *Vlahii din nordul*, ό.π., σ. 114-115.

38. Εμ. Κριαρά, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας, 1100-1669*, τ. Η, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 106. Δ. Δημητράκος, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, τ. Η, Αθήνα 1933-1950, σ. 3817. Γ. Χατζηδάκης, *Μεσαιωνικά και νέα Ελληνικά*, τ. 2, Πελεκάνος, σ. 289.

Λαμβάνοντας υπόψη τις σημασιολογικές διαστάσεις που έλαβε η λέξη *κατούνα* στις διάφορες βαλκανικές γλώσσες, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι αυτές υποδεικνύουν μία αρχική στρατιωτική προέλευσή της καθώς και μία μεταγενέστερη μετεξέλιξή της σε όρο δηλωτικό των κτηνοτροφικών κοινοτήτων του Μεσαίωνα. Ως διαπίστωση θέτει εμμέσως το ερώτημα αν αυτή η σημασιολογική μεταβολή υποκρύπτει πιθανή σχέση των κτηνοτροφικών κοινοτήτων των Βλάχων με κάποια παλαιότερη στρατιωτική δομή. Κατά την άποψη των Α. και Ν. Τανασόα η *κατούνα*, αρχικά θεσμός του αρχαίου βαλκανικού κόσμου, κατέστη κατά την περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας τμήμα του ρωμαϊκού πολιτικού και στρατιωτικού μηχανισμού³⁹. Στη συνέχεια το Βυζάντιο μέσω των λατινόφωνων πληθυσμών των Βαλκανίων επικαρπώνεται το θεσμό, από όπου και τον οικειοποιούνται αργότερα οι Σλάβοι και οι Οθωμανοί. Έτσι, παράλληλα με τη διαδικασία αφομοίωσης των Βλάχων από τους άλλους βαλκανικούς λαούς επέρχεται και η εξαφάνιση του θεσμού ή η σημασιολογική του μεταβολή⁴⁰. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι από όλους τους βαλκανικούς λαούς βίο ανάλογο με αυτόν που διήγαν οι βλαχικές κτηνοτροφικές ομάδες εμφανίζουν και οι Αλβανοί, οι οποίοι επίσης γνώριζαν το θεσμό της *κατούνας*. Μάλιστα, σύμφωνα με ορισμένες απόψεις, στους Αρβανίτες της Ελλάδας ο όρος είχε στρατιωτική-ποιμενική σημασία⁴¹. Η γιουγκοσλαβική ιστοριογραφία σε γενικές γραμμές δεν θεωρεί την *κατούνα* ειδικό θεσμό των Βλάχων αλλά μία μορφή οργάνωσης των μετακινούμενων κτηνοτροφικών κοινοτήτων του παλιού σερβικού κράτους. Το συμπέρασμα αυτό βασίζεται στην άποψη ότι οι Βλάχοι των σερβικών βασιλικών εγγράφων, των ραγουζιάνικων και των οθωμανικών πράξεων δεν αποτελούσαν εθνική ομάδα αλλά μία κοινωνική-επαγγελματική κατηγορία

39. A. et N. Tanaşoca, “Ancienneté e diffusion du ‘cătun’ vlaque dans la Peninsule balcanique au Moyen Âge”, *RESEE* 27 (1989), σ. 144.

40. Σχετικά με την *κατούνα* ως φορολογική μονάδα των Βαλκάνιων Βλάχων βλ. N. Beldiceanu, “Sur les valaques des Balcans slaves à l’époque ottomane (1450-1550)”, *Revue des Etudes islamiques* 34 (1966), σ. 115 και Beldiceanu, Beldiceanu-Steinherr et Năsturel, *ό.π.*, σ. 168.

41. Βλ. I. Καντακουζηνός, *Eximperatoris Historiarum Libri IV, cura Ludovici Schopeni*, CSHB, Vol. I, Bonnae 1828, σ. 474. E.L. Vranussi, “Deux documents byzantins inédits sur la présence des Albanais dans le Péloponnèse au XVe siècle”, στο X. Γάσπαρης (επιμ.), *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα*, ΕΙΕ, Αθήνα 1998, σ. 293-300. Κατά τον Μπίρη, οι Αρβανίτες με τη λέξη *κατούνα* δήλωναν τις στρατιωτικές εγκαταστάσεις και τα στρατιωτικά χωριά. Βλ. Κ. Μπίρης, *Αρβανίτες, οι Δωριείς του νεώτερου ελληνισμού*, Αθήνα 1960, σ. 49.

κτηνοτρόφων, η οποία επιδιόταν στη μετακινούμενη κτηνοτροφία. Χωρίς να αντιτίθενται οι Γιουγκοσλάβοι μελετητές στην πιθανότητα βλαχικής καταγωγής της *κατούνας* και στην εθνοτική προέλευση του όρου Βλάχος, ισχυρίζονται ότι από τον 12^ο αιώνα και μετά οι Βλάχοι της Σερβίας άρχισαν να εκσλαβίζονται και ο όρος αυτός κατέστη συνώνυμος του κτηνοτρόφου⁴².

Οι εθιμικοί αρχηγοί

Η επιστημονική ενασχόληση με τις εννοιολογικές διαφοροποιήσεις του όρου *κατούνα*, παρά τη χρησιμότητά της ως στοιχείο τεκμηρίωσης ενός ιστορικού υπόβαθρου, δεν μας δια φωτίζει επαρκώς αναφορικά με την εσωτερική δομή των κτηνοτροφικών κοινοτήτων των μεσαιωνικών Βλάχων. Η επίγνωση του τρόπου λειτουργίας των κτηνοτροφικών συστημάτων που εφαρμόζονταν από αυτούς κατά την οθωμανική περίοδο μας κάνει να υποθέτουμε ότι η επιβίωση των μεσαιωνικών τους κοινοτήτων προϋπέθετε μία οργανωτική δομή παρεμφερή με στρατιωτικού σώματος. Η μακροχρόνια συμβίωση και συνεργασία ενός συνόλου ανθρώπων απαιτούσε κατανομή ρόλων, πειθαρχία, ετοιμότητα και υπακοή στον εθιμικό αρχηγό, πρόσωπο το οποίο εξουσίαζε με έναν έντονα πατερναλιστικό τρόπο. Η συγκεκριμένη δομή εξουσίας εικάζεται από το γεγονός ότι στις μεσαιωνικές πηγές οι κτηνοτροφικές κοινότητες των Βλάχων κατονομάζονται συχνά βάσει των ονομάτων που φέρουν οι αρχηγοί τους, κάτι που συνέβαινε και κατά την οθωμανική περίοδο⁴³. Αυτοί ανάλογα με την εποχή, τον τόπο και το πολιτισμικό περιβάλλον έκδοσης των πηγών έφεραν διαφόρους τίτλους. Ο πιο γνωστός από αυτούς, λόγω της ευρείας χρήσης του από τους Αρωμούνους κατά την οθωμανική περίοδο, είναι ο τίτλος του 'tšelnicu'⁴⁴. Ο όρος προέρχεται από την παλαιο-

42. Σχετικά με τη γιουγκοσλαβική βιβλιογραφία για το θέμα της *κατούνας*, βλ. M.S. Filipović, «Katun u našoj istoriografiji», *Πρακτικά του Simpozijum o srednovjekovnom katunu*, (24-25 Νοεμβρίου 1961), Serajevo 1963, σ. 9-17.

43. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις περιπτώσεις της *κατούνας* του *Ursulovac* στη μεσαιωνική Σερβία και τα *μαντρία* των Βλάχων *Στάνη Ρίμνιτσα* και των παιδιών του *Ράδου Κουτζού* ή *Πεδουκέλου* στα μογλενίτικα βοσκοτόπια της μεσαιωνικής Μακεδονίας. Βλ. Dragomir, *Vlahii din nordul*, *ό.π.*, σ. 22, 43, 44, 45, 116. C. Jireček, *Geschichte der Serben*, τόμ. Α, Amsterdam 1967, σ. 156. Lemerle-Guillou-Svoronos, *ό.π.*, σ. 341-345. Rouillard-Collomp, *ό.π.*, σ. 124-127. Meyer, *ό.π.*, σ. 163-165.

44. Απαντάται στους Αρωμούνους και ως *čelnic* ή *celnicu* ή *tšálnicu* ή *tšelniku*-*τσέλνικου*. Βλ. I. Dalametra, *Dicționar Macedo-Romîn*, 1906, σ. 50. Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 549. Papahagi, *ό.π.*, σ. 352. Caragiu Marioțeanu, *ό.π.*, σ. 224. Δασούλας, *ό.π.*, σ. 221.

σλαβική λέξη *čelnič* (ρίζα *čelo*, ‘μέτωπο’) και δηλώνει το πρόσωπο που προΐσταται, τον επικεφαλής, τον αρχηγό. Δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε εδώ μία συνάφεια με τη στρατιωτική ορολογία του πρώτου μεσαιωνικού βουλγαρικού κράτους⁴⁵, όπου σύμφωνα με μαρτυρία βυζαντινού κειμένου του 11^{ου} αιώνα «ο γαρ στρατηγός τη των Βουλγάρων διαλέκτω τζελνίκος λέγεται»⁴⁶. Υπό τη μορφή *čelnik* απαντάται ως τίτλος που φέρει ανώτατος αυλικός αξιωματούχος στη σερβική και αντίστοιχα τη βοσνιακή αυλή του 14^{ου} και του 15^{ου} αιώνα⁴⁷. Επίσης, σε αγιορείτικο έγγραφο του 1474 καταγράφεται η λέξη «τζελνίκου» ως τίτλος προσώπου που υπηρετεί άρχοντα⁴⁸. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στους Βλάχους των βορειοδυτικών Βαλκανίων (Βοσνία, Δαλματία, Σερβία) ο τίτλος *čelnik* εμφανίζει μία ευρύτερη διοικητική έννοια, δεδομένου ότι φέρεται και από πρόσωπα που προΐστανται βλαχικών χωριών και όχι μόνο από τους επικεφαλής των μετακινούμενων κτηνοτροφικών κοινοτήτων⁴⁹.

Από τα προαναφερόμενα στοιχεία συνάγεται ότι η αρχική προέλευση της λέξης πρέπει να αναζητηθεί στους πολιτικούς, διοικητικούς και στρατιωτικούς τίτλους που χρησιμοποιούσαν τα μεσαιωνικά σλαβικά κράτη των Βαλκανίων. Ωστόσο, ήδη από τον 13^ο αιώνα τον εντοπίζουμε και με τη σημασία του πρώτου σε δύναμη και πλούτο προσώπου που προΐστατο μίας βλαχικής κτηνοτροφικής κοινότητας. Ενδεικτική είναι μία μαρτυρία που προέρχεται από τα καταστατικά των κοινοτήτων της δαλματικής νήσου Κόρτσουλα. Σε αυτά καταγράφεται το 1214 η φράση “*pastores seu celnicos*”, δηλαδή η λέξη έχει αποκτήσει ήδη από τότε την κτηνοτροφική της σημασία. Παρομοίως, σε έγγραφα των δαλματικών πόλεων Σπλιτ και Τρογκίρ, που χρονολογούνται από το 1402, καταγράφεται η λέξη *celnicus* ως ο πιο μεγάλος βοσκός μεταξύ των ποιμένων⁵⁰. Δεν μπορούμε να μην πα-

45. Miklosich, *ό.π.*, σ. 31. Γενικά για την ερμηνεία της λέξης *čelnič* βλ. V.G. Vasilievskij, *ŽMNP* (*Žurnal Ministerstva Narodnago Prosvěščenija*), 1881, σ. 273. G. Meyer, *Neugriechische Studien*, 4 Teile (Sitzungsberichte der Wiener Akad. d. Wiss., Bd. 130 und 132), Stud. II, σ. 61. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Leipzig 1970, σ. 232.

46. Κεκαυμένος, *ό.π.*, σ. 53, 109.

47. Jireček, *Geschichte*, *ό.π.*, τ. Β, σ. 32. Jireček, *Staat*, *ό.π.*, σ. 27, 40.

48. N. Oikonomides, *Actes de Dionysiou* (Archives de l’Athos IV), Paris 1968, σ. 164-166.

49. Dragomir, *Vlahii din nordul*, *ό.π.*, σ. 117-118.

50. Dragomir, *Vlahii din nordul*, *ό.π.*, σ. 127, 128, 130 και S. Dragomir, *Vlahii și Morlacii, studiu din istoria românilor din balcanic*, Cluj 1924, σ. 74.

ρατηρήσουμε εδώ μία παρόμοια με τη λέξη *κατούνα* σημασιολογική εξέλιξη. Και στις δύο περιπτώσεις ένας παλιός στρατιωτικός όρος μεταβάλλεται στην πορεία σε όρο των κτηνοτροφικών κοινοτήτων των μεσαιωνικών Βλάχων. Η αναζήτηση ερμηνείας σχετικά με αυτή τη μεταβολή δεν μπορεί να αγνοήσει τις κοινωνικοοικονομικές μετεξελίξεις που υπέστησαν οι κοινωνίες τους κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα.

Εκτός από τον τίτλο του *tselnicu*, ορισμένες κτηνοτροφικές ομάδες Βλάχων των νοτιοδυτικών Βαλκανίων χρησιμοποιούσαν επιπλέον τους τίτλους *scutel* ή *scuter* και *kihãie* ή *kihîe*⁵¹. Η λέξη *scutel* απαντάται ως *scuter* στην αλβανική γλώσσα και ως *scutar* στη ρουμανική με την ίδια σημασία. Τέλος, στους Βλάχους των βορειοδυτικών Βαλκανίων συναντάμε επίσης διάφορους τίτλους, όπως *sud*, *knez*, *kneaz*, *čelnic*, *primikjur*, *catunarius*, *caput-catonî*, *caroralis*, *catonî*, *bravarius*, οι οποίοι εκτός των κεφαλών κτηνοτροφικών κοινοτήτων προσδιορίζουν και τους προκρίτους βλαχικών οικισμών⁵².

Ο πολιτικός-στρατιωτικός ρόλος των κατούνων

Η σημασία της *κατούνων* αναφορικά με την κτηνοτροφική οικονομία του βαλκανικού χώρου είναι προφανής. Ωστόσο, ελάχιστα έχει γίνει αντιληπτός ως τώρα ο στρατιωτικός και πολιτικός τους ρόλος στα πλαίσια λειτουργίας των μεσαιωνικών ηγεμονιών της βαλκανικής χερσονήσου. Ενδεχομένως η προσωρινότητα των εγκαταστάσεων να καθιστούσε τις *κατούνες* ασήμαντους, όσον αφορά την υλική υπόσταση του όρου, οικισμούς. Ωστόσο, η δημογραφική τους ευρωστία σε συνδυασμό με το γεγονός ότι αντιπροσώπευαν τη θεσμική έκφραση των κτηνοτροφικών κοινωνιών των Βλάχων, τις καθιστούσε εν δυνάμει εστίες πολιτικών και στρατιωτικών αναταραχών. Ο Παχυμέρης, σχολιάζοντας την παρουσία Βλάχων κτηνοτρόφων που ξεχει-

51. Λιάκου, *ό.π.*, σ. 35, 36 (σημ. 46). Gh. Bulgar-Gh. Costantinescu-Dobritor, *Dicționar de arhaisme și regionalisme*, Saeculum, București 2000, σ. 396. Papahagi, *ό.π.*, σ. 601, 936. Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 220. Κατά τον Π. Αραβαντινό ο τίτλος του *σκουτέρη* χρησιμοποιούνταν από τους Αρβανιτόβλαχους, δηλαδή τις κτηνοτροφικές ομάδες των Βλάχων του αλβανικού χώρου, οι οποίες διατήρησαν έως και τον 20^ο αιώνα έναν τύπο οργάνωσης παρόμοιο με αυτόν των μεσαιωνικών *κατούνων*. Βλ. Π. Αραβαντινός, *Μονογραφία περί κουτσοβλάχων*, Αθήνα 1905, σ. 37.

52. Dragomir, *Vlahii din nordul*, *ό.π.*, σ. 116-118, 127. A. et N. Tanașoca, *ό.π.*, σ. 139. Beldiceanu-Beldiceanu-Steinherr et Năsturel, *ό.π.*, σ. 168. P. Năsturel, “Les Valaques de l’espace byzantin et bulgare jusqu’ à la conquête ottoman”, *Centre d’études des civilisations de l’Europe centrale et du sud-est* 8 (1990), σ. 62.

μαζαν στη θρακική πεδιάδα πολύ κοντά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης, τους υποπετεύεται για σύμπραξη με τους Βούλγαρους και τους χαρακτηρίζει «έθνος δυσχωρίαις χαίρον και βοσκήμασι προσανέγον, ου μην δε αλλά και μάχαις εθισμένον ανδρών»⁵³. Δηλαδή, κατά τον βυζαντινό ιστορικό το ανθρώπινο δυναμικό των βλαχικών κατούνων ήταν εξοικειωμένο με τον πόλεμο. Ωστόσο, αυτή η δυνατότητα πολεμικής αντιπαράθεσης προϋποθέτει εκτός της πολεμικής εμπειρίας και μία πληθυσμιακή δυναμικότητα. Σύμφωνα με τις σερβικές πηγές κάθε βλαχική κατούνα περιλάμβανε από 11 έως 105 οικογένειες, ενώ σε κάθε οικογένεια υπήρχαν κατ' ανώτατο όριο 14 άντρες⁵⁴. Ο Σ. Λιάκος υπολόγιζε, με βάση στοιχεία προερχόμενα από περιοχές των δυτικών Βαλκανίων, ότι προ του 1850 –οπότε άρχισε η φθορά της πατριαρχικής δομής των τσελιγκάτων– κάθε νομαδο-κτηνοτροφική οικογένεια είχε το ελάχιστο 8 μέλη⁵⁵. Με αυτούς τους υπολογισμούς η κατούνα που είχε εγκατασταθεί στο Άγιον Όρος την πρώτη δεκαετία του 12^{ου} αιώνα πρέπει να αριθμούσε το ελάχιστο 1.500 άτομα, εφόσον σύμφωνα με τις πηγές αποτελείται από 300 φαμίλιες. Για τα μεσαιωνικά δεδομένα αποτελεί μία σημαντική πληθυσμιακή συγκέντρωση και ασφαλώς διέθετε τη δυνατότητα να αντιτάξει μία ικανή δύναμη ανδρών, αν χρειαζόταν να πολεμήσει. Η δημογραφική δυναμικότητα των κατούνων πιθανόν να αποτελούσε κίνητρο για τους εθμικούς ηγέτες τους να διεκδικήσουν ρόλο στο πολιτικό γίγνεσθαι των μεσαιωνικών Βαλκανίων. Οι περιπτώσεις του *Σθλαβωτά Καρμαλάκη προκρίτου-άρχοντα των Βλάχων*, που κατά τον 11^ο αιώνα ηγείται εξέγερσης Βλάχων κτηνοτρόφων της Θεσσαλίας κατά του αυτοκράτορα, καθώς και του *από του Δακικού γένους νομάδα Συρμπάνου*, που αναμειγνύεται ενεργά στον εμφύλιο μεταξύ των δύο Παλαιολόγων συγκροτώντας στην περιοχή της Ροδόπης στρατό από *νομάδας ψιλούς*, δείχνουν σαφέστατα ότι οι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί των Βλάχων διαθέτουν ηγέτες που συμμετέχουν δυναμικά στα πολιτικά και στρατιωτικά δρώμενα της εποχής.⁵⁶

53. Παχυμέρης, *ό.π.*, σ. 106

54. M. Filipović, «Structura i organizacija srednoviekovnih katuna», στο *Simpozijum o srednovjekovnom katunu*, Serajevo 1963, σ. 109. Jireček, *Geschichte*, *ό.π.*, σ. 156, 157.

55. Λιάκου, *ό.π.*, σ. 10, 11.

56. Κεκαυμένος, *ό.π.*, σ. 216-235. Καντακουζηνός, *ό.π.*, σ. 146-147.

Ο νόμος των Βλάχων

Φαινομενικά η ανάμιξη των βλαχικών *κατούνων* του Μεσαίωνα σε εξεγέρσεις και πολεμικά επεισόδια δεν αποτελεί παρά τυχαίο γεγονός. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, αυτές οι ενέργειες να αποτελούσαν δυναμική έκφραση συγκεκριμένης πολιτειακής αντίληψης. Παρατηρώντας τη συμπεριφορά των βλαχικών κοινοτήτων στη μακρά διάρκεια του χρόνου διαπιστώνουμε ότι, αν και δεν συγκροτούσαν εθνότητα σύμφωνα με τη νεωτερική ερμηνεία του όρου, αυτές επιδίωκαν πάντα την εξασφάλιση ειδικών καθεστώτων για την ομάδα τους. Δεν γνωρίζουμε αν αυτή η συμπεριφορά καθοριζόταν από την εθνοπολιτισμική τους υπόσταση, ανιχνεύουμε, ωστόσο, σε αυτή συγκεκριμένη αντίληψη αναφορικά με τη θεσμική τους θέση στα πλαίσια των οργανωμένων κρατών. Κάθε παραβίαση αυτού του πλαισίου από τις κεντρικές ή τις τοπικές αρχές προκαλούσε εξεγέρσεις, ακόμη και πολεμικές συγκρούσεις. Αυτή ακριβώς η πολιτική τους στάση είναι που οδηγεί τον Κεκαυμένο να προβεί σε δυσμενή σχόλια αναφορικά με το χαρακτήρα των Βλάχων. Στα λόγια του διακρίνεται ξεκάθαρα η αγανάκτηση ενός οργάνου της βυζαντινής εξουσίας για έναν πληθυσμό που δεν χειραγωγείται εύκολα⁵⁷, άποψη η οποία διαπιστώνεται και σε άλλες πηγές της εποχής. Το 1166 ο Βενιαμίν της Τουδέλης περνώντας από την ανατολική ακτή της Ελλάδας αναφέρει ότι κανείς δεν σπεύδει να πολεμήσει τους Βλάχους, ούτε κανένας βασιλιάς μπορεί να τους υποτάξει. Παρακάμπτοντας τις όποιες υπερβολές αυτής της μαρτυρίας δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε ότι απηχεί μία κατάσταση, σύμφωνα με την οποία οι Βλάχοι ενεργούσαν με κάποια σχετική αυτονομία⁵⁸. Παρόμοιες αντιλήψεις αναφορικά με τη θεσμική θέση των Βλάχων διατυπώνονται και από τον βυζαντινό *κριτή* Λέοντα τον Μοναστηριώτη. Σύμφωνα με αυτόν οι Βλάχοι του Αίμου ξεσηκώθηκαν εναντίον των Βυζαντινών επειδή ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Αγγελος αγνόησε τα προνόμια που τους είχε παραχωρήσει ο Βασίλειος Β'⁵⁹. Αυτή η εξέγερση συνδέεται με τα πρόσωπα των αδελφών Πέτρου και Ασάν, «*ομογενών και 'ταυτόσπορων' με το έθνος των Βλάχων*», όπως μαρτυρεί ο Χωνιάτης, οι οποίοι στα 1185-1186 με τη σύμπραξη των Βουλγάρων καταφέρνουν όχι μόνο να αποτινάξουν τη βυζαντινή εξουσία, αλλά και να γίνουν οι ιδρυτές του δεύτερου βουλγαρικού

57. Κεκαυμένος, *ό.π.*, σ. 236.

58. M. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela. Critical text, Translation and Commentary*, London 1907, σ. 11.

59. Χωνιάτης, *ό.π.*, σ. 488.

κράτους⁶⁰. Το συγκεκριμένο ιστορικό επεισόδιο μας δίνει την ευκαιρία να επιστημόνουμε μία ακόμη παράμετρο της πολιτικής συμπεριφοράς των Βλάχων του Μεσαίωνα. Αφορά τη στρατιωτική υποστήριξη που παρέχουν σε ομόφυλους ή συμμάχους καθιστώντας τους ισχυρούς τοπάρχες ή ακόμη και ηγεμόνες κρατών, όπως είδαμε παραπάνω. Μια τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Χρύσης, *Βλάχος το γένος*, όπως μαρτυρεί πάλι ο Χωνιάτης, ο οποίος στα 1199 ιδρύει ανεξάρτητη ηγεμονία στην περιοχή του Στρυμόνα και αναγκάζει το Βυζάντιο να τον αναγνωρίσει ως τοπικό κυβερνήτη⁶¹. Ενδεικτική είναι, επίσης, η περίπτωση της συμμαχικής σύμπραξης μεταξύ του Ιωάννη, νόθου υιού του δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β', και του Βλάχου άρχοντα Ταρωνά. Ο τελευταίος του παρέχει τα μέσα να ακολουθήσει μία εντελώς ανεξάρτητη πολιτική⁶² και να καταστεί ηγεμόνας της, αυτονομημένης από το υπόλοιπο Δεσποτάτο, Μεγάλης Βλαχίας, όπως αποκαλούνταν τότε η ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας⁶³.

Από τις μαρτυρίες που έχουν παρατεθεί έως τώρα σχηματίζεται η εντύπωση ότι οι μεσαιωνικοί Βλάχοι διακατέχονται από μία τάση ανυποταγής προς τις κεντρικές αρχές. Παρατηρούμε, μάλιστα, ότι αυτή η συμπεριφορά είναι ιδιαίτερα αισθητή κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα, εποχή κατά την οποία πρωτοεμφανίζονται στο ιστορικό προσκήνιο σε ένα ιστορικό πλαίσιο που ορίζεται από την επανάκαμψη της βυζαντινής εξουσίας στον βαλκανικό χώρο. Μια ερμηνεία αυτού του φαινομένου δεν μπορεί να αγνοήσει τις ανισορροπίες που προκαλεί η αμφισβήτηση του θεσμικού πλαισίου που καθόριζε τις σχέσεις των Βλάχων με την κεντρική εξουσία. Η πρώτη έμμεση αναφορά σε κάποιο ειδικό καθεστώς για τους Βλάχους μαρτυρείται το 980, όταν η Κωνσταντινούπολη διόρισε κάποιο πρόσωπο ως *αρχήν των Βλάχων της Ελλάδος*⁶⁴. Καθεστώτα αυτού του είδους παραχωρούνταν συνήθως από

60. Χωνιάτης, *ό.π.*, σ. 482.

61. Χωνιάτης, *ό.π.*, σ. 643.

62. Παχυμέρης, *ό.π.*, σ. 83. Ν. Ζιάγκος, *Φεουδαρχική Ήπειρος και Δεσποτάτο της Ελλάδας*, Αθήνα 1974, σ. 128-130, 135-136. Τ. Winniffrith, *The Vlachs, the History of a Balkan People*, Duckworth 1987, σ. 121.

63. Η Βλαχία ή Μεγάλη Βλαχία ή Βλαχία της Ελλάδας συμπεριλάμβανε τη σημερινή Θεσσαλία διευρυμένη προς νότο μέχρι τη σημερινή Λαμία. Βλ. Γ. Σούλης, «Βλαχία-Μεγάλη Βλαχία, Η εν Ελλάδι Βλαχία», αφιέρωμα στο Γ. Σούλης 1927-1966, *Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήνα 1980, σ. 489-497. Α. Αβραμέα, *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1974, σ. 37-38.

64. Κεκαυμένος, *ό.π.*, σ. 231, 236, 255.

το βυζαντινό κράτος σε ξένους πληθυσμούς, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στα εδάφη του και συνεπάγονταν υποχρέωση από μέρος αυτών των πληθυσμών να διατηρούν κάποιο στρατιωτικό σώμα, που θα επιχειρεί μαζί με τον υπόλοιπο βυζαντινό στρατό ή θα εκτελεί άλλου είδους στρατιωτικές και παραστρατιωτικές υπηρεσίες⁶⁵. Ειδικό καθεστώς στους Βλάχους παραχωρεί, όπως είδαμε παραπάνω, και ο Βασίλειος Β΄ μετά την κατάλυση του πρώτου βουλγαρικού κράτους. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα τα ειδικά καθεστάτα των Βλάχων έχουν πλέον καταστεί οργανικά στοιχεία του πολιτικού συστήματος των εκάστοτε επικυρίαρχων. Η οθωμανική απογραφή της Βοσνίας το 1477 αναφέρεται στην ύπαρξη ενός «*eflaqiyye 'ādeti üzere*», δηλαδή ενός εθιμικού δικαιώματος των Βλάχων⁶⁶, κάτι αντίστοιχο με το νόμο των Βλάχων, «*zakon vlahom*», της μεσαιωνικής Σερβίας⁶⁷. Και στις δύο περιπτώσεις έχουμε την εφαρμογή ειδικής φορολογικής και πολιτικής μεταχείρισης των Βλάχων. Τέλος, σε έγγραφο των αρχών του 15^{ου} αιώνα ο Κροάτης ευγενής Hanž Frankapan επιβεβαιώνει τα δικαιώματα των Βλάχων της περιοχής του. Σε αυτή τη σημαντική ως προς το εύρος της μαρτυρία επαναλαμβάνεται για άλλη μία φορά ο νόμος των Βλάχων. Επίσης, διαπιστώνεται ότι οι βλαχικές κοινωνίες αυτής της σχετικά απομακρυσμένης περιοχής εμφανίζουν μία κοινωνικοοικονομική οργάνωση παρόμοια με αυτή των Βλάχων της κεντρικής και νότιας Βαλκανικής⁶⁸. Η συνολική εκτίμηση των ανωτέρω στοιχείων δημιουργεί ορισμένους εύλογους συνειρμούς για πιθανή ιστορική συνάφεια μεταξύ των ειδικών φορολογικών καθεστώτων που παραχωρούνται στους Βλάχους κατά την οθωμανική περίοδο και του νόμου των Βλάχων του Μεσαίωνα. Απομένει, λοιπόν, στην ιστορική έρευνα να διαπιστώσει κατά πόσο απηχούν τις μεσαιωνικές αντιλήψεις των κοινωνιών τους αναφορικά με το θεσμικό πλαίσιο που πρέπει να διέπει τη σχέση τους με τον εκάστοτε επικυρίαρχο.

Βλάχοι πολεμιστές

Η δομική σχέση των Βλάχων της μεσαιωνικής περιόδου με την κτηνοτροφική οικονομία ενδεχομένως να δημιουργεί την εντύπωση ότι οι κοινωνίες

65. H. Glykatzi-Ahrweiler, “Recherches sur l’administration de l’Empire byzantin aux IXe-XIe siècles”, *BCH* 84 (1960), σ. 33, 38, 39.

66. Beldiceanu, Beldiceanu-Steinherr et P. Năsturel, *ό.π.*, σ. 166, 167.

67. Dragomir, «Vlahii din Serbia», *ό.π.*, σ. 285, 290, 291.

68. Dragomir, *Vlahii din nordul*, *ό.π.*, σ. 74-75.

τους συγκροτούνταν αποκλειστικά από κτηνοτρόφους. Αυτή η αντίληψη ωστόσο αναρριείται από ορισμένες μαρτυρίες των πηγών, όπου καταγράφεται ενασχόλησή τους και με άλλες δραστηριότητες. Μία από αυτές, ελάχιστα διερευνημένη ως τώρα, είναι η στρατιωτική. Αν θεωρήσουμε τη συμμετοχή τους σε πολεμικές επιχειρήσεις ως ένδειξη γνώσης της τέχνης του πολέμου, τότε οι Βλάχοι είναι γνώστες αυτής. Εκτός από τη δυναμική τους ανάμιξη, όπως αναφέρθηκε ήδη, σε εξεγέρσεις και συγκρούσεις, η παρουσία τους στα στρατιωτικά σώματα εκείνης της περιόδου αναδεικνύει έμπρακτα την εξοικειώσή τους με τον πόλεμο. Ενδεικτικές είναι οι αναφορές για Βλάχους στρατιώτες που συμμετέχουν στο πρώτο μισό του 11^{ου} αιώνα σε βυζαντινή εκστρατεία στην Ιταλία⁶⁹, καθώς και το γεγονός ότι στα τέλη του 11^{ου} αιώνα ο Αλέξιος Κομνηνός, προκειμένου να αντιμετωπίσει εχθρικό στρατό στην περιοχή της σημερινής Βουλγαρίας, ζητά από τους αξιωματούχους του να στρατολογήσουν Βουλγάρους και Βλάχους⁷⁰. Επίσης, το 1166 έχουμε *Βλάχων πολλόν όμιλον* να συμμετέχει σε βυζαντινό εκστρατευτικό σώμα εναντίον της Ουγγαρίας⁷¹, ενώ το 1305 Βλάχοι εθελοντές συνδράμουν τον βυζαντινό μισθοφορικό στρατό εναντίον των Καταλανών στη μάχη του Άπρω στην περιοχή της Θράκης⁷². Αλλά και εκτός Βυζαντίου εντοπίζουμε Βλάχους πολεμιστές που συμμετέχουν στις συγκρούσεις μεταξύ διαφόρων δυνάμεων του βαλκανικού χώρου⁷³. Τέλος, το 1423 η Βενετική Γερουσία, μεταξύ των μέτρων που προτείνει για την προστασία της Θεσσαλονίκης από τον τουρκικό κίνδυνο, ζητά να προσληφθούν μισθοφόροι στρατιώτες «*είτε Βλάχοι είτε άλλων εθνών*» (vel Valachos vel aliam gentem), όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά σε πηγή της εποχής⁷⁴. Η τελευταία μαρτυρία αναδεικνύει τη μισθοφορική φύση των υπηρεσιών που προσέφεραν οι Βλάχοι στους επαγγελματικούς στρατούς του Μεσαίωνα. Παράλληλα, σε διάφορες, κυρίως οθωμανικές, πηγές εμφανίζονται να υπηρετούν ως μέλη βοηθητικών στρατιωτικών σωμάτων. Ο Ν. Beldiceanu έχοντας μελετήσει οθωμανικά αρχεία

69. M. Gyoni, «Vlachi Barijskoj letopisi», στο *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, I/1-2, 1951/2, σ. 235-242. Winnifrith, *ό.π.*, σ. 108.

70. Κομνηνή, *ό.π.*, σ. 135.

71. Ι. Κίνναμος, *Epitome Rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum*, recensuit A. Meineke, CSHB, Bonnae 1836, σ. 261.

72. Α. Λαΐου, «Το Βυζάντιο και η Δύση (1302-1354)», στο *ΙΕΕ*, τ. Θ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980, σ. 166. Năsturel, *ό.π.*, σ. 69.

73. Dragomir, *Vlahii din nordul*, *ό.π.*, σ. 135-136.

74. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 38.

αναφέρει ότι οι Τούρκοι, σε ορισμένες δύσκολες πολεμικές συγκρούσεις, όπως για παράδειγμα το 1402 στη μάχη της Άγκυρας εναντίον των Μογγόλων του Ταμερλάνου, χρησιμοποίησαν βοηθητικά στρατεύματα Βλάχων⁷⁵. Επίσης, στις πρώτες οθωμανικές απογραφές του βαλκανικού χώρου (15^{ος}-16^{ος} αιώνας) καταγράφονται Βλάχοι να εκτελούν στρατιωτικές ή παραστρατιωτικές υπηρεσίες⁷⁶. Αναφέρω ενδεικτικά το παράδειγμα του εποικισμού σερβικών εδαφών με Βλάχους μετά την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους. Εκεί αναλαμβάνουν να διαφυλάξουν το δρόμο που οδηγούσε από την Κωνσταντινούπολη στη Βοσνία, υπηρεσία η οποία τους εξασφαλίζει ειδικό καθεστώς⁷⁷. Η θεσμική συνάφεια μεταξύ των *martolos*, που καταγράφονται τον 15^ο αιώνα ως χριστιανικά βοηθητικά σώματα των Τούρκων και κυρίως στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα ως στρατιωτικά σώματα στα σύνορα του Δούναβη⁷⁸, με τους κατοπινούς αρματολούς, δηλαδή τους μόνιμους τοπικούς φρουρούς σε διάφορα ορεινά μέρη, είναι προφανής⁷⁹. Είναι αξιοπαρατήρητο, ωστόσο, ότι και στις δύο περιπτώσεις εντοπίζουμε την παρουσία πολλών Βλάχων, καθώς επίσης και το γεγονός ότι πολλά από τα κατοπινά αρματολίκια, που καθιέρωσαν οι Τούρκοι στον ελλαδικό χώρο βρίσκονταν σε ορεινούς όγκους κατοικούμενους από Βλάχους. Η τελευταία επισήμανση θέτει ως ζητούμενο και την απαρχή της δημιουργίας του θεσμού των αρματολών. Θεσπίστηκε άραγε από τους Οθωμανούς ή προϋπήρχε αυτών; Σε αυτό το σημείο θεωρούμε χρήσιμη την παράθεση μίας μεσαιωνικής πηγής. Συγκεκριμένα, ο Αλέξιος Κομνηνός στα τέλη του 11^{ου} αιώνα, σε μία από τις εκστρατείες του εναντίον των Κουμάνων, ευρισκόμενος κοντά στην Αγχιάλο της Βουλγαρίας ειδοποιείται από τον *Πουδίλο*, έναν

75. N. Beldiceanu, *Le monde ottoman des Balkans, institutions, société, économie 1402-1566*, Londres 1976, σ. 113.

76. N. Τοντόρωφ, *Η Βαλκανική πόλη*, τόμ. Α, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 87, 88. N. Beldiceanu, «Insemnări asupra romînilor din Balcani la lumina surselor otomane», *BBR* XI(XV), s.n., (1984), σ. 1-14.

77. Τοντόρωφ, *ό.π.*, σ. 67-70.

78. R. Anhegger, «Martoloslar hakkında», *Türkiyat Mecmuasi* 7-8 (1942), σ. 283-287. A. Kayapinar, «Les *Filorici* dans la région Timoko-Danubienne à l'époque ottomane (XVe-XVIe siècles)», στο *Enjeux politiques et militaires en Mer Noire (XIVe-XXIe siècles), études à la mémoire de Mihail Guboglu, sus la direction de: F. Bilici-I. Cîndea -A. Popescu*, Musée de Braïla, Istros, Braïla 2007, σ. 262-267.

79. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Α, Θεσσαλονίκη 1976², σ. 212-217 και τ. Β, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 364-383.

έκκριτο των Βλάχων, για τη μέσω του Δουνάβεως διαπεραίωση των εχθρών. Στη συνέχεια, σύμφωνα πάντα με την ίδια πηγή, οι Κουμάνοι, σκοπεύοντας να ξεχυθούν στη θρακική πεδιάδα, μαθαίνουν από τους Βλάχους τις διαβάσεις του Αίμου⁸⁰. Αυτή η αναφορά δημιουργεί εύλογα ερωτήματα σχετικά με την παρουσία των Βλάχων σε αυτήν την περιοχή. Ήταν άραγε απλοί κτηνοτρόφοι ή μήπως φρουροί των διαβάσεων, όπως συνέβαινε αργότερα με βλαχικούς πληθυσμούς της Πίνδου⁸¹; Πιθανόν η άποψη ορισμένων ιστορικών, σύμφωνα με την οποία οι Τούρκοι βρήκαν στον βαλκανικό χώρο κάποιον σχετικό με τους αρματολούς στρατιωτικό θεσμό, τον οποίο και αναδιοργάνωσαν, να αγγίζει και το θέμα των ειδικών καθεστώτων που αναγνωρίστηκαν στους Βλάχους της Βαλκανικής κατά το Μεσαίωνα.

Διαπιστώθηκε ως εδώ ότι οι Βλάχοι καθ' όλη τη μεσαιωνική περίοδο παρέχουν επαγγελματικές ή βοηθητικές υπηρεσίες στα στρατιωτικά σώματα διάφορων κρατών⁸². Έχοντας ωστόσο υπόψη ότι στις κοινωνίες των μεσαιωνικών Βαλκανίων οι επαγγελματίες πολεμιστές συνιστούσαν διακριτή κοινωνική κατηγορία, προκύπτει εμμέσως ως ζήτημα η ύπαρξη σχετικής κοινωνικής διαστρωμάτωσης και στους πληθυσμούς των Βλάχων. Ως προς το θέμα αυτό οι σερβικές πηγές μας παρέχουν μία σημαντική πληροφορία. Συγκεκριμένα, οι Βλάχοι που ζούσαν στις περιοχές του μεσαιωνικού βασιλείου της Σερβίας διαχωρίζονταν κατά τα τέλη του 13^{ου} αιώνα σε δύο διακριτά κοινωνικά στρώματα, τους «vojniki» και τους «kjelator». Αυτή η διαφοροποίηση είχε ως αφετηρία το γεγονός ότι ένα τμήμα του πληθυσμού τους κατείχε σε μία προγενέστερη εποχή μία προνομιακή στρατιωτική ιδιότητα⁸³. Κατά μία άποψη, μάλιστα, αυτός ο διαχωρισμός εισήχθη στη Σερβία μέσω της ενσωμάτωσης βλαχικών πληθυσμών του Βυζαντίου, μετά την κατάκτηση

80. Κομνηνή, *ό.π.*, Livre X, σ. 193, 194.

81. Α. Κεραμόπουλος, *Τι είναι οι κουτσόβλαχοι*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 96, σημ. 3. Σ. Λιάκος, «Μακεδονικός αρματολισμός», *Αριστοτέλης* 3, 4, 5 (1957).

82. Γενικά για τη στρατιωτική οργάνωση του βλαχικού πληθυσμού και τη συμμετοχή του στους επαγγελματικούς στρατούς του Μεσαίωνα βλ. E. Stanescu, "Byzantinovlachica. Les Vlaques à la fin du Xe siècle debut du XIe et la restauration de la domination byzantine dans la péninsule Balkanique", *RESEE* 6 (1968), σ. 427. Dragomir, *Vlahii din nordul*, *ό.π.*, σ. 135-136. Năsturel, *ό.π.*, σ. 69, 70.

83. Αυτή η διάκριση εμφανίζεται σε χρυσόβουλο που παραχωρεί ο Σέρβος ηγεμόνας Στέφανος Μιλουτίν στο μοναστήρι της Banjska στο Κοσσυφοπέδιο. Βλ. Novaković, *ό.π.*, σ. 622-631. Dragomir, *Vlahii din nordul*, *ό.π.*, σ. 23, 135. Dragomir, «Vlahii din Serbia», *ό.π.*, σ. 285, 298.

ση του βόρειου μακεδονικού χώρου (τέλη του 13^{ου} και αρχές του 14^{ου} αιώνα). Σύμφωνα πάντα με αυτήν την εκδοχή, οι «vojniki» αποτελούσαν υπόλειμμα του βυζαντινού θεσμού των «στρατιωτών-προνοϊάριων»⁸⁴, οι οποίοι, αν και είχαν χάσει κατά ένα μεγάλο βαθμό τα παλαιά τους προνόμια, παρέμειναν ως κοινωνικό στρώμα⁸⁵. Ως «voynuks», πλέον, συνέχισαν να υφίστανται και μετά την οθωμανική κατάκτηση, διαφυλάσσοντας αρκετά από τα περιουσιακά τους δικαιώματα, με την υποχρέωση ωστόσο να πραγματοποιούν εργασίες και υπηρεσίες για τον οθωμανικό στρατό. Γενικότερα, ο όρος *βοϊνίκος* απαντάται, κατά τον ύστερο Μεσαίωνα καθώς και κατά την πρώιμη περίοδο της Τουρκοκρατίας, σε περιοχές της νοτιοανατολικής Ευρώπης ως δηλωτικός προσώπων και ειδικά χριστιανών συγκροτημένων σε σώματα που προσφέρουν διαφόρων τύπων στρατιωτικές υπηρεσίες⁸⁶.

Βλάχοι αστράτευτοι

Οι *kjelator*, οι οποίοι, όπως ήδη αναφέραμε, συγκροτούσαν το δεύτερο κοινωνικό στρώμα των Βλάχων της μεσαιωνικής Σερβίας, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον αναφορικά με τη διερεύνηση των οικονομικών χαρακτηριστικών αυτού του πληθυσμού. Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονταν πληθυσμιακές ομάδες που ενέχονταν σε διάφορες οικονομικές λειτουργίες. Μία ομάδα μελετητών θεωρεί τη λέξη *kjelator* ως σερβική απόδοση της βλαχικής λέξης *călător*, ‘οδοιπόρος’, η οποία αρχικά σήμαινε το μεταφορέα, τον αγωγιάτη⁸⁷. Αργότερα προσλαμβάνει μια ευρύτερη κοινωνική σημασία, χαρακτηρίζοντας τους Βλάχους που δεν ανήκαν στη στρατιωτική τάξη. Ορισμένοι

84. Σχετικά με τον βυζαντινό θεσμό του «στρατιώτη», τη διάδοσή του και την επιβίωσή του στη νοτιοανατολική Ευρώπη, βλ. E. Stanescu, “Les ‘stratiotes’. Difusion et survivance d’une institution byzantine dans le sud-est de l’Europe”, *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-est Europeennes III*, Sofia 1969, σ. 227-234. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Στεφ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1978, τ. Α, σ. 203, τ. Β, Αθήνα 1979, σ. 218 και τ. Γ, Αθήνα 1989, σ. 37.

85. Dragomir, «Vlahii din Serbia», *ό.π.*, σ. 285, 290, 298. Dragomir, *Vlahii din nordul*, *ό.π.*, σ. 111, 135. Stanescu, *ό.π.*, σ. 227-234.

86. Ö.L. Barkan, *XV ve XVI ĩnci asirlarda osmanl ĩmparatorluđunda zirai ekonominn hukuki ve mali esasları. Kanunlar*, Istanbul Üniversitesi Yayınlarından, Istanbul 1945, σ. 325 §2. Beldiceanu, Beldiceanu-Steinherr et Năsturel, *ό.π.*, σ. 164. R. Murphey, *The Encyclopaedia of Islam*, λήμμα WOYNUK (XI: 214 b).

87. Το *călător* από το βλαχ. *cale* ‘δρόμος’ <λατ. *callis* ‘ατραπός’ ή το λατ. **calator* ‘ο κύριος σαμαρωμένου ίππου’. Βλ. Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 187. Papahagi, *ό.π.*, σ. 259.

μελετητές θεωρούν τους *kjelator* του σερβικού βασιλείου ως συνεχιστές της τάξης των Βλάχων *οδιτών* του Βυζαντίου, οι οποίοι, κατά τον χρονογράφο Σκυλίτση, το 976 δολοφόνησαν μεταξύ Καστοριάς και Πρεσπών τον Δαβίδ αδελφό του Βούλγαρου τσάρου Σαμουήλ⁸⁸. Επίσης, σύμφωνα πάντα με αυτήν την άποψη, οι Βλάχοι *νοϊνίκς* του σερβικού βασιλείου αποτελούν επιβίωση της στρατιωτικής οργάνωσης των Βλάχων της Ελλάδας του 10^{ου} αιώνα, που μαρτυρείται από τον Κεκαυμένο. Αν και αυτές οι απόψεις δεν τεκμηριώνονται επαρκώς, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ένα χρυσόβουλο του Ανδρονίκου Παλαιολόγου (1324), το οποίο δημιουργεί ορισμένους εύλογους συνειρμούς. Σε αυτό οι Βλάχοι διακρίνονται σε δύο κοινωνικές κατηγορίες, στους *αστράτευτους* και σε αυτούς που υποχρεούνταν να προσφέρουν στρατιωτικές υπηρεσίες στην αυτοκρατορία⁸⁹. Η προφανής αντιστοιχία με τις δύο κοινωνικές ομάδες των Βλάχων της μεσαιωνικής Σερβίας μας ωθεί να υποθέσουμε ότι μία κοινωνική διάκριση των Βλάχων του Μεσαίωνα με βάση τη στρατιωτική τους ιδιότητα μπορεί να ήταν πιθανή και στο Βυζάντιο.

Οι αγωγιάτες των Βαλκανίων

Αναφέρθηκε ήδη ότι οι *kjelator* υπήρξαν φορείς διαφόρων οικονομικών λειτουργιών⁹⁰. Αναμενόμενο είναι η κτηνοτροφία να αποτελεί μία από τις βασικές τους δραστηριότητες, ωστόσο δεν ήταν η μοναδική. Εξίσου σημαντική θέση κατείχε και η ενασχόλησή τους με τις χερσαίες μεταφορές. Η ετυμολογική συσχέτιση της λέξης *kjelator* με το επάγγελμα των αγωγιατών αποτελεί ένδειξη του εύρους της ενασχόλησης των Βλάχων με τη συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα. Ο Dragomir διαπιστώνοντας την εκτεταμένη κλίμακα μεταφορών που διενεργούσαν αυτοί στη μεσαιωνική Σερβία τους αποκάλεσε «αγωγιάτες του σερβικού κράτους». Κορυφαία θέση μεταξύ αυτών καταλάμβανε η μεταφορά αλατιού από τις αλυκές που βρίσκονταν κοντά στις ακτές της Αδριατικής θάλασσας στο εσωτερικό των Βαλκανίων.

88. Σκυλίτσης, *ό.π.*, σ. 329. N. Bogrea, “Sur les Vlaques ‘οδίται’ de Cédrenus”, *Bulletin de l’institutul pour l’étude de l’Europe sud-orientale*, VIIe 7-9 (1929), σ. 51-53. Gyoni, «Vlachi Barijskoi », *ό.π.*, σ. 38-39. Stanescu, “Byzantinovlachica”, *ό.π.*, σ. 427. Dragomir, *Vlahii din nordul*, *ό.π.*, σ. 111.

89. Stanescu, “Byzantinovlachica”, *ό.π.*, σ. 427. Dragomir, *Vlahii din nordul*, *ό.π.*, σ. 135.

90. Dragomir, *Vlahii din nordul*, *ό.π.*, σ. 23, 111-112. Dragomir, «Vlahii din Serbia», *ό.π.*, σ. 285, 288, 290, 298.

Σε περιπτώσεις δε που οι μεταφορές εκτελούνταν στα πλαίσια των φεουδαλικών υποχρεώσεων, ονομάζονταν *ronos* και οι αγωγιάτες *ronosnici*. Η πιο βαριά από αυτές τις αγγαρείες ήταν η μεταφορά δημητριακών και κρασιού στη μονή Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους από τα μετόχια που κατείχε στην Πριζρένη και το Ιπέκιο. Τα τεράστια караβάνια των Βλάχων, τα οποία σύμφωνα με τις πηγές αριθμούσαν 200 ή και 300 ζώα, χρησιμοποιούσαν και οι έμποροι της Ραγούζας για να μεταφέρουν τα προϊόντα τους στο εσωτερικό της βαλκανικής χερσονήσου. Μάλιστα, οι αρχές της δαλματικής πόλης είχαν καθιερώσει και το αξίωμα του *capitaneus turmae*, στην αρμοδιότητα του οποίου ανήκε η φροντίδα, επιστασία και οργάνωση των караβανιών. Το αξίωμα αυτό καταλαμβάνονταν πάντα από τους *primichiuri* ή *cramaři*, δηλαδή από πρόσωπα που ήταν επικεφαλής των βλαχικών караβανιών. Ο τεχνικός όρος που χρησιμοποιούνταν στη Ραγούζα για το βλαχικό караβάνι ήταν *turma*, ενώ γενικά οι Βλάχοι μεταφορικά αποκαλούνταν *turmaři*. Στα σερβικά έγγραφα καταγράφεται και ο όρος *karvan*, ο οποίος από το 1359 εμφανίζεται και στη Ραγούζα. Τα βλαχικά караβάνια που εξυπηρετούσαν το εμπόριο της Ραγούζας έφερναν συχνά στην πόλη μολύβι και κερί με σκοπό να το ανταλλάξουν με αλάτι, το οποίο διοχέτευαν στη συνέχεια σε άλλες περιοχές της βαλκανικής χερσονήσου⁹¹. Γενικότερα, από διάφορες μαρτυρίες της εποχής διαφαίνεται ότι οι Βλάχοι αγωγιάτες του Μεσαίωνα δεν ήταν απλοί μεταφορείς, αλλά εμπλέκονταν και σε μεταπρατικές δραστηριότητες⁹².

Οι τελευταίες αναφορές σε πληθυσμούς Βλάχων στο χώρο της βορειοδυτικής Βαλκανικής χρονολογούνται από τον 17^ο αιώνα⁹³ και αφορούν τους Μαυρόβλαχους ή Μορλάκους των ενετικών πηγών, δηλαδή τους Βλάχους του Μαυροβουνίου⁹⁴. Ο επικείμενος, ολοκληρωτικός εκσλαβισμός τους, που

91. Σχετικά με τη δράση Βλάχων αγωγιάτων στο χώρο της βορειοδυτικής Βαλκανικής βλ. Dragomir, *Vlahii din nordul*, ό.π., σ. 130-134. Dragomir, «Vlahii din Serbia», ό.π., σ. 297. C. Jireček, «Die Wlachen und Maurovlachen, in den Denkmälern von Ragusa», *Sitzungsberichte der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften*, Praga 1879, σ. 115-124.

92. Dragomir, «Vlahii din Serbia», ό.π., σ. 296-297.

93. V. Barbu, «Vlahii Balcanici și Roma în secolul al XVII-lea», στο *Închinare lui Petre Ș Năsturel la 80 de ani*, Brăila 2003, σ. 171-185.

94. *Gesta Regum Sclavorum*, T. Živković, Institute of History Ostrog Monastery, Belgrade 2009, σ. 106, 113, 114. Dragomir, *Vlahii din nordul*, ό.π., σ. 143, 144, 147. Armbruster, ό.π., σ. 30-31. Jireček, «Die Wlachen», ό.π., σ. 115-124.

έχει αρχίσει να συντελείται ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια, επιφέρει και τη σιωπή των πηγών αναφορικά με αυτή την πληθυσμιακή ομάδα⁹⁵. Από τα στοιχεία που παρατέθηκαν ως εδώ γίνεται αντιληπτό ότι αυτός ο πληθυσμός παρά τον γεωγραφικό του κατακερματισμό διέπονταν από ένα ομοιογενές πλαίσιο κοινωνικών και οικονομικών δομών. Επίσης, είναι άξιο επισήμανσης το γεγονός ότι οι κοινωνίες των Αρωμούνων της οθωμανικής περιόδου βάσιζαν την επιβίωσή τους στις ίδιες οικονομικές δομές. Δεν αναφερόμαστε μόνο στην κτηνοτροφία αλλά και στις χερσαίες μεταφορές. Οι αγωγάτες των βλαχικών κέντρων της Ηπείρου και της Μακεδονίας καθίστανται κατά τη διάρκεια του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα βασική συνιστώσα του χερσαίου βαλκανικού εμπορίου⁹⁶. Γνωρίζοντας μάλιστα ότι οι Βλάχοι μεταφορείς εμπορούνταν πάντα από ένα μεταπρατικό πνεύμα⁹⁷ και έχοντας υπόψη τα στοιχεία που παρατέθηκαν ως τώρα, μπορούμε να εικάσουμε ότι η έντονη μεταπρατική δράση που επέδειξε αυτός ο πληθυσμός κατά την οθωμανική περίοδο δεν οφειλόταν μόνο στις οικονομικές συγκυρίες της εποχής, αλλά ως ένα βαθμό αποτελούσε συνέχεια μίας οικονομικής δομής που κληρονομήθηκε από τις βλαχικές κοινωνίες του Μεσαίωνα. Το ίδιο μπορούμε να υποθέσουμε και για την αναπτυγμένη υφαντική βιοτεχνία των βλαχικών κοινοτήτων της Τουρκοκρατίας, καθώς στα μεσαιωνικά κείμενα εμφανίζονται ως γνώστες της εριουργίας⁹⁸.

95. Σήμερα η παρουσία τους μαρτυρείται από την ύπαρξη πολλών τοπωνυμίων. Βλ. Dragomir, *Vlahii din nordul*, ό.π., σ. 33, 36, 153, 160, 164, 169.

96. C.H.L. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, v. 1, Paris 1820, σ. 157 και v. 3, Paris 1826, σ. 22-23. Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, Πλούτος ή Εμπόριον*, Μ.Π. Περίδου, Αθήνα 1870, τόμ. Γ, σ. 290. Α. Boué, *Die Europäische Türkei*, Band II, Wien 1889, σ. 479. Ν. Παπαδόπουλος, «*Ερμής ο Κερδόςος*», ήτοι *Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Δ, Βενετία 1817, ανατύπωση Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Βιβλιοπωλείον Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1989, σ. 358. E. Salverte, *Essai historique et philosophique sur les noms d'hommes, de peuples, et de lieux considérés principalement dans leurs rapports avec la civilisation*, Paris 1824, τ. 2, σ. 304-305.

97. T. Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος Έμπορος», στο *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε'-ιθ' αι.*, Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 306, 309-312.

98. Dragomir, *Vlahii din nordul*, ό.π., σ. 26-27.

Βλάχοι καλλιεργητές

Η ενασχόληση των Βλάχων με τις μεταφορικές και μεταπρατικές δραστηριότητες ενδεχομένως να αποτελεί παράμετρο μίας αναπτυγμένης κτηνοτροφικής οικονομίας. Ως αγροτικός κλάδος παρείχε αυξημένες δυνατότητες εμπορικής εκμετάλλευσης των παραγόμενων προϊόντων, καθώς και υποδομές κατάλληλες για την ανάπτυξη μεταφορικών δραστηριοτήτων. Ωστόσο, σε ορισμένες μεσαιωνικές πηγές καταγράφονται Βλάχοι να ασκούν αγροτικές δραστηριότητες που δεν σχετίζονται με την κτηνοτροφική δομή. Μία νύξη περί αυτών γίνεται σε φορολογικά έγγραφα της μεσαιωνικής Σερβίας, όπου αυτοί εκτός από ιδιοκτήτες προβάτων, κτηνών και αλόγων, εμφανίζονται και ως κάτοχοι γης, την οποία αξιοποιούσαν γεωργικά⁹⁹. Επίσης, σε χρυσόβουλο που αφιερώνει ο ηγεμόνας της Σερβίας Στέφανος Μιλουτίν στο μοναστήρι της Banjska αφήνει να εννοηθεί ότι μερικοί Βλάχοι κατοικούσαν σε χωριά και καλλιεργούσαν τη γη. Αυτές οι μαρτυρίες μάς παρέχουν τη δυνατότητα να αναφερθούμε σε μία από τις αγνοημένες πτυχές του οικονομικού βίου των Βλάχων, αυτή της ενασχόλησής τους με τη γεωργία. Μπορεί, για διάφορους αντικειμενικούς λόγους, να μην ανέπτυξαν μία εκτεταμένη γεωργική παραγωγή¹⁰⁰, ωστόσο αυτό δεν σημαίνει ότι δεν ασχολήθηκαν με τη γεωργία.

Η επισήμανση μίας γεωργικής δραστηριότητας, ως οικονομική δομή των βλαχικών κοινωνιών του Μεσαίωνα, παρουσιάζει ιδιαίτερο ανθρωπολογικό ενδιαφέρον, δεδομένου ότι συνδέεται με την ερμηνεία της κοινωνικής εξέλιξης και οικιστικής παρουσίας αυτού του πληθυσμού. Μία σημαντική παράμετρος αυτού του ζητήματος αποτελεί η διερεύνηση της διαχρονικής σχέσης των Βλάχων με τη γεωργία, δηλαδή η σύνδεσή τους με τον τομέα των καλλιεργειών και η συνέχειά της στον πεδινό ή ορεινό χώρο. Αν διαπιστωθεί ότι η γεωργία αποτέλεσε μία διαρκή ενασχόλησή τους, αν δηλαδή υπήρξε συνέχεια ή διάρκεια στην άσκησή της, τότε τίθεται θέμα εσωτερικής διαφοροποίησης ως προς την κοινωνική και οικιστική τους συγκρότηση. Συγκεκριμένα, η κατοχή γεωργικής γης και η ανάπτυξη καλλιεργητικών μεθόδων απαιτούν την ύπαρξη μόνιμα εγκατεστημένου πληθυσμού. Ωστόσο, η δομή ενός σταθερού οικισμού διαφοροποιεί τις προϋποθέσεις υλικής και κοινω-

99. Dragomir, «Vlahii din Serbia», *ό.π.*, σ. 286.

100. Σαφέστατα, η εγκατάστασή τους σε ορεινές τοποθεσίες υπήρξε παράγοντας ανασταλτικός ως προς την ανάπτυξη πλεονασματικής παραγωγής.

νικής οργάνωσης του πληθυσμού του σε σχέση με αυτές της κτηνοτροφικής κοινότητας.

Η εικόνα ενός μόνιμου βλαχικού οικισμού του Μεσαίωνα δεν πρέπει να διέφερε από το πρότυπο των *χωριών* της βυζαντινής υπαίθρου¹⁰¹. Η οριοθετημένη εδαφική ζώνη που τα περιέβαλλε αποτελούμενη από ιδιόκτητες ή κοινόχρηστες γαίες ανήκε στο νομικό πρόσωπο του οικισμού. Σε ένα χρυσόβουλο του Στέφανου Ουρός Γ΄ Ντεσάνσκι γίνεται αναφορά σε κάποια χωριά, καθώς και στο «*έδαφος των βλάχων*» (*zemlju vlahom*). Είναι ο ίδιος ηγεμόνας που αναφέρεται σε άλλο έγγραφο ως δωρητής χωριών και *κατούνων* Βλάχων και Αλβανών στο μοναστήρι Dečani. Μάλιστα, στα περισσότερα χωριά αναφέρει και τα σύνορά τους¹⁰². Τέτοιες δωρεές βλαχικών χωριών, τα οποία καταγράφονται ως *selo* ώστε να διακρίνονται από τις *κατούνες*, αναφέρονται και σε μεταγενέστερα σερβικά χρυσόβουλα. Νοτιότερα, στο χώρο της Θεσσαλίας από τον 11^ο έως και τον 15^ο αιώνα εντοπίζουμε σε διάφορες πηγές αναφορές σε βλαχικά χωριά ή γεωργικούς πληθυσμούς Βλάχων¹⁰³.

Η διαπίστωση ύπαρξης Βλάχων γεωργών κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα θέτει εμμέσως και το ζήτημα της θεσμικής τους θέσης στη βαλκανική κοινωνία της εποχής. Σε μια αγροτική οικονομία όπου οι παραγωγικές σχέσεις διέπονται από φεουδαλικές πρακτικές, τίθεται εμμέσως το ερώτημα αν αυτοί παραμένουν ελεύθεροι μικροκαλλιεργητές ή τελούν υπό κάποια μορφή εξάρτησης από τους κατά τόπους ισχυρούς γαιοκτήμονες. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι σε χρυσόβουλο που παραχωρείται το 1321 από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ στη μητρόπολη Ιωαννίνων καταγράφονται μεταξύ των περιουσιακών της στοιχείων και οικογένειες Βλάχων *πάροικων*¹⁰⁴. Παρομοίως, Βλάχοι *πάροικοι* εντοπίζονται σε μοναστηριακά κτήματα της Μακρυνίτσας και της Πορταριάς στο Πήλιο και σε άλλα σημεία της

101. Βλ. σημ. 28.

102. Dragomir, *Vlahii din nordul*, *ό.π.*, σ. 22, 24-25. Dragomir, «Vlahii din Serbia», *ό.π.*, σ. 287.

103. Κεκαυμένος, *ό.π.*, σ. 226. Κομνηνή, *ό.π.*, livre V, σ. 24. M. Delilbaşı–M. Arıkan, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Tırhala I*, Türk Tarih Kurum, Ankara 2001, σ. 8-9. N. Beldiceanu–P. Nasturel, «Η Θεσσαλία στην περίοδο 1454/55-1506», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 19 (1991), σ. 105, 106, 110.

104. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Β, Κουλτούρα, Αθήνα [χ.χ.], σ. 307-311.

Ελλάδας¹⁰⁵. Γνωρίζουμε ότι κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο η έννοια *πάροικος* χαρακτήριζε τους κατοίκους χωριών και εκτάσεων που ήταν κάτω από τη δικαιοδοσία ενός ισχυρού προσώπου με τη μορφή της *πρόνοιας*, δηλαδή ήταν εξαρτημένοι από αυτόν σε ό,τι αφορούσε τους φόρους, τα νομικά ζητήματα και την προστασία. Αν και τυπικά παρέμεναν ελεύθεροι, οι υποχρεώσεις που βάρυναν τη γη αποδίδονταν πλέον στο γαιοκτήμονα και όχι στο κράτος. Ορισμένοι από αυτούς ήταν μικροϊδιοκτήτες γης και ορισμένοι μισθωτές-αγρότες, πλήρωναν δηλαδή ενοίκιο για τη γη που καλλιεργούσαν. Ας μην ξεχνάμε, επίσης, ότι στη μεσοβυζαντινή περίοδο οι *πάροικοι* υποχρεούνταν να παρέχουν στον ιδιοκτήτη φόρο (σε χρήμα ή σε είδος) καθώς και το ένα δέκατο της παραγωγής. Επιπλέον, στις υποχρεώσεις του παροίκου περιλαμβάνονταν η καταβολή ενός συμβολικού δώρου, καθώς και ορισμένες ημέρες δωρεάν εργασίας στα κτήματα του γαιοκτήμονα¹⁰⁶. Σε ένα παρεμφερές πλαίσιο φεουδαλικών υποχρεώσεων υποβάλλονται και οι Βλάχοι *πάροικοι* των μοναστηριών της μεσαιωνικής Σερβίας. Αυτοί είναι υποχρεωμένοι να εκτελούν κάποιες γεωργικές αγγαρείες, όπως όργωμα και θερισμό¹⁰⁷. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η κοινωνική κατάσταση των Βλάχων καλλιεργητών δεν διέφερε από αυτή των υπόλοιπων λαών της βαλκανικής χερσονήσου. Αυτοί κατοικούν σε μόνιμους οικισμούς είτε ως ελεύθεροι μικροκαλλιεργητές είτε ως *πάροικοι*.

Η ενασχόληση των μεσαιωνικών Βλάχων με τη γεωργία δεν θα επικέντρωνε τόσο το ενδιαφέρον μας, αν δεν γνωρίζαμε ότι ο ίδιος πληθυσμός εμφανίζεται ιστορικά και ως φορέας της *κατούνας*, δηλαδή της μετακινούμενης κτηνοτροφικής κοινότητας. Ως ίδια μορφή κοινοτικής οργάνωσης θέτει ζητήματα υλικής, οικονομικής και κατ' επέκταση κοινωνικής και πολιτισμικής διαφοροποίησης των μεσαιωνικών τους κοινωνιών. Η διαπίστωση ότι οι Βλάχοι γεωργοί του Μεσαίωνα εμφανίζονται πλήρως ενταγμένοι στις φεουδαλικές κοινωνίες του βαλκανικού χώρου, θα μπορούσε να αποδοθεί σε μία μεταστροφή τμήματος του κτηνοτροφικού πληθυσμού προς τη γεωργική δομή. Η αποδοχή αυτής της άποψης συνεπάγεται εκμάθηση της γεωργικής

105. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, 20^{ός} αιώνας, Αθήνα 1960, σ. 159. Σ. Ασωνίτης, «Η αγγαρεία στην Κέρκυρα κατά τον όψιμο Μεσαίωνα», *Εώα και Εσπέρια*, 4 (1999), σ. 148, 154. Năsturel, “Les Valaques”, *ό.π.*, σ. 64-65.

106. Ostrogorsky, *ό.π.*, τ. Β, σ. 59, 150, 153-154, 175, 216-218 και τ. Γ, σ. 36-37, 60. Harvey, *ό.π.*, σ. 27-28. Năsturel, “Les Valaques”, *ό.π.*, σ. 64-65.

107. Dragomir, «Vlahii din Serbia», *ό.π.*, σ. 297.

τέχνης από τους Βυζαντινούς, τους Σλάβους ή τους Αλβανούς, έθνη με τα οποία συμβιώνουν επί αιώνες, και αντίστοιχα μία βλαχική γεωργική ορολογία που θα αποτελείται από δάνειους όρους, προερχόμενους από τις γλώσσες αυτών των λαών. Ωστόσο, το γεγονός ότι η γεωργική ορολογία των Βλάχων παραμένει σε μεγάλο βαθμό λατινογενής, καθιστά αδύνατη την αποδοχή αυτής της άποψης. Αναφέρω ενδεικτικά ορισμένους βασικούς γεωργικούς όρους της βλαχικής γλώσσας που διασώθηκαν έως σήμερα: arát(u) ‘αλέτρι’ <λατ. aratrum, arătór(u) ‘ο χρήστης του αλετριού’ <λατ. aratorius, djúg(u) ‘ζυγός’ <λατ. jugum, imézu, nómeră ‘υνί’ <λατ. messis, vomer, strim(b)uräre ‘βουκέντρα’ <λατ. *stimularia < stimulus, seáciră ‘δρεπάνι’ <λατ. sicilis, moără ‘μύλος’ <λατ. mola, ágru ‘αγρός’ <λατ. ager, seminäre-seámin(u) ‘σπορά-σπέρνω’ <λατ. seminare, aräre-ár(u) ‘όργωμα-οργώνω’ <λατ. arare, siciräre-seácir(u) ‘θερισμός-θερίζω’ <λατ. sicilare, tră(i)iräre-tră(i)iru ‘αλώνισμα-αλωνίζω’ <λατ. tribulare, árie ή áryie ‘αλώνι’ <λατ. area, schíc(u) ‘στάχυ’ <λατ. spicus, yíptu ‘δημητριακά’ <λατ. victus, grîn ή grănu ‘σιτάρι’ <λατ. granum, órdzu ‘κριθάρι’ <λατ. hordeum, sicără ‘βρίζα’ <λατ. secale, mélu ‘κεχρί’ <λατ. milium, yíne ‘αμπέλι’ <λατ. vinea, ae, (a)yizmäre-(a)yízmu ‘τρύγος-τρυγώ’ <λατ. vindemiare, yită ή yíte ‘κλήμα’ <λατ. vitis, yín(u) ‘κρασί’ <λατ. vinum, κ.λπ.¹⁰⁸ Θα ήταν εντελώς άτοπο να θεωρήσουμε ως φορείς αυτού του λεξιλογίου τις κτηνοτροφικές ομάδες, δεδομένου ότι επί αιώνες δεν είχαν καμία σχέση με τη γεωργία και συνεπώς είναι αδύνατο να διέσωσαν μία τόσο εξειδικευμένη ορολογία. Αυτή η διαπίστωση μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι Βλάχοι γεωργοί του Μεσαίωνα συνιστούσαν τη συνέχεια ενός παλαιότερου γεωργικού πληθυσμού. Δηλαδή, σε ορισμένες κοινωνίες αυτού του πληθυσμού η ενασχόληση με τη γεωργία αποτελούσε μία αδιάλειπτη από τα ρωμαϊκά χρόνια δομή. Ωστόσο οι Βλάχοι γεωργοί, όντας ως κοινωνική κατηγορία πολύ πιο εύκολα αφομοιώσιμοι από το κυρίαρχο κοινωνικοοικονομικό σύστημα, είναι φυσικό να κάνουν λιγότερο φανερή την παρουσία τους στις πηγές σε σχέση με τις σχεδόν ημιαυτόνομες κτηνοτροφικές ομάδες που διακρίνονταν για το συγκρουσιακό τους πνεύμα. Συνεπώς, οι χρονικογράφοι του Μεσαίωνα δεν έχουν σοβαρούς λό-

108. Papahagi, *ό.π.*, σ. 65, 68, 125, 128, 133, 140, 502, 524, 525, 527, 536, 678, 679, 958, 981, 982, 937, 1047. Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 6, 7, 71, 73, 132, 133, 134, 148, 289, 291, 530, 473, 474, 483, 542. Δασούλας, *ό.π.*, σ. 32, 45, 46, 50, 98, 104, 113, 121, 152, 154, 166, 196, 197, 198, 239, 240.

γους να αναφερθούν στους Βλάχους γεωργούς, χωρίς αυτό ωστόσο να σημαίνει ότι ήταν ανύπαρκτοι.

Κλείνοντας αυτή τη μελέτη, θα θέλαμε να προβούμε σε μία ανθρωπολογική επισήμανση που αφορά και τις κοινωνίες των Βλάχων. Οι συνθήκες συγκρότησης του κόσμου της κτηνοτροφίας συνδέονται άμεσα με την κλίμακα των κοινωνικών αξιών του και των κοινωνικών νοοτροπιών του, όπως και του αγροτικού γενικά κόσμου στη διάρκεια της ιστορικής του διαδρομής. Συνεπώς, αν η παρουσία των κτηνοτροφικών πληθυσμών των Βλάχων στα βουνά και ιδίως στην οροσειρά της Πίνδου κατά την οθωμανική περίοδο είναι σχετικά αυτονόητη όσον αφορά τις περιβαλλοντικές προϋποθέσεις άσκησης αυτής της δραστηριότητας, η συνύπαρξή τους εκεί με ομόγλωσσους πληθυσμούς, οι οποίοι διαφοροποιούνται οικονομικά και κοινωνικά, δημιουργεί εύλογους προβληματισμούς που απαιτούν μία εξήγηση. Ελπίζουμε ότι η παρουσίαση στοιχείων του μεσαιωνικού παρελθόντος αυτής της ομάδας, που επιχειρήθηκε από την παρούσα μελέτη, ανέδειξε ορισμένες χρήσιμες για την ερμηνεία αυτού του ζητήματος πτυχές. Βασιζόμενοι σε αυτές, μπορούμε πλέον να κατανοήσουμε καλύτερα το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο των βλαχικών κοινοτήτων των νεότερων χρόνων, πριν αυτές εξελιχθούν στα ορεινά κέντρα της μεγάλης κτηνοτροφίας του 17^{ου} αιώνα και ακολούθως της βιοτεχνίας και του εμπορίου κατά τον 18^ο αιώνα, τα οποία ωστόσο διέθεταν μια παλαιά γεωργική δομή¹⁰⁹.

109. Θ. Δασούλας, *Αγροτικές κοινωνίες του ορεινού χώρου κατά οθωμανική περίοδο: ο γεωργικός κόσμος της "Χώρας Μετζόβου" (18^{ου}-19^{ου} αι.)*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2009, δημοσιευμένο στο ΕΑΔΔ (Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, <http://hdl.handle.net/10442/hedi/17726>).

Θεοδόσιος Καρβουναράκης

ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ, Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ
ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

Αν. Καθηγητής Διπλωματικής Ιστορίας, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών,
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Διπλωματική κληρονομιά των Ναπολεόντειων Πολέμων υπήρξε η Ευρωπαϊκή Συμφωνία (Concert of Europe) ή Ευρωπαϊκό Διευθυντήριο, κατά την πλέον κατανοητή από άποψη σημασίας ελληνική απόδοση του όρου. Στόχος των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής ήταν να διατηρηθεί η ισορροπία ισχύος στην Ευρώπη, πράγμα που θα απέτρεπε τον κίνδυνο επικράτησης μιας και μόνης Δύναμης επί των υπολοίπων, όπως παρ' ολίγο η Γαλλία του Ναπολέοντα. Επιδιωκόταν επίσης να μην επαναληφθούν η μεγάλη αιματοχυσία και η υπονομευτική για το κοινωνικό καθεστώς πολιτική αστάθεια που θα προέκυπταν από έναν ακόμη γενικευμένο ευρωπαϊκό πόλεμο. Έτσι, οι νικήτριες δυνάμεις, Αγγλία, Αυστρία, Πρωσία και Ρωσία, με τη Γαλλία να προστίθεται λίγο αργότερα, δημιούργησαν κατά τα έτη 1814-1815 στο Συνέδριο της Βιέννης ένα νέο γεωγραφικό και πολιτικό ευρωπαϊκό καθεστώς που θα απέτρεπε τον κίνδυνο μελλοντικών μεταξύ τους προστριβών. Συμφώνησαν δε να συμπράττουν για να το διατηρήσουν ή να αποφασίζουν από κοινού τις οποιοσδήποτε αλλαγές του. Αυτό θα επιτυγχανόταν με τακτικές συναντήσεις των εκπροσώπων των Μεγάλων Δυνάμεων, όπου από κοινού θα συζητούνταν τα οποιαδήποτε προβλήματα και θα υιοθετούνταν συμβιβαστικές λύσεις, ενώ παράλληλα θα αποφασίζονταν διπλωματικές και άλλες ενέργειες που θα αποθάρρυναν όσους επιχειρούσαν να επιτύχουν αυθαίρετες και επιζήμιες για την ισορροπία του συστήματος πολιτικές και εδαφικές αλλαγές. Οι συναντήσεις των ευρωπαϊκών κρατών εν καιρώ ειρήνης για την επίλυση των μεταξύ τους διαφορών αποτελούσαν μεγάλη καινοτομία, αφού τα προ του 1815 χρόνια τέτοιας μορφής πολυμερές διπλωματία ήταν συνήθως το επακόλουθο κάποιου πολέμου και είχε σαν αντικείμενο ζητήματα που σχετιζόνταν με την υπό σύναψη ειρήνη.

Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία, όπως ονομάστηκε αυτή η πρακτική, αποτελούσε κατεξοχήν υπόθεση των Μεγάλων Δυνάμεων, ενώ οι μικρότερες και ασθενέστερες ευρωπαϊκές και μη Δυνάμεις ήταν υποχρεωμένες να αποδε-

χθούν τα αποτελέσματα των διαβουλεύσεών τους, που δεν ήταν βέβαια κατ' ανάγκη αρνητικά για αυτές. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία διατηρήθηκε σε ισχύ μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το 1914, και είχε σαν αποτέλεσμα την αποφυγή ενός γενικευμένου ευρωπαϊκού πολέμου. Η λειτουργία της ήταν πιο αποτελεσματική κατά την πρώτη περίοδο, μέχρι το 1854, όταν βαθύ ρήγμα στις σχέσεις μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων οδήγησε στον Κριμαϊκό Πόλεμο. Κατά τη διάρκεια των ετών αυτών ήταν ισχυρότερη η βούληση των ευρωπαίων ηγετών να διατηρήσουν την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων, ενώ οι όποιες ιδεολογικές διαφορές μεταξύ των διαφόρων καθεστώτων δεν αποτελούσαν ακόμη σοβαρό παράγοντα διαφωνιών. Ούτε, επίσης, η οικονομία ούτε η κοινή γνώμη αποτελούσαν ακόμη σημαντικούς παράγοντες επηρεασμού της πολιτικής βούλησης.

Η καλή όμως αυτή σχέση συνεργασίας υπονομεύτηκε από τις επαναστάσεις του 1848 που άλλαξαν το πολιτικό-ιδεολογικό κλίμα και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την άνοδο στην εξουσία νέων φιλόδοξων ηγετών, έτοιμων να επιχειρήσουν προς όφελος της χώρας τους μείζονες ανακατατάξεις ισχύος. Ο Λουδοβίκος Ναπολέων της Γαλλίας, ο Καβούρ του Πεδεμοντίου και ο Μπίσμαρκ της Πρωσίας εκμεταλλεύτηκαν την καταλυτική ισχύ του εθνικισμού, δημιούργησαν νέα πολιτικά και γεωγραφικά δεδομένα και διατάραξαν την ισορροπία του ευρωπαϊκού συστήματος. Κύριος ενδιαφερόμενος μετά το 1871 για μία σταθερή και ισορροπημένη σχέση μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων ήταν ο καγκελάριος (πρωθυπουργός) της ενοποιημένης Γερμανίας Otto Von Bismarck. Έχοντας επιτύχει τους πολιτικούς του στόχους και έχοντας αναδείξει τη Γερμανία ως τη δυναμικότερη ευρωπαϊκή δύναμη, ο Γερμανός καγκελάριος ενδιαφερόταν για τη διατήρηση του νέου status quo και αναζητούσε μέσα για να το επιτύχει.

Τη λύση έδωσε μια σειρά συμμαχιών που, μετά το 1879, εξάρτησαν τις εξωτερικές υποθέσεις της Αυστρο-Ουγγαρίας¹, της Ρωσίας και της Ιταλίας² από τις βουλές του Βερολίνου και, σε συνδυασμό με τις καλές αγγλο-γερμανικές σχέσεις, έθεσαν σε πολιτική απομόνωση τη Γαλλία που αναζητούσε συμμάχους κατά της Γερμανίας προκειμένου να ανακτήσει τις χαμένες κατά τον γαλλο-πρωσικό πόλεμο του 1870 επαρχίες της, της Αλσατίας και της Λωρραίνης. Ο έλεγχος όμως του ευρωπαϊκού συστήματος από τη Γερμανία με αυτόν τον τρόπο αποδείχθηκε πολύ δύσκολος και κατέρρευσε μετά την αποπομπή του Μπίσμαρκ από την εξουσία το 1890.

1. Όπως ονομάστηκε η Αυστριακή Αυτοκρατορία μετά τον πολιτικό Συμβιβασμό (Ausgleich) του 1867 και την αυτονόμηση της Ουγγαρίας.

2. Η έκτη, μετά την ενοποίησή της, ευρωπαϊκή Μεγάλη Δύναμη.

Νέες δυνάμεις και νέα δεδομένα υπονόμεισαν από το τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα την ευρωπαϊκή συνεργασία. Η κοινή γνώμη ενισχυμένη από την επέκταση του δικαιώματος της ψήφου και υπό την επιρροή ενός δυναμικού, ανταγωνιστικού εθνικισμού, μπορούσε πλέον να αποτελέσει σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης πολιτικών αποφάσεων. Ο ανταγωνισμός για την απόκτηση αποικιών με αποκορύφωμα το «σπρωξίδι για την Αφρική» (The Scramble for Africa)³ αποτέλεσε μια νέα παράμετρο διαμόρφωσης εξωτερικής πολιτικής που επιβάρυνε τις σχέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων συν τοις άλλοις και γιατί η ανάγκη ικανοποίησης του σοβινιστικού λαϊκού αισθήματος μπορούσε να οδηγήσει σε ενέργειες και αποφάσεις στην ουσία αντίθετες προς το καλώς νοούμενο εθνικό συμφέρον.

Τα οικονομικά συμφέροντα, ισχυρά, οργανωμένα και με μεγάλη διεθνή δραστηριότητα, επιδίωκαν να χειραγωγήσουν την εθνική πολιτική προς όφελός τους. Η αλματώδης εξέλιξη της στρατιωτικής τεχνολογίας και ο ανταγωνισμός των εξοπλισμών έπρεπε επίσης να ληφθούν υπόψη, ενώ ο ρόλος των στρατιωτικών κύκλων, που εξελίχθηκαν σε ισχυρά λόμπι με στόχο την ενίσχυση των ενόπλων δυνάμεων των χωρών τους, αναβαθμίστηκε σημαντικά. Τέλος, η εθνικιστική-ιδεολογική φόρτιση της εποχής με κινήματα όπως ο παγγερμανισμός και ο πανσλαβισμός έκαναν τη συνεννόηση μεταξύ των κρατών ακόμα δυσκολότερη.

Οι χειρισμοί των διαδόχων του Μπίσμαρκ, όχι κατ' ανάγκη αδικαιολόγητοι, έκαναν εφικτή την προσέγγιση Ρωσίας-Γαλλίας –οι μεγάλες επενδύσεις της δεύτερης στην πρώτη έπαιξαν σημαντικό ρόλο– με αποτέλεσμα τη σύναψη γαλλο-ρωσικής συμμαχίας το 1893. Αν και η Γερμανία αντιμετώπιζε πλέον το ενδεχόμενο διμέτωπου αγώνα σε περίπτωση πολεμικής σύρραξης, η συμμαχία αυτή καθαυτή δεν επιδείνωσε τα ευρωπαϊκά πράγματα. Οι Μεγάλες Δυνάμεις εξακολούθησαν να βρίσκουν κοινά αποδεκτές λύσεις στις μεταξύ τους διαφορές, όπως μαρτυρά και η αυστρο-ρωσική συμφωνία του 1897 για τον από κοινού έλεγχο της Εγγύς Ανατολής, παρά τον μεταξύ τους έντονο ανταγωνισμό σ' αυτή την περιοχή.

Σοβαρό πλήγμα στις ευρωπαϊκές διακρατικές σχέσεις υπήρξε η ναυπήγηση μεγάλου πολεμικού στόλου από τη Γερμανία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Με στόχο την άσκηση πίεσης επί της Βρετανίας για να διευκολυνθεί η υπερπόντια δραστηριοποίηση της Γερμανίας, η ναυπήγηση του πολεμικού στόλου θορόβησε ιδιαίτερα τους Άγγλους, που την εξέλαβαν ως κατευθείαν απειλή κατά της εθνικής τους ασφάλειας. Προχώρησαν έτσι στη ρύθμιση των αποικιακών τους διαφορών με τη Γαλλία για να αρθούν τα οποιαδήποτε

3. Το 1880 οι ευρωπαϊκές δυνάμεις έλεγχαν το 10% της Αφρικής. Μέχρι το 1900 μόνο δύο χώρες, η Αιθιοπία και η Λιβερία, παρέμεναν ανεξάρτητες.

εμπόδια στη μεταξύ τους συνεργασία και να υπάρχει η δυνατότητα αποτελεσματικής αντιμετώπισης περαιτέρω γερμανικών προκλήσεων. Η δημιουργία της αγγλο-γαλλικής Εγκάρδιας Συνεννόησης (*Entente Cordiale*) το 1904 αν και δεν στρεφόταν κατά οποιουδήποτε τρίτου κράτους, θορύβησε τους Γερμανούς που αποφάσισαν να την υπονομεύσουν λίγο αργότερα, εκμεταλλευόμενοι τα σχέδια των Γάλλων για επέκταση της επιρροής τους στο Μαρόκο. Οι Γερμανοί επιχείρησαν να υποβαθμίσουν την αξία της Γαλλίας ως συμμάχου ταπεινώνοντάς την, αλλά και να την απομακρύνουν από την Αγγλία, αναζωπυρώνοντας μεταξύ τους αποικιακές διαφορές. Στη διάσκεψη όμως των ενδιαφερόμενων για το Μαρόκο κρατών, που συγκλήθηκε στην ισπανική πόλη *Algerias* το 1906, οι Γερμανοί αντιμετώπισαν την αρνητική στάση της μεγάλης πλειοψηφίας των δεκατριών συμμετεχόντων κρατών, που υποστήριζαν μια λύση ευνοϊκή για τα γαλλικά συμφέροντα.

Η κρίση του Μαρόκου επηρέασε καθοριστικά την αγγλική εξωτερική πολιτική. Οι ιθύνοντες του *Foreign Office* άρχισαν για πρώτη φορά να μιλούν για πιθανά γερμανικά σχέδια επικράτησης στην Ευρώπη. Ο υπουργός Εξωτερικών *Edward Grey* προειδοποίησε τον Γερμανό πρόεδρο στο Λονδίνο ότι μια γερμανική επίθεση κατά της Γαλλίας δεν θα άφηνε ουδέτερη την Αγγλία, ενώ κατά τη διάσκεψη στο *Algerias* εμφανίστηκε θετικός σε μία συνεννόηση Αγγλίας-Γαλλίας-Ρωσίας, αν αυτό ήταν αναγκαίο για να αντιμετωπιστούν τα γερμανικά επεκτατικά σχέδια⁴.

Οι δισταγμοί των δύο πλευρών σύντομα κάμφθηκαν και τον επόμενο χρόνο, το 1907, υπογράφηκε η αγγλο-ρωσική συμφωνία που ρύθμιζε τις μεταξύ τους έντονες διαφορές, αποτέλεσμα της σύγκρουσης σφαιρών επιρροής στο Αφγανιστάν, το Θιβέτ και την Περσία. Παρά τις ιδεολογικές διαφορές των δύο συμβαλλομένων –πολλά στελέχη του κυβερνώντος κόμματος των Φιλελευθέρων στην Αγγλία απεχθάνονταν το αυταρχικό τσαρικό καθεστώς, ενώ ισχυροί πολιτικά Ρώσοι έτρεφαν ιδιαίτερη συμπάθεια για τον πολιτικό συντηρητισμό της Γερμανίας– η κοινή αντίληψη ότι η Γερμανία είχε επεκτατικές διαθέσεις που έπρεπε να αντιμετωπιστούν επηρέασε αποφασιστικά τη βούλησή τους.

Όπως και η αγγλο-γαλλική Εγκάρδια Συνεννόηση, η αγγλο-ρωσική συμφωνία δεν προέβλεπε κοινή δράση κατά τρίτου, δημιουργούσε όμως τις προϋποθέσεις συνεργασίας σε περίπτωση ανάγκης. Έτσι, μετά το 1907 υπήρχαν στην Ευρώπη δύο συνασπισμοί κρατών, η Τριπλή Συμμαχία Γερμανίας-Αυστρίας-Ιταλίας και η Τριπλή Συνεννόηση Αγγλίας-Γαλλίας-Ρωσίας. Το ευρωπαϊκό σύστημα απέκτησε διπολικό χαρακτήρα, πράγμα που

4. Richard Langhorne, *The Collapse of the Concert of Europe*, MacMillan, London 1981, σ. 91-92.

δυσκόλεψε τόσο την επικοινωνία όσο και τη διατήρηση της ισορροπίας μεταξύ των κρατών μελών του. Σταδιακά τα γεγονότα που ακολούθησαν αύξησαν την απόσταση μεταξύ των δύο πόλων και περιόρισαν τη δυνατότητα συνεννόησης. Μέχρι το 1914 η δυνατότητα ειρηνικής συνεννόησης για την επίλυση των διαφορών είχε πάψει να θεωρείται η καλύτερη λύση.

Η πορεία όμως προς τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν υπήρξε μοιραία και αναπόδραστη. Ο τρόπος που ερμηνεύτηκαν και αντιμετωπίστηκαν τα δεδομένα και τα γεγονότα από τις μεγάλες ευρωπαϊκές Δυνάμεις κλιμάκωσε τις μεταξύ τους διαφορές και οδήγησε στην τελική, μοιραία ρήξη. Η λειτουργία της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας εξακολούθησε, συνεχείς όμως και αυξανόμενες ήταν οι ενδείξεις της αποδυνάμωσής της. Η πρώτη μιας σειράς κρίσεων που οδήγησε τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις στο να πεισθούν πως ένας γενικευμένος πόλεμος ήταν αναπόφευκτος αφορούσε στον αυстро-ρωσικό ανταγωνισμό στα Βαλκάνια. Το 1908 ο αυστριακός υπουργός Εξωτερικών παραπλάνησε τον Ρώσο ομόλογό του και πέτυχε την ενίσχυση της χώρας του στην περιοχή εις βάρος της Ρωσίας με την προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, τουρκικής επαρχίας της οποίας τη διοίκηση ασκούσε η Αυστρία από το 1878.

Η προσπάθεια των Ρώσων για διπλωματικά ανταλλάγματα, μέσω διάσκεψης των ευρωπαϊκών δυνάμεων στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας, απέτυχε. Οι Αυστριακοί, με την αμέριστη συμπαράσταση των Γερμανών, απέρριψαν την πρόταση των Ρώσων, οι οποίοι ουσιαστικά απομονώθηκαν καθώς οι Γάλλοι και οι Βρετανοί εταίροι τους επέλεξαν να αποφύγουν μια άκαιρη και επικίνδυνη όξυνση των σχέσεών τους με τη Γερμανία. Η δε τελευταία, σε μία επίδειξη ισχύος, ζήτησε τη ρητή και άμεση αναγνώριση από τη Ρωσία της μεταβολής τους εδαφικού καθεστώτος στα Βαλκάνια, με τρόπο που υπονοούσε χρήση βίας σε αντίθετη περίπτωση. Μόνη και εξασθενημένη από τον ρωσο-ιαπωνικό πόλεμο του 1904-1905, η Ρωσία αποδέχθηκε το μοιραίο.

Το γεγονός όμως θεωρήθηκε μεγάλη εθνική προσβολή και οδήγησε σε ταχύτερους ρυθμούς αναβάθμισης των ρωσικών ενόπλων δυνάμεων. Ενισχύθηκε η εντύπωση ότι επιδίωξη της Γερμανίας ήταν να αναδειχθεί σε κυρίαρχη δύναμη της ευρωπαϊκής ηπείρου, ενώ η διεθνής κατάσταση περαιτέρω επιδεινώθηκε από την αναζωπύρωση την ίδια περίοδο της αγγλο-γερμανικής διαμάχης σχετικά με τις ναυτικές δυνάμεις των δύο χωρών. Βαρύ ήταν και το πλήγμα που υπέστη η Ευρωπαϊκή Συμφωνία από την αδυναμία σύγκλησης διεθνούς διάσκεψης και συλλογικής αντιμετώπισης της κρίσης.

Νέα γαλλο-γερμανική αντιπαράθεση που ενέπλεξε σοβαρά και τη Βρετανία εξελίχθηκε κατά τη διάρκεια του 1911 με αφορμή και πάλι το Μαρόκο. Η Γερμανία εκμεταλλεύτηκε τη γαλλική προσπάθεια εγκαθίδρυσης καθε-

στόχος προτεκτοράτου στη χώρα για να αποσπάσει ανταλλάγματα στην υποσαχάρια Αφρική. Αντέδρασε λοιπόν στις γαλλικές πρωτοβουλίες και ως αντάλλαγμα για τη συναίνεσή της απαίτησε το σύνολο του γαλλικού Κογκό. Για να ασκήσει δε πίεση έστειλε το πολεμικό πλοίο «Πάνθηρ» στο μαροκινό λιμάνι του Agadir για να προστατεύσει στην ουσία ανύπαρκτα γερμανικά οικονομικά συμφέροντα.

Τόσο το μέγεθος του γερμανικού αιτήματος όσο και ο τρόπος προώθησής του θορύβησαν τους Αγγλους που φοβήθηκαν ότι οι Γερμανοί επιδίωκαν να επιβάλουν τη βούλησή τους στη Γαλλία και να διασπάσουν την Entente. Τους ανησύχησε επίσης η δυνατότητα δημιουργίας γερμανικής ναυτικής βάσης στο Agadir, σε επικίνδυνα μικρή απόσταση από το Γιβραλτάρ. Υπήρξε ένταση στις σχέσεις των δύο χωρών, ενώ ο υπουργός Οικονομικών και ισχυρός παράγων του κυβερνώντος Κόμματος των Φιλελευθέρων Lloyd George σε δημόσια τοποθέτησή του προειδοποίησε ότι η χώρα του δεν θα ανεχόταν μια διεθνή συμφωνία που θα αγνοούσε τα συμφέροντά της, εννοώντας έναν ευρύτερο διακανονισμό που θα απομάκρυνε τη χώρα του από τη σύμμαχό της. Με διακριτικό τρόπο οι Αγγλοι άρχισαν πολεμικές προετοιμασίες και ενέτειναν συζητήσεις ανάλογου περιεχομένου με τους Γάλλους. Η κρίση εκτονώθηκε τον Νοέμβριο του 1911 με τον συνήθη συμβιβαστικό τρόπο σε θέματα αποικιακών διαφορών. Οι Γερμανοί συναίνεσαν στη δημιουργία γαλλικού προτεκτοράτου στο Μαρόκο, με αντάλλαγμα τμήμα του γαλλικού Κογκό. Η διεθνής όμως κατάσταση επιδεινώθηκε καθώς αυξήθηκε η γενικευμένη ανησυχία.

Η αντίδραση των εθνικιστών στη Γαλλία έφερε στην πρωθυπουργία τον Raymond Poincaré, που υποστήριζε πως η γενιά του «δεν είχε άλλο λόγο ύπαρξης παρά την ελπίδα να ανακτηθούν οι χαμένες επαρχίες (Αλσατία και Λωρραίνη)»⁵. Η υποτιθέμενη εθνική μειοδοσία αύξησε επίσης τις διαμαρτυρίες και την επιθετικότητα των Γερμανών εθνικιστών.

Ο ιταλο-τουρκικός πόλεμος που ξέσπασε τον Σεπτέμβριο του 1911 έκανε ακόμη προφανέστερη την αδυναμία της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας να λειτουργήσει αποτελεσματικά. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, για να μη δυσαρεστήσουν τους δύο αντιμαχόμενους και βλάψουν έτσι τα δικά τους συμφέροντα, δεν μπόρεσαν να συμφωνήσουν στα αναγκαία μέτρα που θα τερμάτιζαν τη σύρραξη, καταδεικνύοντας για μία ακόμη φορά την εντεινόμενη αδυναμία τής μεταξύ τους συνεργασίας. Ο πόλεμος είχε ως στόχο την κατάκτηση από τους Ιταλούς των επαρχιών της Τρίπολης και της Κυρηναϊκής (σημερινή Λιβύη) που ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εκτός από την παρα-

5. Norman Rich, *Great Power Diplomacy 1814-1914*, McGraw-Hill, New York 1992, σ. 420.

χώρηση των δύο αφρικανικών επαρχιών, τον Οκτώβριο του 1912, στους νικητές Ιταλούς, τους αναγνωρίστηκε και το δικαίωμα «προσωρινής» κατοχής των Δωδεκανήσων.

Ο ιταλο-τουρκικός πόλεμος ανέδειξε την αναποτελεσματικότητα της τουρκικής στρατιωτικής και διοικητικής μηχανής που η επανάσταση των Νεότουρκων δεν είχε καταφέρει να αντιμετωπίσει. Ενθάρρυνε επίσης τις εδαφικές διεκδικήσεις των βαλκανικών κρατών εις βάρος της Τουρκίας και την αίσθησή τους ότι δε θα ήταν δύσκολο να τις ικανοποιήσουν. Η χρονική συγκυρία ευνοούσε τα σχέδιά τους, με την Τουρκία εξασθενημένη όχι μόνο από την πολεμική προσπάθεια αλλά και από τις εκτεταμένες εκκαθαρίσεις Νεότουρκων αξιωματικών λόγω της πολιτικής ανατροπής, που είχαν ως αποτέλεσμα να χάσουν οι ένοπλες δυνάμεις πολλά έμπειρα στελέχη⁶.

Εν τω μεταξύ η κοινή δράση των βαλκανικών κρατών είχε προετοιμαστεί με μία σειρά από διπλωματικές και στρατιωτικές συνεννοήσεις. Στον πυρήνα τους βρισκόταν η συμφωνία μεταξύ Σερβίας και Βουλγαρίας, που συνάφθηκε τον Μάρτιο του 1912 με τη μεσολάβηση της Ρωσίας και είχε αμυντικό περιεχόμενο κατά τρίτης δύναμης που θα απειλούσε την εδαφική ακεραιότητα των Βαλκανίων. Μυστικές όμως διατάξεις όριζαν τα εδάφη που η καθεμία από τις δύο χώρες θα καταλάμβανε σε περίπτωση πολέμου με την Τουρκία. Ανάλογη συμφωνία αμυντικής συνεργασίας υπογράφηκε τον Μάιο του ίδιου χρόνου μεταξύ Βουλγαρίας και Ελλάδας, που όχι ρητά αλλά χωρίς αμφιβολία στρεφόταν κατά της Τουρκίας.

Και στις δύο περιπτώσεις τα εδαφικά κέρδη των συμμάχων δεν προσδιορίζονταν με ακρίβεια –στη δεύτερη περίπτωση καθόλου– γιατί υπήρχαν διαφωνίες μεταξύ των συμβαλλόμενων, διαφωνίες που θα μπορούσαν ακόμη και να ματαιώσουν τη σύναψη των συνθηκών. Η βαλκανική συνεργασία συμπληρώθηκε με συμβάσεις στρατιωτικής συνεργασίας και προφορικές συμφωνίες μεταξύ Ελλάδας–Σερβίας, Ελλάδας–Μαυροβουνίου και Βουλγαρίας–Μαυροβουνίου. Η μεσολάβηση των Ρώσων επίδωκε τη δημιουργία μετώπου που θα απέτρεπε την επέκταση της αυστριακής ισχύος στα Βαλκάνια, ενώ παρέμειναν πεπεισμένοι ότι αυτός ήταν και ο στόχος των βαλκανικών κρατών. Διαφορετικές ήταν όμως οι απόψεις των άλλων Μεγάλων Δυνάμεων. Όταν Ρώσοι αξιωματούχοι έδειξαν στον Γάλλο πρωθυπουργό

6. Η εξέγερση των Αλβανών με αίτημα την αυτονομία και η ανικανότητα της οθωμανικής διοίκησης να την αντιμετωπίσει αποτελεσματικά ήταν ακόμη μία πηγή ενθάρρυνσης των Βαλκάνιων συμμάχων. Τον Αύγουστο του 1912 είκοσι χιλιάδες εξεγερμένοι Αλβανοί κατέλαβαν τα Σκόπια, ενώ σχεδίαζαν να βαδίσουν και κατά της Θεσσαλονίκης. Η τουρκική κυβέρνηση υποχώρησε και άρχισε να εφαρμόζει μεταρρυθμίσεις. Βλ. Misha Glenny, *The Balkans 1804-1999*, Granta Books, London 1999, σ. 227-228.

Poincaré το κείμενο της σερβο-βουλγαρικής συνθήκης κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψής του στην Αγία Πετρούπολη, τον Αύγουστο του 1912, αυτός αμέσως αναγνώρισε ότι η συμφωνία προετοίμαζε πολεμική αναμέτρηση.

Τον ίδιο μήνα τελεσίγραφο της Βουλγαρίας προς την Τουρκία που απαιτούσε την αυτονομία της Μακεδονίας θορόβησε τους Αυστριακούς που ζήτησαν κοινή δράση της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας με στόχο να πεισθεί η Κωνσταντινούπολη για μεταρρυθμίσεις στη Μακεδονία και να εκλείψει έτσι μια καλή δικαιολογία για επέμβαση στην περιοχή. Το αίτημα της Αυστρίας υποστήριξε και η Ρωσία που είχε αρχίσει να φοβάται την υπέρμετρη αύξηση της ισχύος της Βουλγαρίας που θα προέκυπτε από έναν νικηφόρο βαλκανικό πόλεμο.

Η αυξανόμενη ένταση στα Βαλκάνια αποτελούσε λόγο ανησυχίας για όλες τις Μεγάλες Δυνάμεις που φοβόντουσαν την εξέλιξη μιας σύρραξης εκεί σε γενικευμένο ευρωπαϊκό πόλεμο. Θεωρούνταν πολύ πιθανό ότι η αύξηση της ισχύος της Σερβίας θα προκαλούσε την παρέμβαση της Αυστρο-Ουγγαρίας⁷ που με τη σειρά της θα αντιμετώπιζε την ένοπλη ρωσική αντίδραση. Η ύπαρξη των δύο αντίπαλων ευρωπαϊκών συνασπισμών και η μεταξύ τους πόλωση θα οδηγούσε αναπόφευκτα σε γενίκευση της σύγκρουσης. Καμία όμως Μεγάλη Δύναμη δεν ήταν διατεθειμένη ή εν πάση περιπτώσει έτοιμη να εμπλακεί σε πόλεμο τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, αλλά ούτε και θεωρούσε τη διευθέτηση διαφορών στα Βαλκάνια επαρκή λόγο για κάτι τέτοιο.

Η κινητοποίηση όμως της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας δεν πτόησε τους Βαλκάνιους συμμάχους που λάμβαναν αντιφατικά μηνύματα για τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων. Ρώσοι διπλωμάτες στις βαλκανικές πρωτεύουσες με δική τους πρωτοβουλία ενθάρρυναν μια πιο επιθετική, διεκδικητική στάση, ενώ ο ίδιος ο Αυστριακός υπουργός Εξωτερικών είχε πει στους Βούλγαρους, τον Αύγουστο του 1912, ότι η Αυστρο-Ουγγαρία δεν επρόκειτο να παρεμβάλει «το ίδιο της το σώμα» για να σώσει την Τουρκία από την καταστροφή⁸. Τέλος, ήταν τόσο έντονη η λαϊκή απαίτηση για πόλεμο με την Τουρκία, τόσο στη Σερβία όσο και στη Βουλγαρία, που αν οι κυβερνήσεις τους την αγνοούσαν κινδύνευαν να προκαλέσουν επανάσταση.

Έτσι, την ημέρα που Αυστρία και Ρωσία απήθυναν κοινή προειδοποίηση εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας προς τα βαλκανικά κράτη να

7. Ο σερβικός αλτρωτισμός, που απευθυνόταν στις σλαβικές μειονότητες της αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια, θεωρούνταν απειλή για το κύρος, την ισχύ και τη συνοχή της Αυστρο-Ουγγαρίας.

8. F.R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, Routledge and Kegan Paul Ltd., New York 1972, σ. 345.

μη διαταράξουν την υφιστάμενη τάξη πραγμάτων (8 Οκτωβρίου 1912), το Μαυροβούνιο κήρυξε τον πόλεμο κατά της Τουρκίας σηματοδοτώντας την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων. Λίγες μέρες αργότερα τον πόλεμο κατά της Τουρκίας κήρυξαν και οι υπόλοιποι σύμμαχοι, Σερβία, Βουλγαρία και Ελλάδα. Σε αντίθεση με τις προσδοκίες των Ευρωπαίων στρατιωτικών ιθυνόντων, μέσα σε λίγες εβδομάδες οι τουρκικές δυνάμεις κατέρρευσαν προ των πολυαριθμότερων και σε πλεονεκτική στρατηγική θέση ενόπλων δυνάμεων των Βαλκάνιων συμμάχων. Η προς ανατολάς προέλαση των βουλγαρικών δυνάμεων με στόχο την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης θορύβησε τους Ρώσους, που προτιμούσαν τον έλεγχο των Δαρδανελίων –θαλάσσιας διόδου με εξαιρετική σημασία για την ασφάλεια και την οικονομία τους– από μια εξασθενημένη και υποχωρητική Τουρκία παρά από μια μεγάλη Βουλγαρία με Γερμανό βασιλιά⁹. Οι Ρώσοι προειδοποίησαν τους Βούλγαρους ότι θα παρενέβαιναν για να αποτρέψουν την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και προσέγγισαν τους Ρουμάνους για την εξασφάλιση δικαιώματος διέλευσης σε περίπτωση πολέμου με τη Βουλγαρία. Τελικά, η αναχαίτιση της βουλγαρικής προέλασης από τους Τούρκους, μόλις 30 μίλια από την Κωνσταντινούπολη, έκανε περιττή τη ρωσική παρέμβαση.

Μέχρι το τέλος Νοεμβρίου, η Τουρκία είχε απολέσει όλα τα ευρωπαϊκά της εδάφη με εξαίρεση μερικά φρούρια και την περιοχή γύρω από την Κωνσταντινούπολη. Εξουθενωμένη, υπέγραψε στις 3 Δεκεμβρίου ανακωχή με τη Σερβία, τη Βουλγαρία και το Μαυροβούνιο¹⁰. Με διάφορους τρόπους οι Μεγάλες Δυνάμεις διαμήνυσαν πως δεν έπρεπε να αποκλείεται η άμεση ανάμειξή τους στη βαλκανική διαμάχη, αν βλάπτονταν ζωτικά τους συμφέροντα. Στις 2 Δεκεμβρίου 1912, ο Γερμανός καγκελάριος Bethmann Hollweg δήλωσε δημόσια ότι, αν μια τρίτη δύναμη επιτίθετο κατά της Αυστρο-Ουγγαρίας, η Γερμανία θα τη βοηθούσε, έτοιμη «να πολεμήσει για τη διατήρηση της δικής μας θέσης στην Ευρώπη και για την υπεράσπιση του δικού μας μέλλοντος και της δικής μας ασφάλειας»¹¹. Με αφορμή αυτή τη δήλωση, ο Άγγλος υπουργός Πολέμου Lord Haldane κατέστησε σαφές στον Γερμανό πρέσβη στο Λονδίνο ότι η Βρετανία δεν θα παρέμενε απαθής αν η Αυστρία εισέβαλλε στη Σερβία ή αν διαταρασσόταν η υφιστάμενη ισορροπία

9. Από το 1887 το θρόνο της Βουλγαρίας κατείχε ο πρίγκιπας Φερδινάνδος του Sax-Cobourg, που είχε διατελέσει αξιωματικός του αυστριακού στρατού.

10. Η Ελλάδα δεν συνυπέγραψε το πρωτόκολλο ανακωχής και συνέχισε τις πολεμικές επιχειρήσεις στο μέτωπο της Ηπείρου επιδιώκοντας την κατάληψη των Ιωαννίνων, συμμετείχε όμως στις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν. Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 330-332.

11. V.R. Beghahn, *Germany and the Approach of War in 1914*, St. Martin's Press, New York 1973, σ. 140.

ισχύος στην Ευρώπη και μία και μόνη Δύναμη επιχειρούσε να ελέγξει το σύνολο της ηπείρου¹². Τέλος, τόσο η Αυστρία όσο και η Ρωσία προχώρησαν σε επιστράτευση μέρους των ενόπλων δυνάμεών τους.

Παράλληλα, όμως, ο Άγγλος υπουργός Εξωτερικών Edward Grey δήλωσε στον Ρώσο ομόλογό του Sazonov ότι επιθυμία της Βρετανίας ήταν η εξομάλυνση των διαφορών μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων και μόνο σε περίπτωση γερμανικής επιθετικότητας με στόχο την εξουδετέρωση της Γαλλίας η Βρετανία θα αναλάμβανε δράση¹³. Η Γαλλία ήταν διατεθειμένη να βοηθήσει τη Ρωσία σε έναν πόλεμο με αφορμή τα Βαλκάνια, αλλά θα έκανε ό,τι μπορούσε για να τον αποφύγει, συν τοις άλλοις και γιατί αμφέβαλλε για την υποστήριξη της Βρετανίας, ενώ και οι ίδιοι οι Ρώσοι σε δύο υπουργικά συμβούλια στις 3 και 18 Δεκεμβρίου είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι δεν ήταν αρκετά ισχυροί να αντιμετωπίσουν την Αυστρο-Ουγγαρία. Απόθυμοι να υποστηρίξουν τους Αυστριακούς σε μία σύρραξη με τη Ρωσία ήταν και οι Γερμανοί, που δεν θεωρούσαν τόσο σοβαρή την απειλή του σερβικού εθνικισμού για την Αυστρο-Ουγγαρία, και σχεδίαζαν τη δημιουργία μιας βαλκανικής ομοσπονδίας που θα περιλάμβανε και τη Σερβία και θα αποτελούσε μία έβδομη, φιλική προς αυτούς Μεγάλη Δύναμη. Κατά του πολέμου ήταν και η πλειοψηφία των ιθυνόντων της Αυστρο-Ουγγαρίας –ανάμεσά τους και ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος-Ιωσήφ που θεωρούσε «τερατούργημα» έναν πόλεμο με τη Ρωσία– για διάφορους λόγους, όπως οι αμφιβολίες για τη στάση της Γερμανίας και η μεγάλη οικονομική καταστροφή που ήταν πιθανόν να επιφέρει. Γενικά, φαινόταν πως οι ευρωπαϊκές Δυνάμεις ήταν διατεθειμένες να εμπλακούν σε έναν γενικευμένο ευρωπαϊκό πόλεμο αν ζωτικά τους συμφέροντα απειλούνταν άμεσα, θα έκαναν όμως ό,τι μπορούσαν για να τον αποφύγουν.

Στις 13 Δεκεμβρίου οι πρέσβεις των εμπόλεμων χωρών άρχισαν διαπραγματεύσεις στο Λονδίνο με στόχο τη σύναψη συνθήκης ειρήνης. Για να αποφευχθούν όμως ρυθμίσεις και εμπλοκές που θα δημιουργούσαν πρόβλημα στις Μεγάλες Δυνάμεις και θα επιβάρυναν τις μεταξύ τους σχέσεις, με πρωτοβουλία του λόρδου Grey άρχισαν επίσης συναντήσεις στο Λονδίνο των εκεί πρέσβων των Μεγάλων Δυνάμεων. Στα πλαίσια έτσι της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας θα συζητούνταν και θα ρυθμιζόνταν οι διαφορές των Μεγάλων Δυνάμεων σε σχέση με το νέο εδαφικό καθεστώς στα Βαλκάνια. Η κατάσταση βέβαια που είχε προκύψει από τη μεγάλη νίκη των βαλκα-

12. Gordon Craig, *Germany 1866-1945*, Oxford University Press, New York 1978, σ. 331.

13. R.W. Seton-Watson, *Britain in Europe 1789-1914*, Cambridge University Press, Cambridge 1938, σ. 635.

νικών κρατών δεν μπορούσε να αναστραφεί. Η ειρήνη όμως στην Ευρώπη θα διασφαλιζόταν με όρους και όρια που θα ικανοποιούσαν τις Μεγάλες Δυνάμεις και θα επιβάλλονταν στους εμπόλεμους.

Τον λόρδο Grey στήριξε η γερμανική κυβέρνηση, που την εποχή εκείνη επιδίωκε συνεννόηση με τη Βρετανία, με απώτερο στόχο την υπονόμευση της Τριπλής Συνεννόησης (Βρετανίας, Γαλλίας, Ρωσίας). Σε σχέση με τον περιορισμό της σερβικής ισχύος, η Αυστρία αρκέστηκε σε ένα κύριο αίτημα, τη δημιουργία ανεξάρτητης Αλβανίας που, όχι μόνο θα περιόριζε την εδαφική επέκταση της Σερβίας, αλλά θα απέτρεπε και την απευθείας διέξοδό της στη θάλασσα. Οι Αλβανοί είχαν δώσει σαφή δείγματα ανεπτυγμένης εθνικής συνείδησης και είχαν πρόσφατα εξεγερθεί δύο φορές κατά της τουρκικής αρχής. Υπήρχε έτσι ισχυρή δικαιολογητική βάση για την αυστριακή άποψη, που αποδέχτηκαν και οι άλλες Μεγάλες Δυνάμεις. Η επιθυμία επίσης της Ρωσίας να παραμείνουν τα Στενά και η Κωνσταντινούπολη σε τουρκικά χέρια έγινε σεβαστή.

Η μεγαλύτερη δυσκολία που αντιμετώπισε η διάσκεψη των πρέσβων αφορούσε στην πόλη της Σκόδρας (Scutari), που λόγω της εθνολογικής σύστασης του πληθυσμού της και της αυστριακής επιμονής αποφασίστηκε να συμπεριληφθεί στην Αλβανία. Σε αντάλλαγμα η Αυστρία εξαναγκάστηκε σε σοβαρές υποχωρήσεις προς το Μαυροβούνιο και τη Σερβία, συναινώντας στην προς όφελός τους προσάρτηση περιοχών με αμιγή αλβανικό πληθυσμό. Η Σκόδρα όμως βρισκόταν υπό πολιορκία και τελικά, τον Απρίλιο του 1913, καταλήφθηκε από τις δυνάμεις του Μαυροβουνίου, το οποίο αρνήθηκε να την εκκενώσει και να πειθαρχήσει στις αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας γιατί έβλεπε πως δεν υπήρχε σύμπτωση απόψεων μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων για ανάληψη αποτελεσματικής δράσης εναντίον του. Λύση τελικά δόθηκε με τη μονομερή κινητοποίηση των αυστριακών ενόπλων δυνάμεων στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και τη Δαλματία, που τρομοκράτησε τους Μαυροβούνιους και τους ανάγκασε να εκκενώσουν την πόλη.

Η αυστριακή κίνηση ήταν τολμηρή και επικίνδυνη, καθώς μπορούσε να προκαλέσει την παρέμβαση της Σερβίας, με τη Ρωσία να ακολουθεί, είχε όμως με το μέρος της το ισχυρό επιχείρημα ότι υλοποιούσε απόφαση με την οποία είχαν συμφωνήσει όλες οι Δυνάμεις. Εν τω μεταξύ οι εχθροπραξίες επαναλήφθηκαν όταν οι Τούρκοι, τον Ιανουάριο του 1913, απέρριψαν τους προτεινόμενους όρους ειρήνης. Τα λίγα οχυρά που είχαν μείνει στα χέρια των Τούρκων παραδόθηκαν, ενώ στις 24 Μαρτίου η Αδριανούπολη καταλήφθηκε από τους Βούλγαρους και Σέρβους πολιορκητές της. Σε νέα συνάντηση στο Λονδίνο μετά την υπογραφή νέας ανακωχής, τον Μάιο του 1913, οι Βαλκάνιοι διπλωμάτες φαίνονταν ανίκανοι να ξεπεράσουν τις πολλές

τους διαφωνίες, ώσπου ο λόρδος Grey αποφάσισε να τους συναντήσει καθέ-
ναν χωριστά για να τους πει ότι η επιλογή που είχαν ήταν είτε να υπογρά-
ψουν τη συνθήκη ειρήνης «ως αυτή είχε» είτε να φύγουν από το Λονδίνο
και ότι η Αγγλία θα υποστήριζε αυτούς που θα υπέγραφαν.

Η πρωτοβουλία του Grey είχε τα επιθυμητά αποτελέσματα και η Συνθή-
κη του Λονδίνου που τερμάτιζε τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο υπογράφηκε στις
30 Μαΐου 1913. Οι Τούρκοι υποχρεώθηκαν να δεχθούν την απώλεια όλων
των ευρωπαϊκών τους κτήσεων, με εξαίρεση μια μικρή έκταση γύρω από
την Κωνσταντινούπολη. Η ακριβής τύχη της Αλβανίας και των νησιών του
Αιγαίου, από τα οποία τα περισσότερα βρίσκονταν σε ελληνικά χέρια, θα
αποφασίζονταν αργότερα από τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα της ειρήνης ήταν η δυσαρέσκεια της Βουλγα-
ρίας για τα περιορισμένα κέρδη της. Προηγούμενοι κατά λίγες μόνο ώρες, οι
Έλληνες είχαν καταλάβει τη Θεσσαλονίκη πριν από τον βουλγαρικό στρατό,
ενώ το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας, ακόμη και περιοχές που η
σερβο-βουλγαρική συνθήκη του Μαρτίου 1912 αναγνώριζε ως βουλγαρικές,
είχε καταλάβει η Σερβία με το αιτιολογικό της αποζημίωσης για εδάφη που
δεν της επιτράπηκε να προσαρτήσει λόγω της δημιουργίας της ανεξάρτητης
Αλβανίας. Τέλος, η Ρουμανία απαιτούσε τώρα τμήμα της Βουλγαρίας ως
αντιστάθμισμα για την εδαφική επέκταση της τελευταίας.

Για να εξασφαλίσουν τα πολεμικά τους κέρδη έναντι μιας εκδικητικής
Βουλγαρίας, Σερβία και Ελλάδα υπέγραψαν την 1^η Ιουνίου 1913 μια συμ-
φωνία αμυντικής συνεργασίας, υποσχόμενες να υποστηρίξουν η μία την
άλλη με 150.000 άνδρες σε περίπτωση επίθεσης από τρίτη δύναμη.
Προσδιόρισαν επίσης τα σύνορα που η κάθε χώρα θα διεκδικούσε σε περι-
πτωση επιτυχούς πολέμου με τη Βουλγαρία. Προσπάθειες για τον προσε-
ταιρισμό της Ρουμανίας και της Τουρκίας δεν είχαν συγκεκριμένο απο-
τέλεσμα, αλλά οι δύο χώρες έδειξαν διατεθειμένες να επωφεληθούν αν η
Βουλγαρία βρισκόταν σε δύσκολη θέση.

Στο διπλωματικό αδιέξοδο επιχείρησε να δώσει βίαιη λύση η Βουλγαρία,
στις 29 Ιουνίου 1913, με μία νυχτερινή αιφνιδιαστική επίθεση κατά των
σερβικών και ελληνικών δυνάμεων στη Μακεδονία. Οι Βούλγαροι υπολό-
γισαν να καταλάβουν εδάφη σε σύντομο χρονικό διάστημα και έτσι να δια-
πραγματευτούν από θέση ισχύος με τους πρώην συμμάχους τους όταν, όπως
θεωρούσαν βέβαιο, οι Ρώσοι θα παρενέβαιναν παίρνοντας το μέρος τους
προκειμένου να αποκαταστήσουν την ειρήνη. Οι εκτιμήσεις τους αυτές ήταν
τελείως λανθασμένες. Τους Ρώσους ανησυχούσε η επιθυμία των Βουλγάρων
να καταλάβουν τα Στενά και την Κωνσταντινούπολη κι όχι μόνο ήταν απρό-
θυμοι να τους βοηθήσουν, αλλά και είχαν ενθαρρύνει την προσπάθεια Ελλη-

νων και Σέρβων να προσελκύσουν τη Ρουμανία στην κατά της Βουλγαρίας συμμαχία τους.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα οι Βούλγαροι υπέστησαν συντριπτική ήττα. Στη σύρραξη παρενέβη και η Ρουμανία κηρύσσοντας τον πόλεμο στη Βουλγαρία, στις 10 Ιουλίου, και η Τουρκία δύο μέρες αργότερα. Ο ελληνικός στρατός προέλασε στη δυτική Θράκη μέχρι τον ποταμό Έβρο, ενώ οι Ρουμάνοι διέβησαν τον Δούναβη στις 13 Ιουλίου, προελαύνοντας σχεδόν χωρίς αντίσταση προς τη Σόφια. Στις 20 Ιουλίου οι Τούρκοι ανακατέλαβαν την Αδριανούπολη. Η κατάσταση έγινε απελπιστική για τη βουλγαρική κυβέρνηση, που ήδη από τις 7 Ιουλίου είχε ζητήσει ρωσική διαμεσολάβηση για τη σύναψη ανακωχής. Στη σύρραξη δεν παρενέβη η Αυστρο-Ουγγαρία, παρά τη χρησιμότητα της Βουλγαρίας ως αντισταθμίσιματος της σερβικής ισχύος και παρά τη δήλωση του Αυστριακού υπουργού Εξωτερικών, στα τέλη Ιουνίου 1913, ότι «μια περαιτέρω υλική και ηθική ενίσχυση της Σερβίας εις βάρος της Βουλγαρίας θα ήταν απολύτως αντίθετη στα συμφέροντά μας»¹⁴.

Οι Αυστριακοί δεν παρενέβησαν φοβούμενοι τις δυσμενείς οικονομικές συνέπειες της εμπλοκής τους σε πόλεμο, αλλά και γιατί δεν είχαν την υποστήριξη της Γερμανίας. Η τελευταία δεν ήθελε να διαταράξει τις σχέσεις της με τη σύμμαχό της Ρουμανία, πράγμα που θα συνέβαινε αν υποστηριζόταν η Βουλγαρία, πόσο μάλλον καθώς ήταν γνωστό ότι οι δυνάμεις της Entente προσπαθούσαν με επιμονή να προσεταιριστούν το Βουκουρέστι. Η διατάραξη των σχέσεων με τη Ρουμανία φαινόταν να αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα και για τον Αυστριακό αυτοκράτορα. Οι Γερμανοί, επιπλέον, δεν ήθελαν να ανταγωνιστούν τους Τούρκους καθώς επιδίωκαν την αναβάθμιση της επιρροής τους στην Κωνσταντινούπολη, ούτε είχαν εγκαταλείψει την ιδέα κάποιας μορφής συνεργασίας με τη Σερβία. Η σύσφιγξη των σχέσεων με την Ελλάδα, στο θρόνο της οποίας είχε ανέλθει ο Κωνσταντίνος Α΄, σύζυγος της αδελφής του Γερμανού αυτοκράτορα Γουλιέλμου Β΄, αλλά και η προσωπική αντιπάθεια του τελευταίου για τον Βούλγαρο βασιλιά, ήταν επίσης λόγοι που καθόρισαν τη γερμανική στάση. Αντίθετη σε μία δυναμική παρέμβαση ήταν και η Ιταλία, που αρνήθηκε σχετικό αίτημα της συμμάχου της Αυστρίας, αλλά και προειδοποίησε το Βερολίνο ότι δεν θα επέτρεπε στην Αυστρία να καταλάβει τη Σερβία¹⁵.

Με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου της 10^{ης} Αυγούστου 1913 η Βουλγαρία αναγνώρισε την ελληνική και σερβική κυριαρχία στο μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας, παραχώρησε τη Δοβρουτσά στη Ρουμανία, αλλά διατή-

14. M.S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923*, MacMillan, London 1987, σ. 299.

15. Seton-Watson, *ό.π.*, σ. 639.

ρησε το μεγαλύτερο μέρος της δυτικής Θράκης, με τα τουρκο-βουλγαρικά σύνορα να προσεγγίζουν τη σημερινή συνοριακή γραμμή Ελλάδας-Τουρκίας. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία με τη διάσκεψη των πρέσβων παρενέβη και πάλι όταν η τύχη της Καβάλας οδήγησε τις διαπραγματεύσεις για την ειρήνη σε αδιέξοδο. Η υποστήριξη των ελληνικών θέσεων από τη Γαλλία και τη Γερμανία, που ανταγωνίζονταν μεταξύ τους για την άσκηση επιρροής στην Αθήνα, είχε σαν αποτέλεσμα την υπαγωγή της πόλης στην ελληνική επικράτεια¹⁶.

Εμπλοκή υπήρξε και στο ζήτημα της Αδριανούπολης που διεκδικούσε η Βουλγαρία με την υποστήριξη της Ρωσίας, σε μια προσπάθεια να μετριάσει την απογοήτευση των Βουλγάρων για τη στάση της. Και εδώ όμως η φιλοτουρκική γερμανική στάση με τη συμπαράσταση της Βρετανίας¹⁷ είχε σαν αποτέλεσμα την οριστική απώλεια της πόλης για τους Βούλγαρους, που αποτυπώθηκε στην ξεχωριστή συνθήκη ειρήνης με την Τουρκία (Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης, 29 Σεπτεμβρίου 1913).

Παρά την ύπαρξη λοιπόν των δύο αντίπαλων συνασπισμών, η Ευρωπαϊκή Συμφωνία είχε λειτουργήσει αποτελεσματικά. Είχε παρέμβει, ελέγξει και διευθετήσει τη βαλκανική διένεξη με τρόπο που απέτρεψε τη δημιουργία επικίνδυνων για την ευρωπαϊκή ειρήνη αντιθέσεων μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων. Η πόλωση γύρω από τους δύο ανταγωνιστές, Ρωσία και Αυστρο-Ουγγαρία, είχε αποφευχθεί, ενώ οι ευέλικτες θέσεις των συμμετεχόντων, που διαπερνούσαν τα στεγανά των δύο αντίπαλων συνασπισμών, είχαν συμβάλει αποφασιστικά στην επιτυχημένη λειτουργία του θεσμού. Αυτό όμως είχε γίνει εφικτό γιατί η κρίση δεν αφορούσε άμεσα καμία Μεγάλη Δύναμη αλλά και κανένα ζωτικό τους συμφέρον. Επιπλέον, η γερμανο-βρετανική συνεργασία που βρισκόταν στον πυρήνα αυτής της διπλωματικής πρωτοβουλίας οφειλόταν στην επιθυμία της Γερμανίας να έρθει σε συνεννόηση με την Αγγλία με στόχο να την αποσπάσει από την Entente, σχέδιο δηλαδή που θα διευκόλυνε αντί να αποτρέψει μία ένοπλη σύρραξη της Γερμανίας με τη Γαλλία και τη Ρωσία.

Η εντύπωση που η Αυστρο-Ουγγαρία αποκόμισε από την κρίση περαιτέρω αποδυνάμωσε την Ευρωπαϊκή Συμφωνία. Είχε γίνει βέβαια εφικτή η δημιουργία της ανεξάρτητης Αλβανίας που αναχαίτιζε τις σερβικές φιλοδοξίες. Ο δραστικός όμως εδαφικός περιορισμός της νέας χώρας στα πλαίσια

16. Τη Βουλγαρία υποστήριζαν η Αυστρία και η Ρωσία.

17. Οι Άγγλοι απέφυγαν να λάβουν θέση ενάντια στα τουρκικά συμφέροντα, γιατί ανησυχούσαν για την αντίδραση των εκατομμυρίων μουσουλμάνων υπηκόων τους στις αποικίες, που θεωρούσαν το σουλτάνο-χαλίφη της Κωνσταντινούπολης θρησκευτικό τους ηγέτη.

των διαπραγματεύσεων στη Διάσκεψη των Πρέσβων και η έλλειψη βούλησης των Μεγάλων Δυνάμεων για κοινή δράση με στόχο την επιβολή των αποφάσεών τους στο θέμα της Σκόδρας, έπεισαν την Αυστρο-Ουγγαρία ότι η Ευρωπαϊκή Συμφωνία δεν επαρκούσε για τη διασφάλιση των συμφερόντων της, ενώ μονομερής από μέρους της δράση είχε απτά αποτελέσματα. Ήταν επίσης γεγονός ότι τόσο η έκταση όσο και η ισχύς της Σερβίας είχαν αυξηθεί σε μεγάλο βαθμό, επικίνδυνο κατά τη γνώμη των Αυστριακών ιθυνόντων που πληροφορούνταν ότι οι Σέρβοι εθνικιστές προετοιμάζονταν για έναν «δεύτερο γύρο», αυτή τη φορά κατά της Αυστρο-Ουγγαρίας.

Παράλληλα, η ταπείνωση της Βουλγαρίας που επισφράγισε η Συνθήκη του Βουκουρεστίου υπονόμωσε το κύρος της Ρωσίας ως προστάτη και ηγέτη των σλαβικών εθνών. Ήταν ως εκ τούτου πολύ αμφίβολο αν η Αυστρο-Ουγγαρία θα έδειχνε την ίδια αυτοσυγκράτηση αντιμέτωπη με μία νέα σερβική πρόκληση ή αν η Ρωσία δεν θα έσπευδε να υποστηρίξει στρατιωτικά το αδελφό έθνος. Αμφίβολο ήταν επίσης αν και οι σύμμαχοι των δύο ανταγωνιστριών δυνάμεων θα είχαν τη δυνατότητα ή και τη βούληση να τους συγκρατήσουν.

Σύντομα η αποτελεσματικότητα του ευρωπαϊκού διπλωματικού συστήματος επρόκειτο και πάλι να δοκιμαστεί, με τους ίδιους πρωταγωνιστές και στην ίδια περιοχή. Η δολοφονία του διαδόχου του Αυστρο-Ουγγρικού θρόνου στο Σεράγεβο, στις 28 Ιουνίου 1914, από Σέρβο εθνικιστή ήταν μια πρόκληση που για την κυβέρνηση στη Βιέννη αποδείκνυε πως οι μέχρι τότε προσεκτικοί διπλωματικοί ελιγμοί της είχαν αποτύχει να ελέγξουν τον σερβικό εθνικισμό. Μια ακόμη μετρημένη απάντηση θα εκλαμβάνονταν ως ένδειξη αδυναμίας και δεν θα είχε τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Και η Ρωσία, όμως, αν παρέμενε απαθής σε δυναμικές αυστριακές πρωτοβουλίες θα κινδύνευε με ανεπανόρθωτη βλάβη του γοήτρου της και πλήρη απώλεια της επιρροής της στα Βαλκάνια για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Την κατάσταση επιδείνωνε η για πρώτη φορά απευθείας αντιπαράθεση Γερμανίας-Ρωσίας στην Εγγύς Ανατολή λόγω σύγκρουσης συμφερόντων στην Τουρκία με αφορμή την αποστολή του Liman von Sanders¹⁸, που θα μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα τον έλεγχο των Στενών από τους Γερμανούς, αλλά και η εγκατάλειψη των προσπαθειών της Αγγλίας και της Γερμανίας για μεταξύ τους προσέγγιση. Οι Γερμανοί επίσης ανησυχούσαν για τη ραγδαία αύξηση της στρατιωτικής ισχύος της Γαλλίας και της Ρωσίας και πίστευαν πως σε λίγα χρόνια θα ήταν αναγκασμένοι να συμβιβαστούν με

18. Γερμανός στρατηγός, επικεφαλής στρατιωτικής αποστολής με αντικείμενο τον εκσυγχρονισμό του τουρκικού στρατού.

έναν υποτελή ρόλο στα ευρωπαϊκά πράγματα, υπό την πίεση της στρατιωτικής υπεροχής των αντιπάλων τους.

Έτσι, ένας συνδυασμός περιστάσεων, αντιλήψεων και λανθασμένων πρωτοβουλιών οδήγησε στην άρση των αναστολών εκ μέρους των Μεγάλων Δυνάμεων για τη χρήση βίας προς επίλυση των μεταξύ τους διαφορών. Το αποτέλεσμα ήταν καταστρεπτικό για την Ευρωπαϊκή Συμφωνία και το ευρωπαϊκό σύστημα κρατών: «Ο πόλεμος που ξέσπασε το 1914 σηματοδότησε το τέλος του ευρωπαϊκού συστήματος κρατών το οποίο είχε επικρατήσει κατά τα προηγούμενα 200 χρόνια. Κατά τα χρόνια του πολέμου η διπλωματία όλων των εμπολέμων χαρακτηριζόταν από την αναζήτηση της απόλυτης ασφάλειας μέσω της απόλυτης νίκης, σε αντίθεση με τη διευθέτηση των διαφορών στα πλαίσια ενός συμφωνημένου συστήματος ανεξάρτητων οντοτήτων. Με την εγκαθίδρυση των ολοκληρωτικών καθεστώτων στην ανατολική και κεντρική Ευρώπη κατά τις δεκαετίες μετά το 1917, η ήπειρος διχάστηκε από θεμελιώδεις ιδεολογικές διαφορές και η διπλωματία έγινε και πάλι, όπως την εποχή των θρησκευτικών πολέμων, όχι μια μέθοδος για τη διευθέτηση των διαφορών, σύμφωνα με γενικά αποδεκτούς κανόνες, αλλά απλά ένα επιπλέον μέσο για την επιδίωξη ενός σκοπού –πλήρους κυριαρχίας– που ισοδυναμούσε με άρνηση οποιουδήποτε συστήματος κρατών»¹⁹.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Albrecht-Carrie Rene, *A Diplomatic History of Europe since the Congress of Vienna*, Harper and Row, New York 1973.
- Anderson M.S., *The Eastern Question, 1774-1923*, MacMillan, London 1987.
- Begrhahn V.R., *Germany and the Approach of War in 1914*, New York, St. Martin's Press, 1973.
- Bridge F. R., *From Sadowa to Sarajevo*, New York, Routledge and Kegan Paul Ltd, 1972.
- Bridge F.R., Bullen Roger, *The Great Powers and the European States System 1815-1914*, London, Longman, 1983.
- Craig Gordon, *Germany 1866-1945*, New York, Oxford University Press, 1978.

19. Bridge F.R.–Bullen Roger, *The Great Powers and the European States System 1815-1914*, Longman, London 1983, σ. 178-179.

- Craig Gordon, George Alexander, *Force and Statecraft: Diplomatic Problems of Our Time*, New York, Oxford University Press, 1995.
- Dakin Douglas, "The Diplomacy of the Great Powers and the Balkan States 1908-1914", *Balkan Studies Vol. 3* (1962), 327-374.
- Glenny Misha, *The Balkans 1804-1999*, London, Granta Books, 1999.
- Jelavic Barbara, *A Century of Russian Foreign Policy 1814-1914*, New York, Lippincott, 1964.
- Hall Richard, *The Balkan Wars 1912-1913*, New York, Routledge, 2000.
- Henig Ruth, *The Origins of the First World War*, New York, Routledge, 1989.
- Kent Marian (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, London, Frank Cass, 1984.
- Langhorne Richard, *The Collapse of the Concert of Europe*, London, MacMillan, 1981.
- Rich Norman, *Great Power Diplomacy 1814-1914*, New York, McGraw-Hill, 1992.
- Rosos Andrew, *Russia and the Balkans: Inter-Balkan Rivalries and Russian Foreign Policy 1908-1914*, Toronto, Toronto University Press, 1981.
- Seton-Watson R.W., *Britain in Europe 1789-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1938.
- Steiner Zara, *Britain and the Origins of the First World War*, New York, St. Martin's Press, 1977.
- Stuart Graham, *French Foreign Policy from Fashoda to Serajevo (1898-1914)*, New York, The Century Co, 1921.
- Taylor A.J.P., *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, New York, Oxford University Press, 1971.

Νικόλαος Μαυρόπουλος

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΤΕΡΓΕΣΤΗΣ (1918-1954).
ΜΙΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Υποψήφιος διδάκτορας Νεότερης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο La Sapienza,
Ρώμη

Η Τεργέστη βρίσκεται ανάμεσα στην ανατολική Ιταλία, την Αυστρία και τη βόρεια Γιουγκοσλαβία, στην καρδιά της περιοχής της Venezia Giulia. Ιδρύθηκε από τους Γαλάτες και έγινε ρωμαϊκή επαρχία την περίοδο του αυτοκράτορα Αυγούστου. Στη συνέχεια πέρασε στη βυζαντινή κυριαρχία, με εξαίρεση τα σύντομα διαστήματα κατάκτησης από τους Γότθους και τους Λογγοβάρδους. Το 787 μ.Χ. την πόλη κατέκτησε ο Καρλομάγνος. Τον 13^ο αιώνα βρέθηκε υπό βενετική εξουσία έως το 1382, όταν την κατέλαβαν οι Αψβούργοι. Το 1719 ο Κάρολος Στ΄ την ανακήρυξε «ελεύθερο λιμάνι».

Το 1774 ο Αλμπέρτο Φόρτις (Giovanni Battista Fortis, 1741-1803), μέλος μιας διεθνούς επιστημονικής ομάδας, ταξίδεψε στη Δαλματία. Εκεί διαπίστωσε ότι οι κάτοικοι της ενδοχώρας ήταν λευκοί, όπως οι Ιταλοί, αλλά έφεραν χαρακτηριστικά των πληθυσμών της ανατολικής Ευρώπης. Έκανε το διαχωρισμό Δύσης/Ανατολής ξεχωρίζοντας την *Europa colta*, την πολιτισμένη Ευρώπη, από τις βαρβαρικές ανατολικές περιοχές. Οι βάσεις της προκατάληψης είχαν ήδη θεμελιωθεί...

Εξαιτίας της στρατηγικής της θέσης, η Τεργέστη βίωσε πολλές περιπέτειες και κατακτήσεις. Η γαλλική κατοχή και η απόδοση όλης της περιοχής στην Αυστρία, το 1815 στο Συνέδριο της Βιέννης, προκάλεσαν καταστροφές και εξεγέρσεις του ιταλικού στοιχείου. Παρόλα αυτά, το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα το εμπόριο ανθούσε και η οικονομία αναπτυσσόταν με γοργούς ρυθμούς. Σε αυτό το γεγονός συντέλεσε και η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής του Σίμεριγκ. Η περιοχή της Τεργέστης απολάμβανε αυτόνομια και πολλά προνόμια στα πλαίσια της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας. Οι Αψβούργοι, για να αντιμετωπίσουν το ιταλικό στοιχείο που συνεχώς δυνάμωνε σε μαχητικότητα και πατριωτισμό, διευκόλυναν την εγκατάσταση στην Τεργέστη πληθυσμών σλαβικής καταγωγής. Η πλειονότητα του λαού παρέμενε προσηλωμένη στην Ιταλία. Αν και η περιοχή της Venezia Giulia απελευθερώθηκε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στον 20^ο

αίωνα θα αποτελέσει πολλές φορές το μήλον της έριδος και θα μετατραπεί σε εστία ταραχών και ανταγωνισμών. Οι ιταλικές απαιτήσεις στο Συνέδριο των Βερσαλλιών έμειναν ως επί το πλείστον ανικανοποίητες, γεγονός που συνέβαλε στην άνοδο του φασισμού και στη δημιουργία «αντι-δυτικού» κλίματος στη Ρώμη, δεδομένου ότι η Entente είχε υποσχεθεί, το 1915, στην Ιταλία την περιοχή της Venezia Giulia σε περίπτωση συμμαχίας και κήρυξης του πολέμου ενάντια στις Κεντρικές Αυτοκρατορίες. Οι Ιταλοί, με τις Συνθήκες του Rapallo¹ (Νοέμβριος 1920) και του Nettuno (Ιούλιος 1925), όχι μόνο διείσδυσαν στη γιουγκοσλαβική ενδοχώρα, αλλά προσάρτησαν και τις δαλματικές ακτές. Η Συνθήκη του Nettuno προστάτευε τους Ιταλούς κατοίκους της ανατολικής όχθης της Αδριατικής και ρύθμιζε θέματα αλιείας και χωρικών υδάτων.

Η Αδριατική ως πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ Ιταλίας και Βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, 1918-1943

Το ζήτημα του διαχωρισμού Ιταλών και Γιουγκοσλάβων στην περιοχή της Τεργέστης τέθηκε για πρώτη φορά επί τάπητος από τον Σήτον-Γουότσον (Robert William Seton-Watson, 1879-1951) το 1918, με σκοπό τη μελλοντική αποφυγή μειονοτικών προβλημάτων. Η ιδιαιτερότητα και η ποικιλομορφία του πληθυσμού της ευρύτερης περιοχής δεν επέτρεψαν την εξεύρεση μιας απλής και δίκαιης λύσης, όπως η ιταλο-γιουγκοσλαβική συμφωνία για το Φιούμε (Rijeka), το 1924.

Από το 1918 έως το 1922 η επίσημη ιταλική κυβέρνηση έκανε προσπάθειες να «ιταλοποιήσει» τους γιουγκοσλαβικούς πληθυσμούς, οι οποίοι είχαν περιέλθει στη δικαιοδοσία της μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με την υιοθέτηση μιας σειράς μέτρων. Αυτά, αν και καταπιεστικά ως ένα βαθμό, δεν συνιστούσαν καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και δεν πήραν τη μορφή διωγμών ή άσκησης ωμής βίας. Η κατάσταση, ωστόσο, μεταβλήθηκε την περίοδο 1922-1938. Τότε τα αλλόφωνα σχολεία διατάχθηκαν να αναστείλουν τη λειτουργία τους και οι εφημερίδες των Σλοβένων και των Κροατών υποχρεώθηκαν να δημοσιεύουν και ιταλική μετάφραση των άρθρων τους. Ο φασισμός εμφανίστηκε σαν οδοστρωτήρας, καταστρέφοντας τους δεσμούς και τη φιλική συμβίωση αιώνων μεταξύ Σλοβένων, Κροατών,

1. Η συνθήκη του Rapallo υπογράφηκε στην ομώνυμη πόλη, κοντά στη Γένοβα, στις 12 Νοεμβρίου 1920, μεταξύ του ιταλικού βασιλείου και του βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων. Με τη συνθήκη αυτή, η Ιταλία κέρδισε τη δυτική Cerniola, τη Zara, τα νησιά Lastovo και Palagruza, το Fiume, το οποίο προσάρτησε επίσημα το 1924, και τις πόλεις Idrija, Vipava και Pinva, φέρνοντας μεγάλο αριθμό Κροατών και Σλοβένων στη δικαιοδοσία της.

Ιταλών, Γερμανών, Εβραίων και Ελλήνων. Η ναζιστική επιρροή (από το 1938) ανάγκασε ή ώθησε την ιταλική κυβέρνηση να εκδώσει ρατσιστικούς νομούς, φαινόμενο πρωτόγνωρο στην ιταλική ιστορία. Οι πολίτες γιουγκοσλαβικής καταγωγής όφειλαν να αλλάζουν τα ονόματά τους, όπως και οι Γερμανοί στο Trentino. Τα κτίρια, τα μνημεία και οι δρόμοι «αναβαπτίστηκαν». Τα μη ιταλικά ονόματα σβήστηκαν ακόμα και από τις ταφόπλακες των νεκροταφείων της Τεργέστης. Οι παλαιότερες θεωρίες περί ανωτερότητας του ιταλικού πολιτισμού (*civiltà*) και περί προσεταιρισμού των Σλάβων με πολιτισμικά μέσα έδωσαν τη θέση τους στο φανατισμό, τη βία, το ρατσισμό και την καταπίεση.

Ο Μουσολίνι δήλωσε: «τα κέντρα της εγκληματικής μόλυνσης δημιουργούνται και εισάγονται [στην Τεργέστη] από την άλλη πλευρά των συνόρων». Ο Duce έβλεπε την Τεργέστη ως το κέντρο της βαλκανικής αυτοκρατορίας του και αντιμετώπιζε τους Γιουγκοσλάβους ως μάζες βαρβαρικές και απειλητικές για τον πολιτισμένο κόσμο λόγω της αριστερής τους ιδεολογίας. Πολλές δηλώσεις τέτοιου είδους έγιναν και την περίοδο 1938-1945, με πιο χαρακτηριστική ίσως αυτή του δημοσιογράφου-συγγραφέα Livio Ragusin-Righi, ο οποίος χαρακτήρισε τους Γιουγκοσλάβους «αυστριακά υβρίδια», «καρκίνους» και «μόλυνση», που μόνο με μια «χειρουργική επέμβαση» θα μπορούσαν να απομακρυνθούν επιτυχώς². Ο κατευθυνόμενος φασιστικός Τύπος εξάντλησε τη φαντασία του στο υβρεολόγιο και την περιφρόνηση σε βάρος των Σλάβων. Οι άλλοτε «αλλογενείς»³ είχαν πλέον μετατραπεί σε απειλή και μάλιστα κατά της 'italianità' (ιταλικότητας) της περιοχής. Τα περιοδικά *Razza e Civiltà* και *La Difesa della Razza* έκαναν συχνά λόγο για τη βιολογική απειλή που πρόσβευαν οι Εβραίοι και οι Σλάβοι για την αγνότητα και την καθαρότητα της ιταλικής φυλής.

Μετά την κατάληψη τμημάτων της Γιουγκοσλαβίας, το 1941, μερικοί 'επιστήμονες' πρότειναν ακόμη και την ολοκληρωτική εξολόθρευση των Σλάβων. Στο ίδιο κλίμα δημιουργήθηκαν στρατόπεδα συγκέντρωσης στο νησί Rab και στο Gonars, στα περίχωρα της Τεργέστης. Η φασιστική εξουσία χρησιμοποίησε όλα τα μέσα, θεμιτά και μη, για να διασφαλίσει την ανωτερότητα και την τελική επικράτηση της ιταλικής φυλής.

2. Glenda Sluga, *The problem of Trieste and the Italo-Yugoslav border, difference, identity and sovereignty in twentieth century Europe*, State University of New York Press, Albany 2001, σ. 53.

3. Ο όρος αλλογενείς (*allogeni*) μετά το 1918 περιέγραφε τους πολίτες μη ιταλικής καταγωγής, οι οποίοι όμως θα μπορούσαν να αποκτήσουν ιταλική συνείδηση και να «ιταλοποιηθούν».

Η γέννηση του προβλήματος 1943-1945

Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου πολλά κινήματα, αποβλέποντας στον μελλοντικό έλεγχο της Τεργέστης και της περιοχής της Venezia Giulia, συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς κατακτητές⁴: οι φασίστες, οι Ιταλοί εθνικιστές, η σλοβενική εθνοφρουρά (Domobranci), η κροατική Ustaše και οι Σέρβοι Chetniks. Ακόμη και εκείνη την κρίσιμη περίοδο, η Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (Comitato di Liberazione Nazionale, CLN) της Τεργέστης δεν συνεργάστηκε με το σλοβενικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Osvobodilna Fronta) εξαιτίας των εθνικών και φυλετικών διαφορών⁵.

Το 1942 το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (Partito Comunista Italiano, PCI) δήλωσε πως δεν ήταν αντίθετο στην παραχώρηση όλης της περιοχής στη Γιουγκοσλαβία, εκτός της Τεργέστης, του Malfacone και των παράκτιων πόλεων της Ιστρίας, στις οποίες θα διενεργούνταν δημοψήφισμα. Μετά το 1945, Ιταλοί και Σλοβένοι συνεργάστηκαν στενότερα, δημιουργώντας περισσότερες από τριάντα επιτροπές και ενώσεις εργατών. Το θέμα περιπλέχτηκε περισσότερο όταν παρτιζάνοι και Σύμμαχοι ήρθαν σε συνεννόηση: οι τελευταίοι θα καταλάμβαναν την Τεργέστη και οι πρώτοι την ανατολική ενδοχώρα και το Φιούμε. Η συμφωνία αυτή ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη με το σχέδιο Kardelj-Togliatti για την κατάληψη της Τεργέστης από τους παρτιζάνους και την ισχυροποίηση του κομμουνισμού στην ευρύτερη περιοχή. Ο Καρντέλι (Edvard Kardelj, 1910-1979), δεξί χέρι του στρατάρχη Τίτο, ήταν ίσως ο πρώτος άνθρωπος που αντιλήφθηκε την έκταση του προβλήματος και της χάραξης των κοινών συνόρων. Υπαρκτό ήταν επίσης το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας, αφού μετά από αιώνες συμβίωσης ο πληθυσμός της πόλης παρουσίαζε το φαινόμενο της διγλωσσίας, η ιδεολογία περιέπλεκε το θέμα της καταγωγής και της συνείδησης και η κοινή ιταλο-σλοβενική αντίσταση εναντίον των Γερμανών δεν αποσαφήνιζε το ποιος είχε τα κύρια, μεταπολεμικά δικαιώματα στην Τεργέστη.

Στη Συνδιάσκεψη της Γιάλτας (Φεβρουάριος 1945) ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Άντονι Ίντεν (Robert Anthony Eden, 1897-1977) πρότεινε τον στρατιωτικό έλεγχο της Τεργέστης και της Gorizia από τους Συμμάχους και της νοτιοανατολικής ζώνης από τους παρτιζάνους. Δεν θα πρέπει να αγνοηθεί ο βρετανικός παράγοντας εκείνη την περίοδο στην περιοχή, εξαιτίας της συμφωνίας των ποσοστών της Μόσχας μεταξύ Τσόρτσιλ και Στάλιν για τη

4. Μετά την πτώση του φασιστικού κράτους, το 1943, οι Γερμανοί ανέλαβαν την κατοχή των περιοχών που ήλεγχε προηγουμένως ο ιταλικός στρατός σε όλη την ανατολική Ευρώπη.

5. Sluga, *The problem*, ό.π., σ. 63.

Γιουγκοσλαβία και της προσπάθειας των Άγγλων για τον έλεγχο της Αδριατικής⁶. Έτσι, η 2η νεοζηλανδική μεραρχία κατευθύνθηκε προς τον ποταμό Isonzo και αμέσως μετά προς την Τεργέστη, ώστε να εγκαταστήσει μια Συμμαχική Στρατιωτική Διοίκηση και να φέρει τους Γιουγκοσλάβους προ τετελεσμένων γεγονότων, αγνοώντας όμως την παρουσία των παρτιζάνων στην περιοχή⁷. Κατά την πρώτη και δεύτερη ημέρα του Μαΐου του 1945, οι παρτιζάνοι επιτέθηκαν αποφασιστικά στους Γερμανούς και τους συμμάχους τους και αφού τους εκδίωξαν απελευθέρωσαν την πόλη πριν από την άφιξη των Νεοζηλανδών⁸.

Το διπλωματικό παρασκήνιο

Η κρίση της Τεργέστης θεωρείται από πολλούς μελετητές της περιόδου ως η πρώτη μεταπολεμική αντιπαράθεση μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Η κατάληψη της πόλης από τους παρτιζάνους και η στήριξη του Στάλιν προς τον Τίτο δυσαρέστησαν τους Αμερικανούς, οι οποίοι απέβλεπαν στη μείωση της κομμουνιστικής επιρροής στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Επίσης, οι Βρετανοί στόχευαν στην υπεράσπιση της σφαίρας επιρροής τους στη Μεσόγειο.

Ένταση στην περιοχή της Ιστρίας υπήρξε και κατά τη διάρκεια του πολέμου, όταν ο Στάλιν πρότεινε στους Συμμάχους να αποβιβαστούν στην Αδριατική ώστε να υπερφαλαγγίσουν τις γερμανικές δυνάμεις (γραμμή Volturno και Gustav) που μάχονταν στην Ιταλία. Ο Τίτο απάντησε οργισμένα πως θα πολεμούσε οποιονδήποτε, Βρετανό ή Γερμανό, θα προσπαθούσε να αποβιβαστεί στην Ιστρία, αντίδραση που κατά βάθος ικανοποίησε τον Στάλιν. Ακόμη, ο Τίτο έβλεπε με δυσπιστία και καχυποψία την εμπλοκή των Συμμάχων στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο και τη συμφωνία των ποσοστών, η οποία διαμοίραζε την επιρροή στη Γιουγκοσλαβία μεταξύ ΕΣΣΔ και Αγγλίας⁹.

Η συμφωνία μεταξύ Βελιγραδίου και Λονδίνου, το 1945, για διαχωρισμό της περιοχής σε δύο ζώνες προσέκρουσε στην αντίδραση των ΗΠΑ. Οι Γιουγκοσλάβοι παρτιζάνοι είχαν τη δυνατότητα να προσαρτήσουν τη Venezia Giulia με τα όπλα επιφέροντας παράλληλα τρομερό πλήγμα στη μεταπολεμική Ιταλία, σύμμαχο πλέον των δυτικών δυνάμεων. Για να αποτραπεί αυτό το ενδεχόμενο και για να μην καταστεί η Τεργέστη «περιοχή ελεγχόμενη

6. Sewell Mike, *The Cold War*, Κέμπριτζ 2008, σ. 13.

7. Richard Dinardo, "Glimpse of an old war order? Reconsidering the Trieste Crisis", *Diplomatic History* 21 (1996), 370.

8. Sluga, *The problem*, ό.π., σ. 83.

9. Ιωάννης Κολιόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδας από το 1800, η διαμόρφωση και η άσκηση της εθνικής πολιτικής*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 341.

από τους Σοβιετικούς», οι Σύμμαχοι προσπάθησαν τουλάχιστον να ελέγξουν ένα τμήμα της. Το State Department θεωρούσε πως ήταν δυνατή μια τέτοια λύση εάν συνεργάζονταν οι 'τρεις μεγάλοι' στο κλίμα της Γιάλτας, επιβάλλοντας τη θέλησή τους στον Τίτο και προσεγγίζοντας τον Ρώσο υπουργό Εξωτερικών Μολότοφ (Vyacheslav Molotov, 1890-1986). Οι Βρετανοί, αναγνωρίζοντας την προσφορά των παρτιζάνων στην τελική νίκη, διαπραγματεύονταν με τον Τίτο, για τον οποίο όμως είχαν την άποψη ότι ήταν εντολοδόχος του Στάλιν. Οι Σύμμαχοι βρεθήκαν σε δύσκολη και αμήχανη θέση όταν οι παρτιζάνοι κατέλαβαν την Τεργέστη, την 1η Μαΐου 1945. Αδυνατώντας να αντιδράσει ο Τσόρτσιλ διακήρυξε ότι το εδαφικό καθεστώς της πόλης θα έπρεπε να διευθετηθεί με διπλωματικά μέσα. Όπως ήδη επισημάνθηκε, υπήρχε διάσταση απόψεων μεταξύ Βρετανών και Αμερικανών, με τους τελευταίους να μην είναι πρόθυμοι να διακινδυνεύσουν περισσότερες ζωές για να διαφυλάξουν τη βρετανική αυτοκρατορία ή τα συμφέροντά της.

Το ζήτημα μεταβλήθηκε σε κρίση όταν οι παρτιζάνοι του Τίτο κατέλαβαν και τα περίχωρα της Τεργέστης, αρνούμενοι να υποχωρήσουν, ενώ η 2η νεοζηλανδική μεραρχία εισήλθε στο λιμάνι της πόλης. Ο Τίτο δεν είχε την πρόθεση να εγκαταλείψει εδάφη που θεωρούσε αμιγώς γιουγκοσλαβικά και οι Αμερικανοί δεν μπορούσαν, για λογούς πρακτικούς και ηθικούς, να υποχωρήσουν θεωρώντας παράλληλα ότι η επεκτατικότητα του Τίτο φάνερωνε τον φανατικό ζήλο μιας ολοκληρωτικής ιδεολογίας. Επίσης, δεν αντιμετώπιζαν το πρόβλημα ως μια διαμάχη μεταξύ Ιταλίας και Γιουγκοσλαβίας αλλά ως μια ενδεχόμενη σοβιετική απειλή για τον δυτικό κόσμο, μέσω του γιουγκοσλαβικού 'δορυφόρου' της ΕΣΣΔ¹⁰. Ο Τσόρτσιλ πίεζε τον Τρούμαν για στρατιωτική επέμβαση εναντίον των παρτιζάνων, τη στιγμή που Αμερικανοί και Ρώσοι ήταν σύμμαχοι και μάχονταν στον Ειρηνικό και την Άπω Ανατολή εναντίον των αξιόμαχων και διόλου ευκαταφρόνητων δυνάμεων της Αυτοκρατορίας της Ιαπωνίας.

Ενώ η πιθανότητα ενός νέου πολέμου ήταν ορατή, οι Αμερικανοί θέλησαν να διαπραγματευτούν με τον Στάλιν αντί να αναλάβουν στρατιωτική δράση. Ο Τίτο, ο οποίος θέλησε να προσαρτήσει όλα τα εδάφη δυτικά του ποταμού Isonzo, εντέλει δέχθηκε τη συμμαχική πρόταση για τη δημιουργία ζωνών ελέγχου, καθυστερώντας όμως να αποσύρει τα στρατεύματά του. Ο Στάλιν δεν αντέδρασε και μάλιστα συμβούλευσε τον Τίτο να μετριάσει τις απαιτήσεις του στην αυστριακή Καρινθία¹¹. Ο στρατάρχης ένωσε προδο-

10. Sewell, *The Cold War*, ό.π., σ. 26.

11. Για τις Σχέσεις Τίτο-Στάλιν και τη μεταπολεμική κατάσταση στα Βαλκάνια, βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 67-106.

μένος από τη συνεργασία των δυτικών με τους ‘σοσιαλιστές αδελφούς’ και σε ένα λόγο του στη Λιουμπλιάνα (27 Μαΐου 1945) επιτέθηκε φραστικά στην ΕΣΣΔ. Ο Στάλιν τόνισε στον Τίτο ότι δεν θα διακινδύνευε έναν τρίτο παγκόσμιο πόλεμο για χάρη της Τεργέστης και εγκαινίασε μια περίοδο αγαστής συνεργασίας με τη Δύση¹².

Οι σαράντα ημέρες

Οι Γιουγκοσλάβοι παρτιζάνοι, αφού κατέλαβαν την πόλη, συγχρόνισαν συμβολικά τα ρολόγια της Τεργέστης με την ώρα του Βελιγραδίου, υπονοώντας ότι η περιοχή της Venezia Giulia θα μετατρέποταν στην έβδομη Γιουγκοσλαβική δημοκρατία¹³. Ο μισός πληθυσμός γιόρταζε την απελευθέρωση φωνάζοντας «Trst je nas!» (η Τεργέστη είναι δική μας!) και επευφημώντας τον Στάλιν, τον Τσόρτσιλ και τον Τίτο. Όσοι δεν συμμετείχαν στους εορτασμούς και τους πανηγυρισμούς θεωρήθηκαν φασίστες. Οι πρώτες δολοφονίες αντιφρονούντων σημειώθηκαν στις 5 Μαΐου, όταν Γιουγκοσλάβοι στρατιώτες άνοιξαν πυρ εναντίον πλήθους, το οποίο διαδήλωνε φέροντας ιταλικές σημαίες. Οι στυγνές δολοφονίες Ιταλών ‘φασιστών’ έγιναν συχνό φαινόμενο το διάστημα από την 1^η Μαΐου έως την 12^η Ιουνίου 1945. Στην Bessovizza, ένα χωριό βόρεια της Τεργέστης, οι συμμαχικές αρχές ανακάλυψαν ομαδικούς τάφους. Συνολικά 1.850 άτομα ‘φασιστικής συνείδησης’ εκδιώχτηκαν από την πόλη και 1.150 δεν επέστρεψαν ποτέ. Οι Ιταλοί κάτοικοί της ισχυρίζονταν ότι υπέφεραν από τον βάρβαρο ολοκληρωτισμό του κομμουνισμού, ο οποίος δεν παρουσίαζε σημαντικές διαφορές, ως προς τη βία και την καταπίεση, από το φασισμό. Η εκδικητικότητα και η εγκληματικότητα έγιναν τα κύρια χαρακτηριστικά των σαράντα ημερών.

Στις 9 Ιουνίου 1945, στη Συμφωνία του Βελιγραδίου, ο Τίτο και οι Σύμμαχοι αποφάσισαν, ως προσωρινό μέτρο, το διαχωρισμό της Venezia Giulia σε δύο ζώνες. Η ζώνη Α με την Τεργέστη θα διοικούταν από τους δυτικούς και η ζώνη Β, χωρίς την Pola, από τους Γιουγκοσλάβους. Ακόμη, θα επιτρεπόταν η μετακίνηση του πληθυσμού από τη μία ζώνη στην άλλη. Οι Αγγλοαμερικανικοί αξιωματούχοι, για να αναδείξουν τη χρησιμότητα της παρουσίας τους στην περιοχή, διέδιδαν και προωθούσαν συνθήματα για τον

12. Dinardo, *The Trieste Crisis*, ό.π., σ. 265-381.

13. Με το σύνταγμα της 31^{ης} Ιανουαρίου 1946 η Γιουγκοσλαβία μετατράπηκε σε ομοσπονδία έξι σοσιαλιστικών δημοκρατιών: Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, Κροατίας, Σλοβενίας, Σκοπίων, Μαυροβουνίου και Σερβίας με τις αυτόνομες περιοχές του Κοσόβου και της Vojvodina.

σλαβικό κομμουνισμό, τη βάρβαρη ‘βαλκανικότητα’ και την ιταλοσλοβενική αμοιβαία αντιπαλότητα και αντιπάθεια¹⁴.

Η διοίκηση της Military Allied Government στη ζώνη Α, 1945-1948

Ο Τσόρτσιλ, στην περίφημη ομιλία του στο κολέγιο του Westminster, δήλωσε ως γνωστόν: «From Stettin in the Baltic to Trieste in the Adriatic an iron curtain has descended across the Continent. Behind that line lie all the capitals of the ancient states of Central and Eastern Europe»¹⁵. Ο Βρετανός πρωθυπουργός με το σπάνιο πολιτικό χάρισμα, δεν διάλεξε βέβαια τυχαία την Τεργέστη για να αποδείξει την εγκυρότητα του συλλογισμού του. Στην Τεργέστη συγκρούστηκαν δύο λαοί, δύο κόσμοι, δύο ιδεολογίες.

Από τις 12 Ιουνίου 1945 οι Σύμμαχοι πήραν τον έλεγχο της ζώνης Α (Τεργέστη, Gorizia, Manfalcone, Pola) δυτικά της συμφωνηθείσας διαχωριστικής γραμμής. Στο δημαρχείο της Τεργέστης κυμάτιζαν μια αγγλική και μια αμερικανική σημαία. Καμία άλλη σημαία δεν επιτρεπόταν να υψωθεί στην πόλη προκειμένου να αποφευχθούν εντάσεις και επεισόδια. Ακόμη, η Συμμαχική Στρατιωτική Διοίκηση (Military Allied Government, AMG) θέσπισε δικαστήρια: το Γενικό, το Ανώτατο και το Στρατιωτικό Δικαστήριο, στο οποίο όμως δεν δικάζονταν δυτικοί στρατιώτες. Βέβαια, η AMG προέβη και σε άλλες μεταρρυθμίσεις: οι δημοσιεύσεις των εφημερίδων, οι διάφορες συγκεντρώσεις και οι συναντήσεις πολιτών έπρεπε να έχουν τη γραπτή έγκριση της AMG, η οποία ήλεγχε και τις επικοινωνίες, το εμπόριο και τις συναλλαγές στο εσωτερικό της πόλης. Απόλυτη αρχή στη ζώνη Α ήταν ο ανώτατος συμμαχικός διοικητής, ο στρατάρχης Αλεξάντερ (Harold Rupert Alexander, 1891-1969). Οι δυτικοί, σε περιπτώσεις ταραχών και κομμουνιστικού συνδικαλισμού, δεν δίστασαν να επαναφέρουν νόμους, οι οποίοι ίσχυαν επί φασισμού, για την καταπολέμηση της αναρχίας.

Στις δύο ζώνες, οι άνθρωποι που είχαν εξαναγκαστεί παλιότερα να αλλάξουν τα ονόματά τους, τα επανέφεραν στην αρχική τους μορφή. Ατυχής μπορεί να χαρακτηριστεί και η πρωτοβουλία των Βρετανών να δημιουργήσουν μια χωροφυλακή από Τριεστίνους για την τήρηση της τάξης. Αυτοί, αφού φόρεσαν μαύρα πουκάμισα (θυμίζοντας έντονα τη φασιστική αστυνομία), συνέβαλαν στην αύξηση των κρουσμάτων εγκληματικότητας εναντίον Σλάβων και κομμουνιστών. Έτσι, οι Ιταλοί από φασίστες μετεξελίχθη-

14. Sluga, *The problem*, ό.π., σ. 153.

15. Serge Berstein–Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης. Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης 1919 έως σήμερα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, τ. 3, σ. 177.

καν σε 'φορείς του δυτικού πολιτισμού' που όφειλαν να εκπολιτίσουν τους 'οπισθοδρομικούς' Σλοβένους.

Τον Σεπτέμβριο του 1945 μια επιστημονική συμμαχική επιτροπή (των Temple και Cirrps) προσπάθησε να διασαφηνίσει τη φύση του λαϊκού αισθήματος των κατοίκων της ζώνης Α. Η έρευνα, όπως αναμενόταν, αποκάλυψε το γεγονός ότι η Τεργέστη κατοικούνταν ολοκληρωτικά από Ιταλούς, αφού οι Σλοβένοι και οι Κροάτες ζούσαν στην ενδοχώρα. Η αναλογία Ιταλών και Γιουγκοσλάβων παρουσιάστηκε ως 6 προς 1. Οι 5.000 Έλληνες της πόλης προσμετρήθηκαν ως Ιταλοί, αφού το κριτήριο ταξινόμησής τους δεν ήταν εθνικό αλλά πολιτισμικό και οικονομικό. Με τον ίδιο τρόπο όλοι οι κομμουνιστές της περιοχής προσμετρήθηκαν ως Σλοβένοι. Βέβαια, γίνεται αντιληπτό πως τα εθνικά και πολιτικά αισθήματα των ανθρώπων συνιστούσαν έναν πραγματικό κυκεώνα. Η προπαγάνδα που είχαν υποστεί οι κάτοικοι της περιοχής για πολλές δεκαετίες και από κάθε κατεύθυνση, η διγλωσσία, τα οικονομικά συμφέροντα και η πολιτική ιδεολογία, μόνο να οδηγήσουν σε ασφαλή συμπεράσματα δεν ήταν δυνατό. Ο πολιτικός της ιταλικής αριστεράς Τολιάτι (Palmiro Togliatti, 1893-1964), ο οποίος είχε υποστηρίξει την απορρόφηση της Venezia Giulia από τη Γιουγκοσλαβία το 1945, δήλωνε πλέον ότι η ιταλικότητα της Τεργέστης έπρεπε να διατηρηθεί. Την πολιτική αστάθεια στην περιοχή ενίσχυαν οι έριδες μεταξύ των κομμουνιστικών κομμάτων, οι σλοβενικές διαμαρτυρίες για τις πρακτικές της AMG και οι συχνές διαδηλώσεις των νεο-φασιστών.

Παράδειγμα συγκεκριμένων εθνικών ταυτοτήτων και λανθασμένων συμμαχικών χειρισμών αποτελεί η περίπτωση του Giorgio Jaksetich, ο οποίος ήταν παρτιζάνος ιταλικής καταγωγής αλλά υποστήριζε τον γιουγκοσλαβικό σκοπό στην Τεργέστη. Η AMG τον καταδίκασε σε θάνατο με την κατηγορία της οπλοκατοχής, αλλά αργότερα μετέβαλε την ποινή σε 18μηνη φυλάκιση, απογοητεύοντας τους Ιταλούς, οι οποίοι τον θεωρούσαν προδότη. Η απόφαση της καταδίκης προκάλεσε γενική απεργία στην πόλη, από πολίτες που αποκήρυτταν την AMG ως νόμιμη αρχή και φανέρωναν την έμπρακτη συμπαράστασή τους στον Jaksetich. Η ατμόσφαιρα ήταν ηλεκτρισμένη. Οι Σύμμαχοι και οι Ιταλοί παρουσίαζαν τον Jaksetich ως Σλοβένο για να αιτιολογήσουν τη στάση του. Η άρνηση της AMG να επιτρέψει εκλογές επεξέτεινε τον αναβρασμό στην Τεργέστη και δεν κατάφερε να αποκρύψει το προφανές: υπήρχαν στην Τεργέστη Ιταλοί κομμουνιστές, οι οποίοι σε συνεργασία με τους Σλοβένους απαιτούσαν να γίνουν «αφεντικά στο σπίτι τους» (padroni a casa nostra). Ζητούσαν αυτονομία, γεγονός που, αν όντως συνέβαινε, θα επέτρεπε την περαιτέρω κομμουνιστική επιρροή και τη σοβιε-

τική διείσδυση στην Αδριατική απειλώντας, όπως θεωρούσαν οι Σύμμαχοι, τη δημοκρατία και την ασφάλεια του δυτικού κόσμου¹⁶.

Η περίοδος 1945-47 σημαδεύτηκε από πολιτική αστάθεια και αναβρασμό, προϊόν της κλιμάκωσης του ψυχροπολεμικού κλίματος. Υψηλά στελέχη της AMG κατηγορήθηκαν για υπεξαίρεση και κατάχρηση δημόσιου χρήματος. Οι φυλακές της Τεργέστης ήταν ασφυκτικά γεμάτες από αριστερούς γιουγκοσλαβικής καταγωγής, οι οποίοι πολλές φορές κρατούνταν χωρίς να έχει προηγηθεί δίκη. Οι συμμαχικές δυνάμεις κατοχής χρησιμοποίησαν συχνά βία εναντίον πολιτών, τραυματίζοντας ή δολοφονώντας τους εν ψυχρώ. Η οικονομική δυσπραγία που οδηγούσε σε φαινόμενα μαύρης αγοράς σε συνδυασμό με τις άδικες συλλήψεις, τους προπηλακισμούς και τον τρομοκρατικό εκφοβισμό των πολιτών της Τεργέστης, ανάγκασαν Ιταλούς και Σλοβένους να διαμαρτυρηθούν και να κατηγορήσουν εύλογα τη Συμμαχική Διοίκηση. Η προτεραιότητα των Αγγλοαμερικανικών ωστόσο ήταν η πάταξη του κομμουνισμού παγκοσμίως. Έτσι, θέματα φιλελευθερισμού, αξιοπρέπειας και ανθρωπίνων δικαιωμάτων έρχονταν δεύτερα.

Η ελεύθερη περιοχή

Τον Μάρτιο του 1946 Βρετανοί, Ρώσοι, Γάλλοι και Αμερικανοί επιστήμονες βρέθηκαν στη Venezia Giulia για να μελετήσουν το ζήτημα εκ του σύνεγγυς και να χαράξουν τα μόνιμα σύνορα. Οι ερευνητές εξετάζοντας την 'ιταλικότητα' ή τη 'σλαβικότητα' του πληθυσμού δεν κατάφεραν να εξαγάγουν ασφαλή συμπεράσματα. Οι Αγγλοαμερικανικοί απεσταλμένοι πρότειναν την προσάρτηση της περιοχής στην Ιταλία και οι Σοβιετικοί την παραχώρησή της στη Γιουγκοσλαβία. Η αποτυχία της επιτροπής στην εξεύρεση λύσης έφερε μια άλλη πρόταση στο προσκήνιο: την δημιουργία ελεύθερης περιοχής¹⁷.

Έτσι, στις 10 Φεβρουαρίου 1947 συμφωνήθηκε στο Παρίσι η δημιουργία της ελεύθερης περιοχής της Τεργέστης, η οποία θα καταλάμβανε 738 km² και στην οποία θα αναγνωρίζονταν ως επίσημες γλώσσες τα ιταλικά, τα κροατικά και τα σλοβενικά. Η Τεργέστη θα αποκτούσε το δικό της νόμισμα, τη δική της σημαία και φυσικά τη δική της ξεχωριστή κυβέρνηση. Τα Ηνωμένα Έθνη θα όριζαν έναν κυβερνήτη, ο οποίος θα διοικούσε την ελεύθερη περιοχή με τη βοήθεια ενός εκτελεστικού συμβουλίου. Οι υπόλοιπες περιοχές που ανήκαν στις ζώνες Α και Β θα προσαρτούνταν από τα δύο ενδιαφερόμενα μέρη: η Γιουγκοσλαβία θα έπαιρνε το Φιούμε και την Ιστρία

16. Sluga, *The problem*, ό.π., σ. 85-96.

17. Στο ίδιο, σ. 133-141.

και η Ιταλία την Gorizia και το Manfalcone. Οι δυτικοί θεώρησαν τόσο επιτυχημένη αυτή την εξέλιξη, που μερικοί πρότειναν τη δημιουργία της «Δημοκρατικής Καθολικής Ομοσπονδίας» αποτελούμενης από την Αυστρία, τη Σλοβενία και την ιταλική επαρχία του Friuli. Αυτοί που δεν ικανοποιήθηκαν ήταν οι λαοί της Γιουγκοσλαβίας και της Ιταλίας, λόγω των κοινών συνόρων και της παρατεταμένης στρατιωτικής παρουσίας της AMG, αφού ο ΟΗΕ αδυνατούσε να συμφωνήσει στην επιλογή κυβερνήτη. Η AMG για μία ακόμη φορά κατηγορήσε τους κομμουνιστές, οι οποίοι έκρινε ότι συνωμοτούσαν εναντίον της¹⁸.

Εθνικισμός, Ψυχρός Πόλεμος και λύση του ζητήματος, 1948-1954

Τα μειονοτικά ζητήματα που προέκυψαν στην ιταλική χερσόνησο μετά την ήττα των ναζιστικών και των φασιστικών στρατευμάτων στη Val d'Aosta και στο Alto Adige λύθηκαν γρήγορα και ανώδυνα¹⁹. Το πρόβλημα της Τεργέστης ήταν δυσεπίλυτο και περίπλοκο λόγω της ιταλο-γιουγκοσλαβικής αντιπαλότητας, των διαφορών Ανατολής-Δύσης, της αναμέτρησης κομμουνισμού και αντικομμουνισμού. Το θέμα περιπλεκόταν και από την προσέγγιση της Ιταλίας με τους Συμμάχους, από το 1943, αλλά και από τη δράση των Γιουγκοσλάβων παρτιζάνων υπέρ του συμμαχικού σκοπού κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Μέχρι την επίτευξη της τελικής συμφωνίας, τον Νοέμβριο του 1954, πολλές λύσεις είχαν τεθεί επί τάπητος. Ο Edvard Kardelj πρότεινε τη διατήρηση της παλιάς γραμμής μεταξύ Ιταλίας και Αυστροουγγαρίας ως συνόρου και την αυτονομία της πόλης της Τεργέστης. Ο Σαλβεμίνι (Gaetano Salvemini, 1873-1957), Ιταλός πολιτικός, ιστορικός και συγγραφέας πολέμιος του φασισμού, αντιπρότεινε την αυτονόμηση της Ιστρίας και όλης της περιοχής σύμφωνα με το ελβετικό μοντέλο των καντονιών. Ο Ιταλός υπουργός Εξωτερικών ντε Γκάσπερι (Alcide de Gasperi, 1881-1954), ιδρυτής του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος και πρωθυπουργός της Ιταλίας από το 1945 έως το 1953, απαίτησε την αυτονόμηση της Zara, τη δημιουργία του ελεύθερου κράτους του Φιούμε και την οριοθέτηση της γιουγκοσλαβικής και της ιταλικής ζώνης, ώστε να μη βιώσουν Ιταλοί τη 'σλαβική σκληρότητα'. Η Συμφωνία του Rapallo είχε προξενήσει περισσότερα προβλήματα από εκείνα που είχε λύσει.

18. Glenda Sluga, "Trieste: Ethnicity and the Cold War 1945-54", *Journal of Contemporary History* 29 (Απρίλιος 1994), 289-303.

19. Pamela Ballinger, "Borders of the Nation, Borders of Citizenship: Italian Repatriation and the Redefinition of National Identity after the World War II", *Comparative Studies in Society and History* 49.3 (2007), 719.

Στις αρχές Φεβρουαρίου 1948 το σχέδιο της ελεύθερης περιοχής εγκαταλείφθηκε. Στις 20 Μαρτίου του ίδιου χρόνου η Γαλλία, η Αγγλία και οι ΗΠΑ συμφώνησαν στην παραχώρηση των δύο ζωνών στην Ιταλία. Στήριξαν δε αυτή τη μονομερή απόφαση στην πεποίθηση ότι η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση δεν σεβάστηκε την προσπάθεια των Συμμάχων για εκδημοκρατισμό της Τεργέστης και ότι υπέθαλπε έναν εμφύλιο πόλεμο στην περιοχή, με «κλασικό βαλκανικό τρόπο»²⁰. Στην πραγματικότητα, οι δυτικοί ήθελαν να εξαρθρώσουν όλα τα κομμουνιστικά στοιχεία στην Τεργέστη και μετά να την παραδώσουν στη σύμμαχό τους Ιταλία. Το θέμα περιπλέχτηκε όταν οι Αγγλοαμερικανοί θέλησαν να προσεγγίσουν τη Γιουγκοσλαβία μόλις αυτή φάνηκε να απομακρύνεται από την ΕΣΣΔ. Έτσι, η αντιμετώπιση του σλαβικού στοιχείου στην Τεργέστη βελτιώθηκε και οι νόμοι έγιναν ελαστικότεροι.

Η νέα κατάσταση είχε αποσταθεροποιητικό αντίκτυπο στην περιοχή. Στη Γιουγκοσλαβία πλήθαιναν οι φωνές που μέμφονταν τον Τίτο επειδή παρέκκλινε από το διεθνισμό της Μόσχας. Άλλοι υποστήριζαν την απομάκρυνση της χώρας από το σταλινισμό και αντιμάχονταν τους «κομφορμιστές». Τα μίσση και τα πάθη ήταν τόσο έντονα που χώριζαν συγγενείς και οικογένειες. Διαμάχες ανάμεσα σε φιλελεύθερους Σλοβένους και φιλοδυτικούς Σλοβένους, διαφωνίες της ιταλικής κυβέρνησης με την AMG και η ασυνεννοησία μεταξύ Αμερικανών και Βρετανών, μετέτρεψαν την Τεργέστη σε πυριτιδαποθήκη.

Η συμμαχική απόφαση του 1948 υλοποιήθηκε τελικά ύστερα από συμφωνία, το «Υπόμνημα Κατανόησης» μεταξύ Ιταλίας και Γιουγκοσλαβίας, που υπογράφηκε στις 5 Οκτωβρίου 1954 στο Λονδίνο. Σύμφωνα με αυτό, μια επιτροπή θα καθόριζε τα σύνορα και θα αναλάμβανε την προστασία των απανταχού μειονοτήτων. Η ζώνη Α, μαζί με την Τεργέστη, προσαρτήθηκε από την Ιταλία ως αντιστάθμισμα της απώλειας της Ιστρίας και της Muggia από τη Γιουγκοσλαβία. Λόγω της απώλειας της Ιστρίας, το ιταλικό κοινοβούλιο δεν επικύρωσε, αρχικά, τη συνθήκη. Το θέμα διευθετήθηκε αργότερα οριστικά όταν τα δύο ενδιαφερόμενα μέρη διαπραγματεύτηκαν χωρίς την παρέμβαση τρίτων. Η συμφωνία του 1954 επικυρώθηκε και ανανεώθηκε το 1975 με τη Συνθήκη του Osimo. Η Τεργέστη με τη ζώνη Α μετονομάστηκε τότε σε «επαρχία της Τεργέστης» και στη Σοσιαλιστική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας παραχωρήθηκε το δικαίωμα χρήσης του λιμένα. Ο ιταλικός λαός επέκρινε αυτή τη συμφωνία αφού θεωρούσε πως

20. Sluga, *The Problem*, ό.π., σ. 145.

δεν προφύλασσε επαρκώς τις ιταλικές μειονότητες εντός του γιουγκοσλαβικού εδάφους²¹.

Η γιουγκοσλαβική θέση για το ζήτημα της Τεργέστης

Ο Edvard Kardelj, σημαντικό στέλεχος της γιουγκοσλαβικής κυβέρνησης, μέμφεται, μέσω του άρθρου του «Η Τεργέστη και οι σχέσεις Γιουγκοσλαβίας–Ιταλίας» στις 8 Οκτωβρίου 1953²², τη μονομερή και «στενοκέφαλη» απόφαση των Συμμάχων να παραχωρήσουν τη ζώνη Α στην Ιταλία. Ο Kardelj θεωρούσε ότι το ζήτημα δεν συνδεόταν μόνο με την καταπάτηση των δημοκρατικών δικαιωμάτων του σλοβενικού λαού και τον ιταλικό «σοβινισμό» αλλά και με την οικοδόμηση ενός συστήματος συλλογικής ασφάλειας, με βάση την ισοτιμία και την ειρηνική συνεργασία μεταξύ των κρατών.

Το θέμα για τον Kardelj είναι παλιό και συνδέεται με τον ιταλικό ιμπεριαλισμό στην Αδριατική και με την προσπάθεια των λαών της Γιουγκοσλαβίας να συνενωθούν. Αυτό που άλλαξε είναι η θέση της Γιουγκοσλαβίας στον κόσμο. Η εμπλοκή των Αγγλοαμερικανών, η επίσημη απόφαση της 8ης Οκτωβρίου 1953 και η κάλυψη του ιταλικού σοβινισμού αποσταθεροποιούν το Ατλαντικό Σύμφωνο και στρέφονται κατά ενός φιλήσυχου κράτους, συνεχίζει το άρθρο. Εξάλλου η Γιουγκοσλαβία πολέμησε στο πλευρό των δυτικών σε δύο παγκόσμιους πολέμους, αλλά τώρα (1953) αυτοί αναλαμβάνουν την «προστασία της ιταλικής επεκτατικότητας εις βάρος της Γιουγκοσλαβίας». Οι δυτικοί υπό την πίεση των ιταλικών εκβιασμών υποπίπτουν σε συνεχόμενα λάθη και καταστρέφουν τις βάσεις της ειρήνης και της δημοκρατίας στην περιοχή.

Στη συνέχεια ο Kardelj παραθέτει ένα σύντομο ιστορικό για να αποδείξει το δίκαιο των σλοβενικών αιτημάτων. Έτσι, από τον 6^ο αιώνα π.Χ. οι ρωμαϊκές αποικίες της Τεργέστης και της Pola ήταν απομονωμένες ανάμεσα σε συμπαγές σλοβενικό έδαφος. Κατά την περίοδο του βενετο-αψβουργικού ανταγωνισμού η ροή του σλοβενικού και του κροατικού πληθυσμού συνεχίζεται κανονικά, με αποτέλεσμα το 1750 να έχει διαμορφωθεί μια αναλογία 1 προς 1. Μετά από εξέταση των αυστριακών αρχείων το συμπέρασμα είναι ξεκάθαρο: το 1910 οι Ιταλοί αποτελούσαν το 1/3 του συνολικού πληθυσμού της Τεργέστης. Ο ιταλικός «βρικολακισμένος» ιμπεριαλισμός επενέβη βίαια για να επιβάλει διαφορετική πορεία στην ιστορική εξέλιξη. Το σλοβενικό–κροατικό στοιχείο ήταν αγροτικό και καθυστερημένο και γ'

21. Στο ίδιο, σ. 152.

22. Edvard Kardelj, *Η Τεργέστη και οι σχέσεις Γιουγκοσλαβίας–Ιταλίας*, Αθήνα 1953, σ. 3.

αυτό το λόγο όλα τα αξιώματα βρίσκονταν, με αντιδημοκρατικό τρόπο, σε ιταλικά και γερμανικά χέρια. Αυτό το γεγονός δεν σημαίνει βέβαια ότι η πόλη μπορεί να αποκοπεί, αυθαίρετα, από τη γιουγκοσλαβική ενδοχώρα, στην οποία αναμφισβήτητα ανήκει. Ο Kardelj παραθέτει ακόμη και πίνακες του διαμετακομιστικού εμπορίου μέσω των σιδηροδρόμων στην Τεργέστη για να αναδείξει την απουσία της ιταλικής οικονομικής δραστηριότητας. Η Τεργέστη δεν είναι μόνο οικονομικά συνδεδεμένη με την ενδοχώρα. Είναι ιστορικό γεγονός ότι η ιδέα της απελευθέρωσής της και της ένωσης κινητοποίησε τους Σλοβένους εκατό χρόνια πριν, όταν στην άλλη όχθη της Αδριατικής δεν υπήρχε ούτε μια φωνή που να απαιτεί την ένωση της πόλης με την Ιταλία. Απόδειξη αποτελεί η έκδοση (στα κροατικά, σερβικά και σλοβενικά) της εφημερίδας *Ο Σλάβος της Αδριατικής*, στα 1850, με πολιτικό πρόγραμμα-στόχο την ένωση των Νοτιοσλάβων.

Από τον 10^ο αιώνα και την ίδρυση του κροατικού κράτους, το παπικό κράτος προσπάθησε να επιβάλει την κυριαρχία του και στην απέναντι πλευρά της Αδριατικής. Οι δόγηδες της Βενετίας προσπάθησαν να καθυποτάξουν τη Δαλματία ως τον 18^ο αιώνα. Παίρνοντας τη σκυτάλη, ο ιταλικός ιμπεριαλισμός «έστρεψε τα κατακτητικά βλέμματά του στις γιουγκοσλαβικές ακτές» που βρίσκονταν ακόμα υπό αυστριακή εξουσία. Ακόμη, το ιταλικό κράτος διέκειτο εχθρικά εναντίον των Γιουγκοσλάβων σε δύο παγκόσμιους πολέμους. Ο Μουσολίνι είχε ανακηρύξει ως αναπόσπαστο τμήμα του βασιλείου της Ιταλίας το μεγαλύτερο τμήμα της Δαλματίας και όλα τα νησιά της Αδριατικής. Στις 27 Απριλίου 1941 και ενώ η Αλβανία είχε ήδη «πέσει στα χέρια των κατακτητών», ο κόμης Ματσόλι διορίστηκε ανώτατος διοικητής του Μαυροβουνίου. Όλα αυτά τα γεγονότα, ισχυρίζεται ο Kardelj, ως φαίνεται δεν έχουν καμία σημασία για τους δυτικούς, οι οποίοι θέλουν επιπλέον να ανταμείψουν τους Ιταλούς με την παραχώρηση της Τεργέστης. Αυτό είναι το «μεγαλείο της χθεσινής Ιταλίας, για την αποκατάσταση του οποίου μιλά ο κύριος Πέλλα». Ο πόλεμος έθεσε τέρμα στις εφήμερες επιτυχίες της ιμπεριαλιστικής εποχής του Μουσολίνι, οι οποίες εν πολλοίς αποτέλεσαν δώρο του Χίτλερ. Τέτοιο δώρο πήραν οι Ιταλοί το 1919-1920, παίρνουν και το 1945, απλά επειδή συνθηκολόγησαν πρόωρα.

Αντιθέτως η Γιουγκοσλαβία είχε τεράστιο μερίδιο προσφοράς στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά αναγκάστηκε με τελεσίγραφο να εγκαταλείψει την Τεργέστη ενώ επιδικάστηκε στην Ιταλία εθνικό γιουγκοσλαβικό έδαφος 900 km² (Gorizia, Benes) και διεθνοποιήθηκε τμήμα της Ιστρίας. Αυτές οι αποφάσεις προφανώς ευνόησαν τους Ιταλούς και δεν ενίσχυσαν την εθνική ισορροπία στην περιοχή. Η εθνική εξέλιξη της πόλης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη σλαβική ενδοχώρα και οι κάτοικοί της νιώθουν πρωτίστως

Τριεστίνοι και ζητούν την ανεξαρτησία ή την αυτονόμηση της Τεργέστης και όχι την ένωσή της με την Ιταλία. Οι Ιταλοί υπερασπίζονται την 'ιταλικότητα' της Τεργέστης με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που υπεραμύνονταν των αποικιακών δικαιωμάτων τους στη Σομαλία...

Σύμφωνα με τον Kardelj, η μόνη δίκαιη και λειτουργική λύση είναι η σύνδεση της πόλης με τη χώρα με την οποία είναι εθνικά, οικονομικά και πολιτιστικά συνδεδεμένη, δηλαδή τη Γιουγκοσλαβία. Επίσης, τα σύνορα στο μέλλον θα εκλείψουν λόγω του σοσιαλισμού, έως τότε όμως το ζήτημα των μειονοτήτων πρέπει να διευθετηθεί με τον δικαιότερο τρόπο.

Η σύγχρονη Ιταλία, όπως ακριβώς και η χθεσινή, προσανατολίζεται στην υπονόμηση της γιουγκοσλαβικής ακεραιότητας. Ο νέος ιταλικός ιμπεριαλισμός διαφαίνεται από την προστασία της ανεξαρτησίας της Αλβανίας, από τις συνεχείς λεκτικές επιθέσεις εναντίον του Τίτο, από το ζήτημα της Τεργέστης και από την εναντίωση στην υπογραφή του βαλκανικού συμφώνου, αποδείξεις της συνέχειας της πολιτικής του Μουσολίνι στην Αφρική και τη Μεσόγειο. Ο ιταλικός επεκτατισμός υποβοηθούμενος από τους Συμμάχους και το Βατικανό είναι όμοιος με αυτόν του 1920. Οι διεθνείς συνθήκες της Κωνσταντινούπολης του 1862, του Βερολίνου του 1878, ακόμα και το Συνέδριο της Βιέννης στα 1814-15 αποσκοπούσαν στην αποδυνάμωση των γιουγκοσλαβικών εθνοτήτων. Ενώ η Ιταλία απολαμβάνει την αμέριστη συμπαράσταση της Δύσης, η ΕΣΣΔ δρα με μοναδικό γνώμονα το συμφέρον της, δίχως να λαμβάνει υπ' όψιν πως η πολιτική της είναι επιζήμια για ένα φίλο σοσιαλιστικό κράτος. Η Γιουγκοσλαβία εκδίωξε τις δυνάμεις του Άξονα και πλέον δεν ανήκει στον ημι-αποικιακό κόσμο αλλά είναι ισχυρή, με σημαντικότερη διεθνή θέση. Ακόμα και η λύση της ελεύθερης περιοχής της Τεργέστης εγκυμονεί κινδύνους, αφού αυτή θα είναι ευάλωτη και αδύναμη να αντισταθεί στους πράκτορες που θα παραλύσουν τη δημοκρατία και θα καταπατήσουν τα εθνικά δικαιώματα της Γιουγκοσλαβίας προκαλώντας ιταλο-γιουγκοσλαβικές διενέξεις που θα αποσταθεροποιήσουν την περιοχή.

Ο Kardelj συνεχίζει στο ίδιο κλίμα: «Σπάνια μπορεί να συναντήσει κανείς στην Ιστορία τέτοια δυσαναλογία μεταξύ ανταλλάγματος και ποιότητας προσφερόμενης υπηρεσίας», αναφερόμενος στην προσχώρηση της Ιταλίας στην Ευρωπαϊκή Αμυντική Κοινότητα. Η Ιταλία βασίζεται στα δύο πατροπαράδοτα μέσα της: «τη μηχανορραφία και τον εκβιασμό» στην εξωτερική πολιτική. Στις 11 Ιανουαρίου στην Αθήνα ο De Gasperi δήλωσε: «Η Ιταλία αντιτίθεται σε αμυντικές συμφωνίες κατά του ΝΑΤΟ» και «Το Βαλκανικό Σύμφωνο²³ δεν μπορεί να είναι αποτελεσματικό χωρίς τη συγκατάθεση της

23. Το δεύτερο Βαλκανικό Σύμφωνο, αυτό που υπογράφηκε το 1953 μεταξύ Γιουγκοσλαβίας-Ελλάδας-Τουρκίας, είχε ως στόχο τη δημιουργία στρατιωτικής συμμαχίας των

Ιταλίας». Ο οποιοσδήποτε αντιλαμβάνεται ότι η Ιταλία εκβιάζει τους συμμάχους της και ότι το Βαλκανικό Σύμφωνο περισσότερο θα ενισχύσει παρά θα βλάψει τη θέση της! Οι Ιταλοί υπονομεύουν την ευρωπαϊκή ασφάλεια και εκμεταλλεύονται την υπογραφή της Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας την ώρα που πραγματοποιούν στρατιωτικές επιδείξεις επιθετικού χαρακτήρα στα γιουγκοσλαβικά σύνορα. Η Γιουγκοσλαβία είναι υπέρμαχος της ειρήνης, αλλά δεν θα ενδώσει στους εκβιασμούς και θα απαντήσει στις προκλήσεις, όπως έκανε και στο παρελθόν.

Ο ιταλικός φασισμός, ο οποίος δεν θα αρκεστεί στην απόφαση της 8^{ης} Οκτωβρίου, θα γίνει επεκτατικότερος. Πίσω από τα σύνορα βρίσκονται έτοιμοι και ενωμένοι οι λαοί της Γιουγκοσλαβίας και ο στρατός τους που ξέρεi να υπερασπίζεται τα συμφέροντά τους. Οι δυτικές δυνάμεις υποστηρίζοντας τις ιταλικές αξιώσεις εξασθένησαν τη θέση τους στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Η λύση πρέπει να ληφθεί από κοινού και να είναι βασισμένη στον αμοιβαίο σεβασμό, την ισονομία και την ειλικρινή ιταλο-γιουγκοσλαβική συνεργασία. Η παραχώρηση της ζώνης Α και της Τεργέστης χωρίς να δοθούν εγγυήσεις για το γιουγκοσλαβικό στοιχείο της περιοχής είναι απαράδεκτη. Το δημοψήφισμα που πρότεινε ο Ιταλός πρωθυπουργός Πέλλα (ενώ απέφυγε να το επιτρέψει στο νότιο Τιρόλο) θα ήταν περιττό και αναποτελεσματικό.

Ο Edvard Kardelj κλείνει το άρθρο του υπογραμμίζοντας την προσπάθεια του κράτους του να δημιουργήσει έναν προμαχώνα άμυνας όλου του δυτικού κόσμου (Βαλκανικό Σύμφωνο), τη στιγμή που οι ιμπεριαλιστικοί κύκλοι έχουν φθάσει την Ιταλία σε σημείο αυτοταπείνωσης. Όποια λύση δεν λάβει υπ' όψιν τον αμοιβαίο σεβασμό και τη διεθνή θέση της Γιουγκοσλαβίας, είναι καταδικασμένη εκ προοιμίου. Ο στρατάρχης Τίτο ζήτησε τους τομείς Α και Β και, δείχνοντας διάθεση συμβιβασμού, πρότεινε τον ιταλικό έλεγχο στην Τεργέστη, ο οποίος όμως θα πρέπει να σέβεται την ισονομία, την ισότητα και τα σλοβено-κροατικά συμφέροντα. Ο Kardelj τονίζει, τέλος, ότι το ζήτημα θα επιλυθεί με συνεννόηση και όχι με απειλές και τελεσίγραφα²⁴.

συμβαλλόμενων μερών. Περισσότερα βλ. Δώρα Γκούτα, «Αλληλοεπιδράσεις στους διπλωματικούς χειρισμούς του ζητήματος της Τεργέστης και των Βαλκανικών Συμφωνιών του 1953-1954», *Πρακτικά ΚΘ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 16-18 Μαΐου 2008, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 369-376. Σπυρίδων Σφέτας, «Από τη Συνθήκη Φιλίας και Συνεργασίας της Αγκυρας (28.2.1953) στη Συνθήκη Συμμαχίας, Πολιτικής Συνεργασίας και Αμοιβαίας Βοήθειας του Μπλεντ (9.8.1954): Η επίσκεψη του Στρατάρχη Τίτο στην Ελλάδα (Ιούνιος 1954)», στο Θ. Καρβουναράκης (επιμ.), *Ο Ψυχρός Πόλεμος: Μια διεπιστημονική προσέγγιση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2012, σ. 20-58.

24. Kardelj, *Η Τεργέστη*, ό.π., σ. 13-34.

Η ιταλική θέση στα 1919-1920

Οι Ιταλοί, υπέρμαχοι της «ιταλικότητας» και των δύο ακτών της Αδριατικής, θεωρούσαν ότι οι Κροάτες και οι Σλοβένοι της Δαλματίας και της Ιστρίας συνέρευσαν εκεί στα 1650 για να γλυτώσουν από την οθωμανική λαίλαπα και έτσι, αυτοβούλως, αφομοιώθηκαν από τον ιταλικό πολιτισμό. Παρά τις προσπάθειες της αυστριακής μοναρχίας να εκσλαβίσει την περιοχή, το χαμηλό πολιτισμικό επίπεδο των Σλάβων δεν στάθηκε ικανό να αλλοιώσει τη μακραίωνη ιταλική παράδοση εκεί. Οι Ιταλοί πιστεύοντας στην αδιαμφισβήτητη υπεροχή τους στην ανατολική όχθη της Αδριατικής και στο Τρέντο εισήλθαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο για να απελευθερώσουν τις αλύτρωτες (*irredente*) πατρίδες καθώς και για να αποκτήσουν στρατηγικά σημεία (Αυλώνα, Φιούμε), τα οποία θα διασφάλιζαν την άμυνα της χώρας. Η εμμονή επί της ασφάλειας ήταν αλληλένδετη με τον σλαβικό κίνδυνο²⁵, ο οποίος θα τάραζε την ειρήνη στην Ευρώπη και θα προκαλούσε οικονομικο-πολιτισμική παρακμή στην περιοχή της Αδριατικής. Οι Ιταλοί πολιτικοί (Orlando, Sonnino) πίστευαν ότι ενδεχόμενη προσάρτηση της Ιστρίας και της Δαλματίας στο βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων θα έφερνε οικονομική δυσπραγία, πολιτισμικό τέλμα και κυρίως τη γερμανική επιρροή στην ανατολική Ευρώπη. Έτσι, ζητούσαν εδάφη-εγγυήσεις, τα οποία θα αντάμειβαν την Ιταλία για τη μεγαλειώδη πολεμική της προσφορά στον πόλεμο και θα διασφάλιζαν την ηρεμία και την ειρήνη στην Ευρώπη.

Η Ιταλία είχε υποστεί στον πόλεμο (μέτωπο του Isonzo) τις μεγαλύτερες απώλειες από όλα τα υπόλοιπα μέλη της Entente και οι διεκδικήσεις της ήταν δίκαιες. Εξάλλου, η Ρώμη θα ενεργούσε για το ευρύτετο δυνατό όφελος, αφού θα ανέπτυσσε τα Βαλκάνια οικονομικά: θα έκτιζε λιμάνια²⁶, σιδηροδρόμους, εργοστάσια και βιομηχανικές μονάδες. Ο κίνδυνος της γερμανικής διείσδυσης ή της σλάβικης οπισθοδρόμησης θα απομακρυνόταν οριστικά.

Η οικονομία και το εμπόριο ήταν ακόμη ένας λόγος για να παραχωρηθούν στο βασίλειο της Ιταλίας η Τεργέστη, το Φιούμε, η Δαλματία και η Αυλώνα. Η Αλσατία και η Λορένη, για τις οποίες ξέσπασε ο πόλεμος, δεν πρέπει να θεωρούνται σημαντικότερες περιοχές από αυτές που ζητούσαν οι Ιταλοί. Στην περίπτωση της Αλβανίας, της οποίας η ακεραιότητα και η ανεξαρτησία ήταν αμφίβολες λόγω του σερβικού και του ελληνικού ιμπερια-

25. Vladislav Savic, "The problem of the Adriatic", *The North American Review*, 206/749 (Δεκέμβριος 1917), 890.

26. Livio Ragusin Righi, *L'avvenire del porto di Trieste*, Τεργέστη 1954, σ. 50.

λισμού, με τη στήριξη της Αγγλίας και της Γαλλίας οι Ιταλοί θέλησαν να εγκαθιδρύσουν ένα προτεκτοράτο. Αυτό θα ήταν εφικτό εγχείρημα χάρη στη φυλετική συγγένεια των Λατίνων με τους Ιλλυριούς. Οι Σλάβοι θα έπρεπε να είναι ευγνώμονες (και όχι απαιτητικοί) για την απελευθέρωσή τους από τον αυστριακό ζυγό χάρη στις ενέργειες της Entente, και ιδίως της Ιταλίας, η οποία συγκέντρωσε στράτευμα πέντε εκατομμυρίων ανδρών και επένδυσε πολλά στην κοινή πολεμική προσπάθεια. Αν κάποιος ισχυρίζεται ότι στην Τεργέστη υπερτερεί το σλαβικό στοιχείο, θα πρέπει να θυμάται πως η Μάλτα ανήκει στη Βρετανία και η Νίκαια στη Γαλλία, περιοχές με αμιγώς ιταλικό πληθυσμό. Η ισορροπία ισχύος επιβάλλει την ικανοποίηση των απαιτήσεων της Ρώμης. Η γνώμη της Ρωσίας και της Σερβίας δεν έχουν, βέβαια, την αντίστοιχη με της νικήτριας Ιταλίας βαρύτητα.

Εξάλλου, οι Γιουγκοσλάβοι δεν διαθέτουν την τεχνογνωσία και δεν είναι σε θέση να αναπτύξουν την περιοχή, ενώ έχουν τόσο ισχυρές αντιθέσεις στο εσωτερικό του κράτους τους, ώστε σίγουρα στο μέλλον θα κατακερματιστούν και θα διαλυθούν... Αν η Τεργέστη και τα άλλα αλύτρωτα εδάφη παραχωρούνταν στους Σλάβους, το ιταλικό στοιχείο θα εξγειρόταν και η Ιταλία θα ήταν αναγκασμένη να συνδράμει την απελευθερωτική τους προσπάθεια. Η νέα Ιταλία, ισχυρή οικονομικά και στρατιωτικά, θα ανέκοπτε τη γερμανική επιρροή (η οποία ήταν βέβαιη λόγω της σλαβικής αδυναμίας) και θα αποτελούσε παράγοντα σταθερότητας και προόδου για ολόκληρη τη νοτιοανατολική Ευρώπη. Για να φέρει εις πέρας την αποστολή αυτή, όμως, χρειαζόταν τον απόλυτο έλεγχο των δύο ακτών της Αδριατικής²⁷.

Συμπεράσματα

Το ζήτημα και το δίλημμα της Τεργέστης ήταν: Δύση ή Ανατολή, δημοκρατία ή κομμουνισμός; Με τη συμφωνία μεταξύ Alexander και Τίτο αποφασίστηκε ο διαχωρισμός της Venezia Giulia σε δύο ζώνες. Η ζώνη Α θα διατηρούνταν προσωρινά υπό συμμαχικό έλεγχο και η ζώνη Β θα περνούσε στον γιουγκοσλαβικό έλεγχο. Οι εκκλήσεις των παρτιζάνων περί ιταλοσλαβικής ενότητας και συνεργασίας εκλήφθηκε από τους δυτικούς ως κομμουνιστική προπαγάνδα.

Οι ταραχές στο κέντρο της πόλης αποτελούσαν συχνό φαινόμενο και δεν ήταν αποτέλεσμα εθνικού ανταγωνισμού, όπως ήθελαν να πιστεύουν οι Σύμμαχοι για να εδραιώσουν τη θέση τους ως διαιτητές της περιοχής, αλλά ιδεο-

27. Adriacus, *From Trieste to Valona. The Adriatic problem and Italy's claims*, Alfieri & LaCroix, Milan 1919, σ. 10-14.

λογικού ανταγωνισμού. Οι διαδηλώσεις με αίτημα την ένωση της πόλης είτε με την Ιταλία είτε με τη Γιουγκοσλάβια της αντιφασιστικής ένωσης Ιταλών και Γιουγκοσλάβων, της ένωσης εργατών ή του απλού κόσμου, δυναμίτιζαν το κλίμα προκαλώντας σωρεία σοβαρών επεισοδίων. Θα πρέπει να σημειωθεί πως οι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής συμβίωναν και ανέχονταν, σε κάποιο βαθμό, τη διαφορετικότητα του άλλου. Πολλοί Ιταλοί αριστεροί έστελναν τα παιδιά τους οικειοθελώς σε σχολεία της ενδοχώρας για να έρθουν σε επαφή με την κομμουνιστική ιδεολογία και αρκετοί Σλοβένοι διαβιούσαν αρμονικά στην Τεργέστη και μάλιστα διακρίνονταν στις τέχνες και τα γράμματα. Το άκρατο μίσος, ο ρατσισμός και η 'σλαβική βαρβαρότητα' ήταν εφευρέσεις της συμμαχικής ηγεσίας για να δαιμονοποιήσει και να δυσφημήσει τους Γιουγκοσλάβους και κατ' επέκταση τον κομμουνισμό. Όλα αυτά τέθηκαν σε δεύτερη μοίρα όταν οι Αγγλοαμερικανοί προσπάθησαν να προσεταιρισθούν τον Τίτο και να τον εντάξουν στο δυτικό στρατόπεδο.

Οι ειρηνευτικές ομιλίες βάδιζαν προς τρεις κατευθύνσεις: την επιστροφή της Τεργέστης στην Ιταλία, την ενσωμάτωσή της στη Γιουγκοσλαβία ή τη δημιουργία «Ελεύθερης Επικράτειας». Οι ενάντιοι στην πρώτη λύση ισχυρίζονταν ότι η Ιταλία δεν θα έπρεπε να ανταμειφθεί ή να επιβραβευθεί για την επιθετικότητα που επιδείκνυε κατά τα προηγούμενα χρόνια. Επίσης, οι Σύμμαχοι ποτέ δεν θα συναινούσαν στην ενδυνάμωση ενός κομμουνιστικού καθεστώτος στην περιοχή και έτσι θεσπίστηκε η λύση της ελεύθερης περιοχής. Στη συνέχεια, όμως, οι Αμερικανοί και οι Βρετανοί φοβήθηκαν πως η σοβιετική επιρροή θα ήταν ισχυρότατη σε ένα ανεξάρτητο κρατίδιο και ακύρωσαν την πρότερη απόφασή τους. Οι Σύμμαχοι δεν απεύχονταν τόσο έναν πόλεμο μεταξύ Γιουγκοσλάβων και Ιταλών όσο μια ενδεχόμενη συνεργασία τους υπό κομμουνιστική ομπρέλα. Γι' αυτό το λόγο, το 1948, κατηγορήσαν τους Σοβιετικούς και τους Γιουγκοσλάβους για υπονόμηση της ειρήνης και για συνομοσία με στόχο μία υπερ-εθνική Τεργέστη. Αποκαλυπτικό είναι το γεγονός ότι οι Δυτικοί συνεργάστηκαν ακόμα και με τη Lega Nazionale, μια νεοφασιστική ιταλική οργάνωση, για να πετύχουν τους στόχους τους. Όταν, τελικά, διευθετήθηκε το θέμα το 1954, οι Σύμμαχοι θυμήθηκαν να αποδώσουν μειονοτικά δικαιώματα στους Σλάβους της Τεργέστης, οι οποίοι δικαιούνταν, όντας πλειοψηφία, πλήρη ελευθερία και αυτοδιάθεση. Για να διασκεδάσουν την πικρία των Γιουγκοσλάβων για την απώλεια της πόλης, ανήγειραν πολιτιστικό κέντρο για τους Σλοβένους, το 1954 (το προηγούμενο είχε καταστραφεί από Ιταλούς εξτρεμιστές, το 1920).

Δημήτριος Ντούρος

ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΩΣ ΒΙΩΜΑ:
ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΤΩΝ
ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΩΝ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ
(1912-1913)

Μεταπτυχιακός φοιτητής Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας,
Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Αθήνα

Τα υγειονομικά δίκτυα κατά τη διάρκεια του πολέμου

Πριν το 1870, οι θάνατοι των στρατιωτών στους πολέμους από λοιμώδη νοσήματα (π.χ. χολέρα, τύφο, δυσεντερία) ήταν πενταπλάσιοι κατά μέσο όρο από τους θανάτους που προκαλούνταν από πολεμικά τραύματα. Αυτό άλλαξε μετά το 1918, λόγω αφενός της βελτίωσης της πρόληψης των νοσημάτων και αφετέρου της αύξησης της φονικότητας του πολέμου. Οι μεγάλες απώλειες των ευρωπαϊκών στρατών κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα ανάγκασαν τις στρατιωτικές υγειονομικές υπηρεσίες να συστήσουν εργαστήρια μικροβιολογίας, τα οποία απαρτιζόνταν από εξειδικευμένο προσωπικό, έτσι ώστε να προωθήσουν τον έλεγχο αλλά και την πρόληψη των λοιμωδών νοσημάτων. Τόσο ο Κριμαϊκός όσο και οι βαλκανικοί και κυρίως ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, παρά τις μεγάλες ανθρώπινες απώλειες, άσκησαν σημαντική επίδραση στην οργάνωση και τη λειτουργία των νοσοκομείων και τη βελτίωση της ιατρικής επιστήμης μέσω της παρουσίας πολλών ξένων ιατρικών αποστολών, οι οποίες συνέβαλαν στην αντιμετώπιση των μεγάλων επιδημιών¹.

Οι αρχές του 20^{ου} αιώνα βρήκαν την Ελλάδα σε μια περίοδο αναδιοργάνωσης. Η χρεωκοπία του 1893 και η ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 κατέστησαν πασιφανή την ανάγκη για μεταρρυθμίσεις που θα αναδιοργάνωναν το κράτος και θα βελτίωναν τη λειτουργία του. Σε αυτό το πλαίσιο και πάντα υπό την επιρροή της Μεγάλης Ιδέας άρχισε και η αναδιοργάνωση του στρατού, στοιχείο απαραίτητο για την υλοποίηση των αλυτρωτικών οραμάτων. Η μετριοπαθής πολιτική της κυβέρνησης Δραγούμη είχε ως αποτέλεσμα την εξοικονόμηση χρημάτων και την επακόλουθη αύ-

1. Ιωάννης Πολυχρονίδης, «Υγειονομική οργάνωση και απώλειες υγείας του οθωμανικού στρατού στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913): Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος-Μέτωπο Θράκης», *Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων* 1 (2013), σ. 117-118.

ξηση των κονδυλίων για τους στρατιωτικούς εξοπλισμούς. Έτσι, όταν ανέλαβε τη διακυβέρνηση ο Ελευθέριος Βενιζέλος πήρε τα ηνία των υπουργείων Στρατιωτικών και Ναυτικών και, εκτός από το ότι αύξησε την ισχύ των στρατιωτικών μονάδων, κάλεσε ξένες αποστολές, κυρίως Γάλλους για το στρατό και Άγγλους για το ναυτικό, για να εκπαιδεύσουν τους νέους αξιωματικούς και να οργανώσουν τα ελληνικά σώματα υπό τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα².

Η έκρηξη των Βαλκανικών Πολέμων δεν ήρθε ως κεραυνός εν αιθρία, καθώς οι συμμαχίες μεταξύ των χριστιανικών κρατών έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχαν ήδη στηθεί. Έτσι, καταλαβαίνουμε τη ραγδαία αύξηση των εξοπλισμών ως ένα προανάκρουσμα των συγκρούσεων που θα ακολουθούσαν. Όσον αφορά το θέμα που εξετάζουμε, η κήρυξη της επιστράτευσης (17/30 Σεπτεμβρίου 1912) βρήκε την Υγειονομική Υπηρεσία Στρατού, η οποία είχε συσταθεί με βάση το γαλλικό πρότυπο, σε φάση αναδιοργάνωσης. Το έργο της συνάντησε αρκετές δυσχέρειες, ειδικά στην αρχή, καθώς παρατηρήθηκαν σοβαρές ελλείψεις σε υλικά, αλλά και μεταφορικά μέσα, όπως επίσης και αδυναμίες στο συντονισμό του υγειονομικού προσωπικού.

Με τα νέα δεδομένα, είχαν καταργηθεί τα παλιά και δυσκίνητα κινητά χειρουργεία και τα νοσοκομεία εκστρατείας, τα οποία αντικαταστάθηκαν με νέου τύπου μονάδες, τα ορεινά και τα πεδινά κινητά χειρουργεία, τις μοίρες τραυματιοφορέων και τα νοσηλευτικά τμήματα (μονάδες υγειονομικού υλικού). Σε κάθε μεραρχία του στρατού θα παρείχαν τις υπηρεσίες τους δύο τρία κινητά χειρουργεία, μία μοίρα τραυματιοφορέων και ένα-δύο νοσηλευτικά τμήματα.

Στο μέτωπο της Μακεδονίας, η Υγειονομική Υπηρεσία των Μετόπισθεν είχε πολύ δύσκολο έργο, καθώς εκτός από την οργάνωση και τον ανεφοδιασμό των υγειονομικών μονάδων και των νοσοκομείων στο χώρο ευθύνης της, έπρεπε να συντονιστεί και με τις υγειονομικές μονάδες των πρόσω, λόγω της ραγδαίας ανάπτυξης του μετώπου. Γι' αυτό το λόγο στις μάχες του Σαραντάπορου και των Γιαννιτσών παρατηρήθηκαν αρκετά προβλήματα στην περίθαλψη και τη μεταφορά των τραυματιών στα μετόπισθεν.

Τα πρώτα νοσοκομεία, στα οποία έπεσε το βάρος της περίθαλψης των στρατιωτών τον πρώτο καιρό του πολέμου, είχαν ιδρυθεί στην Ελασσόνα, όπου υπήρχε ένα νοσηλευτικό συγκρότημα αποτελούμενο από τρία νοσοκομεία με συνολική χωρητικότητα περίπου 1.000 κλινών, και στη Λάρισα, με την ίδια περίπου δύναμη. Ταυτόχρονα όμως με την ταχεία προέλαση του

2. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982, σ. 282-285.

ελληνικού στρατού προς βορρά, άρχισαν να ιδρύονται νοσοκομεία εκστρατείας σε πολλές πόλεις, όπως για παράδειγμα στα Σέρβια, την Κοζάνη, τη Βέροια, τα Γιαννιτσά και φυσικά τη Θεσσαλονίκη, κάτι που βοήθησε αρκετά στη λύση των διαφόρων προβλημάτων. Στην τελευταία, η συνολική χωρητικότητα όλων των νοσοκομείων έφτανε τις 1.600 κλίνες. Με την επέκταση του μετώπου και στη δυτική Μακεδονία, νέα νοσοκομεία εκστρατείας ιδρύθηκαν και στην Έδεσσα, την Καστοριά και τη Φλώρινα. Συνολικά, η νοσηλεία των τραυματιών και των ασθενών στο μακεδονικό μέτωπο κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο υπήρξε ικανοποιητική. Στα νοσοκομεία της ζώνης των μετόπισθεν νοσηλεύθηκαν περίπου 3.700 τραυματίες και αδιευκρίνιστα μεγάλος αριθμός παθολογικά ασθενών. Η θνησιμότητα των τραυματιών ήταν εξαιρετικά χαμηλή (περίπου 1%).

Ανάλογες δυσχέρειες με τις παραπάνω υπήρξαν και στο μέτωπο της Ηπείρου, όπως για παράδειγμα η έλλειψη δρόμων και οι πάρα πολύ χαμηλές θερμοκρασίες, αλλά εκεί ο συντονισμός των υγειονομικών μονάδων των πρόσω και των μετόπισθεν ήταν καλύτερος λόγω της πιο αργής εξέλιξης των πολεμικών επιχειρήσεων σε σχέση με αυτή στη Μακεδονία, αλλά και λόγω της ενιαίας διεύθυνσης των δύο αυτών μονάδων από τον αρχίατρο Σταμάτιο Αντωνιάδη.

Στη ζώνη των μετόπισθεν ιδρύθηκαν αρχικά στην Αμφιλοχία και στην Άρτα και μετέπειτα στην Φιλιππιάδα και την Πρέβεζα νοσοκομεία χωρητικότητας 2.500 κλινών. Σε αυτές τις περιοχές οι απώλειες ήταν μεγάλες: εκτός από τους μεγάλους αριθμούς τραυματιών, πάρα πολλοί στρατιώτες υπέφεραν από κρουσπαγήματα, ενώ πολύ μεγάλος ήταν και ο αριθμός των παθολογικά ασθενών.

Εκτός όμως από τις εμπόλεμες περιοχές, υπήρχε και η Ζώνη του Εσωτερικού, κυρίως δηλαδή τα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως για παράδειγμα η Αθήνα και ο Πειραιάς. Εκεί, πέρα από τα δύο μόνιμα στρατιωτικά νοσοκομεία, ιδρύθηκαν άλλα επτά στην Αθήνα και πέντε στον Πειραιά. Επιπλέον, πολιτικά νοσοκομεία όπως το Αρεταίειο, το Τζάνειο και το Σωτηρία παραχώρησαν κλίνες για την περίθαλψη των τραυματιών. Στρατιωτικά νοσοκομεία, όπως επίσης και αυτά του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, λειτούργησαν και σε άλλες πόλεις, όπως η Πάτρα, η Κέρκυρα, το Μεσολόγγι, το Ναύπλιο, η Θήβα, ο Βόλος, η Χαλκίδα και η Λαμία. Το σύνολο των κλινών στη Ζώνη του Εσωτερικού ήταν περίπου 20.000.

Στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ του Α΄ και του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου, η Υγειονομική Υπηρεσία Στρατού κατέβαλλε προσπάθειες για την καταπολέμηση των λοιμώξεων που σχετίζονταν με τις κακές συνθήκες υγιεινής που αντιμετώπιζε το στράτευμα και αντιμετωπίστηκε επι-

τυχώς ο εξανθηματικός τύφος, που είχε προκαλέσει μεγάλες απώλειες στον σερβικό στρατό.

Στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, η Υγειονομική Υπηρεσία ήταν καλύτερα προετοιμασμένη όσον αφορά το έμψυχο και το άψυχο υλικό της, αλλά το έργο της ήταν δυσκολότερο, καθώς οι μάχες εκείνης της περιόδου είχαν ως αποτέλεσμα μεγαλύτερο αριθμό απωλειών, όπως για παράδειγμα στο Κιλκίς. Ο αριθμός των τραυματιών ανέρχεται σε δεκάδες χιλιάδες ενώ πρέπει να τονιστούν και τα κρούσματα χολέρας που σημειώθηκαν τότε. Η Θεσσαλονίκη ήταν το μεγαλύτερο κέντρο νοσηλείας το καλοκαίρι του 1913, καθώς νοσηλεύτηκαν εκεί περίπου 25.000 τραυματίες, εκ των οποίων μόνο το 1% απεβίωσε, και 15.000 παθολογικά ασθενείς. Στη Ζώνη του Εσωτερικού διατέθηκαν την ίδια περίοδο περίπου 20.000 κλίνες³.

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει για την αντιμετώπιση της χολέρας κατά τη διάρκεια του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου. Δεν ήταν η πρώτη φορά που η ασθένεια αυτή εμφανιζόταν στον ελληνικό χώρο. Μια τέτοια επιδημία είχε ξεσπάσει κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856), με κρούσματα να καταγράφονται στον Πειραιά και τη Σύρο και να έχουν ως αποτέλεσμα 3.000 θανάτους.

Τα πρώτα κρούσματα στους Βαλκανικούς Πολέμους θα εμφανιστούν στην Ανατολική Θράκη, τον Οκτώβριο του 1912, με θύματα πρώτα τους Οθωμανούς και ύστερα τους Βούλγαρους στρατιώτες. Τα ελληνικά στρατεύματα φαίνεται ότι μολύνθηκαν από την επαφή τους με τα αντίστοιχα βουλγαρικά. Όμως, δεν παρατηρούνται κρούσματα στον ελληνικό στρατό κατά τον πρώτο πόλεμο, μόνο στο μεσοδιάστημα μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου, στους κατοίκους των περιοχών της Ξάνθης, της Δοϊράνης και της Καβάλας, οι οποίες βρίσκονταν υπό βουλγαρικό έλεγχο. Το χειμώνα του 1912-1913 ελήφθησαν τα πρώτα μέτρα για την προφύλαξη του ελληνικού στρατού, με επικεφαλής τους αρχιάτρους Παναγιώτη Μανούσο και Κωνσταντίνο Σάββα. Η επιδημία στην ελληνική πλευρά εμφανίστηκε στις 14 Μαΐου 1913 με ένα κρούσμα σε στρατιώτη του 5ου Συντάγματος Πεζικού που βρισκόταν στην περιοχή του Παγγαίου. Η νόσος είχε μεταφερθεί από πρόσφυγες των γύρω περιοχών και επεκτάθηκε στις γειτονικές μονάδες. Τα πρώτα αυτά τριάντα κρούσματα θα έχουν ως αποτέλεσμα επτά θανάτους, με τα πρώτα κρούσματα στη Θεσσαλονίκη να εμφανίζονται στις αρχές Ιουνίου. Νέα έξαρση της νόσου θα σημειωθεί όταν τα ελληνικά στρατεύματα αρχί-

3. Γρηγόριος Σκαμπαρδώνης-Νικόλαος Σχίζας-Αλέξανδρος Καρδούλης, «Η υγειονομική υπηρεσία κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913», *Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων* 1 (2013), 13-33.

ζουν να προελαύνουν προς τις χολερόπληκτες περιοχές, όπου βρίσκονταν οι Βούλγαροι⁴.

Ο υγειονομικός σχεδιασμός για την αντιμετώπιση της επιδημίας ήταν υποδειγματικός, καθώς περιλάμβανε τον καθορισμό υγειονομικών ζωνών, το μέτρο της καραντίνας και του μαζικού εμβολιασμού τόσο των στρατιωτών όσο και του πληθυσμού των περιοχών που είχαν πληγεί. Ιδρύθηκαν σε πολλές περιοχές λοιμοκαθαρτήρια καθώς επίσης και υγειονομικοί σταθμοί. Αρχικά, το εμβόλιο ερχόταν από το εξωτερικό σε μικρές ποσότητες, όμως μετά τα μέσα Ιουνίου αποφασίστηκε η παραγωγή του στα εργαστήρια του Πανεπιστημίου Αθηνών, έτσι ώστε να εξασφαλισθεί επαρκής αριθμός⁵. Επιπλέον, οργανώθηκαν οκτώ συνεργεία, ένα για κάθε μεραρχία, τα οποία λόγω του πλήθους των κρουσμάτων ακινητοποιήθηκαν και μεταβλήθηκαν σε νοσοκομεία. Σε αυτά, ο αριθμός των ασθενών έφτασε τους 2.500, με αποτέλεσμα το θάνατο 515. Ήταν η πρώτη φορά στα παγκόσμια χρονικά που εφαρμόστηκε ο μαζικός εμβολιασμός στρατιωτών και πολιτών, καθώς εμβολιάστηκαν συνολικά περίπου 500.000 άτομα (150.000 στρατιώτες–350.000 πολίτες). Τα αποτελέσματα του εμβολίου ήταν κάτι παραπάνω από ικανοποιητικά. Τα ποσοστά θνησιμότητας ήταν σαφώς μεγαλύτερα στους αμάχους, με 1.150 θανάτους σε σύνολο 2.700 κρουσμάτων (42%), ενώ για τους Βούλγαρους ήταν πολλαπλάσια (15.000 κρούσματα και 8.000 νεκροί), όπως επίσης και για τους Σέρβους⁶.

Τέλος, όσον αφορά τους Οθωμανούς, ο στρατός τους βρέθηκε απροετοίμαστος για τον πόλεμο, καθώς η γερμανική αποστολή δεν είχε ολοκληρώσει την αναδιοργάνωσή του. Υπήρχαν ελλείψεις σε όλους τους τομείς, αλλά και το ηθικό των στρατιωτών ήταν εξαιρετικά χαμηλό, λόγω και των εσωτερικών προβλημάτων που ταλάνιζαν την αυτοκρατορία εκείνη την εποχή. Η υγειονομική κατάσταση ήταν εξίσου άσχημη, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα τα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας των τραυματιών και των ασθενών. Οι άθλιες συνθήκες υγιεινής, κάτι στο οποίο συνέβαλαν και οι συνεχείς ήττες που οδήγησαν στην αποδιοργάνωση του στρατού, έκαναν δυνατή την εμφάνιση της χολέρας, τα πρώτα κρούσματα της οποίας σημειώθηκαν στα τέλη Οκτωβρίου 1912 σε στρατεύματα που υποχωρούσαν ατάκτως προς την Τσατάλτζα. Έπειτα η νόσος μεταδόθηκε και στα βουλγαρικά στρατεύματα, οι

4. Εμμανουήλ Μαγιορκίνης, «Η επιδημία χολέρας κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους», *Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων* 1 (2013), 182.

5. Νικόλαος Σχίζας, «Η αντιμετώπιση των επιδημιών στο στρατό και τον πληθυσμό κατά τους πολέμους 1912-1913», *Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων* 1 (2013), 47.

6. Σχίζας, «Η αντιμετώπιση», *ό.π.*, σ. 184. Για τις συνολικές απώλειες κάθε στρατού δίνονται αναλυτικά στοιχεία στο Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 2000, σ. 135-136.

απώλειες των οποίων μόνο από αυτήν έφτασαν τις 4.500. Μετά από μια περίοδο κατά την οποία τα μέτρα πρόληψης εφαρμόζονταν ανεπαρκώς, ο πλήρης έλεγχος της επιδημίας επιτεύχθηκε τον Μάρτιο του 1913. Η επανεμφάνιση της ασθένειας το καλοκαίρι κατεστάλη με την έγκαιρη εφαρμογή των σωστών προληπτικών μέτρων (εμβολιασμοί κ.λπ.). Οι συνολικές απώλειες του οθωμανικού στρατού υπολογίζονται σε περίπου 100-120.000, από τις οποίες οι 75.000 οφείλονταν σε μεταδοτικά νοσήματα και μόνο οι 50.000 οφείλονταν στις μάχες⁷.

Οι ασθένειες μέσα από τις προσωπικές αφηγήσεις

Μέσα από τα ημερολόγια και τις διηγήσεις των στρατιωτών των Βαλκανικών Πολέμων ζωντανεύει πρώτα απ' όλα η καθημερινή ζωή στο μέτωπο, με τις πορείες, τις μάχες και τις ανάγκες τους. Καθίσταται επίσης σαφές ότι πέρα από την ύπαρξη του εχθρού, οι ανησυχίες τους περιστρέφονταν γύρω από θέματα μεγάλης σημασίας γι' αυτούς, όπως η αναζήτηση τροφής και στέγης, η κακοκαιρία και οι κακουχίες που αυτή συνεπαγόταν και η αντιμετώπιση των ασθενειών. Είναι εντυπωσιακό ότι η συντριπτική πλειοψηφία των κατόχων των ημερολογίων αναφέρουν κάποιον, έστω και αμελητέο τραυματισμό ή μια περίοδο που νόσησαν. Επιπλέον, διαβάζοντας τις αφηγήσεις συμπεραίνουμε την αντίθεση των χαρακτήρων των ανθρώπων από τη διαφορετική αντιμετώπιση των δυσκολιών που συναντούσαν, αλλά και τη συμπεριφορά τους απέναντι στις ασθένειες και τους τραυματισμούς. Από τη μια μεριά υπάρχουν οι άνθρωποι που διακρίνονται για το θάρρος και τη γενναιότητά τους, οι οποίοι αγνοούν τους μικροτραυματισμούς και εκφράζουν την άσβεστη θέλησή τους να συνεχίσουν να πολεμούν για τη νίκη, ενώ άλλη μια κατηγορία είναι οι στρατιώτες που αντιμετωπίζουν με φόβο και ανησυχία τόσο την επικείμενη μάχη όσο και το ενδεχόμενο τραυματισμού τους. Σε μερικές περιπτώσεις, φαίνεται και η δειλία αυτών που δεν άντεχαν να συνεχίσουν άλλο και αυτοτραυματίζονταν για να σταλούν στα μετόπισθεν και να νοσηλευθούν⁸.

Ο στρατιώτης Απόστολος Πουλόπουλος περιγράφει επανειλημμένα στο ημερολόγιό του την πείνα, τη δίψα και τις εξαντλητικά κοπιαστικές πορείες, πριν ακόμα αρχίσουν οι μάχες. Η μάχη στο Σαραντάπορο αποδίδεται με πολλή ζωντάνια. Εκεί, ενώ μάχεται βλέπει συναδέλφους του να πληγώνονται και προσπαθεί να τους δώσει κουράγιο. Φαίνονται επίσης οι ελλείψεις

7. Πολυχρονίδης, «Υγειονομική οργάνωση», *ό.π.*, σ. 127.

8. Λύντια Τρίχα, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι μέσα από προσωπικά ημερολόγια και ιδιωτικές αλληλογραφίες», στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων: 1910-1914*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1993, σ. 123-135.

σε υγειονομικό προσωπικό, τις οποίες προσπαθεί να αναπληρώσει κακήν κακώς ο ίδιος, παίρνοντας τη θέση τού τραυματιοφορέα. Στα τέλη Οκτωβρίου 1912, ενώ βρίσκεται προ της Θεσσαλονίκης, αρρωσταίνει ελαφριά με πυρετό και παίρνει αναρρωτική άδεια, κάτι όμως που δεν τον βοηθά να αντιμετωπίσει την εξάντλησή του. Αρρωσταίνει ξανά τις πρώτες μέρες του 1913, ευρισκόμενος κοντά στη Φιλιπιάδα, και εισάγεται στο νοσοκομείο της Άρτας, από όπου και παίρνει αναρρωτική άδεια για να επιστρέψει στην Αθήνα. Οι συντομότερες αναφορές του στην περίοδο της ασθένειάς του μας κάνει να καταλάβουμε ότι δεν κινδύνεψε, ούτε ανησύχησε καθόλου⁹.

Από το ημερολόγιο του Βασίλειου Βελισάριου καταλαβαίνουμε ότι πρόκειται για έναν ευαίσθητο άνθρωπο. Ήδη από τις αρχές Οκτωβρίου υποφέρει φρικτά από πόνους στα πόδια αλλά και σε όλο το σώμα του «σε βαθμό απελπισίας», όπως επίσης και από το δριμύ ψύχος. Οι συνεχείς πορείες μέσα στο κρύο τον καταπονούν κι άλλο, κάτι που τον κάνει να φοβάται μήπως αρρωστήσει. Επιπλέον, παραθέτει ότι η πείνα είχε δραματικές επιπτώσεις πάνω στους στρατιώτες, καθώς τους έκανε να μοιάζουν αξιολύπητοι. Ο Δεκέμβριος του 1912 τον βρίσκει στην Ήπειρο «εις ελεινήν κατάστασιν» να υποφέρει από κρυολογήματα, πυρετούς, αλλά και ρευματισμούς. Οι αναφορές για την κόπωση και τους πόνους στα πόδια συνεχίζονται και στις 22 του μήνα ένα νέο κρυολόγημα τον αναγκάζει να πάει στο νοσοκομείο στη Θεσσαλονίκη. Εκεί τον βρίσκουν τα Χριστούγεννα, κλινήρη, να αναλογίζεται με νοσταλγία την «περυσινήν ευτυχίαν», συγκρίνοντάς τη με την άθλια κατάσταση στην οποία βρισκόταν εκείνη τη στιγμή¹⁰.

Η πείνα κάνει πάλι την εμφάνισή της στη διήγηση του Αθανάσιου Τσεκούρα, κατοίκου Ιωαννίνων, ο οποίος τονίζει το μεγάλο πρόβλημα της πείνας, η οποία μάζιζε τους πολιορκημένους Τούρκους¹¹. Σε ένα άλλο περιστατικό, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της πόλης, οι πεινασμένοι στρατιώτες είχαν φτάσει σε σημείο να ζητούν ψωμί από τους ίδιους τους κατοίκους¹².

Μια εξιδανικευμένη εικόνα της γενναιότητας και της αυτοθυσίας των στρατιωτών μας δίνει στο χρονικό του ο Δημήτριος Αποστολίδης. Στη μάχη του Σαραντάπορου «ο θάνατος επήρχετο ραγδαίως, ανηλεής, σπείρων νε-

9. Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο: Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, ΕΛΙΑ 1993, σ. 39-54.

10. Τρίχα, *Ημερολόγια*, ό.π., σ. 57-66.

11. Αθανάσιος Τσεκούρας, *Αναμνήσεις από τον 98^ο υψώματος*, Ηπειρωτική Εταιρεία, Αθήνα 1979, σ. 224.

12. Ελευθερία Δόβα, «Παναγιώτης Μ. Μίνωβ: Ένας γιατρός στα σκλαβωμένα Γιάννενα», στο Γεράσιμος Αποστολάτος, *Η Ιατρική στη σύγχρονη ελληνική ιστορία*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 2003, σ. 130-136.

κρούς ανά την πεδιάδα του Σαρανταπόρου. Και εν τούτοις οι πεζοί αδιάφοροι με βήμα σημειωτόν, πλην γενναίοι και αποφασιστικοί, περιφρονούντες τον κίνδυνον, διεξεδίκουν σπιθαμήν προς σπιθαμήν το δούλον έδαφος». Παρακάτω επαινεί τη «θεία αρετή» που διαγραφόταν στα πρόσωπα των τραυματιών, οι οποίοι παρά τα δεινά που είχαν υποστεί και τους αφόρητους πόνους «δεν εκραύγαζον, δεν εφαινότο απελπισμένοι»¹³. Το ότι οι μαρτυρίες αυτές είναι επεξεργασμένες και δημοσιευμένες αργότερα και δεν αποτελούν τμήμα ενός ημερολογίου που γράφτηκε κατά τη διάρκεια της μάχης, μπορεί να μας κάνει να υποθέσουμε ότι η εξιδανικευμένη εικόνα του ηρωισμού που δίνει ο συγγραφέας είναι προϊόν περισσότερο της μνήμης του, η οποία έχει απωθήσει τα δυσάρεστα γεγονότα που πάντα συνεπάγεται ένας πόλεμος.

Την ένταση της μάχης και το φόβο των στρατιωτών αποδίδει στην αφήγησή του ο Γεώργιος Φεσσόπουλος. Κατά τη διάρκεια της μάχης των Γιαννιτσών, ο στρατιώτης Λεωνίδα Θεοφιλόπουλος στρέφεται έντρομος προς το διοικητή του καθώς νόμιζε ότι μετά την έκρηξη μιας οβίδας κοντά του αυτή τον τραυμάτισε στην πλάτη. Ο λοχαγός του τον συνέφερε λέγοντάς του ότι δεν θα μπορούσε να μιλήσει αν είχε χτυπηθεί από οβίδα και ότι το τραύμα του ήταν επιπόλαιο¹⁴.

Μια αντίθετη εικόνα παρατίθεται παρακάτω, όταν τις παραμονές της κατάληξης των Ιωαννίνων όλοι οι στρατιώτες διακατέχονταν από πρωτοφανή ευφορία και ακόμα και όσοι έχριζαν ιατρικής βοήθειας δεν προσέτρεχαν στο νοσοκομείο, αλλά συγκρατούνταν επειδή δεν ήθελαν να τεθούν εκτός μάχης και να χάσουν την ευκαιρία να μπουν θριαμβευτές στην πόλη και να παρελάσουν¹⁵. Την ίδια ηρωική υπομονή επιδεικνύει και ο λοχαγός Κωνσταντίνος Ζωρογιαννίδης, ο οποίος υπέφερε από υψηλό πυρετό και δυσεντερία τον Μάιο του 1913, αλλά δεν τολμούσε να μιλήσει γι' αυτό γιατί ανέμενε την έκρηξη των συγκρούσεων με τους Βούλγαρους και ήθελε να λάβει μέρος στις μάχες¹⁶. Ο έφεδρος λοχαγός Πέτρος Βρυζάκης, ο οποίος διαπνέεται από έναν έντονο πατριωτισμό, κρατά την ίδια στάση απέναντι στον τραυματισμό του στη μάχη του Οστρόβου. Αισθάνεται περήφανος που και το δικό του αίμα ποτίζει τη γη της Μακεδονίας και παρά τους πόνους

13. Δημήτριος Αποστολίδης, *Ο νικηφόρος ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1912-1913*, Εστία, Αθήνα 1913, σ. 207-229.

14. Γεώργιος Φεσσόπουλος, *Η Ελλάδα εις τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13*, Τυπογραφείο Κ. Καμινάρη, Αθήνα 1925, σ. 163-164.

15. Στο ίδιο, σ. 313.

16. Κωνσταντίνος Ζωρογιαννίδης, *Ημερολόγιο πορειών και πολεμικών επιχειρήσεων 1912-1913*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 82.

που νιώθει δεν θέλει να φύγει από το πεδίο της μάχης¹⁷. Θλίβεται βαθύτατα, όπως και οι συστρατιώτες του, όταν στη μάχη της Αετοράχης μια οβίδα σκορπίζει το θάνατο σε δέκα περίπου άνδρες που βρίσκονταν σε διπλανή θέση¹⁸.

Στο ημερολόγιό του ο Φίλιππος Δραγούμης, γιος του πολιτικού Στέφανου και αδερφός του Ίωνα Δραγούμη, περιγράφει με εξαιρετικές λεπτομέρειες τις μάχες στις οποίες πήρε μέρος. Σε μία από αυτές, στο Σαραντάπορο, ένας πληγωμένος στρατιώτης με τραύμα στο γόνατο μετανιώνει που γύρισε από την Αγγλία, όπου και διέμενε, για την επιστράτευση, αλλά ο Δραγούμης τον συνειάζει:

–«Ε, μη λες τέτοια λόγια, μήπως άδικα πληγωθήκαμε; Κάποιος θα χτυπηθεί, κάποιος θα σκοτωθεί στον πόλεμο».

–«Ναι, μα ... καταστράφηκε το πόδι μου, πώς θα δουλέψω τώρα»;

–«Δεν το ξέρεις ότι καταστράφηκε, θα σε πάω στο γιατρό και μπορεί να γιατρευτεί»¹⁹.

Αυτή η στιχομυθία καταδεικνύει τις διαφορετικές αντιλήψεις και τις διακυμάνσεις των συναισθημάτων των ανθρώπων σχετικά με τον πόνο και το τραύμα, όπως επίσης και τη διαφορά στις αντοχές του καθενός. Το ίδιο γίνεται φανερό και αργότερα, όταν ο ίδιος παρατηρεί τις διάφορες εγχειρήσεις που γίνονται και σημειώνει τις αντιδράσεις των στρατιωτών: «Άλλοι φώναζαν και ήταν πολύ νευρικοί, άλλοι σα βράχοι υπόφερναν τους πόνους. Το συχνότερο, οι πιο ελαφρά πληγωμένοι έκαναν τη μεγαλύτερη φασαρία»²⁰.

Οι κραυγές των στρατιωτών ήταν εξίσου σπαρακτικές και στο σερβικό στρατόπεδο, όπως μαρτυρά το ημερολόγιο ενός από αυτούς, ο οποίος είχε λάβει μέρος στη μάχη του Κουμάνοβο. Υπάρχουν πολύ λίγες νοσοκόμες για να περιποιηθούν τους τραυματίες, οι δυστυχισμένες φωνές των οποίων του «ραγίζουν την καρδιά»²¹. Ούτε η εικόνα του βουλγαρικού στρατού όμως ήταν καλύτερη. Σε μια έκθεση του Γενικού Επιτελείου μετά τον πόλεμο αναφέρονται τα εξής: «Το ηθικό του στρατού μας δεν ήταν καθόλου καλό. Έχοντας υποφέρει τόσο από στερήσεις και αρρώστιες, οι στρατιώτες ένιωθαν θλιμμένοι και καταρρακωμένοι. Ήθελαν να γυρίσουν στο σπίτι τους αντί να συνεχίσουν τον πόλεμο»²².

17. Πέτρος Βρυζάκης, *Πολεμικά Εικόναι 1912-1913*, Ηλιοφόρος, Αθήνα 1995, σ. 73-75.

18. Βρυζάκης, *Πολεμικά Εικόναι*, ό.π., σ. 103.

19. Φίλιππος Δραγούμης, *Ημερολόγιο: Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Δωδώνη, Αθήνα 1988, σ. 74.

20. Δραγούμης, *Ημερολόγιο*, ό.π., σ. 85.

21. Valery Kolev–Christina Koulouri (eds.), *The Balkan Wars*, Centre for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 73-75.

22. Kolev–Koulouri, *The Balkan Wars*, ό.π., σ. 77.

Μια από τις σπάνιες εικόνες ηττοπάθειας στη μάχη βλέπουμε στο ημερολόγιο του λοχαγού του πυροβολικού Νικόλαου Πετιμεζιά, ο οποίος στις σκληρές μάχες που δίνει στο μέτωπο της Ηπείρου προσπαθεί να συγκρατήσει τους άνδρες του, οι οποίοι υποχωρούν βλέποντας τις επιθέσεις τους να μην έχουν αποτέλεσμα και να επιφέρουν μεγάλο αριθμό τραυματιών. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο φόβος του τραυματισμού μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε πανικό και τάσεις παραίτησης από τη μάχη. Ο ίδιος φόβος, βέβαια, καταλαμβάνει αργότερα και τον ίδιο, τον κάνει να αγωνιά για το αύριο και να επιθυμεί να τελειώσει το συντομότερο δυνατόν η μάχη²³. Για τον ίδιο φόβο κάνει λόγο και ο Δημήτρης Καμπάνης, ο οποίος από τα υψώματα του Μπιζανίου στα τέλη του 1912 διηγείται ότι «όλοι οι στρατιώτες παρακαλούν να πληγωθούν ελαφρά για να γλιτώσουν από το διαρκές βασανιστήριο των προφυλακών, του κρύου και των άλλων κακουχιών». Μερικοί μάλιστα προχωρούν ακόμα και στον αυτοτραυματισμό τους για να αποφύγουν τη συνέχιση της μάχης²⁴. Ωστόσο, άλλοι, όπως για παράδειγμα ο Κύπριος αξιωματικός Ιωάννης Τσαγγαρίδης, κέρδιζαν σε αυτή την εσωτερική πάλη και αντιμετώπιζαν θαρραλέα τη μάχη. Η αίσθηση του καθήκοντος υπερνίκησε το φόβο του τραυματισμού και τον ώθησε να συνεχίσει να μάχεται²⁵. Όσον αφορά τους ανθρώπους που δεν έπαιρναν ενεργό μέρος στις μάχες, η παρακάτω αφήγηση είναι ενδεικτική του βαθμού εμπλοκής των οικογενειών των στρατιωτών, οι οποίες ζούσαν με τη σκέψη των δικών τους πολέμουσαν. Ένα δείγμα της ανησυχίας των συγγενών των στρατιωτών που βρίσκονταν στο μέτωπο μας δίνουν τα γράμματα της μητέρας του Γεωργίου Κυνηγού, Χρυσούλας, η οποία, από τη Χίο όπου και βρίσκεται, παρατηρεί με φόβο αλλά και στεναχώρια το πλήθος των τραυματιών που μεταφέρονται για νοσηλεία από το μέτωπο της Ηπείρου στην Αθήνα²⁶.

Αφηγήσεις για τη χολέρα έχουμε από τον Κωνσταντίνο Βάσσο, ο οποίος αρχικά αναφέρει ότι τα ελώδη μέρη κοντά στον Στρυμόνα ευθύνονται για τις αρρώστιες που μαστίζουν τον τόπο και κάνουν τους ανθρώπους να δείχνουν ασθενικοί. Όταν εμφανίζονται τα κρούσματα της επιδημίας στα μέσα Μαΐου 1913, λαμβάνονται όλα τα μέτρα για τον περιορισμό της νόσου και εμβολιάζονται όλοι οι στρατιώτες και οι γιατροί και φυσικά ο ίδιος. Αν και φαίνεται να ανησυχεί για τις παρενέργειες του εμβολίου, τελικά ευτυχώς γι' αυτόν η

23. Νικόλαος Πετιμεζιάς, *Ημερολόγιον εκστρατείας 1912-13*, Παγκλαβρυτινή Ένωση, Αθήνα 1981, σ. 82-87.

24. Δημήτριος Καμπάνης, *Αναμνήσεις του πολέμου και της ειρήνης*, Γνώση, Αθήνα 1983, σ. 91-99.

25. Ιωάννης Τσαγγαρίδης, *Το ημερολόγιο ενός στρατηγού: Σελίδες νεοελληνικής ιστορίας*, Εστία, Αθήνα 1987, σ. 24-25.

26. Τρίχα, *Ημερολόγια, ό.π.*, σ. 255.

ασθένεια υποχωρεί, έχοντας επιφέρει μόνο μερικούς θανάτους. Στην κατάγραφή της 22ας Ιουνίου, ο Βάσσος δίνει μια εικόνα της κατάστασης που έχει διαμορφωθεί: παρά τις σημαντικές απώλειες που έχει, ο ελληνικός στρατός προελαύνει γεμάτος μίσος για τους Βούλγαρους λόγω και των ωμοτήτων που διέπρατταν. Αυτό αναζωπυρώνει τη θέλησή του για την τελική νίκη και τον κάνει να ξεχνά ακόμα και την αδιαθεσία και τον πυρετό του και να θέλει να συνεχίσει την προέλαση. Στις αρχές Ιουλίου αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια της προέλασης των ελληνικών στρατευμάτων συναντούν άταφα πτώματα Βούλγαρων, κάτι που υποψιάζεται ότι γίνεται ηθελημένα, με σκοπό τη μετάδοση της χολέρας και στον ελληνικό στρατό. Βλέπει αυτή την ασθένεια ως μάλιστα και την ανάγει σε δεύτερο εχθρό, μετά τα στρατεύματα του αντιπάλου²⁷. Κατά τον Δημήτρη Καμπάνη, «ο φόβος που προκαλεί η ιδέα της χολέρας είναι πολύ μεγαλύτερος από εκείνον που εμπνέουν τα πολεμικά όπλα. Γιατί από τις σφαίρες και τις οβίδες μπορεί να προφυλαχθεί κανείς, αλλά από τη χολέρα...»²⁸.

Ο αξιωματικός Ιπποκράτης Παπαβασιλείου, γράφοντας στη γυναίκα του στα τέλη Ιουλίου 1913, προσπαθεί να την καθησυχάσει σχετικά με την επιδημία της χολέρας, αλλά εκφράζει και το φόβο του να κουβαλάνε οι αποσκευές ή τα ρούχα του το μικρόβιο της αρρώστιας. Γι' αυτό το λόγο, αν και πρώτα αστειεύεται λέγοντας ότι θα πετάξει όλα τα ρούχα του και θα παρουσιαστεί σε αυτή «εν αδαμαία περιβολή», θεωρεί απολύτως αναγκαίο να εμβολιασθεί η ίδια και τα παιδιά τους με το αντιχολερικό εμβόλιο, βεβαιώνοντάς την για την αποτελεσματικότητά του²⁹.

Στα γράμματα του έφεδρου ανθυπολοχαγού Δημητρίου Δάρρα προς την οικογένειά του, εκφράζεται από την αρχή ακόμα του πολέμου (25 Οκτωβρίου) η θέλησή του να τελειώσει ο πόλεμος «όχι διά τον κίνδυνον εκ των μαχών, όστις δεν είνε και σπουδαίος και τον οποίον εσυνηθείσαμεν, όσον διά τας κακουχίας αι οποίαι αυξάνουν εφ' όσον προχωρεί ο χειμών». Αργότερα, θα ξορκίσει το φόβο του θανάτου μέσω της πίστης του, αποδίδοντας τη σωτηρία του στις μάχες που έχει λάβει μέρος σε κάποιον άγιο που τον έσωσε «από του Χάρου τα δόντια». Όταν, στις αρχές Ιανουαρίου 1913, παθαίνει κρυοπαγήματα και πάει στο νοσοκομείο για να νοσηλευτεί, η κατάστασή του θα καλυτερεύσει σύντομα και αυτός στα γράμματά του θα προσπαθήσει να καθησυχάσει την οικογένειά του. Το καλοκαίρι, όταν ξεσπά η επιδημία της χολέρας, φοβάται όπως και όλοι άλλωστε για την εξάπλωση της ασθένειας, για την αντιμετώπιση της οποίας λαμβάνονται τα αναγκαία

27. Τρίχα, *Ημερολόγια*, ό.π., σ. 189-218.

28. Καμπάνης, *Αναμνήσεις*, ό.π., σ. 124.

29. Τρίχα, *Ημερολόγια*, ό.π., σ. 329-330.

μέτρα. Οι μεγάλες απώλειες στη μάχη με τους Βούλγαρους του προκαλούν θλίψη, όπως και στους συναδέλφους του και τους κάνει να μην μπορούν να χαρούν τις νίκες τους³⁰.

Αναλυτικές περιγραφές της επιδημίας βρίσκονται και στο ημερολόγιο του Κωνσταντίνου Ζωρογιαννίδη, ο οποίος περιγράφει τις προσπάθειες καταστολής της ασθένειας το καλοκαίρι του 1913, οι οποίες περιλάμβαναν μέχρι και τέλεση αγιασμού και λιτανείας³¹. Ο συνωστισμός μεγάλου πλήθους προσφύγων εκείνο τον καιρό δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για την εξάπλωση της χολέρας, κάτι το οποίο τον φοβίζει ιδιαίτερα και τον κινητοποιεί να στείλει επιτακτικά τηλεγραφήματα στη μεραρχία του για να αναλάβει υγειονομική φροντίδα γι' αυτούς³². Ο φόβος των στρατιωτών για τη χολέρα ήταν μεγάλος, ειδικά όταν έβλεπαν τις επιπτώσεις που αυτή είχε, όπως στην περίπτωση του συνταγματάρχη Λεωνίδα Παρασκευόπουλου, ο οποίος έβλεπε ξαφνικά «στρατιώτες να πέτουν χάμω, να μη δύνανται να βαδίσουν, να υποφέρουν σκληρότητα»³³.

Τέλος, συγκλονιστική είναι η αφήγηση ενός Ρουμάνου στρατιώτη για τη στιγμή που μαθαίνει ότι έχει προσβληθεί από τη χολέρα: «Οι συστρατιώτες μου έκαναν πίσω και με κοιτούσαν τρομαγμένοι. Κατάλαβα ότι ξαφνικά, στα μάτια τους είχα μεταμορφωθεί σε ένα τέρας της αποκάλυψης. Αλλά μόλις ανέθεσα στον κοντινότερο σε μένα τις τελευταίες οδηγίες και ευχές για τους οικείους μου, είδα αληθινό πόνο στα μάτια τους. Ωστόσο, κανείς δε με χαιρέτησε διά χειραγίας όταν έφυγα για την καραντίνα. Μπορώ να πω ότι δεν ήμουν ούτε απελπισμένος, ούτε πολύ λυπημένος. Απλά περίμενα»³⁴.

Εκτός από τα ημερολόγια και τα γράμματα των στρατιωτών, υπάρχουν και άλλες διηγήσεις από ανθρώπους που είχαν άμεση σχέση με τα υγειονομικά δίκτυα του στρατού, όπως για παράδειγμα γιατροί και νοσοκόμοι, αλλά και πολεμικοί ανταποκριτές.

Η Ασπασία Μαυρομιχάλη κλήθηκε να βοηθήσει από το πόστο της νοσοκόμας κοντά στην πριγκίπισσα Ελένη, η οποία είχε δημιουργήσει τα σιδηροδρομικά νοσοκομεία μετασκευάζοντας κατάλληλα κάποια βαγόνια των τρένων που μετέφεραν στην Αθήνα τους τραυματίες. Στο ημερολόγιό της περιγράφεται η προχειρότητα με την οποία είχαν οργανωθεί όλα τις πρώτες

30. Στο ίδιο, σ. 221-246.

31. Ζωρογιαννίδης, *Ημερολόγιο*, ό.π., σ. 84-85.

32. Στο ίδιο, σ. 167.

33. Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, *Αναμνήσεις*, Πυρσός, Αθήνα 1934, σ. 174-776.

34. Kolev-Koulouri, *The Balkan Wars*, ό.π., σ. 76.

ημέρες της επιστράτευσης, καθώς και η έλλειψη αναγκαίων υλικών, αλλά και προσωπικού για την περίθαλψη των ασθενών και των τραυματιών³⁵.

Την ίδια εικόνα για την κακή κατάσταση των υγειονομικών υπηρεσιών τους πρώτους μήνες του πολέμου δίνει και ο χειρουργός Μαθιός Μακκάς, ο οποίος παρατηρεί τις ελλείψεις υλικών στα χειρουργεία και την ατελή οργάνωση των διαφόρων υπηρεσιών. Σε κάθε νοσοκομείο που πηγαίνει συναντά την ίδια άσχημη κατάσταση, ενώ ο υπερπληθυσμός των τραυματιών καθιστά τους γιατρούς ανήμπορους να συμβάλουν αποτελεσματικά στη βελτίωση της κατάστασης, την οποία χαρακτηρίζει «φρικώδη», αφού δυσλεύουν υπό άθλιες συνθήκες μέσα σε νοσοκομεία που είναι ασφυκτικά γεμάτα από τραυματίες³⁶.

Η αφήγηση του Περικλή Καλλιδόπουλου μας δίνει μια παραστατική εικόνα σχετικά με την κατάσταση που επικρατούσε στο χειρουργείο στο χωριό Γενί-Μαχαλά κατά τη διάρκεια της μάχης του Κιλκίς, όπου και τραυματίστηκε. Γράφοντας από τη Θεσσαλονίκη, όπου νοσηλευόταν στο Β' Στρατιωτικό Νοσοκομείο, παρόλο που ο ίδιος δεν πονούσε επειδή η σφαίρα είχε ήδη βγει από το πόδι του, θυμάται με αποτροπιασμό το θέαμα που είχε αντικρίσει στο χειρουργείο: «Απαίσιον το θέαμα. Τοποθετημένοι εντός αχυρώνων, άλλος με σπασμένα μούτρα, άλλος με χέρια, κοιλίας, κεφάλια, οι μεν ζώντες αιματοβαμμένοι σαν χασάπηδες, και άλλοι ξεψυχούντες την νύκτα ως εκ των βαρέων τραυμάτων. Οι ιατροί υπερανθρώπους θυσίας κατέβαλον αλλ' ως εκ του ανελπίστου αριθμού των τραυματισμένων ήτο αδύνατο να επαρκέσουν. Φαντασθείτε ότι την επομένην ήρχισεν η μεταφορά σιδηροδρομικώς εις Θεσσαλονίκην. Το τι γίνεται ενταύθα απερίγραπτον, άνω των 7.000 τραυματισμένων, διάδρομοι, αυλαί πλήρεις»³⁷.

Εξαιρετικά γλαφυρές εικόνες των νοσοκομείων μάς παρέχει μέσω των μαρτυριών της η Θάλεια Φλωρά-Καραβία, ανταποκρίτρια εκείνο τον καιρό για μια αλεξανδρινή εφημερίδα. Περιγράφει την καρτερικότητα των τραυματιών που περίμεναν να χειρουργηθούν και τις φοβερές σκηνές που εκτυλίσσονταν στα χειρουργεία, ακούγοντας τα βογγητά και τις κατάρες τους³⁸. Παρακάτω περιγράφει τις τιτάνιες προσπάθειες που καταβάλλει το νοσηλευτικό προσωπικό για να ανακουφίσει τους στρατιώτες, δίνοντάς τους παρηγοριά και συντροφιά πέρα από την ιατρική βοήθεια³⁹. Η ίδια υπομονή και

35. Τρίχα, *Ημερολόγια, ό.π.*, σ. 35.

36. Στο ίδιο, σ. 123-148.

37. Στο ίδιο, σ. 343.

38. Θάλεια Φλωρά-Καραβία, *Εντυπώσεις από τον πόλεμο του 1912-1913: Μακεδονία-Ηπειρος*, Αθήνα 1936, σ. 86-88.

39. Στο ίδιο, σ. 103.

η καλή σωματική αλλά και ψυχική κατάσταση των τραυματιών⁴⁰ εντυπωσιάζει και τον αρχίατρο Μαρίνο Γερουλάνο, ο οποίος εργαζόταν στο Β΄ Στρατιωτικό Νοσοκομείο στη λεωφόρο Κηφισίας. Αρχικά ο ίδιος αναφέρει την άθλια κατάσταση στην οποία βρισκόταν το νοσοκομείο και τη δουλειά που έπρεπε να γίνει για να καθαριστεί και να ετοιμαστεί για να υποδεχθεί τους τραυματίες⁴¹.

Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε κάποια συγκεκριμένα επεισόδια που μπορεί να εντυπωσιάσουν τον αναγνώστη. Ο υπολοχαγός Ιωάννης Παπαδήμας μας παραθέτει δύο εξαιρετικές εικόνες: η πρώτη έχει να κάνει με τις λαϊκές προκαταλήψεις, αφού όταν είδε ένα όνειρο ότι του βγήκε κάποιο δόντι, πρόεβλεψε κάποιον θάνατο, χωρίς όμως να αναφέρει λεπτομέρειες. Η δεύτερη σχετίζεται με τη συμπεριφορά του απέναντι σε έναν Τούρκο τραυματία, στον οποίο φέρεται ιπποτικά διώχνοντας τους Έλληνες στρατιώτες που τον περιπαίζουν και προσφέροντάς του ένα πορτοκάλι. Την ίδια διάθεση προσφοράς και αλληλεγγύης δείχνει και προς έναν τραυματισμένο συστρατιώτη του, τον οποίο περιθάλπει και παρηγορεί. Τέλος, άξια αναφοράς είναι τα συνεχή παράπονά του για τη βροχή, η οποία δημιουργεί αρνητική διάθεση στους στρατιώτες⁴².

Ένα παρόμοιο άσχημο όνειρο είδε και ο επιστρατευμένος στον οθωμανικό στρατό Σοφοκλής Πολυχρονιάδης, ο οποίος ξυπνώντας τρομαγμένος έδωσε την εξήγηση ότι θα σκοτωνόταν εκείνη την περίοδο. Ο ίδιος αργότερα προσπαθεί να αποφύγει τη μάχη παριστάνοντας τον ασθενή, όπως έκαναν και άλλοι, αλλά ο αξιωματικός που τους επισκέφθηκε προειδοποίησε τους εν δυνάμει λιποτάκτες ότι, αν ο γιατρός αποφανθεί ότι είναι καλά, θα τουφεκίζονταν⁴³.

Άλλη μια σκηνή ανθρωπιάς και καλής μεταχείρισης των τραυματιών αιχμαλώτων του εχθρού μάς αφηγείται ο ταγματάρχης Νικόλαος Τρικούπης. Στις 14 Ιουλίου 1913, κατά τη διάρκεια της μάχης στο Πέτσοβο, του έφεραν έναν τραυματία Βούλγαρο αξιωματικό που είχε συλληφθεί, τον οποίο, αφού εξέτασαν και ανέκριναν, μετέφεραν στο νοσοκομείο. Για την ασφαλή μεταφορά και την περιποίησή του είχε φροντίσει ο ίδιος ο ταγματάρχης, καθιστώντας υπεύθυνους τους τραυματιοφορείς. Τρεις ημέρες αργότερα, όταν ο ελληνικός στρατός κατέλαβε την περιοχή και εισήλθε στο νοσοκομείο, οι

40. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «[Ο τραυματίας] ησθάνετο ευγνώμονα ανακούφισιν, διότι μετά τα δεινοπαθήματα των τελευταίων ημερών ευρίσκετο εις παράδεισον». Μαρίνος Γερουλάνος, *Αναμνήσεις: 1867-1957*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1981, σ. 276.

41. Στο ίδιο, σ. 270-275.

42. Τρίχα, *Ημερολόγια, ό.π.*, σ. 69-119.

43. Σοφοκλής Πολυχρονιάδης, *Απομνημονεύματα*, Εντός, Αθήνα 1999, σ. 24-31.

Έλληνες στρατιώτες που νοσηλεύονταν εκεί τον ευχαρίστησαν, καθώς όφειλαν σε αυτόν την καλή τους μεταχείριση εκ μέρους των Βούλγαρων. Αυτό γιατί ο παραπάνω αξιωματικός είπε στους συμπατριώτες του που τότε κατείχαν το νοσοκομείο να μην πειράζουν τους Έλληνες, γιατί είχαν φερθεί καλά στον ίδιο⁴⁴.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να δούμε τα υφολογικά χαρακτηριστικά των παραπάνω αφηγήσεων. Υπάρχουν διαφορές σε σχέση με αυτά, που προκύπτουν ανάλογα με την ιδιότητα του κάθε συγγραφέα (απλός οπλίτης ή ανώτερος αξιωματικός), το χρόνο στον οποίο γράφονται τα ημερολόγια, τα γράμματα ή τα απομνημονεύματα, ακόμα και το φύλο του γράφοντος. Με αυτού του είδους την κατηγοριοποίηση, μπορούμε να δούμε ότι στα απομνημονεύματα, τα οποία είναι γραμμένα κυρίως από αξιωματικούς, οι αφηγήσεις έχουν εν μέρει έναν απολογιστικό τόνο και μια κριτική στάση απέναντι στα γεγονότα του πολέμου, κάτι το οποίο είναι φυσιολογικό αν σκεφτούμε ότι τα απομνημονεύματα αυτά γράφτηκαν πολύ αργότερα από τα γεγονότα τα οποία περιγράφουν και έχουν το χαρακτηριστικό της ύστερης γνώσης και εμπειρίας. Αντιθέτως, οι αφηγήσεις των ημερολογίων των στρατιωτών διακατέχονται από πιο προσωπικούς και εξομολογητικούς τόνους. Εκεί εκδηλώνεται ελεύθερα ο πόνος των ανθρώπων και ο φόβος τους για το θάνατο ή τον τραυματισμό. Η ένταση των συναισθημάτων είναι έκδηλη, αφού η πράξη της γραφής συντελείται εν θερμώ, στα διαλείμματα μεταξύ των μαχών και των προελάσεων. Είναι προφανές, λοιπόν, ότι όσο πιο κοντά βρίσκεται ο χρόνος των γεγονότων με το χρόνο της αφήγησης τόσο πιο συναισθηματικά φορτισμένη είναι αυτή.

Όσον αφορά τα γράμματα των στρατιωτών προς τους συγγενείς τους, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι αφηγήσεις τους φιλτράρονται κατά κάποιον τρόπο από τους ίδιους, καθώς δεν θέλουν να τρομάξουν ή να ανησυχήσουν τους οικείους τους, αλλά θέλουν να τους καθησυχάσουν ότι είναι καλά και ότι δεν κινδυνεύουν. Ωστόσο, οι περιγραφές δεν είναι καθόλου ρόδινες, καθώς οι δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν είναι έκδηλες, αλλά και γνωστές ακόμα και στους ανθρώπους που δεν μάχονται και βρίσκονται σε ασφαλή μέρη στα μετόπισθεν.

Επιπλέον, παρατηρούνται διαφορές και στις αφηγήσεις των απλών οπλιτών σε σχέση με αυτές των επαγγελματιών στρατιωτικών. Πέρα από το ότι ο φόβος αποτελεί περισσότερο κοινό τόπο στους πρώτους, οι μόνιμοι αξιωματικοί κάνουν αναφορές και σε ζητήματα επαγγελματικής φύσης, όπως οι

44. Νικόλαος Τρικούπης, *Αναμνήσεις επεισοδίων και γεγονότων εκ των πολέμων μας: Μάρτιος 1897-Μικρά Ασία-Αύγουστος 1922*, Εκδοτικό Τμήμα Ινστιτούτου Λαμπαδία, Αθήνα 1952, σ. 19-30.

στρατηγικές της μάχης και οι επιλογές των επιτελείων, τις οποίες πολλές φορές κριτικάρουν και αμφισβητούν. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι οι αφηγήσεις των γυναικών που από οποιαδήποτε θέση βρίσκονταν κοντά στα πολεμικά μέτωπα (π.χ. νοσοκόμες, ανταποκρίτριες κ.λπ.), έχουν έναν ξεχωριστό τόνο, προστατευτικό, συμπονετικό, μητρικό θα λέγαμε, όταν περιγράφουν τα βάσανα και τις ταλαιπωρίες των πολεμιστών.

Επίλογος

Η μελέτη των ημερολογίων των ανθρώπων που έζησαν τους Βαλκανικούς Πολέμους μας βάζει για τα καλά στο κλίμα της εποχής. Ενώ σήμερα κυριαρχεί μια ωραιοποιημένη εκδοχή των πολέμων αυτών, λόγω της απελευθερωτικής τους διάστασης, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι είχαν όλα τα χαρακτηριστικά της αγριότητας και των εκατέρωθεν ωμοτήτων που χαρακτηρίζουν κάθε πόλεμο⁴⁵. Χαρακτηριστικό δείγμα της αποστροφής που προκαλούσαν ακόμα και στους στρατιώτες τα όσα συνέβαιναν εκείνη την περίοδο είναι η αφήγηση του, λοχαγού τότε, Στυλιανού Γονατά από τον Ιούνιο του 1913: «Κατά την ημέραν αυτήν περιήλθα το πεδίο της μάχης και απεκόμισα την εικόνα της φρίκης που μου επροξένησαν οι άταφοι ακόμη νεκροί, εις διαφόρους στάσεις και παραμορφώσεις, τα ζώα, τα σκορπισμένα όπλα, φυσίγγια, εξαρτήσεις, οβίδες, πυροβόλα. Παντού ερείπια, θάνατος και φρίκη»⁴⁶.

Οι άνθρωποι τότε, όπως και σήμερα βέβαια, αντιδρούσαν με διαφορετικούς τρόπους μπροστά στον μεταφυσικό φόβο του θανάτου: με δειλία, με αυταπάρνηση, με πείσμα, με υπομονή. Αξιοσημείωτος επίσης είναι ο θερμός πατριωτισμός της πλειονότητας των στρατιωτών, κάτι που, αν αναλογιστούμε το κλίμα εθνικής συστράτευσης στον κοινό αγώνα της απελευθέρωσης και την επίδραση που ακόμα είχε η Μεγάλη Ιδέα στην ελληνική κοινωνία, φαίνεται απολύτως λογικός.

Πέρα όμως από αυτό, οι προσωπικές αφηγήσεις των στρατιωτών μας βοηθούν να μπούμε στη θέση τους, να τους ψυχογραφήσουμε, να ταυτιστούμε μαζί τους και να κατανοήσουμε τα έντονα συναισθήματα που βίωναν εκείνες τις στιγμές, τις οποίες έχουμε συνηθίσει να βλέπουμε όχι ως μικροϊστορία, αλλά ως τη «μεγάλη εικόνα», το γενικότερο πλαίσιο που αποτελείται από τα μείζονα διπλωματικά και πολιτικά γεγονότα.

45. Τάσος Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση, η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912-1922)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 35-61.

46. Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα εκ του στρατιωτικού και πολιτικού δημοσίου βίου του από τον 1897 μέχρι του 1957*, Αθήνα 1958, σ. 50.

Συμπερασματικά, μπορούμε να διακρίνουμε τρία γενικά μοτίβα στις αφηγήσεις των στρατιωτών. Το πρώτο αφορά αυτούς που διαπνέονται από έναν έντονο πατριωτισμό. Είναι ενθουσιασμένοι με την προοπτική της συμμετοχής τους στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα και ανυπομονούν να μεταβούν στο μέτωπο. Η επιρροή του ιδεολογήματος της Μεγάλης Ιδέας είναι φανερή σε αυτούς, όπως επίσης και το γενικότερο κλίμα εθνικής ομόνοιας που αντανακλάται στις αφηγήσεις τους. Από τη στιγμή που συμμετέχουν στις μάχες, αν και βιώνουν αρκετές κακουχίες, δεν τις περιγράφουν με πολλές λεπτομέρειες, τις υπομένουν και το ίδιο πράττουν και σε περίπτωση που τραυματιστούν, επιδεικνύοντας θαυμαστή αντοχή.

Το δεύτερο έχει να κάνει με τους λιγότερο γενναίους, τους ανθρώπους δηλαδή που εκδηλώνουν ανοιχτά το φόβο τους είτε κατά τη διάρκεια της μάχης, παραλύοντας ή εκδηλώνοντας τάση φυγής, είτε με τις αντιδράσεις τους όταν τραυματιστούν. Εκεί ξεχωρίζουν οι δυνατοί από τους αδύναμους χαρακτήρες. Επιπλέον, κάνουν εκτενή αναφορά στις κακουχίες, όπως για παράδειγμα στις κακές καιρικές συνθήκες, στην έλλειψη των αναγκαίων αγαθών και στην κόπωση, και αναπολούν τις ειρηνικές εποχές, όταν δεν αντιμετώπιζαν τέτοιες ταλαιπωρίες. Είναι όμως αξιοσημείωτο ότι αυτή η δεύτερη κατηγορία απαντάται πιο σπάνια στα κείμενα και συνήθως γίνονται αναφορές από άλλους στρατιώτες σε τρίτα πρόσωπα που εκδηλώνουν αυτή τη δυσαρέσκεια είτε με τη μορφή της λιποταξίας είτε ακόμα και του αυτοτραυματισμού.

Η τελευταία κατηγορία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί 'μετριοπαθής'. Σε αυτή μπορούν να ενταχθούν όσοι εμπνέονται μεν από τα κυρίαρχα εθνικά ιδεώδη που τους οδηγούν στη μάχη, όπου αγωνίζονται γενναία παρά τις δυσχερείς συνθήκες που αντιμετωπίζουν, αλλά στη συνέχεια εκφράζουν είτε την απόγνωση τους είτε την κούρασή τους από τις ταλαιπωρίες και την επιθυμία τους να τελειώσει ο πόλεμος και να σταματήσουν οι μάχες. Εδώ υπάρχει και ένας χρονικός παράγοντας, καθώς μπορεί οι συγκεκριμένοι άνθρωποι να μπαίνουν με ενθουσιασμό στον πόλεμο για την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών, αλλά η πεζή πραγματικότητα και η αγριότητα του πολέμου διαλύουν τη θετική αντιμετώπισή τους προς όσα εκτυλίσσονται γύρω τους. Σε αυτό παίζουν ρόλο αρκετοί παράγοντες, όπως η κόπωση που συσσωρεύεται μετά από τις συνεχείς μάχες, η εμφάνιση της επιδημίας της χολέρας στο μεσοδιάστημα των δύο πολέμων, η αβεβαιότητα σχετικά με το τι μέλλει γενέσθαι στις διαπραγματεύσεις της ειρήνης, όπως επίσης και η βαναυσότητα των μαχών. Έτσι, το καλοκαίρι του 1913 μπορούμε να παρατηρήσουμε στις αφηγήσεις μια επιθυμία για τερματισμό του πολέμου που είναι κοινή σε αρκετούς στρατιώτες.

Βιβλιογραφία

- Αποστολάτος Γεράσιμος, *Η Ιατρική στη σύγχρονη ελληνική ιστορία*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 2003.
- Αποστολίδης Δημήτριος, *Ο νικηφόρος ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1912-1913*, Εστία, Αθήνα 1913.
- Βρυζάκης Πέτρος, *Πολεμικά Εικόναι 1912-1913*, Ηλιοφόρος, Αθήνα 1995.
- Γερούλιανος Μαρίνος, *Αναμνήσεις: 1867-1957*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1981.
- ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η υγειονομική υπηρεσία κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους*, Αθήνα 2001.
- Γονατάς Στυλιανός, *Απομνημονεύματα εκ του στρατιωτικού και πολιτικού δημοσίου βίου του από του 1897 μέχρι του 1957*, Αθήνα 1958.
- Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982.
- Δραγούμης Φίλιππος, *Ημερολόγιο: Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Δωδώνη, Αθήνα 1988.
- Ζωρογιαννίδης Κωνσταντίνος, *Ημερολόγιο πορειών και πολεμικών επιχειρήσεων 1912-1913*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1975.
- Hall Richard, *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2000.
- Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων* 1 (Μάιος 2013).
- Καμπάνης Δημήτριος, *Αναμνήσεις του πολέμου και της ειρήνης*, Γνώση, Αθήνα 1983.
- Kolev Valery-Koulouri Christina (eds.), *The Balkan Wars*, Centre for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, Θεσσαλονίκη 2005.
- Κωστόπουλος Τάσος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912-1922)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.
- Μελάς Σπύρος, *Οι πόλεμοι 1912-1913*, Μπίρης, Αθήνα 1958.
- Παρασκευόπουλος Λεωνίδας, *Αναμνήσεις*, Πυρσός, Αθήνα 1934.
- Πετιμεζάς Νικόλαος, *Ημερολόγιον εκστρατείας 1912-13*, Εκδόσεις Παγκαλαβρυτινής Ενώσεως, Αθήνα 1981.
- Πολυχρονιάδης Σοφοκλής, *Απομνημονεύματα*, Εντός, Αθήνα 1999.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος (επιμ.), *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων: 1910-1914*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1993.
- Στεργιόπουλος Κωνσταντίνος, *Το Μικτόν Ηπειρωτικόν Στράτευμα κατά την απελευθέρωση της Ηπείρου: Οκτώβριος-Νοέμβριος 1912*, Αθήνα 1968.

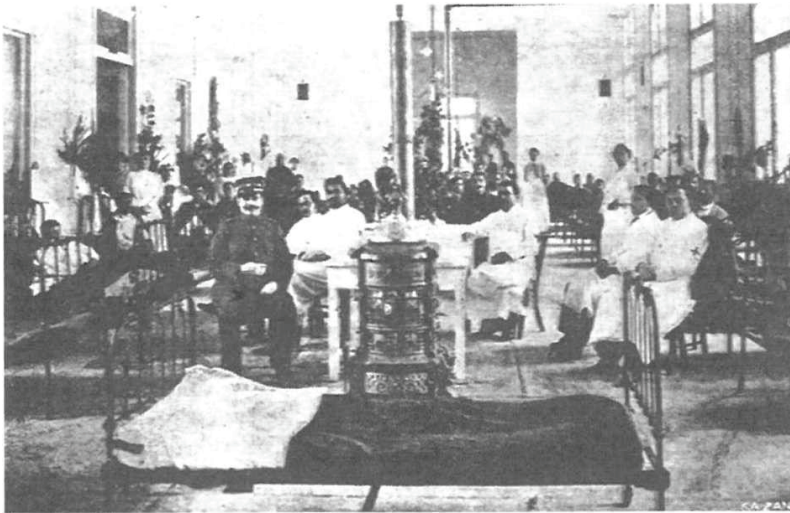
- Τρικούπης Νικόλαος, *Αναμνήσεις επεισοδίων και γεγονότων εκ των πολέμων μας: Μάρτιος 1897-Μικρά Ασία-Αύγουστος 1922*, Εκδοτικό Τμήμα Ινστιτούτου Λαμπαδία, Αθήνα 1952.
- Τρίχα Λύντια (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο: Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1993.
- Τσαγγαρίδης Ιωάννης, *Το ημερολόγιο ενός στρατηγού: σελίδες νεοελληνικής ιστορίας*, Εστία, Αθήνα 1987.
- Τσεκούρας Αθανάσιος, *Αναμνήσεις από του 98^{ου} υψώματος*, Ηπειρωτική Εταιρεία, Αθήνα 1979.
- Φεσσόπουλος Γεώργιος, *Η Ελλάς εις τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13*, Τυπογραφείο Κ. Καμινάρη, Αθήνα 1925.
- Φλωρά-Καραβία Θάλεια, *Εντυπώσεις από τον πόλεμο του 1912-1913: Μακεδονία-Ήπειρος*, Αθήνα 1936.

*Εικ. 1: Κομβίο του Βουλγαρικού Ερυθρού Σταυρού
(Πηγή: Kolev, σ. 81)*

*Εικ. 2: Μεταφορά τραυματισμένων στρατιωτών στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης
(Πηγή: Kolev, σ. 74)*

*Εικ. 3: Αίθουσα νοσηλείας του νοσοκομείου του ΕΕΣ στην Αθήνα
(Πηγή: ΙΕΕΔ, σ. 24)*

*Εικ. 4: Επίσκεψη της βασίλισσας Όλγας στο στρατιωτικό νοσοκομείο
Ελασόνας
(Πηγή: ΙΕΕΔ, σ. 15)*

*Εικ. 5: Μεταφορά τραυματιών στα στενά της Κρέσνας
(Πηγή: ΙΕΕΔ, σ. 25)*

*Εικ. 6: Τούρκοι στρατιώτες με χολέρα κοντά στον Άγιο Στέφανο
(Πηγή: ΙΕΕΔ, σ. 131)*

*Εικ. 7: Νοσηλευτικό Κέντρο Εμίν Αγά. Επίδεση τραυματία με κάκωση σκέλους
(Πηγή: ΙΕΕΔ, σ. 21)*

*Εικ. 8: Στρατιωτικό Συνεργείο Απολυμάνσεως στη Θεσσαλονίκη
«επί το έργον»
(Πηγή: ΙΕΕΔ, σ. 53)*

Εικ. 9: Το Α' Στρατιωτικό Νοσοκομείο στην Πρέβεζα
(Πηγή: ΙΕΕΔ, σ. 21)

Ευάγγελος Σήτος

Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΑΠΕΝΑΝΤΙ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΟΥ ΗΠΕΙΡΟΥ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΤΡΑΤΟ
ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 1914

Μεταπτυχιακός Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο
Ιωαννίνων

Αν και οι μελέτες που έχουν δημοσιευθεί για το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα είναι πολυάριθμες και καλύπτουν με πληρότητα πολλές από τις πτυχές του – πολιτικές, διπλωματικές, στρατιωτικές– εντούτοις υπάρχουν ακόμη κάποιες άγνωστες όψεις που χρήζουν επιστημονικής έρευνας. Η παρουσίαση και η εξέταση του θέματος μέσα από τον Τύπο αποτελεί μέχρι σήμερα ένα πεδίο ιστορικά ανερευνήτο για την ελληνική τουλάχιστον βιβλιογραφία¹. Το παρόν άρθρο έχει ως αντικείμενο την εξέταση της ανακατάληψης του διεκδικούμενου τμήματος της Βορείου Ηπείρου από τις ελληνικές δυνάμεις τον Οκτώβριο του 1914 μέσα από τον ελληνικό Τύπο και έχει ως στόχο να καλύψει ένα μικρό μέρος του πεδίου αυτού, αναδεικνύοντας ερμηνευτικές διαστάσεις και προβληματισμούς που δεν έχουν απασχολήσει έως τώρα την ιστοριογραφία του Βορειοηπειρωτικού Ζητήματος. Ειδικότερα, η μελέτη εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο υποδέχθηκαν οι βενιζελικές (κυβερνητικές) και οι αντιβενιζελικές (αντιπολιτευόμενες) αντίστοιχα εφημερίδες το σημαντικό αυτό γεγονός, προβάλλοντας όλες τις πτυχές του. Δεδομένου του έντονα παραταξιακού χαρακτήρα που αρχίζει να προσλαμβάνει ο Τύπος στις αρχές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, κυρίως μετά τη διαφωνία του Βενιζέλου με τον βασιλιά Κωνσταντίνο για τον καθορισμό της θέσης της χώρας στη διεθνή σύρραξη, η εξέταση της στάσης των εφημερίδων απέναντι σ' ένα μείζονος σημασίας εθνικό ζήτημα, όπως ήταν το Βορειοηπειρωτικό, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Αξίζει να σημειωθεί ότι από τον βενιζελικό Τύπο έχουν επιλεγεί να μελετηθούν η *Πατρίς* του Σπύρου Σίμου, η οποία ήταν ευρείας κυκλοφορίας

1. Βέβαια πρέπει επισημάνουμε ότι έχουν γίνει ορισμένες απόπειρες, όπως αυτή της δημοσιογράφου Γιούλης Κόκκορη, «Πώς είδε ο Τύπος της εποχής το βορειοηπειρωτικό ζήτημα», στον συλλογικό τόμο *Η Αυτονομία της Βορείου Ηπείρου 1914*, Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2011, σ. 89-116.

εφημερίδα και αποτελούσε τον ημιεπίσημο εκπρόσωπο της βενιζελικής παράταξης, η έγκυρη και μετριοπαθής *Εστία* του Άδωνη Κύρου και το *Έθνος* του Σπύρου Νικολόπουλου, μία από τις μεγαλύτερες απογευματινές εφημερίδες της εποχής που υποστήριξε σταθερά την πολιτική του Βενιζέλου². Από τον αντιβενιζελικό Τύπο ξεετάζονται το *Σκριπ* του Γρηγόρη Ευστρατιάδη, που ήταν από τις φανατικότερες εφημερίδες του αντιβενιζελισμού και αντιπολιτεύθηκε έντονα τον ηγέτη των Φιλελευθέρων στο ζήτημα των νησιών του ΒΑ Αιγαίου και το ηπειρωτικό, η *Αθήναι* του Γεωργίου Πωπ, μία από τις πλέον ακραιφνείς αντιβενιζελικές εφημερίδες, και το *Εμπρός* του Δημήτρη Καλαποθάκη, κορυφαία εφημερίδα της αντιβενιζελικής παράταξης με υψηλή κυκλοφορία³. Πριν, όμως, προχωρήσουμε στην εξέταση του θέματος, κρίνουμε σκόπιμο να προβούμε σε μια σύντομη ιστορική αναδρομή του ζητήματος.

Η δημιουργία του Βορειοηπειρωτικού Ζητήματος ανάγεται στην περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913). Βασικοί παράγοντες στη διαμόρφωσή του υπήρξαν –καταρχάς– οι πολιτικές της Αυστροουγγαρίας και της Ιταλίας και ιδίως τα παραδοσιακά τους συμφέροντα στη Βαλκανική. Οι δυνάμεις αυτές, στην προσπάθειά τους να διασφαλίσουν τα μεγάλα στρατηγικά και οικονομικά τους διακυβεύματα στον ευρύτερο αυτό χώρο, προσανατολίστηκαν εξ αρχής στην ίδρυση ενός αυτόνομου αλβανικού κράτους, το οποίο για τη μεν Αυστροουγγαρία θα λειτουργούσε ως εμπόδιο στη σλαβική εξάπλωση στα Βαλκάνια, για τη δε Ιταλία θα αποτελούσε εφάληριο για τη διεϊσδυσή της στα Βαλκάνια και την Ανατολή και την εγκαθίδρυση της ηγεμονίας της στην Αδριατική⁴. Προς το σκοπό αυτό, οι δυο δυνάμεις της Τριπλής Συμμαχίας παρότρυναν τους εθνικιστές Αλβανούς του εξωτερικού, και ιδιαίτερα τον Ισμαΐλ Κεμάλ, να ενεργήσουν για τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου αλβανικού κράτους. Ο τελευταίος, αναλαμβάνοντας το ρόλο του υποκινητή, κατάφερε μέσα σε λίγο διάστημα να αφυπνίσει το εθνικό

2. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, τ. Β' (1901-1959), Αθήνα 1959, σ. 69, 76-77, 109-110.

Δ. Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917* (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1990, σ. 30-31.

3. Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός*, ό.π., σ. 22-25, 28-29.

4. Γ.Β. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 9.

αίσθημα των συμπατριωτών του και στις 28 Νοεμβρίου 1912 να κηρύξει στην Αυλώνα την ανεξαρτησία της Αλβανίας⁵.

Την ίδια περίοδο, ο ελληνικός στρατός κατευθυνόταν προς την Ήπειρο με στόχο την κατάληψη της ευρύτερης περιοχής και την απελευθέρωσή της από τους Οθωμανούς. Οι ελληνικές δυνάμεις, αφού εκπόρθησαν στις 21 Φεβρουαρίου 1913 την πόλη των Ιωαννίνων, προχώρησαν βόρεια και λίγες ημέρες αργότερα κατέλαβαν διαδοχικά το Αργυρόκαστρο, το Τεπελένι, τους Αγίους Σαράντα, το Δέλβινο, τη Χειμάρρα και την Κορυτσά⁶.

Στο διάστημα αυτό, οι πρέσβεις των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίοι είχαν συνέλθει στο Λονδίνο για την επίλυση των εκκρεμών ζητημάτων (Δεκέμβριος 1912), συμφώνησαν εξ αρχής για την ίδρυση ενός αυτόνομου αλβανικού κράτους⁷. Το πρόβλημα που προέκυψε, όμως, στη συνέχεια αφορούσε τον καθορισμό των συνόρων του. Τα μέλη της Τριπλής Συμμαχίας πρότειναν μια γραμμή που άφηνε ουσιαστικά στην Αλβανία το μεγαλύτερο μέρος των περιοχών της Βορείου Ηπείρου. Η πρόταση αυτή δεν έγινε δεκτή από την Ελλάδα, αλλά ούτε από την Τριπλή Συνεννόηση, ειδικότερα από τη Ρωσία και τη Γαλλία, οι οποίες υποστήριζαν για δικούς τους λόγους τις θέσεις της Ελλάδας. Ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Γκρέι, από την άλλη, επιδίωκε με συμβιβαστικές προτάσεις να βγάλει από το αδιέξοδο τη Συνδιάσκεψη, αλλά οι μεγάλες διαφορές μεταξύ Ιταλών, Αυστριακών και Ελλήνων στην οροθεσία των νότιων συνόρων της Αλβανίας καθιστούσαν το πρόβλημα δυσεπίλυτο⁸. Έτσι, με την υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου στις 17 Μαΐου 1913, η οποία τερμάτιζε τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, το ζήτημα του καθορισμού των συνόρων δεν είχε διευθετηθεί. Το μόνο που πέτυχε η Συνδιάσκεψη ήταν η τυπική αναγνώριση της Αλβανίας (29 Ιουλίου) ως ανεξάρτητου κράτους υπό την εγγύηση των Δυνάμεων και με ηγεμόνα που θα όριζαν οι ίδιες⁹.

Ο Βενιζέλος, στην προσπάθειά του να πετύχει κάποιο συμβιβασμό, δήλωσε στις Δυνάμεις ότι ήταν έτοιμος να συγκατατεθεί στον περιορισμό των ελληνικών συνόρων, αφήνοντας στην Αλβανία την παραλιακή λωρίδα απέ-

5. S. Pollo–A. Puto, *Ιστορία της Αλβανίας*, Εκδοτική Ομάδα, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 206-210.

6. P. Ruches, *Albania's Captives*, Chicago 1965, σ. 65-68.

7. Β. Κόντης, *Ευαίσθητες ισορροπίες. Ελλάδα και Αλβανία στον 20^ο αιώνα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 68-69.

8. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος», *ό.π.*, σ. 9-10. Λ. Φλιτούρης, *Popolo Albanese: η ιταλική διπλωματία και η χάραξη των ελληνοαλβανικών συνόρων*, Ισνάφι, Ιωάννινα 2006, σ. 37-40.

9. Β. Kondis, *Greece and Albania 1908-1914*, Thessaloniki 1976, σ. 106-107.

ναντι από την Κέρκυρα, με τον όρο, όμως, να κατοχυρωνόταν ταυτόχρονα στην Ελλάδα η κοιλάδα του Δρίνου, η Πρεμετή και η Κορυτσά μαζί με τα νησιά του Αιγαίου. Η Αυστρία και η Ιταλία αποδέχθηκαν αρχικά την πρόταση αυτή, αλλά έθεσαν ως προϋπόθεση να εκχωρηθούν στην Αλβανία το ακρωτήριο Στύλος και η Κορυτσά¹⁰. Έπειτα από τις συναινετικές εισηγήσεις του Βρετανού υπουργού Εξωτερικών, οι δυο πλευρές συμφώνησαν στις αρχές Αυγούστου του 1913 στη σύσταση Διεθνούς Επιτροπής που θα αποφάσιζε με βάση την ομιλούμενη γλώσσα των κατοίκων για τη μελλοντική τύχη των διαφιλονικούμενων περιοχών¹¹. Με την έναρξη, όμως, των εργασιών της Επιτροπής, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, προέκυψαν και οι πρώτες σοβαρές δυσκολίες¹².

Ο Βενιζέλος, βλέποντας ότι η προοπτική για μια ευνοϊκή προς την Ελλάδα ρύθμιση των ελληνοαλβανικών συνόρων συγκέντρωνε τις λιγότερες πιθανότητες, επιδίωξε την ταυτόχρονη επίλυση του Βορειοηπειρωτικού και του Νησιωτικού, με σκοπό την εξασφάλιση των κτήσεων στο Αιγαίο. Την ίδια περίοδο, η Διεθνής Επιτροπή αναχώρησε από την Αλβανία και μετέβη στη Φλωρεντία της Ιταλίας για τη διατύπωση των τελικών αποφάσεων. Εκεί, τα μέλη της προχώρησαν στην οροθεσία των νότιων συνόρων της Αλβανίας και στις 17 Δεκεμβρίου 1913 υπέγραψαν το πρωτόκολλο της Φλωρεντίας, βάσει του οποίου οι περιοχές της Κορυτσάς και του Αργυροκάστρου παραχωρούνταν στο νεοσύστατο αλβανικό κράτος. Μαζί με τις παραπάνω περιοχές, επικαζόνταν στην Αλβανία η Χειμάρρα, το Δέλβινο, οι Άγιοι Σαράντα, το Τεπελένι και η Πρεμετή¹³.

Μετά την υπογραφή του κειμένου της Φλωρεντίας, η ελληνική κυβέρνηση άρχισε τις προετοιμασίες για την εκκένωση των εδαφών που είχαν επικαστεί στην Αλβανία. Προτού, όμως, ξεκινήσει η αποχώρηση του ελληνικού στρατού, οι Βορειοηπειρώτες, συνειδητοποιώντας ότι οι πιθανότητες για ένωση με την Ελλάδα ήταν ελάχιστες, αποφάσισαν να καταφύγουν σε ένοπλη αντίσταση για να διεκδικήσουν τοπική αυτονομία. Στην προσπάθεια

10. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος», *ό.π.*, σ. 10. Κόντης, *Εναισθητες ιστοροποιίες*, *ό.π.*, σ. 72-73.

11. Γενικό Επιτελείο Στρατού: Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Βορειοηπειρωτικός Αγώνας*, Αθήνα 1997, σ. 90-91.

12. Β. Κόντης, «Το Ηπειρωτικό ζήτημα και η διευθέτηση των συνόρων», στο *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, Πρακτικά συμποσίου, Θεσσαλονίκη 16-18 Νοεμβρίου 1988, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 55-70. Η. Μουζίνα, «Η διεθνής επιτροπή εθνολογικής έρευνας εις την Βόρειον Ήπειρον. Το Πρωτόκολλον της Φλωρεντίας», *Ηπειρωτική Εστία* 4 (1955), 118-121, 233-236.

13. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος», *ό.π.*, σ. 12-13.

αυτή ιδιαίτερη ήταν η συμβολή του πρώην υπουργού Εξωτερικών της Ελλάδας Γεωργίου Ζωγράφου, ο οποίος, αφού κατέφθασε στο Αργυρόκαστρο τον Φεβρουάριο του 1914, ανακήρυξε στις 17 του ίδιου μήνα την αυτονομία της Βορείου Ηπείρου και σχημάτισε προσωρινή κυβέρνηση¹⁴.

Στις αρχές Μαρτίου 1914 οι ελληνικές δυνάμεις, εφαρμόζοντας τους όρους του πρωτοκόλλου της Φλωρεντίας, άρχισαν να παραδίδουν την Κορυτσά στην αλβανική χωροφυλακή¹⁵. Κατά το ίδιο διάστημα, κατέφθασε στην Αλβανία ο Γερμανός πρίγκιπας Γουλιέλμος Βιντ, ο οποίος διέταξε τον Ολλανδό αρμοστή της νοτίου Αλβανίας αντισυνταγματάρχη Τόμσον να διαπραγματευθεί με τους Έλληνες αυτονομιστές. Ο Ολλανδός αξιωματούχος συναντήθηκε στις 10 Μαρτίου στην Κέρκυρα με εκπροσώπους της προσωρινής κυβέρνησης της Βορείου Ηπείρου, προτείνοντας αυτοδιοίκηση με χριστιανό διοικητή και ελευθερία στις εκκλησίες και τα σχολεία. Οι τελευταίοι, όμως, παρά τις συμβουλές του Βενιζέλου για αποδοχή της προσφοράς, απέρριψαν τις προτάσεις του Τόμσον και ζήτησαν πλήρη αυτονομία¹⁶. Μετά την αποτυχία των διαπραγματεύσεων και τη σταδιακή αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τα βορειοηπειρωτικά εδάφη, ξέσπασαν σοβαρές συγκρούσεις μεταξύ των αυτονομιστικών δυνάμεων και των Αλβανών¹⁷. Η έκρυθμη αυτή κατάσταση προκάλεσε έντονη ανησυχία στην Ιταλία, η οποία φοβούμενη μια πιθανή γενίκευση των εχθροπραξιών στην Αλβανία άσκησε πίεση στους Αλβανούς να προβούν σε απαραίτητες παραχωρήσεις προς την αυτόνομη κυβέρνηση. Υπό τις περιστάσεις αυτές, η αλβανική κυβέρνηση αποφάσισε να έρθει σε συνεννόηση με την ηγεσία των αυτονομιστών¹⁸. Στη συνέχεια, οι αντιπρόσωποι των Βορειοηπειρωτών και η Διεθνής Επιτροπή Ελέγχου μετέβησαν στην Κέρκυρα, όπου οι δύο πλευρές κατέληξαν στις 17 Μαΐου 1914 στην υπογραφή ενός πρωτοκόλλου, σύμφωνα με το οποίο αναγνωριζόταν η διοικητική αυτονομία των Βορειοηπειρωτών, ενώ κατοχυρώνονταν οι γλωσσικές και εκπαιδευτικές ελευθερίες των κατοίκων¹⁹.

Το πρωτόκολλο της Κέρκυρας έδινε μια ικανοποιητική λύση στο πρόβλημα της Βορείου Ηπείρου, αλλά προτού τεθεί σε εφαρμογή τον Ιούλιο του

14. Β. Κόντης, «Η κυβέρνηση της αυτόνομης Βορείου Ηπείρου και η εξέγερση στην κεντρική Αλβανία το 1914», *Βαλκανική Βιβλιογραφία*, Δ (1975), 112-113.

15. Ruches, *Albania's Captives*, ό.π., σ. 88-90.

16. Kondis, *Greece and Albania*, ό.π., σ. 128-129.

17. Κ. Σκενδέρης, *Ο Βορειοηπειρωτικός Αγών (1914)*, Αθήνα 1929, σ. 78-129.

18. Κόντης, «Η κυβέρνηση», ό.π., σ. 115.

19. Σπ. Πλουμίδης, «Οι διαπραγματεύσεις για το πρωτόκολλο της Κέρκυρας», *Πρακτικά ΣΤ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, τ. 11, Κέντρο Μελετών Ιονίου, Εταιρεία Ζακυνθιανών Σπουδών, Αθήνα 2001, σ. 623-633.

1914 κηρύχθηκε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Η έκρηξη του βρήκε την Αλβανία σε χαώδη κατάσταση. Στα νότια της χώρας ο ανταρτοπόλεμος συνεχιζόταν αμείωτος, ενώ η υπόλοιπη επικράτεια βρισκόταν υπό τον έλεγχο μουσουλμάνων επαναστατών. Οι συνθήκες αυτές ανάγκασαν τον Γουλιέλμο Βιντ να εγκαταλείψει τη χώρα, με αποτέλεσμα η κατάσταση να επιδεινωθεί ακόμη περισσότερο²⁰.

Οι εξελίξεις στην περιοχή ανησύχησαν ιδιαίτερα τον Βενιζέλο, ο οποίος πίστευε πλέον ότι μια πιθανή επάνοδος του ελληνικού στρατού στη Βόρειο Ήπειρο ήταν αναγκαία προκειμένου να αποτραπούν επιδρομές και βιαιοπραγίες κατά του χριστιανικού πληθυσμού²¹. Από την άλλη πλευρά, οι Ιταλοί φοβούμενοι ότι μια ανεξέλεγκτη δράση των αυτονομιστών Βορειοηπειρωτών σε περιοχές όμορες της Αυλώνας θα οδηγούσε σε προέλαση εναντίον της ίδιας της πόλης άρχισαν να εξετάζουν σοβαρά το ενδεχόμενο της κατάληψης της Αυλώνας και της ενδοχώρας με σκοπό την προστασία της από ξένες εχθρικές δυνάμεις²². Η πολιτική αυτή Ελλάδας και Ιταλίας στην περιοχή οδήγησε στα τέλη Σεπτεμβρίου 1914 τις κυβερνήσεις τους να έρθουν σε στενές διαβουλεύσεις με τον υπουργό Εξωτερικών της Βρετανίας, προκειμένου να αποσπάσουν τη συγκατάθεση των Συμμάχων για την αποστολή στρατευμάτων στα εν λόγω διαμερίσματα της Αλβανίας.²³

Την ίδια περίοδο στην Ελλάδα, όπως είναι γνωστό, ο πολιτικός κόσμος βίωνε έντονα την ευρωπαϊκή σύγκρουση, στο βαθμό που εκδηλώθηκε σταδιακά στο εσωτερικό της χώρας μια οξυτάτη διαφωνία σχετικά με τη στάση απέναντι στην εξελισσόμενη σύρραξη. Η διαφορετική αντίληψη περί εξωτερικής πολιτικής προκάλεσε την εκδήλωση μιας πρωτοφανούς και πολύπλευρης εσωτερικής κρίσης, η οποία κατέστησε τα δύο κόμματα άσπονδους

20. Γ.Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000, σ. 382.

21. Β. Kondis, "The Northern Epirus Question during the First World War", *Balkan Studies* 30 (1989), 333.

22. Η ιταλική κυβέρνηση τρόμαζε στην ιδέα ότι ο κόλπος της Αυλώνας θα μπορούσε να τεθεί υπό την κυριότητα άλλης δύναμης, διότι κάτι τέτοιο θα σήμαινε την απώλεια του ελέγχου των στενών του Οτράντο και κατ' επέκταση της Αδριατικής, που ήταν άγιος στόχος της ιταλικής εξωτερικής πολιτικής. Ο φόβος αυτός, σε συνδυασμό με την έλλειψη εμπιστοσύνης προς το φιλοτουρκικό και φιλοαυστριακό μουσουλμανικό στοιχείο στην Αλβανία, οδήγησε τους Ιταλούς στην απόφαση για την κατάληψη της Αυλώνας. Βλ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα, ό.π.*, σ. 382-383.

23. G. Leon, "Greece and the Albanian Question at the Outbreak of the First World War", *Balkan Studies* 11 (1970), 74-78.

εχθρούς και διαίρεσε το έθνος σε δύο αδιάλλακτα στρατόπεδα²⁴. Το βασικό μέσο διοχέτευσής της στην κοινή γνώμη υπήρξε ο Τύπος της εποχής. Οι ημερήσιες και οι περιοδικές εφημερίδες, έχοντας διαμορφώσει στην πλειονότητά τους μια 'παραταξιακή συνείδηση', ανέλαβαν την προπαγάνδισή των ιδεολογικών τους θέσεων, οικοδομώντας μια 'διχαστική φανταστική πραγματικότητα'²⁵.

Το δικαιολογημένο αυτό, λόγω του υψηλού διακυβεύματος, ενδιαφέρον του Τύπου για το ζήτημα της εξόδου της χώρας στον πόλεμο δεν εμπόδισε τις μεγαλύτερες σε κυκλοφορία εφημερίδες να παρακολουθούν επισταμένως τα τεκταινόμενα και εκτός ελληνικής επικράτειας. Η ταραχώδης κατάσταση που επικρατούσε την εποχή αυτή στη Βόρειο Ήπειρο και οι ανεπίσημες ειδήσεις και οι φήμες που διέρρεαν από τους διπλωματικούς κύκλους περί ενδεχόμενης κατάληψης της περιοχής και της Αυλώνας από ελληνικές και ιταλικές δυνάμεις αντίστοιχα δεν ήταν δυνατόν να αφήσουν αδιάφορο τον ελλαδικό Τύπο. Οι ελληνικές εφημερίδες, στο άκουσμα μιας πιθανής στρατιωτικής επανάκτησης των βορειοηπειρωτικών εδαφών, ενέτειναν το ενδιαφέρον τους και με την αναδημοσίευση άρθρων, κυρίως από ιταλικές εφημερίδες, προσπαθούσαν να καταγράψουν τις τρέχουσες εξελίξεις²⁶.

Από τον υπό εξέταση Τύπο, το Έθνος επιχείρησε πρώτο, στις 12 Οκτωβρίου, με τη δημοσίευση πρωτοσέλιδου άρθρου να διατυπώσει την άποψή του τόσο για την διαφαινόμενη κατάληψη της Αυλώνας από τους Ιταλούς όσο και για την ελληνική πολιτική σε σχέση με τη Βόρειο Ήπειρο. Η εφημερίδα υποστήριζε ότι η στάση της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στην Ιταλία πρέπει να είναι «αναγκαστικώς» συγκαταβατική, καθώς «η Ελλάς, διακηρύξασα ήδη επισήμως ότι ουδεμίαν έχει βλέψιν επί της πόλεως ταύτης, δεν δύναται βεβαίως να προβή εις ενεργείας ή διαβήματα επί τη τοιάυτη φήμη». Παράλληλα, επισήμαινε ότι «η κατάληψις της Αυλώνας είναι ζήτημα γενικής πολιτικής των Δυνάμεων, η Ελλάς δε ουδόλως θα ήτο διατεθειμένη να διαταράξη πάλιν τας ήδη αρμονικώς ταύτας μετά της Ιταλίας σχέσεις της». Ενώ, όμως, στο θέμα της Αυλώνας ο συντάκτης καλούσε την κυβέρνηση να επιδείξει συναίνεση και ανοχή, στην «Ηπειρωτικήν υπόθεσιν» εμφανιζόταν ιδιαίτερα προτρεπτικός, παρακινώντας την ηγεσία της χώρας να διεκδικήσει τα εθνικά συμφέροντα με την ανακατάληψη των βορειοηπειρωτικών εδαφών. Παίρνοντας μάλιστα ως δεδομένη την ανυπο-

24. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα, ό.π.*, σ. 14-23. Κ. Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Εστία, Αθήνα 2003, τ. 1, σ. 105-106, 109-112.

25. Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός, ό.π.*, σ. 12-13.

26. Βλ. ενδεικτικά: *Εμπρός, Πατρίς*, 10, 12 Οκτωβρίου 1914, *Εστία*, 13 Οκτωβρίου 1914.

ληψία και την πρακτική κατάργηση του πρωτοκόλλου της Φλωρεντίας λόγω της αναχώρησης του πρίγκιπα Βιντ, των εσωτερικών αναταραχών και των μεταβολών που έφερε η κήρυξη του πολέμου, το *Έθνος* έβλεπε ως ιδανική τη συγκυρία για την εκπλήρωση των εθνικών βλέψεων στη Βόρειο Ήπειρο: «Είναι καιρός να εξυπηρετηθή η Ελλάς τα εθνικά δίκαιά της και να προασπίση τους Ελληνικοτάτους πληθυσμούς της Β. Ηπείρου, προβαίνουσα εις στρατιωτικήν κατάληψιν των πρότερον κατειλημμένων επαρχιών και πέραν έτι. Ουδείς θα ηδύνατο να ψέξη την Ελλάδα επί τούτω. Το πρωτόκολλον της Φλωρεντίας, εις τας εντολάς του οποίου συνεμορφώθη η Κυβέρνησις, ήτο απόρροια βίας και ανελευθέρου αντιλήψεως των ισχυρών. Αλλ' ήδη τα πάντα μετηλλάγησαν. Αι βάσεις της γενικής Ευρωπαϊκής πολιτικής ανετράπησαν. Μέγας διεξάγεται νυν ο αγών υπέρ της ελευθερίας των εθνοτήτων και του ανθρώπου. Τυγχάνουσι δε μέγιστα και αναμφισβήτητα τα Ελληνικά δίκαια επί της Ηπείρου. Είναι δίκαια εθνολογικά, κυρωθέντα δι' ηρωικών και αιματηροτάτων αγώνων»²⁷.

Η παρορμητική και παρακινήτική, ωστόσο, διάθεση του *Έθνους* θα μετριαστεί απότομα την επόμενη κιόλας ημέρα, μετά τις δηλώσεις του Έλληνα πρωθυπουργού για τις διεθνείς συνθήκες που αφορούσαν την Αλβανία. Ο Βενιζέλος, σε ερώτηση ξένων ανταποκριτών περί της τήρησης ή μη του πρωτοκόλλου της Φλωρεντίας, θα απαντήσει ότι «η υπ' αυτόν κυβέρνηση όχι μόνο το πρωτόκολλο της Φλωρεντίας αλλά και τας διατάξεις της συνθήκης του Λονδίνου και το πρωτόκολλο της Κέρκυρας αναγνωρίζει, θεωρούσα ότι οι διατάξεις τους ευρίσκονται εν ισχύει»²⁸. Η δημόσια αυτή τοποθέτηση του πρωθυπουργού ήταν αρκετή, ώστε να προκαλέσει την άμεση αναδίπλωση και «συμμόρφωση» της εφημερίδας, μέσω της αποδοχής των δηλώσεων του ηγέτη των Φιλελευθέρων και της πλήρους ευθυγράμμισής της με την πολιτική της κυβέρνησής του: «Ο κ. Πρωθυπουργός ανεκοίνωσε την γνώμην της κυβερνήσεως ότι το περί Αλβανίας πρωτόκολλον της Φλωρεντίας παραμένει σεβαστόν και ισχύον πάντοτε. Δεν είμεθα ημείς εκείνοι, οίτινες θα αμφισβητήσωμεν την ακρίβειαν της γνώμης ταύτης. Γνωρίζομεν κάλλιστα, ότι πάσα ενέργεια της κυβερνήσεως είναι απόρροια επακριβούς μελέτης των συμφερόντων του Κράτους τείνει δε προς εξυπηρέτησιν των μεγάλων αυτού συμφερόντων». Πέραν αυτού, το *Έθνος* θα σπεύσει να δικαιολογήσει το περιεχόμενο της ανακοίνωσης του Βενιζέλου, υποστηρίζοντας ότι ο σεβασμός και η τήρηση των αποφάσεων της Ευρώπης έγκεινται στη διπλωματική σκοπιμότητα των πραγμάτων και όχι στην ουσία

27. *Έθνος*, «Η Ήπειρος», 12 Οκτωβρίου 1914.

28. Για τις δηλώσεις του Βενιζέλου, βλ. ενδεικτικά: *Αθήναι, Πατρίς*, 13 Οκτωβρίου 1914.

του Ηπειρωτικού Ζητήματος. Μολονότι ο συντάκτης του έδειχνε να ταυτίζεται με την ομόθυμη ευχή της κοινής γνώμης, «όπως τέλος αποκατασταθή εθνικώς η Ήπειρος, τερματισθή δ' η εν αυτή αιματηρά αναρχία εκ των Αλβανικών επιθέσεων», εντούτοις παρέμενε συντεταγμένος με την πολιτική της κυβέρνησης εκφράζοντας την εμπιστοσύνη του προς αυτήν, ενώ παράλληλα επισήμαινε την ανάγκη στήριξής της από το σύνολο των Ελλήνων: «ουδείς των εν Ελλάδι θέλει γογγύσει διά την πολιτικήν της κυβερνήσεως. Είναι υψίστη η κοινή πεποίθησις, ότι τα παρά της κυβερνήσεως επιτελούμενα πηγών έχουσι την πεφωτισμένην μελέτην της καταστάσεως, βάσιν δε την ανάγκην των πραγμάτων»²⁹.

Στη φάση αυτή, φρένο στις όποιες εικοτολογικές ερμηνείες μερίδας του Τύπου για τη ρευστή κατάσταση στην Αλβανία και στις όποιες ανακολουθίες στο λόγο του, ως συνέπεια της μη λήψης έως τότε συγκεκριμένων μετρων από την κυβέρνηση για τη Β. Ήπειρο, θα βάλουν οι επίσημες δηλώσεις του Βενιζέλου στη Βουλή. Ο Έλληνας πρωθυπουργός, στη συνεδρίαση της Εθνοσυνέλευσης στις 14 Οκτωβρίου 1914, γνωστοποίησε ότι η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να διατάξει την προέλαση του ελληνικού στρατού στα διαμερίσματα του Αργυροκάστρου και της Πρεμετής με σκοπό «να αποκαταστήση την τάξιν εις την Βόρειον Ήπειρον, να εγγυηθή την ασφάλειαν πάντων των εν αυτή βιούντων, ανεξαρτήτως φυλής και θρησκευάματος, να καταστήση δυνατήν την άμεσον παλιννόστησιν των εκ της Βορείου Ηπείρου καταφυγόντων είτε εις το ημέτερον έδαφος, είτε εις Αυλώνα προσφύγων»³⁰, όπως μη απολεσθή δι' αυτούς το αρχόμενον γεωργικόν έτος, και να επιτρέψη εν καιρώ την ομαλήν εφαρμογήν της διευθετήσεως της Κέρκυρας, όταν αι Δυνάμεις ήθελον κατορθώσει να δημιουργήσουν τους όρους τους αναγκαίους διά την εφαρμογήν της διευθετήσεως ταύτης». Προσέθετε επίσης ότι πρόκειται «περί μέτρου χαρακτήρος εντελώς προσωρινού και ότι σκοπεί πάντοτε να συμμορφωθή αυστηρώς προς τας αποφάσεις των Δυνάμεων, ας απεδέχθη διά της από 8 Φεβρουαρίου 1914 ανακοινώσεώς της»³¹.

Η αναγγελία της απόφασης για την ανακατάληψη της Βορείου Ηπείρου από επίσημα κυβερνητικά χείλη –αναγγελία η οποία έγινε μετά την επίτευξη

29. *Εθνος*, «Περί την Ήπειρον», 13 Οκτωβρίου 1914.

30. Πρόκειται για σημαντικό αριθμό Βορειοηπειρωτών και Αλβανών, οι οποίοι, λόγω της έκρυθμης κατάστασης που είχε δημιουργηθεί στην Αλβανία πριν ακόμη ξεσπάσει ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, αναγκάστηκαν να διαφύγουν σε ελληνικό έδαφος και στην Αυλώνα. Βλ. Αρ. Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας (1912-1941)*, Σιδέρης, Αθήνα 1996, σ. 57-58.

31. Για τις επίσημες ανακοινώσεις του Βενιζέλου στο ελληνικό Κοινοβούλιο, βλ. *Εστία*, *Εμπρός*, *Αθήναι*, *Σκριπ*, 14 Οκτωβρίου 1914, *Πατρίς*, 15 Οκτωβρίου 1914.

συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας, Συμμάχων και Ιταλίας³² – και οι δηλώσεις που ακολούθησαν στο Κοινοβούλιο από τον Γ. Ζωγράφο και τον Δ. Ράλλη πάνω στο θέμα, προκάλεσαν ιδιαίτερη αίσθηση στην πλειοψηφία του πολιτικού κόσμου, ενώ σήμαναν συναγερμό και στις τάξεις του Τύπου. Αμφότερες οι βενιζελικές και οι αντιβενιζελικές εφημερίδες έσπευσαν από την πρώτη στιγμή να αναμεταδώσουν ως πρώτο θέμα στις στήλες τους τις δηλώσεις του Έλληνα πρωθυπουργού και του προέδρου της αυτόνομης Β. Ηπείρου, αλλά και να αφιερώσουν εκτενέστατα δημοσιεύματα εκφράζοντας τις εντυπώσεις, τα συναισθήματα και τα σχόλιά τους για την κυβερνητική απόφαση. Ο βενιζελικός Τύπος, έχοντας ήδη εκδηλώσει αυθόρμητα την επιθυμία του για τη λήψη δραστικών μέτρων με στόχο την προστασία των Βορειοηπειρωτών, υποδέχθηκε όπως ήταν αναμενόμενο με ξέφρενη χαρά και ενθουσιασμό την απόφαση της αποστολής ελληνικών δυνάμεων στη Βόρειο Ήπειρο. Συγκεκριμένα, η *Πατρίς* μέσα σ' έναν έντονα συγκινησιακά φορτισμένο λόγο, διανθισμένο με ποιητικό ύφος, χαρακτήριζε τη μέρα εκείνη ως ημέρα «Αναστάσεως της Βορείου Ηπείρου»³³, αποδίδοντάς της λυτρωτικό χαρακτήρα για το λαό της: «Εθνικής αναστάσεως ημέρα ανέτειλε διά την Βόρειον Ήπειρον. Τα δεινά της δυσμοίρου ταύτης χώρας παύουν πλέον. Τα δάκρυα της οδύνης αντικαθιστούν τα δάκρυα της χαράς των απολυτρωθέντων και οι αναστεναγμοί μεταβάλλονται εις ιαχάς ζητωκραυγών απ' άκρου εις άκρον της Ηπείρου. Ο Θεός, βοηθούσης της φρονήσεως των κυβερνώντων την Ελλάδα, ηλήσσε τον υπέρ το δέον μαρτυρήσαντα διά την ελευθερίαν του λαόν της Ηπείρου, και εντός βραχέος διαστήματος η Θεία Δικαιοσύνη ανήρесе την ανθρώπινη αδικίαν».

Ταυτόχρονα, όμως, με τη σωτηρία των Βορειοηπειρωτών και την αποκατάσταση της δικαιοσύνης στο μείζον αυτό ζήτημα, η *Πατρίς* έβλεπε «όπισθεν των επισήμων δηλώσεων του υπευθύνου Κυβερνήτου» και τη διάλυση της Αλβανίας, την οποία θεωρούσε πλέον οριστική λόγω της ύπαρξης ιδιοτελών και αντικρουόμενων ξένων συμφερόντων: «Το Αλβανικόν κατασκευάσμα των Μεγάλων Δυνάμεων κατέρρευσε και εξεμηδενίσθη. Η καταστροφή δεν επήλθεν εξ υπαιτιότητος ημών. Εν τη φύσει του πράγματος ενυπήρχεν η ουτοπία μιας χιμαίρας, όπισθεν της οποίας απεκρύβησαν υστεροβου-

32. Η συμφωνία αυτή προέβλεπε την κατάληψη της Β. Ηπείρου από τον ελληνικό στρατό και της Αυλώνας από τον ιταλικό αντίστοιχα. Η κατοχή είχε προσωρινό χαρακτήρα και οι δύο χώρες θα απέσυραν τις δυνάμεις τους μετά από εντολή των Μεγάλων Δυνάμεων. Βλ. Κόντης, *Ενείσθητες ιστορροπίες*, ό.π., σ. 101. Leon, «Greece and the Albanian», ό.π., σ. 78-79.

33. Είναι χαρακτηριστικό ότι η φράση αυτή αποτελούσε τον πηχναίο τίτλο του πρωτοσέλιδου άρθρου της εφημερίδας. *Πατρίς*, «Η Ανάστασις της Βορείου Ηπείρου», 15 Οκτωβρίου 1914.

λία και αντιθέσεις ξένων συμφερόντων. Το πείραμα απέτυχε οικτρώς. Εισ την δοκιμήν ταύτην η Βόρειος Ήπειρος εισέφερε τον φόρον του αίματος, η δε Ελλάς την υπομονήν της, ήτις και έδωκε σήμεραν την νίκην. Εισ ουδένα δεν απομένει πλέον καμμία αμφιβολία ότι νεκρανάστis του πτώματος της χιμαίρας εκείνης είναι ανθρωπίνως αδύνατον να γείνη. Η ιδέα της ανασυστάσεως του Αλβανικού Κράτους απέθανε και εκηδεύθη όπισθεν του ηγεμόνος Βηδ». Τέλος, ο συντάκτης του άρθρου δεν παρέλειψε να αναφερθεί και στην ιδιαίτερη χαρά και υπερηφάνεια που αισθανόταν η εφημερίδα «για την εντός τοσοούτον βραχέος διαστήματος αποκατάστασιν της Ελληνικής κυριαρχίας επί γνήσιας Ελληνικής γης», καθώς επίσης και στη δικαίωσή της για τη στάση της «διότι καθ' ας ημέρας άλλοι είχαν λιποθυμήσει και είχαν απελπισθή εκ της αποφάσεως των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων, η Πατρίς από του βήματος τούτου ουδ' επί στιγμήν απώλεσε τας ελπίδας αυτής και την πίστιν της την ακλόνητον προς τον πολιτικόν άνδρα τον διέποντα τας τύχας της Ελλάδος, εις την τόλμην αλλά και την περινοίαν του οποίου η Ήπειρος... οφείλει την ελευθερίαν της και την σωτηρίαν της από τοσοούτων κινδύνων...»³⁴.

Το Έθνος από την πλευρά του, κρατώντας χαμηλότερους τόνους αλλά με έκδηλη την ικανοποίησή του, έδινε μεγαλύτερη έμφαση στην εξήγηση των παραγόντων που επέβαλαν την αποστολή του ελληνικού στρατού στη Βόρειο Ήπειρο, τονίζοντας την εκτεταμένη αναρχία που επικρατούσε στις νότιες επαρχίες της Αλβανίας, αλλά και τις συνεχείς εκκλήσεις των κατοίκων για άμεση στρατιωτική βοήθεια από την Ελλάδα: «η Ελληνική Κυβέρνησις διέταξε προέλασιν του στρατού της προς την αυτόνομον Ήπειρον. Επεβάλλετο απολύτως το τοιούτον. Από καιρού ήδη ουδεμία ασφάλεια υφίστατο διά τους πληθυσμούς της Β. Ηπείρου, από της αποχωρήσεως δε του Ελληνικού στρατού εξ αυτής επεκράτει εις τα διαμερίσματά της η μάλλον αγρία και αιματηρή αναρχία. Επληρώθησαν αι προρρήσεις των απαισιοδοξοτάτων, βαθμιαίως δ' η πρότερον ακμάζουσα Β. Ήπειρος μεταβάλλετο εις σωρόν ερειπίων και τέφρας. Τοιαύτη εξερράγη η αναρχία, ώστε και αυτοί οι Μουσουλμάνοι εζήτησαν επανειλημμένως και ικετευτικώς την επάνοδον του Ελληνικού στρατού προς αποκατάστασιν της τάξεως και της ασφαλείας». Για την εφημερίδα, η παρουσία των ελληνικών δυνάμεων στη Β. Ήπειρο είχε καταλυτική σημασία, διότι όπως υποστήριζε «θα παύσωσιν αι ληστρικά επιδρομαί, θα δυναθώσι δ' οι κάτοικοι αυτής να αποδοθώσιν εις τα έργα της ειρήνης».

34. Ο.π.

Παράλληλα, όμως, με τη μεγάλη αισιοδοξία για την ασφάλεια και γαλήνη που θα επανέφερε στους κατοίκους της Βορείου Ηπείρου η επάνοδος του ελληνικού στρατού, ο συντάκτης του άρθρου εξέφραζε την προσδοκία ότι «αι Δυνάμεις εν τέλει, παρά την υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως πολιτικώτατα επιδεικνυομένην ευλάβειαν προς τα τεθειμένα διά την Αλβανίαν, θέλουσιν αναθεωρήσει τας αποφάσεις αυτών, ίνα αποβή οριστική η κατοχή της Ηπείρου παρά του Ελληνικού στρατού». «Επιβάλλεται τούτο από την δικαιοσύνην και την αρχήν των εθνοτήτων, έτι δε από την ανάγκην, όπως ασφαλισθώσι τα σύνορα του Ελληνικού Κράτους από των αιωνίων τούτων επιδρομών» συμπλήρωνε ο ίδιος. Επιπλέον το *Έθνος*, επικαλούμενο τις δηλώσεις του Βενιζέλου περί προσωρινότητας της κατοχής, προέτρεπε τη στρατιωτική ηγεσία για διεύρυνση της κατάληψης και στα βορειότερα τμήματα της αυτόνομης Ηπείρου: «Έν πάση περιπτώσει νομίζομεν ότι, αφού η προέλασις του Ελληνικού στρατού έχει προσωρινόν χαρακτήρα, θα επεβάλλετο, όπως επεκταθή αυτή και εις έτερα βορειότερα Ελληνικά διαμερίσματα, ίνα και εις ταύτα αποδοθώσιν η τάξις και η ανασφάλεια κατά την διάρκειαν της κολοσσιαίας ταύτης πολεμικής κρίσεως»³⁵.

Σε αντίθεση με το πανηγυρικό κλίμα και τη διάχυτη ικανοποίηση που αποτυπώνονταν στα πρωτοσέλιδα των βενιζελικών εφημερίδων, ο αντιβενιζελικός Τύπος αντιμετώπιζε με επιφυλακτικότητα και επικριτική διάθεση την κυβερνητική απόφαση για την αποστολή ελληνικού στρατού στη Βόρειο Ήπειρο, ενώ δεν έλειπε ορισμένες φορές και η προσπάθεια υποβάθμισης της σπουδαιότητας του διπλωματικού έργου του Βενιζέλου για την ανακατάληψη της εν λόγω περιοχής. Συγκεκριμένα, το *Εμπρός* ενώ επισήμαινε σε πρώτη φάση την αναγκαιότητα της μετάβασης ελληνικών δυνάμεων στη Βόρειο Ήπειρο λόγω της έκρυθμης κατάστασης στην Αλβανία και της εύλογης αδυναμίας της αυτόνομης διοίκησης της Ηπείρου να εγγυηθεί την ασφάλεια συλλήβδην των κατοίκων της, καθώς όπως υποστήριζε «θα επιχύση βάλαμον παρηγορίας εις την ψυχήν όλων εκείνων οίτινες ηναγκάσθησαν να εγκαταλείψουν όπισθεν αυτού τας εστίας των»³⁶, από την άλλη δεν έκρυβε την επιφύλαξή του για την τελεσφόρηση του εγχειρήματος αυτού σε σχέση με την προσπάθεια για την οριστική επίλυση του ζητήματος. Έχοντας μάλιστα νωπές τις μνήμες από την προ ενός έτους αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων από την περιοχή, η εφημερίδα εξέφραζε την αγωνία της για την τύχη των Βορειοηπειρωτών, υπογραμμίζοντας ταυτόχρονα την ηθική υποχρέωση της ελληνικής κυβέρνησης να πετύχει την οριστική απελευθέ-

35. *Έθνος*, «Η ανακατάληψις», 14 Οκτωβρίου 1914.

36. *Εμπρός*, «Η ανακατάληψις της Βορείου Ηπείρου», 14 Οκτωβρίου 1914.

ρωση της Βορείου Ηπείρου, αλλά και την ευθύνη της στο ενδεχόμενο μιας εκ νέου εγκατάλειψης του πληθυσμού της: «Επιτρέπεται λοιπόν εισελθόν διά δευτέραν φοράν ο ελληνικός στρατός εις την Βόρειον Ήπειρον να εγκαταλείψη και πάλιν αυτήν; Ο πρώτος πειραματισμός απέδειξεν ότι ούτε η Αλβανία είναι ικανή να αυτοδιοικηθή, αλλ' ούτε οι Ηπειρώται εμπορούν να ανεχθούν τον ζυγόν της. Και η κοινή γνώμη εν Ελλάδι είναι ολοψύχως σύμφωνος κατά τούτο προς τας ευθαρσείς δηλώσεις του κ. Ζωγράφου θεωρούντος τελειωτικήν την απελευθέρωσιν της Βορείου Ηπείρου³⁷. Θα ήτο τρομερόν πράγματι διά τους τόσον σκληρώς δοκιμασθέντας πληθυσμούς να παίξει η Ελλάς με την τύχην της, να υψώνη μεταξύ αυτών την κυανόλευκον, να διοική εν ενόματι του Βασιλέως των Ελλήνων και είτα να τους παραδίδη εις την Αλβανικήν θηριωδίαν εν γνώσει των συνεπειών τας οποίας θα έχη η τοιαύτη πράξις της».

Υπό το φόβο, λοιπόν, μιας δεύτερης αποχώρησης του ελληνικού στρατού από τη Β. Ήπειρο –κυρίως λόγω της επίσημης ανακοίνωσης του Βενιζέλου περί προσωρινής κατοχής αλλά και λόγω της ύπαρξης προηγουμένου– το *Εμπρός* εμφανιζόταν ιδιαίτερα συγκρατημένο και δύσπιστο ως προς την ενέργεια της ανακατάληψης, υποστηρίζοντας ότι «μόνον υπό την έννοιαν της απολύτου και ανεπιφυλάκτου και διαρκούς απολυτρώσεως των Ηπειρωτών αποδέχεται μετά χαράς την συντελεσθείσαν ανακατάληψιν»³⁸.

Ενώ, όμως, το *Εμπρός* στεκόταν επιφυλακτικά και κριτικά απέναντι στην ανακατάληψη της Βορείου Ηπείρου –κυρίως ως προς το αποτέλεσμα που θα είχε αυτή στην οριστική επίλυση του ζητήματος– η εφημερίδα *Αθήνα* εμφανιζόταν ιδιαίτερα επικριτική προς το εγχείρημα της ελληνικής κυβέρνησης. Αρχικά, σε μια προσπάθεια να υποβαθμίσει τη συμβολή του Βενιζέλου στην απόσπαση της συναίνεσης από τους Συμμάχους για την αποστολή ελληνικών δυνάμεων στη Β. Ήπειρο, δήλωνε ότι «η κατάληψις μέρους της Β.

37. Ο πρόεδρος της προσωρινής κυβέρνησης της Β. Ηπείρου Γ. Ζωγράφος σε λόγο που ακολούθησε τις δηλώσεις του Βενιζέλου, εξέφρασε την πίστη του για το οριστικό της απελευθέρωσης της Β. Ηπείρου, παρά τις όποιες υποχρεώσεις της ελληνικής κυβέρνησης προς τις Μ. Δυνάμεις: «Αλλ' η Ελληνική Κυβέρνησις αναλαβούσα υποχρεώσεις καιτοι υπό όρους, οίτινες, κατά την εμὴν κρίσιν, δεν δύνανται να πραγματοποιηθώσιν πλέον, προβλέπει τον κίνδυνον δευτέρας αποχωρήσεως. Αλλ' ημεῖς οἱ Ηπειρώται, οίτινες ουδέποτε ἀπεδέχθημεν το δίκαιον της καταδίκης, ημεῖς οίτινες εἰς ουδένα ἀνεγνωρίσαμεν το δίκαιωμα, οὔτε την δύνάμιν να ἀφαιρέσῃ ἀπὸ ημᾶς την ἐθνότητα ἢ ἐπὶ τόσους αἰῶνας διετηρήσαμεν ὑπὸ σκληρὰν δουλείαν ἢ καὶ ἐν μέσῳ βασάνων, ημεῖς στερεὰν ἔχομεν την πεποίθησιν, ὅτι δεν θα ἀναγκασθώμεν να ἀποδυσώμεν καὶ πάλιν εἰς ἀεγνωσμένον ἀγῶνα, καὶ ὅτι ἡ ἀπελευθέρωσις μας εἶναι τελειωτική». *Εμπρός*, Αθήναι, 15 Οκτωβρίου 1914.

38. *Εμπρός*, «Αἱ δηλώσεις περὶ Ηπείρου», 15 Οκτωβρίου 1914.

Ηπείρου υπό της Ελλάδος, καθ' ον εγένετο τρόπον αποτελεί ενέργειαν όντως ιδιότυπον και φαίνεται εκ πρώτης όψεως ουχί ως αυτόβουλος, αλλ' ως προϊόν ξένων υπολογισμών». Επιπλέον ο συντάκτης της, εστιάζοντας κυρίως στα σημεία των δηλώσεων του Βενιζέλου αναφορικά με τις περιοχές που επρόκειτο να καταληφθούν, καθώς και στο χαρακτήρα της ενέργειας αυτής, επέκρινε έντονα την κυβέρνηση για τη μη λήψη απόφασης για κατάληψη ολόκληρης της Βορείου Ηπείρου, αλλά και για την προσωρινότητα της κατοχής. Ανέφερε χαρακτηριστικά σε κύριο άρθρο: «Η Ελλάς χωρίσασα την Ήπειρον εις ελληνικήν τοιαύτην και δωρουμένην προς Αλβανούς, διεμοίρασε τώρα την δωρηθείσαν εις αξίαν τής προστασίας της και εις εγκαταλειμμένην ως ξένων ανθρώπων γην. Διότι η μη κατάληψις της Κορυτσάς και της Χειμάρας αποτελεί τοιαύτην αδικαιολόγητον ενέργειαν. Αλλά και η ταυτόχρονος δήλωσις της Ελληνικής κυβερνήσεως ότι περί προσωρινής ενεργείας πρόκειται είναι εκ των χονδροειδών εκείνων σφαλμάτων τα οποία μόνον γενικωτέρα περιπλοκή δύναται να επανορθώση». Σύμφωνα με την εφημερίδα, η Ελλάδα έπρεπε και μπορούσε να προβεί στην ανακατάληψη όλων των μερών της Βορείου Ηπείρου, καθώς όπως χαρακτηριστικά τόνιζε είχε ως επιχείρημα «ου μόνον την φιλανθρωπίαν και το εθνικόν καθήκον, ου μόνον την μετατροπήν της Αλβανίας εις Μουσουλμανικήν επικράτειαν διά της εκλογής του Μπουρχανεδίν, αλλά και της αναληφθείσης απέναντι του τέως ηγεμόνος Βηδ υποχρεώσεως, όπως επαναδώση αυτώ την Αλβανίαν ως της επεκυρώθη δι' αυτών τούτων των συνθηκών περί ων ομιλεί η Ιταλία και εφ' ων αι δηλώσεις της Ελλάδος»³⁹.

Παράλληλα, όμως, με «την ατελείαν εν τη καταλήψει ολοκλήρου της Β. Ηπείρου», η *Αθήναι* μεμόταν την κυβέρνηση του Βενιζέλου και για έναν επιπλέον λόγο: θεωρούσε ότι η απόφαση για την ανακατάληψη της Βορείου Ηπείρου με τον τρόπο και τους όρους που λήφθηκε από τους Συμμάχους εξυπηρετούσε περισσότερο την Ιταλία, η οποία, επιζητώντας μετά την έναρξη του πολέμου την κατοχή τμήματος της Αλβανίας, χρησιμοποίησε ως γέφυρα την ενέργεια της Ελλάδας, προκειμένου να πετύχει και αυτή την κατάληψη της Αυλώνας με τρόπο που δεν θα προκαλούσε την αντίδραση της Αυστρίας. Συνεπώς –κατά την εφημερίδα πάντα– «η Ιταλία έπαιξεν υπέροχον διπλωματικόν παιχνίδιον και έρριψεν εις την παγίδα την Ελλάδα, ήτις ταυτοχρόνως εγένετο ακούσιον όργανον των βλέψεων της Τριπλής

39. Προς επίρρωση μάλιστα της επιχειρηματολογίας της, η *Αθήναι* επικαλούνταν και τις δηλώσεις των Γάλλων, οι οποίοι, μετά την έκρηξη του πολέμου και την αποχώρηση του Βιντ από την Αλβανία, έσπευσαν να χαρακτηρίσουν άκυρες όλες τις περί της Αλβανίας ευρωπαϊκές αποφάσεις. *Αθήναι*, 14 Οκτωβρίου 1914.

Συνενοήσεως όπως η Ιταλία διά τοιαύτης εμπλοκής εις συμφέροντα θίγοντα κυρίως την Αυστριαν αναγκασθή να εξέλθη της ουδετερότητος». Η Ελλάδα, τόνιζε καταλήγοντας, «ειργάσθη νυν διά λογαριασμόν τρίτων και πάλιν. Ας ελπίσωμεν ότι θα εργασθή και δι' εαυτήν, διότι καιρός υπάρχει ακόμη»⁴⁰.

Στο ίδιο πλαίσιο των έντονων επικρίσεων κινούνταν από την πλευρά του και το *Σκριπ*. Αναπαράγοντας μέρος του ανακοινωθέντος του Βενιζέλου για την κατάληψη της Βορείου Ηπείρου, έκανε λόγο για «νέα διπλωματική ήττα της Κυβερνήσεως, ήτις δεν θα βραδύνη να αποκαλυφθή». Ακόμη η εφημερίδα, αναφερόμενη στην έγκριση των Δυνάμεων για την αποστολή ελληνικού στρατού στη Βόρειο Ήπειρο, ασκούσε δριμεία κριτική στην κυβέρνηση και τα δημοσιογραφικά όργανά της για την εκδήλωση υπέρμετρα φιλοανταντικών συναισθημάτων, καθώς θεωρούσε ότι η «αυτόκλητος» και «πομπώδης» εκστρατεία υπέρ της Αντάντ «αντί να ελκύσουν το υπέρ της Ελλάδος ενδιαφέρον των Δυνάμεων της Τριπλής Συνενοήσεως, ενέτειναν την αδιαφορίαν αυτών και εξησφάλισαν την υποστήριξιν των Ιταλικών αξιώσεων εναντίον Ελληνικών συμφερόντων. Ούτως ολόκληρος σχεδόν η Αλβανική χώρα συναινουσών των Δυνάμεων της Τριπλής Συνενοήσεως καταλαμβάνεται υπό της Ιταλίας, απομένουν δε εις την Ελλάδα μόνον –προσωρινώς και ταύτα– το Αργυρόκαστρον και η Πρεμετή! ...Ιδού το νέον κατόρθωμα της Ελληνικής διπλωματίας, αντάξιον των προηγούμενων διαφνών της» σχολίαζε ειρωνικά ο συντάκτης της⁴¹.

Πρέπει βέβαια να επισημανθεί ότι όλες οι παραπάνω επικρίσεις και μομφές των αντιβενιζελικών εφημερίδων προς την κυβέρνηση δεν πέρασαν απαρατήρητες από τον φιλοκυβερνητικό Τύπο. Αντιθέτως, άμεση και οξυτάτη ήταν η αντίδραση εκπροσώπων του όπως η *Πατρίς*, η οποία καυτηρίασε τον αντιβενιζελικό Τύπο για τη στάση που επέδειξε απέναντι στην αναγγελία της απόφασης για την κατάληψη της Β. Ηπείρου, ενώ επιχείρησε να απαντήσει με απόλυτο και αυστηρό ύφος στις κατηγορίες περί περιορισμένης προέλασης και ανακατάληψης των βορειοηπειρωτικών εδαφών: «Προς αποφυγήν παντός άλλου σχολίου, το οποίον η βδελυρά κακοπιστία του αντιπολιτευομένου Τύπου ήθελεν αποπειραθή να φέρη προς δηλητηριασμόν ή και μετριασμόν της χαράς του Ελληνικού λαού διά την προέλασιν του Ελληνικού στρατού εις την Βόρειον Ήπειρον, σημειούμεν επί του παρόντος μόνον τούτο, ότι ο Ελληνικός στρατός προήλασε προς ανακατάληψιν ολοκλήρου

40. *Αθήναι*, «Η ενέργεια διά την Ήπειρον», 15 Οκτωβρίου 1914.

41. *Σκριπ*, «Η νέα φάσις του Ηπειρωτικού Ζητήματος», 14 Οκτωβρίου 1914.

του τμήματος της Βορείου Ηπείρου, ως αυτή είχε καταληφθή και προ της εκκενώσεως»⁴².

Πέρα, όμως, από την ανακοίνωση της απόφασης του Βενιζέλου για την προέλαση του ελληνικού στρατού στη Βόρειο Ήπειρο, εξίσου μεγάλο ήταν το ενδιαφέρον του Τύπου για τη συγκατάθεση των ευρωπαϊκών Δυνάμεων στην ελληνική κατοχή της. Για τον βενιζελικό Τύπο ιδιαίτερα, η αποδοχή του εγχειρήματος της ελληνικής κυβέρνησης συνιστούσε υψίστης σημασίας γεγονός τόσο για την εξέλιξη και επίλυση του Βορειοηπειρωτικού Ζητήματος όσο και για τη γενικότερη θέση της Ελλάδας στο διεθνές μεταβαλλόμενο σύστημα της εποχής. Ειδικότερα η *Πατρίς*, εστιάζοντας κυρίως στα εξωτερικά οφέλη της χώρας, ερμήνευε τη συναίνεση των ισχυρών της γης ως ένδειξη εκτίμησης και σεβασμού προς την Ελλάδα, η οποία από κράτος ανυποληψίας και αφερεγγυότητας καθίστατο πλέον χώρα εταίρων και φίλων με διεθνές κύρος και αναγνώριση. Ανέφερε χαρακτηριστικά σε κύριο άρθρο της: «Το ότι εις την προέλασιν του Ελληνικού στρατού καθ' όλην την Βόρειον Ήπειρον επηκολούθησε ταχεία η συγκατάθεσις απασών των Μεγάλων Δυνάμεων είναι γεγονός βαρυσήμαντον διά την Ελλάδα. Έρχεται ν' αποδείξη εν πρώτοις την ηθικήν περιωπήν και την υπόληψιν εις την οποίαν ίσταται από διεθνούς απόψεως σήμερον η Ελλάς, η προ ολίγου ακόμη χρόνου ανυπόληπτος εις την συνείδησιν του έξω κόσμου, η αείποτε δυσπιστίας διεγείρουσα και τους κεραυνούς της Ευρώπης προκαλούσα. Το κεφάλαιον τούτο είναι μέγα και πολύτιμον διά την περαιτέρω σταδιοδρομίαν του Κράτους ημών, το οποίον απέκτησε όχι μόνον συμμάχους και φίλους, αλλά και προστάτας μεγάλους και ισχυρούς».

Για την εφημερίδα, η συναινετική στάση των ευρωπαϊκών Δυνάμεων στο θέμα της Βορείου Ηπείρου δεν προήλθε από την άσκηση πιέσεων ή αντιδράσεων προς τους τελευταίους, αλλά ήταν απόρροια της διπλωματικής ικανότητας του Βενιζέλου και κυρίως της πολιτικής της «περισκέψεως» και «ειλικρίνειας» που υιοθέτησε η κυβέρνησή του απέναντι εκείνων «εις χείρας των οποίων ευρίσκονται αι τύχαι των μικρών». Έτσι, όταν κατά την *Πατρίδα* οι Δυνάμεις «ηδίκησαν καταφώρας την Ελλάδα διά του ακρωτηριασμού της Βορείου Ηπείρου... εις το αδίκημα εκείνο δεν αντετάχθη η παραφροσύνη, την οποίαν συνεβούλευον εντεύθεν οι μανιακοί υπερπατριώται», αλλά η ψυχραιμία και η σύνεση. Η υπεύθυνη πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης ήταν αυτή που πολύ σύντομα οδήγησε τους ισχυρούς της γης στην παραδοχή του σφάλματός τους και στην ανταμοιβή της χώρας μέσω της έγκρισής τους «εν

42. *Πατρίς*, 15 Οκτωβρίου 1914.

τη χρήση των δικαιωμάτων αυτής επί της Βορείου Ηπείρου». «Τους καρπούς της τοιαύτης περιεσκεμμένης πολιτικής βλέπει σήμερα η Ελλάς, και μόνον τα μικρά παιδιά δεν δύνανται ίσως να διακρίνουν μεταξύ της τοιαύτης πολιτικής, ην ήσκησεν ο κ. Βενιζέλος και της πολιτικής την οποίαν συνεβούλευον οι ανεύθυνοι ταρταρίνοι» σχολίαζε –αφήνοντας ευθείες αιχμές προς τα αντιπολιτευόμενα μέσα– ο συντάκτης της εφημερίδας⁴³.

Στο ίδιο κλίμα με την *Πατρίδα* κινούνταν και το *Έθνος*, το οποίο αντιλαμβάνοταν και αυτό ως ιδιαίτερα σημαντική την έγκριση των Δυνάμεων για την προέλαση του ελληνικού στρατού στη Βόρειο Ήπειρο, καθώς θεωρούσε ότι αυτή αποτελούσε έμπρακτη απόδειξη της εμπιστοσύνης και του σεβασμού που έχαιρε η χώρα διεθνώς, ενώ έθετε τις βάσεις για μια ευνοϊκή προς την Ελλάδα διευθέτηση του ηπειρωτικού προβλήματος. Πέραν, όμως, των ανωτέρω, η εφημερίδα εκτιμούσε ότι η επίσημη αναγνώριση της ελληνικής ενέργειας από τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις θα εμπόδιζε τις αντιδράσεις των άλλων βαλκανικών κρατών και κυρίως θα λειτουργούσε ως προστατευτική ασπίδα στην πιθανότητα εξεγέρσεων ορισμένων εξ αυτών κατά της Ελλάδας. Ως προς τη σπουδαιότητα της συγκατάθεσης των Δυνάμεων επισήμαινε ο συντάκτης της: «Αφ' ενός μεν καταδεικνύεται η μεγάλη εκτίμησις, ης απολαύει νυν εν τω διεθνεί κόσμω η Ελλάς... Αλλά συγχρόνως η κοινή από την Ευρώπην αναγνώρισις της Ελληνικής ενεργείας παρακαλύει την επί τω γεγονότι διαταραχήν των άλλων Βαλκανικών Κρατών και μειοί πάντως τας πιθανότητας εξεγέρσεως τούτων κατά της Ελλάδος...».

Επιπλέον η εφημερίδα, αναφερόμενη στους παράγοντες που συντέλεσαν στην απόσπαση της συναίνεσης από τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις, δεν παρέλειψε να εξάρει και αυτή τον Βενιζέλο υποστηρίζοντας ότι η «σώφρων» και «μεμετρημένη» πολιτική της κυβέρνησής του οδήγησε τη χώρα στη μεγάλη αυτή διπλωματική επιτυχία. Μια πολιτική, η οποία κατά το *Έθνος* δεν εδραζόταν σε ενστικτώδεις και άφρονες αντιδράσεις, αλλά στο σεβασμό και την τήρηση των διεθνών συνθηκών και στην προσπάθεια καλλιέργειας σχέσεων εμπιστοσύνης και συνεργασίας με τις Δυνάμεις. «Αυτή είναι η σώζουσα πολιτική» τόνιζε σε άρθρο της. «Η πολιτική η οδηγούσα εις μεγάλας, αλλά και αναιμάκτους επιτυχίας»⁴⁴.

Η *Εστία* με τη σειρά της, δίνοντας έμφαση κυρίως στη σημασία που είχε για τη Βόρειο Ήπειρο η αποδοχή του μέτρου της ελληνικής κυβέρνησης από τις Δυνάμεις, επισήμαινε ότι αυτή συνεπαγόταν την άμεση και απρόσκοπτη κατάληψη της περιοχής από τις ελληνικές δυνάμεις, την εξασφάλιση της

43. *Πατρίς*, «Η συγκατάθεσις των Μ. Δυνάμεων», 16 Οκτωβρίου 1914.

44. *Έθνος*, «Η συγκατάθεσις των Δυνάμεων», 16 Οκτωβρίου 1914.

ελευθερίας των κατοίκων της, καθώς και τη διεθνή αναγνώριση του δικαιώματος κατοχής της από τις ελληνικές αρχές, «διά την άρσιν του οποίου θα εχρειάζετο εξ ίσου ομόφωνος αντίθετος απόφασις, η οποία ελάχιστα θεωρείται πιθανή και μετά την αποκατάστασιν ακόμη της ειρήνης εν Ευρώπη»⁴⁵.

Σε αντιδιαστολή με τις βενιζελικές εφημερίδες που έδιναν μεγάλη διάσταση στο θέμα της συγκατάθεσης των Δυνάμεων, υπογραμμίζοντας ιδιαίτερα τα ποικίλα οφέλη που θα αποκόμιζε από αυτήν η Ελλάδα, ο αντιβενιζελικός Τύπος περιοριζόταν σε απλές αναφορές, ενώ όσοι από τους εκπροσώπους του επιχειρούσαν να εκφέρουν αξιολογικές κρίσεις και σχόλια για το συγκεκριμένο θέμα, αυτές επικεντρώνονταν κυρίως στη στάση που τηρούσαν οι Κεντρικές Δυνάμεις. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η *Αθήναι* η οποία, στην προσπάθειά της να προβάλλει τη σπουδαιότητα της συναίνεσης των Κεντρικών Δυνάμεων, υποστήριζε για ευνόητους λόγους ότι η απάντηση της Γερμανίας και της Αυστρίας διέφερε από αυτές των υπόλοιπων Δυνάμεων, καθώς εκτός από την ευμενή αναγνώριση της ενέργειας της Ελλάδας αναφορικά με την κατάληψη της Β. Ηπείρου, οι τελευταίες επέτρεπαν στην ελληνική κυβέρνηση την επέκταση της κατοχής για λόγους τάξεως και ασφάλειας και σε διαμερίσματα που δεν προέβλεπε η διακοίνωση του Έλληνα πρωθυπουργού. Μάλιστα, κατά την ίδια εφημερίδα, η προτρεπτική αυτή στάση τους έδωσε το ελεύθερο στην κυβέρνηση να διατάξει πολύ σύντομα την κατάληψη της Κορυτσάς και της Χειμάρρας: «Η Γερμανική Κυβέρνησις και μετ' αυτής η Αυστριακή έσπευσαν να απαντήσωσι πρώτον εις την διακοίνωσιν της Ελληνικής Κυβερνήσεως, ότι ου μόνον εγκρίνουσι την ενέργειαν ταύτην αλλά συγχρόνως μετά τας γενομένας μάλιστα υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως δηλώσεις δεν θα έβλεπον δυσαρέστως επεκτεινομένην την ελληνικήν κατοχήν και προς διαμερίσματα άλλα, εις τα οποία θα ηδύνατο να υπάρξη κίνδυνός τις εξ επιδρομής ατάκτων [...]. Συνεπεία τούτου η Ελληνική Κυβέρνησις έσπευσε χθες να διατάξη και την κατάληψιν της Κορυτσάς και της Χειμάρρας υπό του Ελληνικού στρατού»⁴⁶.

45. *Εστία*, 15 Οκτωβρίου 1914.

46. *Αθήναι*, 15 Οκτωβρίου 1914. Αξίζει να επισημανθεί πάντως ότι στους ισχυρισμούς αυτούς άμεση ήταν η προσπάθεια διάμευσης από τους εκπροσώπους του βενιζελικού Τύπου: «*Εννοείται ότι δεν υπάρχει καμμία ακρίβεια εις την πληροφορίαν, ότι η ελληνική κυβέρνησις προέβη εις την επέκτασιν της στρατιωτικής κατοχής μέχρι Κορυτσάς κατόπιν σχετικών ιδιαίτερων ενθαρρύνσεων εκ μέρους οιασδήποτε των Μ. Δυνάμεων [...]. Της Χειμάρρας η κατοχή φαίνεται ότι συνετελέσθη ταυτοχρόνως με την προέλασιν του στρατού εις τας περι-*

Εκτός, όμως, από τον τρόπο προσέγγισης και ανάδειξης της συναίνεσης των Δυνάμεων, διαφοροποίηση υπήρχε από τις αντιβενιζελικές εφημερίδες και στη στάση τους έναντι των εμπλεκόμενων προσώπων από ελληνικής πλευράς. Ενώ, δηλαδή, ο φιλοκυβερνητικός Τύπος απέδιδε την αποδοχή της κατάληψης της Β. Ηπείρου στον Βενιζέλο και την πολιτική του, ο αντιβενιζελικός θεωρούσε ότι τα εύσημα ανήκαν κατά κύριο λόγο στο λαό της Βορείου Ηπείρου και στον πρόεδρό της Ζωγράφο, οι οποίοι με τους αγώνες τους κατάφεραν να κερδίσουν και να διατηρήσουν την αυτονομία τους⁴⁷: «ταύτης δε συνέπεια είναι και η σημερινή θέσις της Ελλάδος, ώστε να δύναται να προελαύνη και να καταλαμβάνη όσα ακριβώς μέρη εχάραξεν αυτόνομα η απόφασις των Ηπειρωτών να ακολουθήσωσι 'την παραφροσύνην' του κ. Γ. Ζωγράφου, ως την εχαρακτήρισεν ο κ. Ε. Βενιζέλος αντί της φρονήσεως ην επεδίωκε κατά τον γνωστόν επαίσχυντον τρόπον η κυβέρνησις και τα δημοσιογραφικά όργανά της»⁴⁸.

Χαρακτηριστικό είναι ότι και στην περίπτωση αυτή, η προσπάθεια χρίσης του Ζωγράφου από τα αντιβενιζελικά φύλλα ως πρωτεργάτη της ανακατάληψης της Βορείου Ηπείρου δεν άργησε να προκαλέσει την οξεία αντίδραση του φιλοκυβερνητικού Τύπου. Η *Πατρίς* συγκεκριμένα, αφού εξέφρασε την «αηδίαν διά πράγματα τινά, ή μάλλον διά πρόσωπα τινά, τα οποία φέρονται ως οι ήρωες της απελευθερώσεως της Β. Ηπείρου», καταφέρθηκε με σκληρή γλώσσα εναντίον των αντιβενιζελικών εφημερίδων μέμφοντάς τες για την εθελουφλία τους απέναντι στην επιτυχία της πολιτικής του Βενιζέλου και την παραγνώριση των ουσιαστικών παραγόντων που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την κατάληψη της Βορείου Ηπείρου από τον ελληνικό στρατό: «Εάν η μοχθηρία και η ανανδρία δεν επιτρέπουν εις τους εκ πολιτικού πάθους τυφλούς να ιδούν επί του προκειμένου το μεγαλουργημα τούτο της πολιτικής υπομονής και της πολιτικής περινοίας του κυβερνώντος σήμερον την Ελλάδα, τουλάχιστον ας μη ανοητάνουν μέχρι του βαθμού, ώστε να νομίζουν ότι άνευ της υπολήψεως, ης απολαύει η Ελλάς, και της στρατιωτικής δυνάμεως, ην αύτη παρουσιάζει, θα ήτο ποτέ δυνατόν δι' οιοδήποτε άλλου προσώπου ή πράγματος να διακατέχη σήμερον την Β. Ήπειρον, τη εγκρίσει απασών των Μεγάλων Δυνάμεων ο ελ-

φερείας *Αργυροκάστρου και Πρεμετής*». *Εστία*, 15 Οκτωβρίου 1914, *Πατρίς*, 19 Οκτωβρίου 1914.

47. *Αθήνα, Σκριπ*, 16 Οκτωβρίου 1914.

48. *Αθήνα*, 16 Οκτωβρίου 1914.

ληνικός στρατός. Αυτή είναι η αλήθεια, ενώ όλα τα άλλα είναι ταρταρινισμοί ανάξιοι σοβαρών ανθρώπων»⁴⁹.

Ένα άλλο σημείο στο οποίο ο ελληνικός –βενιζελικός κυρίως– Τύπος επικέντρωσε το ενδιαφέρον του ήταν η στάση που τήρησε ο ευρωπαϊκός Τύπος απέναντι στην κατάληψη της Βορείου Ηπείρου από τον ελληνικό στρατό. Οι βενιζελικές εφημερίδες, πέραν της ανάδειξης της αποδοχής του εγχειρήματος της κυβέρνησης από τις Δυνάμεις, προέβαλαν και την απήχηση που είχε η ελληνική ενέργεια στα ευρωπαϊκά δημοσιογραφικά μέσα της εποχής. Φιλοξενώντας άρθρα ξένων εφημερίδων και παραθέτοντας δημοσιεύματα ανταποκριτών τους, υπογράμμιζαν με έντονο τρόπο τα ευμενή σχόλια που εξέφραζε η ευρωπαϊκή κοινή γνώμη για την κατοχή της Βορείου Ηπείρου. Ενδεικτικά η *Εστία*, επικεντρώνοντας στον αντίκτυπο που είχε η ανακατάληψη της Β. Ηπείρου στο εσωτερικό της Αγγλίας, ανέφερε μεταξύ άλλων ότι «υπέρ των Ηπειρωτών εδημιουργήθη εν Αγγλία ισχυρότατον ρεύμα, τη κοινή Αγγλική Γνώμη αναγνωρίζουσα το απόλυτον αυτών δίκαιον όπως απελευθερωθώσι, κατόπιν τόσων θυσιών και τόσων αγώνων»⁵⁰. Η *Πατρίς* από την πλευρά της αναφερόμενη γενικότερα στη διεθνή κοινή γνώμη επισήμαινε ότι «η είδησις της προελάσεως του Ελληνικού στρατού επροξένησεν ευάρεστον εντύπωσιν, διότι επιτέλους τίθεται τέρμα εις μιαν κατάστασιν αφόρητον και εις άκρον επαναστατικήν». Παράλληλα, ο συντάκτης της εμφάνιζε τα μεγαλύτερα ευρωπαϊκά έντυπα μέσα «να πλέκουν το εγκώμιον της Ελλάδος, του στρατού και των κατοίκων... και να βεβαιούν ότι ο χαρακτήρ της προσωρινότητος είναι εντελώς τυπικός και άνευ σημασίας». Η ίδια εφημερίδα λίγες ημέρες αργότερα, σχολιάζοντας με έκδηλη ικανοποίηση τις θετικές κρίσεις των Ευρωπαίων, έκανε λόγο για δικαίωση της πολιτικής του Βενιζέλου και ηθική νίκη έναντι των ανθρώπων των καφενείων, οι οποίοι είχαν καταδικάσει το εθνικό έργο της κυβέρνησης⁵¹.

Βλέποντας κανείς την προσπάθεια προβολής από τον βενιζελικό Τύπο των ξένων δημοσιευμάτων που διέκειντο ευνοϊκά απέναντι στην ελληνική κατοχή της Βορείου Ηπείρου, αντιλαμβάνεται ότι αυτή εμφορούνταν από συγκεκριμένα κίνητρα και σκοπιμότητες. Τα δημοσιογραφικά όργανα της κυβέρνησης επιδίωκαν με τον τρόπο αυτό να δείξουν ότι η κατάληψη της Β. Ηπείρου, εκτός από την επίσημη συγκατάθεση των Δυνάμεων, έχαιρε και της άτυπης αποδοχής από την πλειονότητα της διεθνούς κοινής γνώμης, επιτυγχάνοντας έτσι ένα είδος ηθικής αναγνώρισης των ελληνικών δικαίων

49. *Πατρίς*, 19 Οκτωβρίου 1914.

50. *Εστία*, 16 Οκτωβρίου 1914.

51. *Πατρίς*, 16 Οκτωβρίου 1914.

στη Βόρειο Ήπειρο. Παράλληλα, σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης, η επιδοκιμασία του ελληνικού μέτρου στην εν λόγω περιοχή από τα διεθνή μέσα σήμαινε για τις φιλοκυβερνητικές εφημερίδες και μια έμμεση αναγνώριση της κυβερνητικής πολιτικής από τον ευρωπαϊκό κόσμο ως της μόνης υπεύθυνης και συνετής πολιτικής που οδηγούσε τη χώρα σε μεγάλες επιτυχίες.

Συγχρόνως όμως με τη στάση της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης, ιδιαίτερη έμφαση δινόταν από τις βενιζελικές εφημερίδες και στην αντιμετώπιση που είχε η ελληνική κατοχή της Βορείου Ηπείρου από τον ιταλικό Τύπο. Λόγω της ύπαρξης του δεδομένου ενδιαφέροντος της Ιταλίας για την Αλβανία και της ιδιαιτερότητας των σχέσεων της τελευταίας με την Ελλάδα, ως συνέπεια των αντικρουόμενων συμφερόντων τους στον αλβανικό –και όχι μόνο– χώρο, ο φιλοκυβερνητικός Τύπος προσέδιδε μεγάλη βαρύτητα στα σχόλια της ιταλικής κοινής γνώμης για το ελληνικό μέτρο. Έτσι, όταν οι πρώτες ουδέτερες έως θετικές κρίσεις από την πλευρά των Ιταλών άρχιζαν να καταφθάνουν μέσω τηλεγραφημάτων στα γραφεία των αθηναϊκών εφημερίδων, τα βενιζελικά μέσα φρόντιζαν αμέσως να τις δημοσιεύουν, κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στα ευμενή σχόλια. Η *Πατρίς* τόνιζε χαρακτηριστικά σε άρθρο της: «Όλαι αι εφημερίδες της πρωίας σχολιάζουσιν ευμενώς τα ληφθέντα εν γένει διά την Ήπειρον μέτρα, άνευ εξαιρέσεως και εκείνων των εφημερίδων, αίτινες δεν εμπνέονται υπό της Ιταλικής Κυβερνήσεως και αντιπολιτεύονται αυτήν»⁵². Η *Εστία* με τη σειρά της, αναφερόμενη στην αντίδραση της ιταλικής κοινής γνώμης απέναντι στην απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να προβεί στην κατάληψη της Β. Ηπείρου, επισήμαινε: «Η Ελληνική κατοχή εν Ηπείρω δεν κρίνεται ως αντιτιθεμένη προς τα ιταλικά συμφέροντα και τονίζονται υπό των Ιταλικών εφημερίδων ότι ο κ. Βενιζέλος εξέλεξε δεξιότατα την κατάλληλον στιγμήν προς δράσιν»⁵³.

Για τους εκπροσώπους του βενιζελικού Τύπου, η φιλικά διακείμενη προς την ελληνική ενέργεια στάση των ιταλικών εφημερίδων δεν ήταν απλώς μια τυπική εκδήλωση συναίνεσης προς την ελληνική πλευρά, αλλά συνιστούσε ένα είδος αναγνώρισης της ελληνικής κατοχής της Βορείου Ηπείρου. Μια αναγνώριση, η οποία έτυχε ιδιαίτερης υποδοχής και εκτίμησης από τα φιλοκυβερνητικά μέσα, καθώς τα τελευταία, μαζί με τη φανερό ικανοποίησή τους, εξέφραζαν εν είδει ευχαριστιών ευμενή σχόλια προς την ιταλική κοινή γνώμη. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα τέτοιας συμπεριφοράς αποτελεί η *Πατρίς*, η οποία εις ανταπόδοση της ευνοϊκής γλώσσας, «την οποίαν ετήρησεν ο Ιταλικός Τύπος περί Ελλάδος επ' ευκαιρία της προελάσεως του

52. *Ο.π.*

53. *Εστία*, 17 Οκτωβρίου 1914.

Ελληνικού στρατού εις την Βόρειον Ήπειρον», επιδόθηκε στην καλλιέργεια ενός φιλοϊταλικού κλίματος μέσω της εκδήλωσης υπέρμετρων φιλοφρονησεων και εγκωμιαστικών σχολίων προς τον ιταλικό λαό. Σε ειδικό άρθρο της, συγκεκριμένα, εξέφραζε τα «ειλικρινή αισθήματα αγάπης προς τον ιταλικόν λαόν, τον οποίον φύσει και θέσει εθεώρει και απεκάλει αδελφόν», ενώ παράλληλα τόνιζε τις βαθιές ρίζες φιλίας που συνέδεαν παραδοσιακά τις δυο χώρες. Αναφερόμενη δε στην αντιδικία των δύο κρατών για το ζήτημα του διακανονισμού των συνόρων της Αλβανίας κατά το παρελθόν έτος, η ίδια τη χαρακτήριζε ως «παρεξήγησις» η οποία, αν και πίκρανε προς στιγμή τους Έλληνες, δεν πρόλαβε να προξενήσει εχθρικά αισθήματα κατά των Ιταλών, καθώς η συγκατάνευση των Δυνάμεων και της ιταλικής κυβέρνησης στην κατάληψη της Βορείου Ηπείρου από τις ελληνικές δυνάμεις λίγους μήνες αργότερα αποκατέστησε το «δίκαιον» και επανέφερε ξανά στις καρδιές των Ελλήνων τα αδελφικά αισθήματα προς το ιταλικό έθνος⁵⁴.

Αξιοσημείωτο είναι ότι η *Πατρίς* αντιλαμβάνοταν τη συναινετική αυτή στάση της Ιταλίας απέναντι στην ελληνική ενέργεια ως ένδειξη ελληνοϊταλικής προσέγγισης και μιας πιθανής μεταβολής της ιταλικής πολιτικής προς την Ελλάδα. Μια μεταβολή την οποία η ίδια προσδιόριζε χρονικά στην έναρξη του πολέμου, όταν η Ιταλία, αρνούμενη να προσχωρήσει στο στρατόπεδο της Τριπλής Συμμαχίας ως όφειλε, έστρεψε το ενδιαφέρον της προς τις Δυνάμεις της Συνεννόησης, με αποτέλεσμα «μοιραίως η πολιτική της να συναντηθή με την ελληνικήν». Προς επίρρωση της άποψης περί ανάπτυξης στενότερων ελληνοϊταλικών σχέσεων η *Πατρίς*, πέρα από την προβολή της ευνοϊκής διάθεσης του ιταλικού Τύπου, επικαλούνταν και τη στάση που τήρησε η πολιτική ηγεσία της γείτονος χώρας. Ο σχεδόν ατάραχος και ψυχραιμος τρόπος με τον οποίο οι πολιτικοί κύκλοι της Ιταλίας υποδέχθηκαν την προέλαση του ελληνικού στρατού στη Βόρειο Ήπειρο υποδήλωνε σύμφωνα με την εφημερίδα την ύπαρξη συμφωνίας ανάμεσα στα δυο κράτη, οι κυβερνήσεις των οποίων προσέβλεπαν στην εξασφάλιση μιας θέσης στην Αλβανία και ενδεχομένως στη δυνατότητα ευρύτερης συνεργασίας σε θέματα της Βαλκανικής και της Μεσογείου⁵⁵.

Την ίδια άποψη με την *Πατρίδα* εξέφραζαν σημειωτέον και ορισμένοι εκπρόσωποι του αντιβενιζελικού Τύπου. Το *Εμπρός*, βασικό μέσο κυρίως στις κοινές δηλώσεις Ελλήνων και Ιταλών αξιωματούχων για την κατάληψη της Β. Ηπείρου και την κατοχή της Αυλώνας από τον ελληνικό και τον ιταλικό στρατό αντίστοιχα, έκανε λόγο για εξαιρετικές σχέσεις των δύο κρα-

54. *Πατρίς*, «Η στάσις της Ιταλίας», 17 Οκτωβρίου 1914.

55. *Ο.π.*, 19 Οκτωβρίου 1914.

τών τη στιγμή εκείνη και ταύτιση της πολιτικής τους σε σχέση με την Αλβανία⁵⁶. Αν και ο συντάκτης του δεν απέκλειε ακόμη και την ύπαρξη συμφωνίας μεταξύ τους για το Ηπειρωτικό Ζήτημα, εντούτοις διαχώριζε το χαρακτήρα και τη σημασία που είχε για τις δυο χώρες η παρουσία των δυνάμεών τους στη νότια Αλβανία, υποστηρίζοντας ότι η Ιταλία δεν είχε τα ίδια δικαιώματα στη Β. Ήπειρο με την Ελλάδα ούτε μπορούσε να παραλληλισθεί η κατοχή της Αυλώνας από τους Ιταλούς με την κατάληψη της Βορείου Ηπείρου από τον ελληνικό στρατό· και αυτό διότι στην πρώτη περίπτωση αφορούσε κυρίως αστυνομική εποπτεία επί των λιμένων και της ενδοχώρας της Αυλώνας, η οποία αποτελούσε «διά τους εν Βιέννη παράβασιν κοινής συμφωνίας μετά της Αυστρίας», ενώ στη δεύτερη επρόκειτο για ανακατάληψη περιοχών με ελληνικό πληθυσμό με σκοπό την προστασία του από βίαιες επιδρομές ατάκτων και τη διασφάλιση ομαλών συνθηκών για τη διαβίωσή του⁵⁷.

Αν, όμως, για την είδηση της κατάληψης της Βορείου Ηπείρου από τον ελληνικό στρατό, τη συγκατάθεση των Δυνάμεων και τη στάση του ευρωπαϊκού και ιταλικού Τύπου οι εφημερίδες αφιέρωναν πλούσια αρθρογραφία, για την προέλαση αυτή καθ' αυτή τα δημοσιεύματα ήταν περιορισμένα έως ανύπαρκτα. Με εξαίρεση την *Πατρίδα*, η οποία σε δημοσίευσμά της αναφέρθηκε στην άφιξη του ελληνικού στρατού στη Βόρειο Ήπειρο και κυρίως στην υποδοχή του από τους κατοίκους⁵⁸, ο υπόλοιπος Τύπος –βενιζελικός

56. Μολονότι στόχος της μελέτης δεν αποτελεί η εξακρίβωση του αληθούς ή ψευδούς των δημοσιευμάτων, είναι χρήσιμο ωστόσο στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι η παρουσίαση και ο ισχυρισμός της ύπαρξης φιλικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας από μερίδα του ελληνικού Τύπου και ιδίως του βενιζελικού δεν αντικατόπτριζαν την πραγματική εικόνα του κλίματος των ελληνοϊταλικών σχέσεων την περίοδο αυτή. Κάνοντας χρήση της γνώσης των διπλωματικών πηγών και όσων διαμείφθηκαν ανάμεσα σε Αθήνα, Λονδίνο και Ρώμη στο διάστημα πριν την επίτευξη της εν λόγω συμφωνίας, διαπιστώνει κανείς ότι οι Ιταλοί δεν έβλεπαν με ευνοϊκή διάθεση μια πιθανή παρουσία ελληνικών στρατευμάτων στην περιοχή της Β. Ηπείρου ούτε επιδίωκαν μια στενότερη συνεργασία με την Ελλάδα στο αλβανικό ζήτημα. Η συγκατάθεσή τους στην κατάληψη της Β. Ηπείρου από τις ελληνικές δυνάμεις ήταν απρόθυμη και προήλθε από την ύπαρξη ειδικών για την Ιταλία συνθηκών, αλλά και τη μεσολάβηση του υπουργού Εξωτερικών της Βρετανίας Έντουαρντ Γκρέι, ο οποίος προκειμένου να καμφθεί η αρνητικότητα των Ιταλών, εισηγήθηκε την ιταλική κατοχή της Αυλώνας. Βλ. Kondis, "The Northern Epirus", *ό.π.*, σ. 334. Leon, "Greece and the Albanian", *ό.π.*, σ. 74-79. J. Swire, *Albania: The Rise of a Kingdom*, New York 1971, σ. 243-244.

57. *Εμπρός*, «Η πολιτική της Ιταλίας και της Ελλάδος», 17 Οκτωβρίου 1914.

58. Ειδικότερα, η εφημερίδα περιέγραφε με γλαφυρό τρόπο τη συγκίνηση και τον ενθουσιασμό των απανταχού κατοίκων της Β. Ηπείρου στη θέα του ελληνικού στρατού: «[...] Ο δίκαιος Αργυροκάστρου ειδοποίησε τους κατοίκους των χωριών Αντζουρίας και Δρυϊνούπολεως περί της προελάσεως του στρατού. Οι κάτοικοι συγκεντρωθέντες εις Γεωργουτσάδες και

και αντιβενιζελικός— δεν έδωσε ιδιαίτερη σημασία στο θέμα. Αφορμή για την αναζωπύρωση του δημοσιογραφικού ενδιαφέροντος αποτέλεσε η προκήρυξη της προσωρινής κυβέρνησης της Βορείου Ηπείρου στα τέλη Οκτωβρίου του 1914. Η τελευταία, μετά την ολοκλήρωση της παράδοσης της Β. Ηπείρου στον ελληνικό στρατό, παραιτήθηκε, αφού πρώτα απηύθυνε γραπτό διάγγελμα προς τον ηπειρωτικό λαό (24 Οκτωβρίου)⁵⁹, στο οποίο αποτιμούσε τα αποτελέσματα του Ηπειρωτικού Αγώνα, ευχαριστούσε όλους όσοι συνέδραμαν στην επιτυχή κατάληξή του και μεταξύ άλλων ανήγγελλε τη λήξη του έργου της με τη μεταβίβαση της εξουσίας στη διοίκηση του ελληνικού στρατού: «Ο αγών ημών έληξε διά θριάμβου. Οι πόθοι εξεπληρώθησαν όλοι. Τας επαγγελίας μας τας ετηρήσαμεν πάσας. Δεν υπεκύψαμεν εις την άδικον καταδίκην. Δεν υπηκούσαμεν εις την εξευτελιστικήν προσταγήν. Οδυνηρά μεν υπήρξε η δοκιμασία, αλλά διά του απελευθερωτικού σας αγώνος, εβαπτίσθητε εν τω ηρωισμώ και εν τη τιμή. [...] Εν ονόματι του λαού της Βορείου Ηπείρου απευθύνομεν προς τους αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και στρατιώτας, οίτινες πανταχόθεν του Ελληνισμού έδραμον υπό την Ηπειρωτικήν σημαίαν και ηρωικώς ηγωνίσθησαν υπέρ ημών, τας ολοψύχους ευχαριστίας και την αιωνίαν ευγνωμοσύνην της απολυτρωθείσης Ηπείρου. Συν τη απελευθερωτική ανακαταλήψει της Βορείου Ηπείρου ακραδάντως πιστεύομεν ότι οριστικώς λήγει και η ημετέρα αποστολή»⁶⁰.

Η γνωστοποίηση της ανακοίνωσης της αυτόνομης κυβέρνησης από την πρώτη στιγμή κέντρισε το ενδιαφέρον του ελλαδικού Τύπου, προκαλώντας ποικίλες αντιδράσεις στις τάξεις των βενιζελικών και αντιβενιζελικών εφημερίδων. Το *Σκριπ*, δημοσιεύοντας το πλήρες κείμενο αντί κυρίου άρθρου, έσπευσε πρώτο να επιδοκιμάσει και να ταυτιστεί απόλυτα με το περιεχόμενο της προκήρυξης. Σε ειδικό άρθρο που ακολουθούσε, ο συντάκτης του με τη χρήση εγκωμιαστικών χαρακτηρισμών εξέφραζε το θαυμασμό του για το

Χάνι Μουζίνας υπεδέχθησαν αποθεωτικώς τον προελαύνοντα στρατόν. Σημαίαι Ελληνικαί εσειόντο, ζητωκραυγαί αντηχούν και δάκρυα χαράς επλήρουν τους οφθαλμούς των χωρικών [...]. Ενθουσιώδης επίσης υποδοχή εγένετο εις Αργυρόκαστρον. Τα καταστήματα και αι οικίαι ανήρτησαν Ελληνικάς σημαίας και Αυτονομακάς. Τα πλήθη εξητωκραυγάζον τον παρελαύνοντα στρατόν [...]. Αποθεωτική υπήρξεν η υποδοχή του στρατού εις Δέλβινον [...]. Κατά την δεξίωσιν εις το Διοικητήριον ζητωκραυγαί αντήχησαν υπέρ της Ελλάδος, του στρατού και της ελευθερίας. Οι κάτοικοι πανταχού πανηγυρίζουν την άφιξιν του ελληνικού στρατού». Πατρίς, 22 Οκτωβρίου 1914.

59. Ελ. Μαντά, «Η Βόρεια Ήπειρος κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ελληνική διοίκηση (Οκτώβριος 1914-Νοέμβριος 1916)», *Η Αυτονομία της Βορείου Ηπείρου 1914, ό.π.*, σ. 150.

60. *Σκριπ*, «Προς τον λαόν της Βόρειας Ηπείρου», 23 Οκτωβρίου 1914.

«ιστορικών τούτο έγγραφον», το οποίο χαρακτήριζε «μνημειώδη επίλογον της επικής τραγωδίας της Ηπείρου». Μάλιστα, σχολιάζοντας απόσπασμα του διαγγέλματος αναφορικά με τη θριαμβευτική κατάληξη του αγώνα, ο ίδιος έκανε λόγο για νίκη που «ΑΝΗΚΕΙ ΟΛΗ εις τους Ηπειρώτας και την Κυβέρνησιν των και τους προσενεγκόντας των» και όχι στην ελληνική κυβέρνηση, η οποία με την πολιτική της παρέδωσε το λαό της Β. Ηπείρου στους Τουρκαλβανούς, ούτε και σ' εκείνους, «οίτινες εν τη Ελληνική Βουλή εμυκτήριζον τον αρχηγόν της προσωρινής Ηπειρωτικής Κυβερνήσεως και εκαυτηρίαζον αυτόν διότι δεν υπήκουσεν εις τας εντολάς της Ελληνικής Κυβερνήσεως. [...] Τιμή και δόξα εις τους ήρωας του υπερτάτου πατριωτικού καθήκοντος» υπογράμμισε χαρακτηριστικά στο άρθρο του. Κατά το *Σκριπ*, το ανακοινωθέν της αυτόνομης κυβέρνησης «ρίπτει άπλετον φως επί του όλου Ηπειρωτικού αγώνος, και δεν επιτρέπει επί ουδένα να θίξη τας δάφνας, οίτινες ανήκουν εις άλλους»⁶¹.

Σε αντίθεση με το *Σκριπ*, που υποδέχθηκε με διθυραμβικά σχόλια το ανακοινωθέν της προσωρινής ηπειρωτικής κυβέρνησης προσδίδοντας του χαρακτηριστικά επικού θριάμβου για τους Ηπειρώτες, οι εκπρόσωποι του βενιζελισμού το αντιμετώπισαν με έντονη δυσφορία. Η *Πατρίς*, αν και αρχικά έδειχνε να συμμερίζεται τα μηνύματα της αυτόνομης κυβέρνησης προς τον ηπειρωτικό λαό, δεν έκρυψε την ενόχλησή της για την προσπάθεια των μελών της να οικειοποιηθούν την επιτυχία της ελληνικής κατάληψης της Βορείου Ηπείρου. Δήλωνε χαρακτηριστικά σε άρθρο της: «Οι αποχωρήσαντες και αποχαιρέτισαντες την Β. Ήπειρον ηδύνατο να είναι κάπως ειλικρινέστεροι και γενναιότεροι εις τα αισθήματά των. Προ παντός δε όφειλον να μη σφετερισθούν και εργασίαν άλλων». Εις απάντηση μάλιστα των παραπάνω ισχυρισμών της ηπειρωτικής ηγεσίας και των αντιβενιζελικών, η εφημερίδα επισήμαινε ότι το δικαίωμα προέλασης του ελληνικού στρατού στη Β. Ήπειρο ήταν έργο της ελληνικής κυβέρνησης και όχι της προσωρινής κυβέρνησης της Βορείου Ηπείρου. Το έργο της τελευταίας –κατά την ίδια εφημερίδα– σταματούσε στο πρωτόκολλο της Κέρκυρας, η υπογραφή του οποίου δεν προέβλεπε προέλαση των ελληνικών δυνάμεων, αλλά μόνο την υπό όρους παράδοση της περιοχής στο βασίλειο του Βιντ. Σχετικά με τα παραπάνω υπογράμμισε καταληκτικά η *Πατρίς*: «Αλλ' η αλήθεια είναι μία και αδιαίρετος. Επί του προκειμένου δε η αλήθεια κηρύσσει ότι άνευ της πολιτικής του κ. Βενιζέλου το έργον της Αυτονόμου Κυβερνήσεως θα ετε-

61. *Σκριπ*, «Ο Θρίαμβος», 23 Οκτωβρίου 1914.

λεύτα εις το ιστορικόν πρωτόκολλον της Κέρκυρας, και ο ελληνικός στρατός δεν θα ευρίσκετο σήμερον εις μικράν απόστασιν από του Βερατίου»⁶².

Εξετάζοντας συνολικά το γεγονός της ανακατάληψης της Βορείου Ηπείρου μέσα από τον ελληνικό Τύπο, μπορεί κανείς να εξαγάγει ορισμένα βασικά συμπεράσματα. Καταρχάς, το ενδιαφέρον των εφημερίδων για την επανάκτηση των βορειοηπειρωτικών εδαφών από τις ελληνικές δυνάμεις υπήρξε έντονο, αποτελώντας για αρκετές ημέρες κεντρικό θέμα συζήτησης στα πρωτοσέλιδά τους. Με δεδομένο ότι το ζήτημα της Βορείου Ηπείρου συνιστούσε την εποχή αυτή ένα από τα μείζονα εθνικά θέματα, η πλειοψηφία του ελλαδικού Τύπου παρακολουθούσε στενά και με μεγάλη προσοχή όλες τις σημαντικές εξελίξεις που συντελούνταν στον ευρύτερο αλβανοηπειρωτικό χώρο στις αρχές του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

Αναφορικά με την επιμέρους στάση του βενιζελικού και του αντιβενιζελικού Τύπου απέναντι στην ανακατάληψη της Βορείου Ηπείρου, καθίσταται φανερό ότι αυτή κινήθηκε σε δύο διαφορετικούς και αντίθετους άξονες. Οι βενιζελικές εφημερίδες, αποτελώντας κατ' ουσία τη δημόσια φωνή της κυβέρνησης, υποδέχθηκαν με ιδιαίτερη χαρά και ενθουσιασμό την απόφαση του πρωθυπουργού να διατάξει την προέλαση του ελληνικού στρατού στα βορειοηπειρωτικά εδάφη, θεωρώντας ότι η παρουσία του εκεί θα διασφάλιζε την προστασία των κατοίκων από την αναρχία και τις βίαιες επιδρομές. Παρά τις δηλώσεις του Βενιζέλου περί προσωρινότητας της κατοχής, ορισμένες δεν δίστασαν να κάνουν λόγο για οριστική διάλυση της Αλβανίας και βέβαιη προσάρτηση της Βορείου Ηπείρου στην ελληνική επικράτεια. Παράλληλα, όμως, με την εύλογη εκδήλωση της ικανοποίησής τους, τα βενιζελικά φύλλα βρήκαν την ευκαιρία να ενισχύσουν την πολιτική εικόνα του ηγέτη των Φιλελευθέρων και της κυβέρνησής του. Παρουσιάζοντας την επίτευξη συμφωνίας με τις Δυνάμεις και την Ιταλία για την αποστολή ελληνικού στρατού στη Β. Ήπειρο ως μια εξαιρετικά επωφελή υπόθεση τόσο για την εξέλιξη του Βορειοηπειρωτικού Ζητήματος όσο και για την ίδια τη χώρα, ο βενιζελικός Τύπος εκθείαζε διαρκώς τη διπλωματική ικανότητα του Έλληνα πρωθυπουργού καθώς και την υπεύθυνη και συνετή εξωτερική πολιτική της κυβέρνησής του, χάριν της οποίας οι Δυνάμεις αναγνώρισαν τα ελληνικά δίκαια επί της Βορείου Ηπείρου.

62. *Πατρίς*, «Τα του Καίσαρος τω Καίσαρι», 24 Οκτωβρίου 1914. Είναι σκόπιμο επίσης να επισημανθεί ότι η εφημερίδα, πέραν του συγκεκριμένου άρθρου, παρέθετε στο πρωτοσέλιδο φύλλο της χάρτη του ηπειρωτικού χώρου, στον οποίο σκιαγραφόταν το ανακαταληφθέν υπό του ελληνικού στρατού τμήμα της Β. Ηπείρου και το οποίο περιγραφόταν ως αναπόσπαστο γεωγραφικό και οικονομικό κομμάτι της Ελλάδας εις το εγγύς μέλλον.

Στον αντίποδα, οι αντιβενιζελικές εφημερίδες, υιοθετώντας μια αντιπολιτευτική στάση, εξέφρασαν τη δυσπιστία τους για το εγχείρημα της κυβέρνησης –κυρίως ως προς την αποδοτικότητά του σε σχέση με την προσπάθεια για την οριστική επίλυση του Βορειοηπειρωτικού Ζητήματος– ενώ άσκησαν δριμύεια κριτική στον Βενιζέλο κατηγορώντας τον για αδυναμία επίτευξης μόνιμης και καθολικής κατοχής της Βορείου Ηπείρου από τις ελληνικές δυνάμεις καθώς και για ενθάρρυνση των ιταλικών συμφερόντων στην περιοχή μέσω της κυβερνητικής συναίνεσης στην αποστολή ιταλικών στρατευμάτων στην Αυλώνα. Παράλληλα, σε μια προσπάθεια μείωσης της σπουδαιότητας του έργου της κυβέρνησης, ο αντιβενιζελικός Τύπος απέδιδε τη δυνατότητα προέλασης του ελληνικού στρατού στα βορειοηπειρωτικά εδάφη όχι στο αποτέλεσμα των διπλωματικών χειρισμών του Έλληνα πρωθυπουργού αλλά στους ίδιους τους Βορειοηπειρώτες και την κυβέρνησή τους, οι οποίοι με τους αγώνες τους δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανακατάληψη της Βορείου Ηπείρου. Η έντονη αντιπολιτευτική διάθεση εκ μέρους των αντιβενιζελικών εφημερίδων προς την κυβέρνηση και η αντιπαράθεση σε ένα θέμα που στη φάση αυτή συνιστούσε μια θετική για την Ελλάδα εξέλιξη ερμηνεύεται ικανοποιητικά, αν ληφθεί υπόψη η αποτυχημένη κατάληξη στο παρελθόν, καθώς και το γενικότερο κλίμα διαίρεσης και καχυποψίας που άρχισε να διαμορφώνεται την περίοδο αυτή στη χώρα μεταξύ φιλελευθέρων και βασιλοφρόνων, έπειτα από την εκδήλωση της πρώτης διαφωνίας μεταξύ του Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου για το ζήτημα του εξωτερικού προσανατολισμού της Ελλάδας.

Νικόλαος Δ. Σιώκης

ΟΥΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΡΑΣΗ
ΜΙΑΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ
ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ ΚΑΙ ΤΟΥ
ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

Διδάκτορας Ιστορίας του Ελληνισμού, Θεολογική Σχολή, Αριστοτέλειο
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Η αντιπαράθεση για τον έλεγχο του μακεδονικού χώρου από τα όμορα βαλκανικά κράτη αποτελεί ένα ιστορικό θέμα που προκαλεί πολλαπλές και ποικίλες αναγνώσεις. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι και τα χρόνια της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα, τα βαλκανικά κράτη είχαν προβεί σε ποικίλες προπαγανδιστικές εκδόσεις, επηρεασμένες σαφώς από διάφορες εθνικές σκοπιμότητες και διστάμενους θεωρητικούς προσανατολισμούς¹, μέσα από τις οποίες διαπιστώνεται η προσπάθεια ανάδειξης των επιστη-

* Η εργασία στηρίχθηκε κυρίως σε ανέκδοτο χειρόγραφο υλικό από το αρχείο του δημοδιδασκάλου Σπυρίδωνα Παπαχρήστου που μας παραχώρησαν τα εγγόνια του Σπύρος και Μάρκος Κων. Παπαχρήστου το καλοκαίρι του 1998. Τα τεκμήρια αυτά είναι σχέδια εγγράφων, επιστολές, λόγος προς εκφώνηση, 32 τετράδια από τις σπουδές του δημοδιδασκάλου στο Ιεροδιδασκαλείο Σάμου «Η Ανατολή», πολλά σχολικά και μη βιβλία, αλλά και παλαιές οικογενειακές φωτογραφίες που καλύπτουν το χρονικό διάστημα 1905-1953.

1. Β.Κ. Γούναρης, «Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας. Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940», *Μακεδονικά* 29 (1993-1994), 209-236, σημ. 7, όπου και επιγραμματική αναφορά των εκδόσεων αυτών από ελληνικής πλευράς. Από βουλγαρικής πλευράς αναφέρουμε ως χαρακτηριστικότερα τα έργα του Atanas Šorov, γνωστού με το ψευδώνυμο Οφέικωφ, *Makedonija vā vreme na hiljadagodišnjinata na Sv. Metodij* (Plovdiv 1885) ή *La Macédoine, exposé de l'état present du bulgarism en Macédoine*, που κυκλοφόρησε σε μετάφραση του Δημ. Κουμαριανού με τίτλο *Η Μακεδονία κατά την χιλιετηρίδα του Αγίου Μεθοδίου 1885 ήτοι Έκθεσις περί της ενεστώσης καταστάσεως του Βουλγαρισμού εν Μακεδονία μεταφρασθείσα εκ του Βουλγαρικού και δημοσιευθείσα εν τη «Φιλιππούπολει»* (Φιλίππουπολη 1885), *La Macédoine au point de vue ethnographique, historique et philologique* (Philippopoli 1887), *Narodnostta i ezika na Makedoncite* (Plovdiv 1888), *Iz života I položenieto na Bālgarite vā Vilaetite* (Plovdiv 1893) και *Iz novata istorija na Bālgariete vā Turcīja* (Plovdiv 1895). Η αλβανική και η σερβική πλευρά εκπροσωπούνται αντίστοιχα με τα έργα του εθνογράφου και αστρονόμου Spiridon Gorčević, *Oberalbanien und seine liga: Ethnographisch-politischhistorisch, geschildert* (Leipzig 1881) και *Makedonien und Alt-Serbien* (Wien 1889) και με τη διατριβή του M.G. Milojević, *La Turquie d'Europe et le problème de la Macédoine & de la vieille Serbie*, Paris 1905. Περισσότερα για την εκδοτική δραστηριότητα έντυπου προπαγανδιστικού υλικού των λαών της Βαλκανικής βλ. στο Β.Κ. Γούναρης, «Η ιστοριογραφία και η χαρτογραφία του Μακεδονικού Ζητήματος», *Ιστορία της Μακεδονίας*, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 2006 (επιστημονικό cd) και ιστοσελίδα <http://www.imma.edu.gr/imma/history/09.html>.

μολογικών πεποιθήσεων των διαφόρων φορέων που είχαν εμπλακεί στη μακεδονική διένεξη. Έχοντας κατανοήσει την ιδιαίτερη σπουδαιότητα του εκπαιδευτικού και εκκλησιαστικού συστήματος ως μηχανισμού σχηματισμού αλλά και μετασχηματισμού εθνικών συνειδήσεων, θεώρησαν απαραίτητη την ενίσχυσή τους και την κινητοποίηση όλου του διαθέσιμου ανθρώπινου δυναμικού για την επικράτηση του δικού τους εθνικού αφηγήματος. Αυτές οι ενέργειες αποσκοπούσαν στη συγκρότηση εθνικών κρατών ή την επέκταση των ορίων των ήδη υπαρχόντων.

Είναι φυσικό σε μια διαδικασία ιδεολογικής διείσδυσης που στηριζόταν στο σχολείο και την Εκκλησία, η πρωτοβουλία των κινήσεων στο πεδίο της άμεσης αντιπαράθεσης να ανήκει στους φορείς αυτών των μηχανισμών, δηλαδή στους κληρικούς και τους εκπαιδευτικούς. Σε αυτή τη διαδικασία ‘προσηλυτισμού’ του πληθυσμού, η οποία, όπως χαρακτηριστικά έγραφε το 1906 ο Βρετανός δημοσιογράφος H. N. Brailsford², δεν ήταν «τίποτε περισσότερο παρά μεταστροφή πεποιθήσεων από τη μια πολιτική προπαγάνδα στην αντίπαλή της», ο ρόλος που μπορούσαν να επιτελέσουν «οι παράγοντες ούτοι της εθνικής ανατροφής» ήταν πολύ σημαντικός³.

Έχοντας υπόψη ότι η ανάδειξη κάθε πτυχής αυτού του ζητήματος συνεισφέρει στην καλύτερη αποτύπωση της συνολικής του εικόνας, θεωρούμε χρήσιμη την παρουσίαση κάθε ανέκδοτης πηγής. Ιδιαίτερα η ανάδειξη της δράσης μεμονωμένων προσώπων, όπως αυτή που θα επιχειρηθεί στην πα-

2. H.N. Brailsford, *Μακεδονία. Οι φυλές της και το μέλλον τους*, Οδυσσέας, Αθήνα 2006, σ. 82-97. Ο δημοσιογράφος Henry Noel Brailsford υπήρξε ανταποκριτής της *Manchester Guardian* και επικεφαλής του Βρετανικού Ταμείου Αρωγής για τα θύματα της εξέγερσης του Ίλιντεν. Βλ. Σ. Αλεξανδρίδου (επιμ. β' αναθ. έκδ.), *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904). 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδας*, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα/Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης (στο εξής ΙΜΜΑ/ΚΕΜΙΤ), Θεσσαλονίκη 2009, σ. 136, σημ. 45.

3. Οφέικωφ [Atanas Šopor], *Η Μακεδονία κατά την χιλιετηρίδα, ό.π.*, σ. 7-10, 15-16. I.N. Καλοστύπης, *Μακεδονία, ήτοι μελέτη οικονομολογική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας*, Εν Αθήναις 1886, σ. 55-78. Ν. Καζάτζης, *Ο Ελληνισμός εν τη χερσονήσω του Αίμου (εντυπώσεις ταξιδίου)*, Εν Αθήναις 1899, σ. 81-82, 85-92, 285-288, 348. Του ιδίου, *Το δηνάριον της Ορθοδοξίας. Περί των κινδυνευόντων προπυργίων της Ελληνικής Ορθοδόξου Εκκλησίας και περί των μέσων της ενισχύσεως αυτών*, Εταιρεία ο Ελληνισμός, Εν Αθήναις 1901, σ. 49-50. Του ιδίου, *Η Μακεδονία και τα ελληνικά δίκαια*, Εταιρεία ο Ελληνισμός, Αθήνησιν 1903, σ. 40-41, 83, 91-92, 137, 167-168. Γν. Μακεδνός [Στέφ. Δραγούμης], *Μακεδονική Κρίσις. Α' Κομμάτα και Δυνάμεις, 1901-1903*, Αθήνησιν 1903, σ. 24 κ.ε., 68-69. Ν. Καζάτζης, *Το Μακεδονικόν Πρόβλημα*, Αθήναι 1907, σ. 224-281, 343-384. Πρβλ. Β.Κ. Γούναρης, «Οι ελληνοβουλγαρικοί ανταγωνισμοί μέσα από τις ανταποκρίσεις του “Φάρου της Μακεδονίας” (φθινόπωρο 1885)», *Μακεδονικά* 23 (1983), 148-171. Β. Νικόλτσιος-Β. Γούναρης (επιμ.), *Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα* (τρίγλωσσος οδηγός), Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 22-24.

ρούσα μελέτη, συνιστά σημαντικό εργαλείο κατανόησης των ιδιαίτερων συνιστωσών αυτών των γεγονότων. Ο χαρακτήρας και η ιδεολογική θέση κάθε προσώπου που συμμετέχει συμβάλλουν στη διαμόρφωση της συνολικής ιστορίας του Μακεδονικού Ζητήματος κατά την κρίσιμη εκείνη περίοδο.

Ο δημοδιδάσκαλος και επιθεωρητής των σχολείων της επαρχίας Καστοριάς Ηλίας Παπαναστασίου «εκ Ζαγοριτσάνης», σε έντυπο που κυκλοφόρησε το έτος 1902 με το ψευδώνυμο Γρ. Π. Κώνστας και περιέγραφε τις δολοφονικές ενέργειες του Βουλγαρικού Κομιτάτου στη Μακεδονία και ειδικότερα στην Καστοριά, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι εθνικοί ευεργέτες θα εκποιούσαν τις περιουσίες και θα διέθεταν τις γενναιόδωρες χορηγίες τους «υπέρ ανθρωπινωτέρας, σκοπιμωτέρας τε και πρακτικωτέρας τινός ενεργείας εν Μακεδονία εν τω κύκλω εν γένει των Γραμμάτων, ιδρυομένων εν πάσι τοις κεντρικοίς αυτής σημείοις καταλλήλων σχολείων, μετά συσσιτίων συγχρόνως, προς μόρφωσιν ιερέων και διδασκάλων και εμπέδωσιν εν ταυτώ της θρησκευτικής και εθνικής συνειδήσεως των Μακεδόνων»⁴. Στο από 25 Μαρτίου 1902 υπόμνημα του Έλληνα πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη προς τους πρέσβεις των Μεγάλων Δυνάμεων, το οποίο δημοσιεύθηκε στην αγγλική Κυανή Βίβλο και έκανε λόγο για την τρομοκρατία εκ μέρους των βουλγαρικών συμμοριών πρωτίστως στην επαρχία Καστοριάς, τονίζεται ιδιαίτερα ότι «το βουλγαρικόν κομιτάτον από μακρού χρόνου εκήρυξε φανερά τον πόλεμον κατά των ορθοδόξων ιερέων, καθηγητών της επαρχίας Καστοριάς, αναγκάζον αυτούς δι' απειλών θανάτου να εγκαταλείψωσι τας θέσεις των ή ν' ασπασθώσι το σχίσμα»⁵.

Η τρομοκρατία, η βία και η εγκληματική εν γένει δραστηριότητα των εμπλεκομένων πλευρών, Ελλήνων, Βουλγάρων και Οθωμανών, επισφράγισαν τη διένεξη εκείνη⁶, που ορθά χαρακτηρίζεται ως ένας ακήρυχτος ελληνοβουλγαρικός πόλεμος με επίκεντρο την Εκκλησία και το σχολείο και συμμετέχοντες τους θρησκευτικούς και εκπαιδευτικούς λειτουργούς⁷. Η επί-

4. Γρ.Π. Κώνστας, *Ενέργειαι και δολοφονικά όργια του Βουλγαρικού Κομιτάτου εν Μακεδονία και ιδία εν τη επαρχία Καστοριάς κ.τ.λ.*, Εν Αθήναις 1902, σ. 33. Ενδεικτική της δραστηριοποίησης των εκκλησιαστικών, εκπαιδευτικών, διπλωματικών και σωματειακών φορέων είναι η αλληλογραφία των ετών 1875-1907. Βλ. Σ. Βούρη, *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και εκπαίδευση 1875-1907*, Παρασκευή, Αθήνα 1994, έγγρ. 2, 10, 41, 42, 43, 45, 50, 62.

5. Καζάκης, *Η Μακεδονία και τα ελληνικά δίκαια*, ό.π., σ. 219-220.

6. Για τη βία στον Μακεδονικό Αγώνα βλ. Άγγ. Χοτζίδης-Ι. Μιχαηλίδης, «Η χρήση βίας στον Μακεδονικό Αγώνα», στο *Ο παπα-Σταύρος Τσάμης (1870-1906)*, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Φλώρινας, Φλώρινα 2007, σ. 89-99.

7. Νικόλτσιος-Γούναρης, *Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα*, ό.π., σ. 22.

σημη προσηλυτιστική δράση των συμμοριών του Βουλγαρικού Κομιτάτου στην ευρύτερη περιοχή της Καστοριάς χρονολογείται στις αρχές του 1897. Η απαρχή των δολοφονικών ενεργειών τους πραγματοποιείται δύο χρόνια αργότερα με πρώτο θύμα τους τον ελληνοδιδάσκαλο Αθανάσιο Κωνσταντίνου από το Σιδηροχώρι (παλ. ονομ. Σεστέοβο), που δολοφονήθηκε την 1^η Φεβρουαρίου 1899, πράξη που αποδόθηκε, ωστόσο, στον Καστοριανό Σαΐν μπέη για προσωπικές αντεκδικήσεις. Τον Ιούλιο του ίδιου έτους θανατώνονται δύο Έλληνες πρόκριτοι της Ζαγορίτσανης, ο δάσκαλος Χρήστος Δημητριάδης-Γσουτσούλιας και ο πρώην δήμαρχος Κοσμάς Μισυρλής⁸. Η έλλειψη λαϊκών ερεισμάτων ανάμεσα στον ντόπιο πληθυσμό της περιοχής ωθεί τους πρωτεργάτες της βουλγαρικής οργάνωσης της περιφέρειας Καστοριάς σε τρομοκρατικές και δολοφονικές ενέργειες με σκοπό την κάμψη του ηθικού του ελληνισμού και τη μύηση πρωτίστως του σλαβόφωνου στοιχείου με προσχήματα τη διάδοση της επαναστατικής αντιτουρκικής ιδεολογίας και την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό. Αντίστοιχη δραστηριότητα παρατηρείται μετά το 1904 και εκ μέρους των ελληνικών ανταρτικών ομάδων που απέβλεπαν στην ανακοπή της πολυετούς βουλγαρικής τρομοκρατίας, στον εκφοβισμό των εξαρχικών και στη στήριξη των πατριρχικών⁹.

Ο βουλγαρικός αλυτρωτισμός στη Μακεδονία είχε επιδείξει δείγματα δράσης ήδη από τη δεκαετία 1850-1860, όταν με το Χατ-ι-Χουμαγιούν απονεμήθηκε ισοπολιτεία και ισονομία στις εθνικές μειονότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁰, και κορυφώθηκε στις 10 Μαρτίου 1870, όταν η Υψηλή Πύλη αναγνώρισε επίσημα τη βουλγαρική εθνότητα και με φερμάνι

8. Πρόκειται για το γιο του μετέπειτα μακεδονομάχου Γεωργίου Σερίδη ή καπετάν Σπανού από το Φλάμπουρο Φλώρινας. Κώνστας, *Ενέργειαι, ό.π.*, σ. 12, 14-15. Κ.Απ. Βακαλόπουλος, *Εθνοτική διαπάλη στη Μακεδονία (1894-1904). Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα*, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 157. Σε μεταγενέστερες εκδόσεις καταλόγων των θυμάτων του βουλγαρικού κομιτάτου ως τόπος καταγωγής/διαμονής και δολοφονίας του Αθανασίου Κωνσταντίνου αναφέρεται η Κρυσταλλοπηγή (παλ. ονομ. Σμαρδέσι). Βλ. *Κατάλογος των υπό των οργάνων του βουλγαρικού κομιτάτου δολοφονηθέντων ορθοδόξων εν Μακεδονία και Θράκη κατά τα τελευταία πέντε έτη, μετά παραρτήματος σχετικών τινών εγγράφων*, Εν Κωνσταντινουπόλει εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου 1904, σ. 6-7. *Επίσημα έγγραφα περί της εν Μακεδονία οδυνηράς καταστάσεως*, Εν Κωνσταντινουπόλει εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου 1906, σ. ι'-ια'.

9. Γούναρης, «Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας», *ό.π.*, σ. 217-220. Δ. Λυβάνιος, «"Πολιτικές" προτεραιότητες του αγώνα», *Ιστορικά (Ελευθεροτυπία)* 163 (12 Δεκεμβρίου 2002), 12-17. Β. Βλασιδής, «Οργάνωση πληθυσμών στην ευρύτερη περιοχή της Καστοριάς», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου-Εκδηλώσεις Μνήμης «Μακεδονικός Αγώνας-Πάυλος Μελάς»*, Καστοριά 14-23 Μαΐου 2004, έκδ. Ι. Μητροπόλεως Καστοριάς, Καστοριά 2005, σ. 135-155.

10. Βούρη, *Πηγές για την ιστορία, ό.π.*, σ. 29-30.

επικύρωσε την ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας. Το αίτημα για εκκλησιαστική αυτοδιάθεση των Βουλγάρων αποτελούσε το πρώτο βήμα για τη δημιουργία βουλγαρικού κράτους, γεγονός που συνεπαγόταν και την εξασφάλιση αντίστοιχου ζωτικού χώρου. Η επιτυχία αυτού του σκοπού εξαρτιόταν άμεσα από τον προσηλυτισμό στην Εξαρχία της πλειονότητας των σλαβόφωνων κατοίκων των επαρχιών, με ιδιαίτερη προτίμηση σε αυτούς της βόρειας Μακεδονίας. Κατά τη δεκαετία 1880-1890 η Πύλη ακολούθησε μια πολιτική που διευκόλυνε το σχέδιο εκβουλγαρισμού της Μακεδονίας με μέτρα που αποσκοπούσαν στην κατάργηση προνομίων, την αποδυνάμωση των εκκλησιαστικών και κοινοτικών φορέων και την ίδρυση βουλγαρικών σχολείων χωρίς την άδεια των αρμόδιων κατά τόπους μητροπολιτών¹¹. Και ενώ αρχικά ο ανταγωνισμός περιοριζόταν στο πνευματικό πεδίο, μετά το 1895 σημειώνεται στροφή της βουλγαρικής πολιτικής προς δυναμικότερες ενέργειες. Εμφανίζονται πλέον πολυάριθμα οπλισμένα σώματα, οι γνωστοί κομιτατζήδες, που εξαπλώνονται σε όλη τη Μακεδονία με σκοπό τη συρρίκνωση του ελληνόφρονου στοιχείου και κυρίως των ηγετικών στελεχών, ιερέων, δημοδιδάσκαλων και προκρίτων, που παρέμεναν πιστοί στο Οικουμενικό Πατριαρχείο¹².

Βρισκόμαστε σε μια εποχή που το γενικότερο κλίμα είναι αρκετά δυσμενές για τον ελληνισμό της περιοχής. Εκτός από την πίεση που ασκούσε η Ρωσία προς την Τουρκία προκειμένου να βοηθήσει τη βουλγαρική πλευρά στη Μακεδονία, πολλές ευρωπαϊκές δυνάμεις ακολουθούσαν επίσης φιλοβουλγαρική πολιτική μέσω των προξενικών αντιπροσώπων τους. Σε αυτό το περιβάλλον, στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι ιερείς και οι

11. Σ. Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της Βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870-1904)*, Παρασκευή, Αθήνα 1992, σ. 47-82. Αν. Δάρδας, *Η εκπαίδευση στη Δυτική Μακεδονία κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας ως αυτοάμυνα του Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 24-25, 40-41, όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Σ. Βούρη, «Σχολικοί μηχανισμοί και εθνικοί ανταγωνισμοί στη Β.Δ. Μακεδονία 1870-1903», στο Ν.Π. Τερζής-Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία. Πρώτη προσέγγιση και απογραφή*, Ιστορικό Αρχείο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 3, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, σ. 101-125. Αν. Δάρδας, «Η διά της Εκκλησίας και της παιδείας πνευματική αυτοάμυνα του Δυτικομακεδονικού Ελληνισμού κατά τον Μακεδονικό Αγώνα», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, ό.π.*, σ. 89-100. Νικόλτσιος-Γούναρης, *Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, ό.π.*, σ. 27-37.

12. Απ.Ε. Βακαλόπουλος, «Ο Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908) ως κορυφαία έκφραση των αγώνων των Ελλήνων για τη Μακεδονία», *Πρακτικά Συμποσίου «Ο Μακεδονικός Αγώνας»*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Αίμου και Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη-Φλώρινα-Καστοριά-Έδεσσα, 28 Οκτωβρίου-2 Νοεμβρίου 1984, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 1-19. Ελ.Δ. Μπελιά, «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς την Μακεδονία και ο Μακεδονικός αγών», *Πρακτικά Συμποσίου «Ο Μακεδονικός Αγώνας»*, ό.π., σ. 29-40.

δημοδιδάσκαλοι της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, τα «στελέχη της εθνικής εργασίας» όπως χαρακτηρίζονταν¹³, πέραν του θρησκευτικού και κοινωνικού τους έργου αναλαμβάνουν και καθήκοντα εθνικής αποστολής¹⁴. Τυπικά το λειτούργημά τους συνίστατο κυρίως στην κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών των αλλόγλωσσων περιοχών της Μακεδονίας που βρίσκονταν υπό την τουρκική κατοχή¹⁵. Ωστόσο, η αποστολή τους αποκτά πολύ μεγαλύτερη βαρύτητα, εφόσον αναλαμβάνουν να δράσουν πλέον ως ανάχωμα στις ποικίλες ξένες προπαγάνδες που αποσκοπούσαν στον προσεταιρισμό των σλαβόφωνων, βλαχόφωνων και αλβανόφωνων κατοίκων της¹⁶.

Για να γίνει κατανοητό το πλαίσιο και οι συνθήκες μέσα στις οποίες έδρασαν, θα παραθέσουμε το παράδειγμα δύο προσώπων, η δράση των οποίων παρέμενε άγνωστη μέχρι σήμερα. Αναφερόμαστε στον ιερέα και δημοδιδάσκαλο Χρήστο Μιχ. Παπαμιχαήλ και στο δημοδιδάσκαλο γιο του, Σπυρίδωνα Χρ. Παπαχρήστου. Διατηρούμε ακόμα στη μνήμη μας εικόνες από το δημοτικό σχολείο Κλεισούρας, όπου η φωτογραφία του δεύτερου κοσμούσε το γραφείο του διευθυντή μαζί με άλλες φωτογραφίες δασκάλων στα σχολεία της κωμόπολης. Ωστόσο, η σχέση μας με τη συγκεκριμένη προσωπικότητα δεν περιορίστηκε μόνο στην προαναφερόμενη οπτική μνήμη. Πολλά χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 1998, περιήλθε στην κατοχή μας και η προσωπική βιβλιοθήκη του Σπυρ. Παπαχρήστου¹⁷. Βέβαια, πολλά έγγραφα και βιβλία είχαν ήδη καταστραφεί από την υγρασία και την κακή χρήση. Μεταξύ των διασωθέντων 32 τετραδίων από τις σπουδές του στο Ιεροδιδασκαλείο Σάμου «Η Ανατολή» εντοπίστηκε ένα με χειρόγραφο τίτλο «Τετράδιον των Εκθέσεων 1908-1909 Σ. Παπαχρήστου», στο οποίο περιε-

13. Αντ.Θ. Σπηλιωτόπουλος, *Σχέδιον Εθνικής Ενεργείας εν Μακεδονία*, τύποις εφημερίδος του «Κράτος», Αθήναι 1903, σ. 23.

14. Για την προσφορά του κλήρου βλ. Χ.Κ. Παπαστάθης, «Η Εκκλησία και ο Μακεδονικός Αγώνας», *Πρακτικά Συμποσίου «Ο Μακεδονικός Αγώνας»*, ό.π., σ. 63-70. Ειρ. Χατζηευφραϊμίδης, «Η προσφορά της Εκκλησίας στον Μακεδονικό Αγώνα», *Πρακτικά Συμποσίου «Ο Μακεδονικός Αγώνας»*, ό.π., σ. 477-480.

15. Λ. Σκούρα, «Το Ιεροδιδασκαλείο Σάμου “Η Ανατολή” (1906-1914): Μια ενδιαφέρουσα περίπτωση μη κρατικής εκπαίδευσης στις αρχές του 20ού αιώνα», *Επιθεώρηση Επιστημονικών και Εκπαιδευτικών Θεμάτων* 3 (2000), 159-160.

16. Η βουλγαρική, σερβική, ρουμανική και αλβανική προπαγάνδα είναι έντονες στη Μακεδονία ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία 1885-1895 και καταφέρουν ισχυρό πλήγμα στην εκπαιδευτική δραστηριότητα. Για τον Μακεδονικό Αγώνα βλ. Κ.Απ. Βακαλόπουλος, *Ο ένοπλος αγώνας στη Μακεδονία (1904-1908)*. *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 1999.

17. Επί του παρόντος θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τα εγγόνια του για την προθυμία τους να μας παραχωρήσουν το αρχείο αυτό, θεωρώντας ορθό ότι η βιβλιοθήκη του παππού τους δεν έπρεπε να σαπίσει στα υπόγεια της οικίας του, όπου σωζόταν μετά το θάνατό του.

χόταν η αυτοβιογραφία του¹⁸. Το κείμενο αυτό και οι πληροφορίες που ο ίδιος αναφέρει στα διάφορα έγγραφα και σχέδια εγγράφων του αρκούν για να ανασυντεθεί σε γενικές γραμμές η ζωή, το έργο και η εθνική δράση του σπουδαίου αυτού δημοδιδάσκαλου και της οικογένειάς του.

Ο ιερέας Χρήστος Παπαμιχαήλ ή Παπαδόπουλος (1856-1929)¹⁹ ανέπτυξε ενεργό δράση στον Μακεδονικό Αγώνα και αντιστάθηκε σθεναρά κατά των βουλγαριζόντων²⁰. Το ιδεολογικό υπόβαθρο των ενεργειών του, οι οποίες κορυφώνονται κατά το χρονικό διάστημα 1888-1898 που χρημάτισε δάσκαλος σε διάφορες βουλγαρόφωνες κοινότητες, συμπυκνώνεται στην άποψη που εκφράζει γι' αυτόν ο γιος του αναφέροντας: «διδάσκων την εμμονήν εις το Οικουμενικόν Πατριαρχείον και τον Ελληνισμόν και παλαιών λυσσωδώς κατά των σχισματικών». Στα 1898 χειροτονήθηκε ιερέας από τον τότε μητροπολίτη Καστοριάς Φιλάρετο Βαφείδη²¹ και συνέχισε την εθνική του δράση κατά των βουλγαριζόντων. Το στίγμα των ενεργειών του καταγράφεται σε ένα περιστατικό που συνέβη στα τέλη Μαρτίου 1901, όταν η βουλγαρική Εξαρχία χειροτόνησε στον Μελισσότοπο (παλ. ονομ. Χόλιστα ή Όλιστα)²²,

18. Το αυτοβιογραφικό αυτό κείμενο του Παπαχρήστου παρατίθεται στο τέλος του παρόντος άρθρου. Στη μεταγραφή ο χωρισμός του πρωτοτύπου ανά σελίδες δηλώνεται με δύο κάθετες γραμμές //. Σε ελάχιστα σημεία χρειάστηκε να χρησιμοποιηθούν τα κριτικά σύμβολα < > (προσθήκη λόγω παράλειψης από το γραφέα), [[]] (διόρθωση από τον ίδιο το γραφέα), ^ˆ (εναλλακτική γραφή από τον ίδιο το γραφέα).

19. Στον κοιμητηριακό ναό Αγίου Νικολάου Μελισσότοπου και στον οικογενειακό τάφο σώζεται μαρμαρίνος σταυρός με την επιγραφή: *ΙΕΡΕΥΣ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΣ / ΜΑΚΕΔΟΝΟΜΑΧΟΣ 1903-1908 / ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ / ΕΓΓΕΝΝΗΘΗ 1857 / ΑΠΕΒ. 7-12-1930*.

20. Το αρχείο του ιερέα, που αφορούσε στη δράση του κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, είχε περιέλθει –άγνωστο για ποιο λόγο– στην κατοχή του δημοδιδασκάλου Φ. Τσαγκαλίδου από τη Βέροια παρά τις επανηλειμμένες οχλήσεις του γιου του Σπυρίδωνος για επιστροφή του με τη μεσολάβηση μάλιστα και του τότε νομάρχη Καστοριάς Π. Γαρέφη στον Επιθεωρητή Δημοτικών Σχολείων Βέροιας. Βλ. σχετικά Έγγραφο του Νομάρχη Καστοριάς Π. Γαρέφη προς τον συνταξιούχο δημοδιδάσκαλο Σπυρίδωνα Παπαχρήστου, αρ. πρωτ. 22473, Εν Καστορία 14-12-1960, στη Συλλογή Ν. Σιώκη.

21. Για το βίο και το έργο του μητροπολίτη Καστοριάς Φιλάρετου Βαφείδη βλ. Εμμ.Η. Κουτσιαύτης, *Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου και Επίσκοποι Μητροπόλεως Καστοριάς, 150 χρόνια (1850-2006)*, έκδ. Ι. Μητροπολιτικού Ναού Καστοριάς, Καστορία 2006, σ. 138-142. Του ίδιου, *Η ελληνική εκπαίδευση στην Καστορία το ΙΘ' αιώνα (Αρχαία Ιεράς Μητροπόλεως)*, έκδ. Ι. Μητροπόλεως Καστοριάς, Καστορία 2001, σ. 283-285. Σ.Αν. Σαββίδης, *Ο Φιλάρετος Βαφείδης, βίος και έργο*, Διδακτορική διατριβή, Θεολογική Σχολή ΑΠΘ, Τμήμα Ποιμαντικής & Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 41-61.

22. Στη στατιστική των βιλαετιών Αδριανούπολης, Μοναστηρίου και Θεσσαλονίκης του 1878 η Χόλιστα, που υπαγόταν στον καζά Καστοριάς, διέθετε 40 οικίες και κατοικούσαν από 150 Βούλγαρους, ενώ σύμφωνα με τον Synvet το ίδιο έτος ο πληθυσμός της ανερχόταν στους 900 κατοίκους. Ο Βούλγαρος γεωγράφος και εθνογράφος V. Κάνσον αναφέρει ότι στα

όπως και σε πολλά άλλα σλαβόφωνα χωριά της Καστοριάς και της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, Βούλγαρο ιερέα και οι σχισματικοί κάτοικοι ενθαρρυσμένοι επιχείρησαν τρεις φορές την κατάληψη των τριών εκκλησιών του χωριού. Ο παπα-Χρήστος και άλλοι πατριαρχικοί του χωριού όχι μόνο απέτρεψαν την κατάληψη των εκκλησιών, αλλά κατάφεραν να περικυκλώσουν τους σχισματικούς σε μια από τις εκκλησίες που είχαν καταλάβει. Μάλιστα, επιχείρησαν να τους σκοτώσουν και κατάφεραν να διαφύγουν μόνο με την επέμβαση του τουρκικού στρατού. Στις 23 Μαρτίου 1903, όμως, ο ιερέας κλήθηκε από τους Βούλγαρους βοεβόδες Τσακαλάρωφ²³ και Ποπώφ²⁴, οι οποίοι τον διέταξαν να συλλειτουργήσει με τον βουλγαρίζοντα

1900 ο οικισμός κατοικούνταν από 390 Βούλγαρους χριστιανούς. Το 1902 ο δημοδιδάσκαλος Ηλ. Παπαναστασίου παρέχει την πληροφορία ότι τριάντα από τις εβδομήντα οικογένειες της Χόλιςτας είχαν αποσκιρτήσει στο βουλγαρικό σχίσμα, παραχωρώντας μάλιστα και μια εκκλησία κατ' αυστηρή διαταγή του Πετρώφ. Βάσει των πληροφοριών ενός στατιστικού πίνακα του σαντζακίου Κορυτσάς του έτους 1903, η Χόλιςτα κατοικούνταν από 60 οικογένειες/450 κατοίκους, εκ των οποίων 225 ορθόδοξοι και 225 σχισματικοί. Σύμφωνα με μια έκθεση του σχολικού επιθεωρητή Καστοριάς Νάλτσα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, το 1904 ο Μελισσότοπος κατατασσόταν μεταξύ των φανατικών ορθόδοξων κοινοτήτων της περιοχής. Ο Brancoff, στα 1905, καταγράφει 536 κατοίκους Βούλγαρους εξαρχηκούς και τη λειτουργία ενός βουλγαρικού σχολείου με 23 μαθητές και ένα δάσκαλο. Στην εθνολογική στατιστική του Χαλκιοπούλου αναφέρεται ότι το χωριό κατοικούνταν από 225 Έλληνες ορθόδοξους και από 225 σχισματικούς βουλγαρίζοντες. Στα 1920 ο Milojević καταγράφει στην Όλιςτα 65 οικίες χριστιανών Σλάβων. *Ethnographie des Vilayets d'Andrinople, de Monastir et de Salonique*, Constantinople 1878, σ. 20. A. Synvet, *Les Grecs de l'Empire Ottoman, etude statistique et ethnographique*, Constantinople 1878, 2me ed., σ. 55. V. Kāņčon, *Makedonija. Etnografija i statistika*, Sofija 1900, σ. 265. Κώνστας, *Ενέργειαι*, ό.π., σ. 22. IMMA/KEMIT, Αρχείο Ευάγγελου Κωφού, ΑΥΕ/ΚΥ 1903, Μακεδονικά, Προξενείο Μοναστηρίου, Πεζάς προς Ευγενιάδη, 7 Φεβρουαρίου 1903. D.M. Brancoff, *La Macédoine et sa population chrétienne*, Paris 1905, σ. 180-181. Αθ. Χαλκιοπούλος, *Η Μακεδονία: εθνολογική στατιστική των βιλαετιών Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, Εν Αθήναις 1910, σ. 104. B. Milojević, *Južna Makedonija: antropogeografska ispitivanja*, Beograd 1920, σ. 19. D. Dakin, *Ο ελληνικός αγώνας στη Μακεδονία, 1897-1913*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 226. Για τη μετονομασία του οικισμού το 1927 βλ. Υπουργείο Εσωτερικών-Διεύθυνση Τοπικής Αυτοδιοικήσεως, *Πίναξ μετονομασθεισών Κοινοτήτων και Συνοικισμών του κράτους*, Αθήναι Ιανουάριος 1929, σ. 36. T.H. Simovski, *Naselenite mesta vo Egejska Makedonija*, Skopje 1998, τ. 2, σ. 35.

23. Για τη ζωή και τη δράση του βοεβόδα Τσακαλάρωφ βλ. Β. Τσακαλάρωφ, *Το ημερολόγιο του Γλιντεν 1901-1903*, εισ.-επιμ. Γ. Πετσιβας, Πετσιβα, Αθήνα 2010.

24. Ο βοεβόδας Ιβάν Ποπώφ ή Ποπκωνσταντίνωφ γεννήθηκε το 1871 στο χωριό Λιάσκι της επαρχίας Νευροκοπίου. Κατά τη διάρκεια της θητείας του στον βουλγαρικό στρατό μνήθηκε στην ΕΜΕΟ (Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση) και στις αρχές του 1902 του ανατέθηκε η επαναστατική οργάνωση της επαρχίας Καστοριάς εναντίον των Τούρκων. Η συνεργασία του με Βούλγαρους βοεβόδες και με σλαβόφωνους εντόπιους οπλαρχηγούς επεκτάθηκε παράλληλα στην περιοχή της Φλώρινας μέχρι και την κεντρική Μακεδονία. Έδρασε στην ευρύτερη περιοχή μέχρι και το 1913. Βρέθηκε δολοφονημένος

ιερέα και να μνημονεύσει το όνομα του εξαρχικού μητροπολίτη Ιωσήφ²⁵, ειδάλλως θα αποκεφαλίζόταν. Αντιμέτωπος με μια τέτοια απειλή ο παπα-Χρήστος προτίμησε να καταφύγει στην Καστοριά μαζί με την οικογένειά του²⁶, όπου παρέμεινε στο εξής ως βοηθός του μητροπολίτη Γερμανού Καραβαγγέλη²⁷, υπεύθυνος εθνικών υποθέσεων. Το συμβάν εκείνο επιβεβαιώνεται και από δύο επιστολές του Καραβαγγέλη προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη με ημερομηνία 11 Μαΐου και 3 Ιουνίου 1904 αντίστοιχα, από τις οποίες πληροφορούμαστε ότι «εν ώρα νυκτός συλληφθείς ο ορθόδοξος ιερεύς Χολίστης παπά Χρήστος ηναγκάσθη υπό τας λόγχας να υπογράψη, εν ώρα δε βαθείας νυκτός έφυγεν εκ του χωρίου του, και φιλοξενείται εις την Μητρόπολιν» και «ο εκ Χολίστης ιερεύς παπά Χρήστος αφού υπέγραψεν τας αναφοράς διά της βίας του κομιτάτου, τη αυτή νυκτί δραπέτευσεν εκ του χωρίου του μη ανεχόμενος την προσβολήν και φιλοξενείται εν Καστορία»²⁸.

στην περιοχή Πασά Μπουνάρ στις 15 Σεπτεμβρίου 1921. L. Miletic, *Borbata v Kostursko i Okhridsko (do 1904 god.): po spomeni na Ivan Popov, Smile Voïdanov, Deijan Dimitrov i Nikola Mitrev, Materijali za istorijata na makedonskoto osvoboditelno dviženie*, kn. III, Sofija 1926, σ. 1-13, 30-64.

25. Για τον εξαρχικό μητροπολίτη Ιωσήφ βλ. M. Arnaudov, *Ekzarh Iosif i balgarskata kulturna borba sled sazdaneneto na Ekzarhijata (1870-1915)*, Sofija 1940. Του ίδιου, *Život i dejnost na Ekzarh Josif*, Sinodalno Izdatelstvo, Sofija 1965. *Balgarski Ekzarh Josif I Dnevnik, tekst, komentar i beležki* Hr. Temelski, Sofija 1992.

26. Στις 24 Αυγούστου 1903, λίγο μετά την πυρπόλυση των σχισματικών χωριών της περιοχής από τον οθωμανικό στρατό για την εξέγερση του Ίλιντεν, οι κάτοικοι της Χόλιστας παρέδωσαν στις αρχές 15 όπλα γκρα και 1 ρεβόλβερ. Ως αντίποινα βουλγαρική συμμορία 50 κομιτατζήδων έκαψε και πυρπόλησε δύο οικίες, παίρνοντας ως ομήρους δύο άνδρες και δύο γυναίκες. Στις 29 του ίδιου μήνα ο Γερμανός Καραβαγγέλης κατά τη λειτουργία που τέλεσε στην Κλεισούρα ανέγνωσε στους παριστάμενους σχισματικούς ιερείς και προύχοντες των γύρω χωριών –μεταξύ αυτών και της Χόλιστας– συγχωρητική ευχή λόγω επίδειξης μετάνοιας για την αποσκίρτηση και τους ζήτησε να ορκιστούν πίστη και αφοσίωση στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Μετά τις σχετικές συμβουλές και ενισχυτική διανομή χρημάτων και αλεύρων, παρέλαβε από όλους τους εκπροσώπους των σχισματικών χωριών αναφορές αποποίησης του σχίσματος και αιτήσεις ανάκλησης των βουλγαροδιδασκάλων. Γ. Πετσίβας (επιμ.), *I. Δραγούμης. Τα Τετράδια του Ίλιντεν*, Πετσίβα, Αθήνα 2000, σ. 254, 270, 608. Αλεξανδρίδου, *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα*, ό.π., σ. 102-106. Τσακαλάρωφ, *Το ημερολόγιο του Ίλιντεν*, ό.π., σ. 330, 345-346, 371, 375, 527-528.

27. Για το βίο και τη δράση του μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη βλ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Μετακομιδή των σεπτών λειψάνων του αιμνήστου Μητροπολίτου Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη*, Θεσσαλονίκη 1960. Αρχείο Μακεδονικού Αγώνα Πηνελόπης Δέλτα, *Απομνημονεύματα Γερμανού Καραβαγγέλη, Γεωργίου Δικονύμου-Μακρή, Παναγιώτη Παπατζανετέα*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1984. «Επέτειος Μακεδονικού Αγώνα, Γερμανός Καραβαγγέλης, Μητροπολίτης Καστοριάς, ο αρχάγγελος των Κορεστίων» (αφιέρωμα), *Μακεδονία*, 10-10-2010. Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, *Γερμανός Καραβαγγέλης ο αντάρτης Μητροπολίτης*, Θεσσαλονίκη 2010.

28. *Επίσημα έγγραφα*, ό.π., σ. 53-56.

Από τη θέση αυτή άρχισε και πάλι ενέργειες κατά των βουλγαριζόντων²⁹, ορισμένες εκ των οποίων μπορούν να χαρακτηριστούν ακραίες. Για παράδειγμα, έστειλε το σώμα του οπλαρχηγού καπετάν Ζάκα (Γρηγορίου Φαληρέα)³⁰ να πυρπολήσει τις οικίες βουλγαριζόντων οικογενειών στον Μελισσότοπο³¹, ενώ με τηλεγράφημά του προς τον Χιλμή πασά απέτρεψε στα

29. Παρά την επισταμένη έρευνά μας στα απομνημονεύματα του Γερμανού Καραβαγγέλη και στα αρχεία του ΙΜΧΑ και του ΙΜΜΑ/ΚΕΜΙΤ, κατέστη αδύνατος ο εντοπισμός οποιασδήποτε άλλης λεπτομερούς αναφοράς στον βίαιο εκείνο εκπατρισμό και τη μετέπειτα δράση του παπα-Χρήστου. Σε υπόμνημα προς τους πρέσβεις των Μεγάλων Δυνάμεων με ημερομηνία 25 Μαρτίου 1902, το οποίο δημοσιεύθηκε στην αγγλική Κυανή Βίβλο, ο Έλληνας πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη αναφέρει ένα προγενέστερο περιστατικό που συνέβη στις 19 Ιανουαρίου εκείνου του έτους, όταν «15 μέλη του κομιτάτου, ένοπλοι και έχοντες επί κεφαλής τον διάσημον αρχηγόν Πετρώφ και τον φυγάδα καθηγητήν Χρουπόστην Κρόνζον εισήλθον εις το χωρίον Χόλιστα, συνήθροισαν βία τους κατοίκους και απειλούντες αυτούς διά θανάτου, τους ηνάγκασαν να ορκισθώσιν, ότι θ' άφινον τους ολίγους σχισματικούς Βουλγάρους να λειτουργήσωσιν εν τη ελληνική ορθοδόξω εκκλησία. Υπό το κράτος του τρόμου το επεισόδιον έμεινεν άγνωστον, μόλις δε βραδύτερον ο Έλλην ιερέυς του χωρίου διεκοίνωσε το γεγονός εμπιστευτικώς εις την εκκλησιαστικήν του αρχήν». Άλλη μια έμμεση αναφορά στον εκτοπισμό εκείνου του ιερέα της Χόλιστας υπάρχει σε έκθεση με ημερομηνία 24 Μαρτίου 1907, που εστάλη από το μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανό Καραβαγγέλη προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη και την Ιερά Σύνοδο και μεταξύ άλλων αναφέρει την εκδίωξη των Ελλήνων ιερέων και την αναγκαστική μετάβασή τους στις μεγαλουπόλεις της ελεύθερης Ελλάδας ή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς αποφυγή της τρομοκρατίας εκ μέρους των βουλγαρικών συμμοριών που λυμαίνονταν την περιοχή. Το έτος εκείνο στη μητρόπολη Καστοριάς φιλοξενούνταν δέκα ιερείς «πρόσφυγες», εκφοβισμένοι από τους φόνους κληρικών από το βουλγαρικό κομιτάτο, το οποίο μάλιστα κατήσχε την ακίνητη περιουσία τους και την παραχωρούσε στους σχισματικούς. Καζάκης, *Η Μακεδονία και τα ελληνικά δίκαια*, ό.π., σ. 219. Γερμανός (Καραβαγγέλης), Μητροπολίτης Καστοριάς, «Εκθεσις του μητροπολίτου Καστοριάς προς τον Πατριάρχη», *Ελληνισμός* 10 (1907), 430-447 και *Παράρτημα Εκκλησιαστικής Αλήθειας* 18 (4 Μαΐου 1907), 277-288. Πρβλ. *Απομνημονεύματα Γερμανού Καραβαγγέλη. Ο Μακεδονικός Αγών*, Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 29.

30. Ο Γρηγόριος Φαληρέας γεννήθηκε το 1873 στο χωριό Πρίπιτσα της μεσσηνιακής Μάνης. Συμμετείχε εθελοντικά στην Κρητική Επανάσταση του 1896 και μετά τη φοίτησή του στη Σχολή Υπαξιωματικών ροήχθη σε ανθυπολοχαγό του ελληνικού στρατού. Μετά το θάνατο του Παύλου Μελά έλαβε μέρος στον Μακεδονικό Αγώνα με το ψευδώνυμο «καπετάν Ζάκας» και αγωνίστηκε ως οπλαρχηγός στις περιοχές Γρεβενών, Κοζάνης και Καστοριάς. Από τον Μάιο του 1906 είχε διοριστεί αρχηγός των ελληνικών σωμάτων της Πόπολης, του γεωγραφικού τμήματος μεταξύ Καστοριάς και Κλεισούρας. Έλαβε μέρος στους βαλκανικούς πολέμους και στην προέλαση στη Μικρά Ασία. Μετά την αποστράτευσή του έζησε στην Αθήνα μέχρι το θάνατό του το 1937. Βακαλόπουλος, *Ο ένοπλος αγώνας στη Μακεδονία*, ό.π., σ. 219-221, 295-303.

31. Η επιχείρηση εκείνη πραγματοποιήθηκε στις 22-23 Σεπτεμβρίου 1906, όταν ένα σώμα 40 αντρών υπό την ηγεσία του καπετάν Ζάκα επιτέθηκε κατά της Χόλιστας από τρία διαφορετικά σημεία με σκοπό την εξόντωση των εξαρχικών του οικισμού. Η επίθεση, ωστόσο, απέβη άκαρπη με την έλευση του τουρκικού στρατού από τη Ζαγορίτσανη και το Κουμανίτσοβο και διατάχθηκε οπισθοχώρηση. Ο απολογισμός της επιχείρησης ήταν η

1906 την αναχώρηση του αρχικομιτατζή Στογιάν Σκέκλιου³² στην Αμερική, γιατί είχε σκοτώσει δύο πατριαρχικούς, και στις 28 Ιουλίου 1908 κατάφερε να τον δολοφονήσει. Αυτές οι ενέργειες προκάλεσαν την έντονη αντίδραση των σχισματικών, με αποτέλεσμα να κατασχεθεί η περιουσία του από τους κομιτατζήδες και να παραμείνει άνευ ενορίας μέχρι τον Ιούλιο του 1908, εργαζόμενος ως ιερέας της μητρόπολης και δρώντας ως αντάρτης. Μετά την Επανάσταση των Νεοτούρκων και την εξαγγελία του νεοτουρκικού συντάγματος³³ και με εντολή του μητροπολίτη επέστρεψε στο χωριό του, όπου, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, βρήκε «ερείπια την περιουσίαν του, υπό ουδενός και των στενοτέρων συγγενών αυτού πλησιαζόμενος, διότι τοιαύτη ήτο η διαταγή του Βουλγαρικού Κομιτάτου». Η επιστροφή του γιου του Σπυρίδωνα στα 1909 από το Ιεροδιδασκαλείο Σάμου σηματοδοτεί έναν νέο από κοινού αγώνα για την απόκτηση μιας εκ των τριών εκκλησιών του Μελισσότοπου, τις οποίες είχαν καταλάβει οι εξαρχικοί, γεγονός που επιτεύχθηκε το 1910. Παράλληλα άνοιξαν και ένα σχολείο. Ωστόσο, κανένας από τους κατοίκους δεν πλησίαζε από το φόβο των Βούλγαρων κομιτατζήδων μέχρι την απελευθέρωση της Μακεδονίας, το 1912³⁴. Η δράση τους αυτή αποτέλεσε την αφορμή για το χαρακτηρισμό τους ως Μακεδονομάχων από μεταγενέστερο πρόεδρο της κοινότητας Μελισσότοπου³⁵.

πυρπόληση 7 εξαρχικών οικιών και δολοφονία ισάριθμων περίπου στελεχών του βουλγαρικού κομιτάτου. Βακαλόπουλος, *Ο ένοπλος αγώνας στη Μακεδονία*, ό.π., σ. 220.

32. Η ταύτιση του προσώπου αυτού κατέστη αδύνατη παρά την επισταμένη έρευνά μας.

33. Για την Επανάσταση των Νεοτούρκων και το νεοτουρκικό Σύνταγμα βλ. Dakin, *Ο ελληνικός αγώνας*, ό.π., σ. 497-523. Γενικό Επιτελείο Στρατού-Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη*, Αθήνα 1998, σ. 322-332. Κ.Απ. Βακαλόπουλος, *Το νεοτουρκικό κίνημα και ο ελληνισμός (1908-1912). Οι ιστορικές καταβολές στη Μακεδονία*, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2002.

34. Όλα τα παραπάνω βιογραφικά στοιχεία περιέχονται στο Πιστοποιητικόν του Αρχηγού των Ελληνικών ανταρτικών σωμάτων καπετάν Γεωργίου Τσόντου Βάρδα προς την οικογένεια Παπαχήστου, εν Αθήναις τη 17^η Δεκεμβρίου 1929, στη Συλλογή Ν. Σιώκη.

35. Πιστοποιητικόν ακτημοσύνης, εν Μελισσότοπώ τη 3^η Δεκεμβρίου 1933, στη Συλλογή Ν. Σιώκη. Ο παπα-Χρήστος απεβίωσε στις 7 Νοεμβρίου 1929 και στις 29 Δεκεμβρίου 1936 του απονεμήθηκε το μετάλλιο του Μακεδονικού Αγώνα «διά τας εξαιρετικές υπηρεσίας του εις τον αγώνα τούτον, δι' ας του ενεγράφη εις την Επετηρίδα των Μακεδονομάχων 1903-1909 εις την κατηγορίαν των Οργάνων Πρακτόρων Β' τάξεως υπ' αύξ. αριθ. 2.31». Πρβλ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Το Μεγάλο Συναζάρι. Αφανείς γηγενείς Μακεδονομάχοι (1903-1913)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 161. Για τη διαδικασία της θεσμικής αναγνώρισης των Μακεδονομάχων βλ. Θ. Τσιρώνης, «Οι Μακεδονομάχοι ως εθνικοί ήρωες: η θεσμική τους αναγνώριση (1914-2013)», στο Α. Καραπάνου (επιμ.), *Ηρώες των Ελλήνων: Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων, 19ος-20ός αιώνας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σ/ 109-179.

Στον εθνικό αγώνα του παπα-Χρήστου αξιόλογη ήταν και η συμβολή των υπόλοιπων μελών της οικογένειας. Ο παπα-Χρήστος και η σύζυγός του Σουλτάνα είχαν πέντε παιδιά. Τον Θωμά (γενν. 1883), τον Παντελή (γενν. 1887) και τον Στέφανο (γενν. 1896)³⁶, οι οποίοι εργάστηκαν αργότερα ως μάγειρες στην Αμερική³⁷, καθώς επίσης τον Σπυρίδωνα (γενν. 1887)³⁸ και τη Θεοδότα (γενν. 1892), παντρεμένη με τον Παντελή Δαφίνκα στον Μελισσό-τοπο. Από αυτά ο δεκατετράχρονος τότε Παντελής έφυγε το 1901 από την Καστοριά, όπου διέμενε η οικογένεια Παπαχρήστου εξαιτίας των καταδιώξεων των Βουλγάρων, και πήγε να εργαστεί στο θείο του στην Κωνσταντινούπολη. Το 1905, όμως, λογομάχησε με το θείο του και αποφάσισε να πάει στη Ρουμανία. Κατά τη διέλευσή του από τη Βουλγαρία συνελήφθη από το Βουλγαρικό Κομιτάτο και φυλακίστηκε για πέντε μήνες. Εκεί τον μύησαν σε μια συμμορία Βούλγαρων κομιτατζήδων με αρχηγό το βοεβόδα Κούζο Ποπντίωφ³⁹ από το χωριό Οξιά (παλ. ονομ. Βουλγαρομπλάτσι) Καστοριάς και τον έστειλαν να δολοφονήσει τον ίδιο τον πατέρα του. Αφού η συμμορία έφτασε στην περιοχή της Καστοριάς, ο Παντελής κατάφερε κρυφά να έρθει σε επαφή με το θείο του Κυριάκο Γούλιο και τον παρακάλεσε να ειδοποιήσει τον πατέρα του για όσα επρόκειτο να συμβούν. Πράγματι, ο Γούλιος μετέβη στο Μαυροχώρι και με τον έμπιστό τους Σπύρο Χαντζή του διαβίβασε ότι του είχε πει ο ανιμνός

36. Στον κοιμητηριακό ναό Αγίου Νικολάου Μελισσοτόπου και στον οικογενειακό τάφο σώζεται μαρμάρινη πλάκα με την επιγραφή: *ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ ΕΓ. 1898 ΑΠ. 1988.*

37. Κατά τη μετεγκατάστασή τους στην Αμερική άλλαξαν όλοι το επίθετό τους σε Pappas.

38. Σε αντίγραφο της απόφασης συνταξιοδότησής του από το Ελεγκτικό Συνέδριο με ημερομηνία 13 Φεβρουαρίου 1940 αναφέρεται ως έτος γεννήσεώς του το 1887, το οποίο επιβεβαιώνεται και από παλαιότερο (1921) πιστοποιητικό γεννήσεως της Κοινότητας Χολίστης. Αντίθετα, στην αυτοβιογραφία παραθέτει ο ίδιος το έτος 1889, ενώ στην οικογενειακή μερίδα του Δήμου Κλεισούρας καταγράφεται το έτος 1890.

39. Ο Κούζο Ποπντίωφ γεννήθηκε το 1875 στην Οξιά Καστοριάς και αυτοκτόνησε για να μη συλληφθεί σε ενέδρα του τουρκικού στρατού στον Πολυκέρασσο, στις 18 Νοεμβρίου 1907. Συμμετείχε στην κατάληψη της Κλεισούρας από τις βουλγαρικές τσέτες κατά την εξέγερση του Ίλιντεν, στις 23 Ιουλίου 1903. Με δικές του ενέργειες και με την πλαστογράφηση επιστολών δολοφονήθηκε ο Πισοδερίτης ιερέας Παπισταύρος Τσάμης τον Αύγουστο του 1906. «Kuzo Pop Dinov», *Iljustracija Ilinden*, 2.4 (14), Mart 1929, 12. L.T. Kiselinčev, «Doplnitelni dani po otkrivane šifra na atiniskija grcki vrhoven revoljucionen komitet ot Kosturskite rajonni vojvodi Pando Kljašev i Atanas Kršakov», *Iljustracija Ilinden*, 2.2 (122), Fevruari 1941, 11-12. Hr. Siljanov, *Osvoboditelnite borbi na Makedonija, t. 1 Ilindenskoto vazstanie*, Sofija 1983, σ. 301-307. Επ.Ι. Χατζηφραϊμιδής, «Η “κένωση” του ελληνικού κλήρου: Η περίπτωση του παπα-Σταύρου Τσάμη», στο *Ο παπα-Σταύρος Τσάμης, ό.π.*, σ. 17-79.

του Παντελής. Έτσι, ο παπα-Χρήστος με τον μητροπολίτη Γερμανό Καραβαγγέλη ήρθαν σε συνεννόηση με τον Τούρκο έπαρχο και τον στρατιωτικό διοικητή της Καστοριάς και αμέσως στάλθηκε τουρκικό απόσπασμα στον Μελισσότοπο. Εν τω μεταξύ ο Παντελής προ-σποιήθηκε ότι ήταν άρρωστος και έτσι η συμμορία αναχώρησε για το Πο-λυκέρασο, όπου θα τον περίμενε σε μια οικία-κρύπτη. Το τουρκικό από-σπασμα έφτασε στον Μελισσότοπο και στο έρημο σπίτι της οικογένειας Παπαχρήστου συνέλαβε τον Παντελή, ο οποίος αμέσως υπέδειξε στον καβά-ση⁴⁰ της μητρόπολης την κρύπτη της συμμορίας. Δυο στρατιώτες συνόδευσαν τον συλληφθέντα στην Καστοριά και το υπόλοιπο απόσπασμα κατευθύνθηκε στο Πολυκέρασο, όπου μετά από συμπλοκή πυρπόλησε το σπίτι στο οποίο βρισκόταν η συμμορία. Μετά από τετραήμερη κράτηση στην αστυνομία Καστοριάς για λόγους προφύλαξης, ο Παντελής φυγαδεύτηκε στην Αμερική εφοδιασμένος με τουρκικό διαβατήριο, αλλά κατηγορήθηκε ότι συμμετείχε στη δολοφονία των ένθερμων ιδεολόγων Ελλήνων συγχωριανών του Κοσμά Πάποβα και Γεώργιου Κύρου⁴¹ από βουλγαρίζοντες που επιδίωκαν να αμαυρώσουν την εθνική δράση της οικογένειάς του. Σε μια προσπάθεια απόσχισης των κατηγοριών εναντίον του αδελφού του, ο Σπυρίδων Παπαχρήστου γράφει περίπου στα 1939 προς τον τότε νομάρχη Φλώρινας ότι «ο αδελφός μου [...] δεν ευρίσκετο εις το χωρίον μας κατά την δολοφονίαν των εθνικών μαρτύρων ομοχωρίων μας. [...] Άλλως εάν συνέβαινε τοιούτον τι, η μόνη παρηγορία της οικογενείας μου θα ήτο να έπιπτε διάτρητο το σώμα του υπό τας ελληνικάς πατρικάς και αδελφικάς σφαιράς»⁴².

Ο Σπυρο-δάσκαλος, όπως συνήθιζαν να τον αποκαλούν στις περιοχές της Καστοριάς όπου δίδαξε, γεννήθηκε στο χωριό Μελισσότοπος στις 6 Σεπτεμβρίου 1887. Ήταν εγγονός του ιερέα Μιχαήλ Παπαμιχαήλ και της Μασόης (το γένος Γούλιου) και, όπως προαναφέρθηκε, γιος του ιερέα Χρήστου Παπαμιχαήλ ή Παπαδόπουλου, από τον οποίο έφερε έκτοτε και το επώνυμο Παπαχρήστου⁴³. Το επίσημο, όμως, επώνυμο της οικογένειας ήταν

40. Πρόκειται για το σωματοφύλακα του μητροπολίτη Γερμανού Καραβαγγέλη.

41. Πρόκειται για τους προκρίτους του Μελισσότοπου Γεώργιο Κύρου και Κοσμά Παπά Βασιλείου, που δολοφονήθηκαν από τη συμμορία του βοεβόδα Κούζο Ποπντινόφ στις 9 Φεβρουαρίου 1906. *Επίσημα έγγραφα*, ό.π., σ. ιδ'-ιε'.

42. Ατιτλο χειρόγραφο σχέδιο εγγράφου του δημοδιδάσκαλου Σπυρίδωνος Παπαχρήστου προς το νομάρχη Φλωρίνης, περίπου 1939, στη Συλλογή Ν. Σιώκη.

43. Την εποχή εκείνη οι εξ ιερατικών οικογενειών προερχόμενοι συνήθιζαν να φέρουν ως επίθετο το όνομα του γονέα τους με το πρόθεμα παπα-. Εξάλλου και ο Χρήστος Παπαδόπουλος έφερε ως επώνυμο το όνομα του ιερέα πατέρα του Μιχαήλ ή Παπαμιχαήλ.

Παπαδόπουλος, όπως φαίνεται από το αντίγραφο απολυτηρίου στρατού⁴⁴ του Στρατολογικού Γραφείου Φλώρινας με ημερομηνία 1939 και από το έγγραφο τύπου διαβατηρίου με το οποίο μετέβη στην Αμερική τον Αύγουστο του 1921.

Ο Σπυρίδων Παπαχρήστου από το 1898 μέχρι το 1905 παρακολούθησε μαθήματα στις επτά τάξεις του ελληνικού σχολείου Καστοριάς⁴⁵. Κατά το σχολικό έτος 1905-1906 και μετά από εισιτήριες εξετάσεις εγγράφηκε στις 17 Δεκεμβρίου 1905 στην Α΄ τάξη του Ιεροδιδασκαλείου της Αποκαλύψεως στην Πάτμο⁴⁶, μετά από πρόταση του μητροπολίτη Γερμανού Καραβαγγέλη⁴⁷, ο οποίος τον προόριζε για το λειτούργημα του ιερέα, καθώς οι ιερατικές σχολές προετοίμαζαν πεπαιδευμένους ιερείς, οι οποίοι ασκούσαν παράλληλα και το διδασκαλικό λειτούργημα για την προώθηση της ελληνορθόδοξης παιδείας⁴⁸. Μία επιστολή που έστειλε στις 13 Σεπτεμβρίου 1908 προς τον πρόεδρο του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμά-

44. Σε αυτό αναφέρεται ως ημερομηνία γέννησης του Σπυρίδωνα το έτος 1887. Βλ. υποσημ. 38.

45. Για τα εκπαιδευτήρια της Καστοριάς βλ. Π. Τσαμίσης, *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, Αθήνα 1940, σ. 71-86. Π. Ζάττας, *Σχολεία, διδάσκαλοι, λόγιοι της τουρκοκρατούμενης Καστοριάς*, Καστοριανή Εστία, Καστοριά 1996, σ. 17-20. Εμμ.Η. Κουτσιαύτης, *Η ελληνική εκπαίδευση στην Καστοριά το ΙΘ΄ αιώνα (Αρχαία Ιεράς Μητροπόλεως)*, Ιερά Μητρόπολις Καστοριάς, Καστοριά 2001, σ. 39 κ.εξ.

46. Περί του Ιεροδιδασκαλείου της Αποκαλύψεως στην Πάτμο βλ. Α. Σκούρα, «Το Ιεροδιδασκαλείο της Αποκαλύψεως 1900-1906. Η προσπάθεια για αναβίωση της ιστορικής Πατριάδος Σχολής», *Μακεδόν* 7 (Φθινόπωρο 2000), 217-234 και Αικ. Ρώσσιου, *Εκκλησιαστικές Σχολές στην Ελλάδα μετά την Εθνική Παλιγγενεσία. «Η περίπτωση των Ιερατικών Σχολών Σάμου (1875-1929)»*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πάτρα 2013, σ. 172-230.

47. Στο Ιεροδιδασκαλείο Πάτμου μετέβη μαζί με τον Κυριάκο Παπαδημητρίου από την Κορησό Καστοριάς στις 17 Δεκεμβρίου 1905, όπως ο ίδιος γράφει στην αυτοβιογραφία του, και αφού υπέστη τις πρέπουσες γραπτές και προφορικές εξετάσεις παρακολούθησε τα μαθήματα της Α΄ τάξης. Στο αρχείο του σώζεται και το απολυτήριό του. Βλ. και Περ. Βακουφάρης, «Οι δάσκαλοι της Κλεισούρας. Σπύρος Παπαχρήστος. Ο επιστήμονας», *Κλεισούρα*, φ. 11 (Δεκέμβριος 1988). Για τον Κυριάκο Παπαδημητρίου και τη διδασκαλική σταδιοδρομία του βλ. Α. Βήτα [Τ. Βαφειάδης], *Η ελληνική παιδεία στην Κορησό*, Σύλλογος των Απανταχού Κορησιωτών Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Γεώργιος», Θεσσαλονίκη 1992, σ. 56, 60-66.

48. Δεδομένου ότι εκ των 89 συνολικά μαθητών του Ιεροδιδασκαλείου οι 59 ήταν ελληνόφωνοι, οι 22 τουρκόφωνοι, οι 2 αρμενόφωνοι και οι υπόλοιποι 6 είχαν «ως μητρικήν γλώσσαν την λεγομένην “μακεδονικήν”», κύρια μέρμινα του Συλλόγου Καθηγητών αποτελούσε, σύμφωνα με μια λογοδοσία του 1909, η γλωσσική εξομείωση των μαθητών και η εξοικειώσή τους με την ελληνική, «την θάνατον και πάγκαλον γλώσσαν των προγόνων, δι΄ ης τα ύψιστα και δυσπρόσιτα διανοήματα εξηνέχθησαν και δι΄ ης εκηρύχθη ανά τον κόσμον σύμπαντα, υμνήθη και υμνείται η θειοτάτη χριστιανική θρησκεία και εγράφη όλως θεοπρεπώς το θεϊον Ευαγγέλιον». Ρώσσιου, *Εκκλησιαστικές Σχολές, ό.π.*, σ. 235.

των⁴⁹ Μάρκο Δραγούμη μας επιτρέπει να συμπεράνουμε τη συμβολή τού τελευταίου στην εισαγωγή του Παπαχρήστου στο ιεροδιδασκαλείο ως υπότροφου. Σε αυτή, ευχαριστώντας τον για τις ήδη αποδοθείσες ευεργεσίες, αναφερόταν στο προνοιακό έργο του Συλλόγου στη Μακεδονία και ζητούσε την εκ νέου συνδρομή του, καθώς η οικονομική του αδυναμία, λόγω απορίας του πατέρα του, δεν του επέτρεπε να προβεί στην αντικατάσταση των φθαρμένων ειδών της αποσκευής του (καλύμματα προσκεφαλίων, σεντόνια, πουκάμισα, εσώρουχα, περικνημίδες, ευμαρίδες, υποδήματα, ομπρέλα, περισκελίδα), που εκ του κανονισμού του ιεροδιδασκαλείου όφειλαν να έχουν οι μαθητές⁵⁰. Το καλοκαίρι του 1906 ακολούθησε την αποστολή μεταφοράς του ιεροδιδασκαλείου από την Πάτμο στη Σάμο και την προσωρινή του εγκατάσταση στη Μαυρογένειο Επαγγελματική Σχολή στην περιοχή Μαλαγάρι έξω από το Βαθύ⁵¹. Από τα προχειρογραμμένα στα τετράδια του μαθητή τότε Σπυρ. Παπαχρήστου εβδομαδιαία προγράμματα του ιεροδιδασκαλείου μπορούμε να συμπεράνουμε ότι είχε διδαχθεί σε ικανοποιητικό βαθμό τα εξής μαθήματα: Ελληνικά, Φιλοσοφία, Έκθεση, Μεθοδολογικές και Διδακτικές Ασκήσεις, Τουρκικά, Θρησκευτικά (Ερμηνεία, Δογματική,

49. Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων ιδρύθηκε στις 30 Απριλίου 1869 με βασιλικό διάταγμα του Γεωργίου Α΄ και απώτερο σκοπό την αρωγή «των απανταχού ομογενών υπέρ της διαδόσεως των Ελληνικών γραμμάτων», όπως χαρακτηριστικά έγραφε προς τον υπουργό Εξωτερικών Θ. Δεληγιάννη ο πρώτος πρόεδρος του Συλλόγου Αλέξανδρος Γ. Σούτζος. Κύριο μέλημά του υπήρξε η προαγωγή της ελληνικής παιδείας στις υπόδουλες ελληνικές κοινότητες «από του Δυρραχίου μέχρι της Τραπεζούντος και από της Κρήτης μέχρι του Αίμου και πέραν αυτού μέχρι του Δουνάβεως και των Καρπαθίων», όπου το ελληνικό στοιχείο αποτελούσε στόχο και εύκολη λεία των εχθρών του ελλητισμού. Για την ίδρυση του Συλλόγου και τη δράση του βλ. Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, *Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969*, Αθήναι 1970. Γ. Ζωγραφάκης, «Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων και η Μακεδονία», *Μακεδονική Ζωή* 66 (Νοέμβριος 1971), 20-21. Ελ. Μπελιά, «Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων παράγων και φορέας εκπαιδευτικής πολιτικής 1869-1886», *Δελτίον του Κέντρου Ερευνής της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού* 3 (2003), 141-186. Σ. Τάχου-Ηλιάδου-Α. Ανδρέου, «Από το Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (1869) στη Μακεδονική Εκπαιδευτική Εταιρεία (1925): Η παρέμβαση των ιδιωτικών σωματείων στην εκπαίδευση του μακεδονικού χώρου», *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου «Η ελληνική παιδεία από τον 18^ο ως τον 20^ο αι. Ερευνητικές συνιστώσες*», Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγική Σχολή, Φλώρινα 2005, σ. 301-329.

50. Ρώσσιου, *Εκκλησιαστικές Σχολές*, *ό.π.*, σ. 253-254, 264-268, 881-885.

51. Η εξεύρεση κατάλληλου κτηρίου για την εγκατάσταση του Ιεροδιδασκαλείου στη Σάμο ήταν ένα από τα βασικά προβλήματα. Οι προτάσεις περί της Μονής Αγίας Ζώνης, του κτηρίου των δικαστηρίων ή του κτηρίου του νοσοκομείου απορρίφθηκαν αμέσως καθώς θεωρήθηκαν ακατάλληλα. Βλ. Σκούρα, *Το Ιεροδιδασκαλείο Σάμου*, *ό.π.*, σ. 156-158. Του ίδιου, *Το Ιεροδιδασκαλείο της Αποκαλύψεως*, *ό.π.*, σ. 231-232. Ρώσσιου, *Εκκλησιαστικές Σχολές*, *ό.π.*, σ. 192-230.

Ρητορική, Ανάγνωση Πατέρων και Εκκλησιαστικό Δίκαιο), Παιδαγωγικά, Φυσική, Μαθηματικά και Γεωπονία, Ιστορία και Γεωγραφία, Ανθρωπολογία, Καλλιγραφία και Ιχνογραφία, Ωδική, Εκκλησιαστική Μουσική, Γυμναστική και Υγιεινή⁵².

Από το Ιεροδιδασκαλείο Σάμου «Η Ανατολή»⁵³ αποφοίτησε στις 30 Ιουνίου 1909 με βαθμό «λίαν καλώς 8 και 50/62» και ανέλαβε υπηρεσία στις κωμοπόλεις της Καστοριάς Κορησό (παλ. ονομ. Γκόρεντση) και Άργος Ορεστικό (παλ. ονομ. Χρούπιστα)⁵⁴, στις οποίες αγωνίστηκε, όπως γράφει, «όχι μόνον ως διδάσκαλος, αλλά και ως εθνικός απόστολος κατά των διαφόρων ξένων προπαγανδών, αίτινες ευρίσκονται ήδη εις την δύσιν των, και τούτο αποδοτέον μόνον εις ημάς τους διδασκάλους, οίτινες με την εθνικήν πανοπλίαν οπλισμένοι εκηρύττομεν από του άμβωνος το ευαγγέλιον της ελευθερίας και της εθνικής αποκαταστάσεως την ελπίδα, μη υποχωρήσαντες προ της διστόμου βουλγαρικής τε και τουρκικής μαχαίρας, αλλ' επιμένοντες μόνον εις το καθήκον και εις τούτο μόνον αποβλέποντες»⁵⁵.

Οι κίνδυνοι που εγκυμονούσε εκείνη την εποχή το επάγγελμα οδηγούσαν πολλούς από τους δάσκαλους στην απογοήτευση και την απομάκρυνση από την περιοχή της Μακεδονίας και ακόμη περισσότερους ευφυείς και δρα-

52. Διευθυντής του Ιεροδιδασκαλείου Σάμου «Ανατολή» και καθηγητής των ανωτέρων θρησκευτικών μαθημάτων κατά την χρονική περίοδο 1907-1908 ήταν ο αρχιμανδρίτης Θεολόγος Παρασκευαΐδης, υποδιευθυντής και καθηγητής εκκλησιαστικής μουσικής, θρησκευτικών και ελληνικών μαθημάτων ο Ιωάννης Κουκούλης, καθηγητής των παιδαγωγικών και των μαθηματικών ο Κυριάκος Σταυριανός, των φιλολογικών οι Εμμανουήλ Πολυζωΐδης και Ιω. Γιαννικάκης, των τεχνικών μαθημάτων ο Αλεξ. Ντάνιας, της γεωπονίας ο Πάτροκλος Ιωαννίδης, της τουρκικής ο Ιορδάνης Παπαδόπουλος και ιατρός και καθηγητής της υγιεινής ο Δημ. Δάπλης. Την περίοδο εκείνη το ιεροδιδασκαλείο είχε 78 τροφίμους μαθητές, εκ των οποίων οι 17 ανήκαν στη Δ' και ανώτατη τάξη, οι 17 στη Γ', οι 28 στη Β' και οι 15 στην Α'. Περ. Ξενοφάνης, *Σύγγραμμα περιοδικόν του Συλλόγου των Μικρασιατών «Ανατολής»*, τ. 5 (1906), 219-220. Ρώσσιου, *Εκκλησιαστικές Σχολές, ό.π.*, σ. 326-342, 400-419.

53. Περί του Ιεροδιδασκαλείου Σάμου «Η Ανατολή» βλ. «Το εν Σάμω Ιεροδιδασκαλείον «Η Ανατολή»», *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον* 3 (1909), 150-155. Σκούρα, *Το Ιεροδιδασκαλείο Σάμου, ό.π.* Ρώσσιου, *Εκκλησιαστικές Σχολές, ό.π.*, σ. 231-472.

54. Βακουφάρης, «Οι δάσκαλοι», *ό.π.* Στο Άργος Ορεστικό υπήρχαν ρουμανικό σχολείο, που ιδρύθηκε το 1881 από τους ρουμανίζοντες Γραμμουστιάνους Βλάχους και λειτούργησε μέχρι το 1940, και βουλγαρικό σχολείο που λειτούργησε από το 1883 μέχρι το 1912. M.V. Cordescu, *Istoricul școalelor române din Turcia, Sofia și Turtucaia din Bulgaria și al Seminariilor de limba română din Lipsca, Viena și Berlin, București* 1906, σ. 87-88. Zl. Karatanasov, *Čerkovno učilišna Borba (1868-1903 g.)*, Mmaterijali iz Minaloto na Kostursko, No 1, Sofija 1935, σ. 34.

55. Αίτησις του Σπυριδωνος Παπαχρήστου δημοδιδασκάλου και διευθυντού Δημοτ. Σχολείου Κλεισούρας υποδιοικήσεως Καστοριάς Νομού Φλωρίνης περί διαβαθμίσεώς του προς τον Πρόεδρον της Βουλής, εν Κλεισούρα τη 7^η Νοεμβρίου 1924, στη Συλλογή Ν. Σιώκη.

στήριους νέους να αποφεύγουν να το προτιμήσουν, γεγονός που αποτελούσε μεγάλο κίνδυνο όχι μόνο για την εκπαίδευση, αλλά και για τα εθνικά συμφέροντα. Σε συνέλευση επιφανών προσωπικοτήτων της Θεσσαλονίκης, που συγκλήθηκε στις 18 Φεβρουαρίου 1909 μετά από πρόσκληση του μητροπολίτη Αλεξάνδρου, αποφασίστηκε η ίδρυση της *Επικούρου των εν Μακεδονία διδασκάλων Εταιρείας*. Σκοπός της ίδρυσής της ήταν, όπως αναγράφεται στην αιτιολογική έκθεση, «ν' ανυψώση το επάγγελμα του Έλληнос διδασκάλου εις την εμπρέπουσαν αυτώ εν Μακεδονία θέσιν και θέλει προς τούτο να εξασφαλίση υλικά πλεονεκτήματα υπέρ των εν Μακεδονία διδασκάλων δυνάμενα να ενισχύσωσι μεν και τους νυν εργαζομένους εις το υψηλόν αυτών έργον, να προσελκύσωσι δε εις αυτό και νέους με δύναμιν και έρωτα προς το επάγγελμα και να προσηλώσωσιν αυτούς εις την ενταύθα υπηρεσίαν»⁵⁶.

Το φθινόπωρο, λοιπόν, του 1909 ο νεαρός δάσκαλος ανέλαβε καθήκοντα δημοδιδάσκालου στην κοινότητα Κορησού⁵⁷, «ένθα ωργιάζε η βουλγαρική προπαγάνδα», σύμφωνα με όσα αναφέρει σε κείμενό του ο ίδιος. Σε υπόμνημά του προς το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο Καστοριάς αναφέρει χαρακτηριστικά: «Επί διετίαν επάλαιον με το περίστροφον ανά χείρας κηρύττων παντού και πάντοτε το εθνικόν ευαγγέλιον, χωρίς να φοβηθώ τας δολοφονικάς ενέδρας των Βουλγάρων κομιτατζήδων και τας οποίας πλειστάκις διέφυγον»⁵⁸. Τρεις φορές συνελήφθη από το νεοτουρκικό κομιτάτο ως επαναστάτης και με εισήγηση της βουλγαρικής μερίδας εγκλειστήκε στις φυλακές της Κορυτσάς, απ' όπου όμως δραπέτευσε και για τρεις μήνες κρυβόταν στο ελληνικό προξενείο Μοναστηρίου μέχρι την απελευθέρωση του 1912. Στα 1913 σε συνεργασία με τα διάφορα στρατιωτικά αποσπάσματα της περιοχής Καστοριάς ανέλαβε την εκκαθάριση από τους Βούλγαρους⁵⁹.

56. *Κανονισμός της Επικούρου των εν Μακεδονία Ελλήνων διδασκάλων Εταιρείας*, Θεσσαλονίκη τη 19^η Μαρτίου 1909, σ. 6.

57. Ο Σπ. Παπαχρήστου διατέλεσε δάσκαλος στην Κορησό κατά τα σχολικά έτη 1909-1910 και 1910-1911 και στη συνέχεια διορίστηκε στην Κλεισούρα. Βήτα, *Η ελληνική παιδεία*, ό.π., σ. 56. Ν.Γ. Δασκαλάκης, *Η Κορησός στη διαδρομή του χρόνου*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 106.

58. Υπόμνημα Σπυριδωνος Παπαχρήστου δημοδιδάσκालου Κλεισούρας κατά της υπ' αριθμ. 7 ε.έ. αποφάσεως του Εποπτικού Συμβουλίου Καστοριάς περί μεταθέσεώς του εις το σχολείον Κορησού προς το Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον, εν Κλεισούρα τη 4^η Μαΐου 1937, στη Συλλογή Ν. Σιώκη. Για το βουλγαρικό σχολείο στην Κορησό, που λειτουργούσε από τα τέλη του 19^{ου} αι. μετά τον ατυχή Ελληνοτουρκικό Πόλεμο (1897) και το 1905 διεθετε 37 μαθητές, βλ. Brancoff, *La Macédoine*, ό.π., σ. 182-183. Δασκαλάκης, *Η Κορησός*, ό.π., σ. 129-132.

59. Η δράση των βουλγαριζόντων στην ευρύτερη περιοχή της Καστοριάς διαφαίνεται ξεκάθαρα από τις πολυάριθμες ανταποκρίσεις στις εφημερίδες του Βογατσιώτη Ι. Κούσκουρα *Αλήθεια* και *Νέα Αλήθεια* από το 1903 μέχρι το 1913.

Από το 1913 μέχρι το 1915 υπηρέτησε ως δημοδιδάσκαλος οκτώ μήνες στην Κλεισούρα και δύο χρόνια στον Μελισσότοπο. Η πρώτη αυτή παραμονή του στην Κλεισούρα υπήρξε και η αφορμή της γνωριμίας του με την Κλεισουριώτισσα μετέπειτα σύζυγό του Ιφιγένεια Βασ. Γκόγκου (1895-1982), με την οποία και απέκτησε τέσσερα παιδιά, τον Αντώνη (1919-1994)⁶⁰, τον Χρήστο (1923-1975)⁶¹, τη Μαριάνθη (1925-1997) και τον Κωνσταντίνο (1930-1994).

Από το 1915 μέχρι το 1929 υπηρέτησε στα δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων της Κλεισούρας⁶², με μια μικρή διακοπή κατά το σχολικό έτος 1922-1923, όταν μετατέθηκε για τρεις μήνες στο διτάξιο δημοτικό σχολείο Λιθιάς (παλ. ονομ. Κουμανίτσοβο), αλλά και κατά το σχολικό έτος 1921-1922, καθώς τον Αύγουστο του 1921 μετέβη για έναν ολόκληρο χρόνο στην Αμερική για να συναντήσει τα εκεί εγκατεστημένα αδέρφια του⁶³.

Η επιχειρηθείσα γλωσσική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (1917-1920) είχε θέσει μεταξύ των σκοπών της και τον γλωσσικό εξελληνισμό των ξενόφωνων πληθυσμών που είχαν περιέλθει στην ελληνική επικράτεια μετά τους βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913 και την επέκταση των ελληνικών συνόρων⁶⁴. Τον Σεπτέμβριο του 1915 και κατά την επανατοποθέτησή του στο τριτάξιο δημοτικό σχολείο Κλεισούρας βρέθηκε αντιμέτωπος με τους ρουμανίζοντες Βλάχους. Το ρουμανικό σχολείο Κλεισούρας⁶⁵ αριθ-

60. Ο Αντώνιος Παπαχρήστου συνελήφθη το 1944 στη συνοικία της Παναγίας Φανερωμένης στη Θεσσαλονίκη και μεταφέρθηκε στη Γερμανία, όπου παρέμεινε φυλακισμένος και εργαζόμενος σε καταναγκαστικά έργα στις φυλακές Μονάχου μέχρι τον Αύγουστο του 1946.

61. Ο Χρήστος Παπαχρήστου μετά από τις σπουδές του στο Παιδαγωγικό Φροντιστήριο Καστοριάς και τη λήψη του πιστοποιητικού ικανότητας διδασκαλίας στα ελληνικά σχολεία του κράτους στα 1944, αναχώρησε για την Αμερική, όπου εγκαταστάθηκε μόνιμα.

62. Για την ίδρυση και τη λειτουργία των εκπαιδευτηρίων της Κλεισούρας βλ. Ν.Δ. Σιώκης, *Η πνευματική κίνηση και ζωή στη Δυτική Μακεδονία: η Κλεισούρα κατά τον 19^ο αιώνα επί τη βάσει ανέκδοτων εκκλησιαστικών κωδικών, εγγράφων και λοιπών πηγών*, Διδακτορική διατριβή, Θεολογική Σχολή ΑΠΘ, Τμήμα Ποιμαντικής & Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 201-255.

63. Πίναξ εμφανίων τον διά των συνημμένων εγγράφων αποδεικνυόμενον χρόνον υπηρεσίας του Σπυρίδωνος Παπαχρήστου δημοδιδασκάλου του Δημοτικού Σχολείου Θηλέων Κλεισούρας <Καστοριάς>, εν Κλεισούρα τη ... Οκτωβρίου 1929, στη Συλλογή Ν. Σιώκη.

64. Π.Γ. Ράπτης, *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα (1917-1940)*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών, Αθήνα 1997, σ. 219 κ.εξ.

65. Το ρουμανικό σχολείο Κλεισούρας ιδρύθηκε το 1868 από τον πράκτορα της ρουμανικής προπαγάνδας Απόστολο Μαργαρίτη από την Αβδέλλα Γρεβενών και καταστράφηκε από πυρκαγιά τον Φεβρουάριο του 1943. Cordescu, *Istoricul școalelor, ό.π.*, σ. 170-177. Μ. Παπαμιχαήλ, *Αι κατά της Ελλάδος ξένα προπαγάνδα από Τουρκοκρατίας μέχρι σήμερα. Η*

μούσε τότε 60-70 μαθητές. Οι απεγνωσμένες προσπάθειές του εναντίον των ρουμανοφρόνων τον οδήγησαν περισσότερες από δέκα φορές σε απολογία στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας μετά από διαμαρτυρίες του ρουμανικού προξενείου. Οι ενέργειές του όμως απέδωσαν καρπούς και έτσι στα 1937 το ρουμανικό σχολείο αριθμούσε μόνο 5-6 νήπια⁶⁶.

Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι μια προσωπικότητα σαν τον Παπαχρήστου δεν θα μπορούσε να μείνει στο περιθώριο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής του τόπου, ακόμη κι αν αυτό τον οδηγούσε σε πειθαρχικά παραπτώματα έναντι της επίσημης εκπαιδευτικής νομοθεσίας⁶⁷. Ως επιθεωρητής του εξατάξιου δημοτικού σχολείου Κλεισούρας κατηγορήθηκε εκείνη την εποχή ότι «σκανδαλωδώς αναμιγνύεται εις εκλογικάς διαμάχας και ότι ύβρισε την σημερινήν κυβέρνησιν», όπως πληροφορούμαστε από την έγγραφη απολογία του προς τον επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων Καστοριάς. Αναφέρει λοιπόν χαρακτηριστικά: «...έννας ή και πολλοί καλοθεληταί ηθέλησαν να μοι αποδώσουν εκ προσωπικών παθών και ελατηρίων μίαν τοιαύτην συκοφαντίαν, διότι ως υπάλληλος εκτελώ το καθήκον και μόνον το καθήκον...»⁶⁸.

Το σχολικό έτος 1935-1936 ήταν αρκετά δύσκολο για το διδακτικό προσωπικό του τετρατάξιου –ή εξατάξιου ορισμένες χρονιές– δημοτικού σχο-

ρουμανική προπαγάνδα, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 8-28. Σιώκης, *Η πνευματική κίνηση*, ό.π., σ. 221-222, σημ. 890. Γ. Τρύπης, *Κλεισούρα. Σύντομος ιστορική ανασκόπησης της ιστορίας της Κλεισούρας*, Φλώρινα χ.χ., σ. 8-13.

66. Σύμφωνα με έγγραφο του πρέσβη της Ρουμανίας στην Αθήνα Eug. Filotti προς τον Ρουμάνο υπουργό Εξωτερικών V. Antonescu, οι μαθητές που είχαν εγγραφεί στο μικτό ρουμανικό σχολείο Κλεισούρας ανέρχονταν σε 19 κατά το σχολικό έτος 1936-1937 και σε 11 κατά το σχολικό έτος 1937-1938. Σε στατιστικό πίνακα που συνέταξε ο διαχειριστής των ρουμανικών σχολείων και εκκλησιών της Ελλάδας Filip Goj στις 9 Φεβρουαρίου 1939, ο πραγματικός αριθμός των μαθητών ανερχόταν σε 9 και 10 κατά τα αντίστοιχα διδακτικά έτη. Ad. Berciu-Drăghicescu–M. Petre, *Școli și biserici românești din Peninsula Balcanică. Documente (1918-1953)*, Editura Universității din București, București 2006, vol. II, σ. 352-353, 363-365.

67. Για την προβολή των εκπαιδευτικών ως κοινωνικών προτύπων και τον επιχειρούμενο ιδεολογικό έλεγχο κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου βλ. Χρ. Τζήκας, «Ο ιδεολογικός έλεγχος των εκπαιδευτικών στο μεσοπόλεμο: Από τη δημοκρατία του Βενιζέλου στη δικτατορία του Μεταξά», *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου «Η ελληνική παιδεία από τον 18^ο ως τον 20^ο αι. Ερευνητικές συνιστώσες*», Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγική Σχολή, Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Τμήμα Νηπιαγωγών, Φλώρινα 2005, σ. 239-256.

68. Απολογία του Σπυρίδωνος Παπαχρήστου, Διευθυντού του εξατάξιου πλήρους Δημοτικού Σχολείου Κλεισούρας, επί της κατηγορίας ότι σκανδαλωδώς αναμιγνύεται εις εκλογικάς διαμάχας και ότι ύβρισε την σημερινήν κυβέρνησιν (σχέδιο εγγράφου), στη Συλλογή Ν. Σιώκη.

λείου Κλεισούρας, καθώς οι υπό τη διεύθυνσή του διδάσκοντες (Γεώργιος Τρύπης, Μιχαήλ Παπαμιχαήλ, Μιχαήλ Πάγκαλος, Θεοδοσία Παναγιωτίδου και Ευαγγελία Λέκου) είτε αποσπώνταν προσωρινά σε άλλα σχολεία είτε έπαιρναν αναρρωτικές άδειες, ενέργειες που δημιουργούσαν προβλήματα στην εύρυθμη λειτουργία του. Εντούτοις, το εκπαιδευτήριο λειτούργησε άπογα «χάριν εις την εργατικότητα των διδασκάλων, οίτινες ούτε λεπτόν παρέλειψαν, φροντίζοντες παντί τρόπω πώς να φανώσιν εκτελεσταί του υψηλού των καθηκόντος, πιστοί εις τον όρκον ον έδωσαν εις την υπηρεσίαν μεταλαμπαδεύοντες ό,τι υψηλόν, θρησκευτικόν, πατριωτικόν εις τας απαλάς ψυχάς των νέων, ίνα μίαν ημέραν φανώσι ούτοι αντάξιοι των προσδοκιών της Μεγάλης μας Πατρίδος». Το επίπεδο όμως των μαθητών ήταν, κατά τα γραφόμενα του διευθυντή, πολύ χαμηλό. Έτσι, σε επανειλημμένες συνεδριάσεις αποφασίστηκε ότι η μοναδική λύση ήταν «η υλική ενίσχυση των πτωχών μαθητών εις ενδύματα, υποδήματα, βιβλία, τετράδια κ.λπ. και τούτο και ως αντίκρουσμα των ενεργειών του ξένου προπαγανδιστικού σχολείου, όπερ όχι μόνον ενισχύει τους μαθητάς του υλικώς, αλλά και αναλαμβάνει δωρεάν διά την περαιτέρω ανωτέραν σπουδήν αυτών, ενώ το ημέτερον Κράτος εις ουδένα τούτων προβαίνει, επαναπαυόμενον εις το γάντι της ευγενείας»⁶⁹. Η τελευταία αυτή αναφορά αφορά στο ρουμανικό σχολείο της Κλεισούρας που λειτουργούσε μέχρι τον Φεβρουάριο του 1943, οπότε και καταστράφηκε από πυρκαγιά⁷⁰.

Στα 1937 επιχειρούν να τον μεταθέσουν και πάλι στο δημοτικό σχολείο Κορησού, λόγω του ότι, όπως γράφει ο ίδιος, «δεν επέδειξε πείρα και διοικητική ικανότητα να καταπνίξη εν τη γεννέσει μίαν παρουσιασθείσαν διένεξιν μεταξύ του υποφαινομένου και του προσωπικού του σχολείου». Με υπόμνημά του όμως προς το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο ζητά να τον λυπηθούν επικαλούμενος λόγους υγείας και λόγους οικογενειακούς⁷¹. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους παρέδωσε όλο το υλικό τού σχολείου της Κλεισούρας στο δημοδιδάσκαλο Μιχαήλ Παπαμιχαήλ⁷² και την 1^η Οκτωβρίου 1939 υπέβαλε στον επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων Καστοριάς την παραίτησή του από το διδασκαλικό επάγγελμα⁷³.

Μετά τη συνταξιοδότησή του ασχολήθηκε ενεργά με την πολιτική και μάλιστα συμμετείχε στις βουλευτικές εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου 1950 ως

69. Ετησία έκθεσις σχολικού έτους 1935-1936, στη Συλλογή Ν. Σιώκη.

70. Τρύπης, *Κλεισούρα, ό.π.*, σ. 13.

71. Υπόμνημα Σπυρίδωνος Παπαχρήστου, 4^η Μαΐου 1937, *αυτ.*

72. Πρωτόκολλον παραλαβής του σχολείου Κλεισούρας, εν Κλεισούρα τη 27^η Σεπτεμβρίου 1937, στη Συλλογή Ν. Σιώκη.

73. Αίτησις Σπυρίδωνος Παπαχρήστου Δημοδιδασκάλου Κλεισούρας, εν Κλεισούρα τη 1-10-39, στη Συλλογή Ν. Σιώκη.

υποψήφιος της εκλογικής περιφέρειας νομού Φλώρινης στο συνδυασμό του κόμματος ΕΠΕΛ (Εθνική Παράταξις Εργαζομένου Λαού)⁷⁴. Ακολούθως, από το 1953 μέχρι το 1958 τον βρίσκουμε να εργάζεται ως δικολάβος στο Ειρηνοδικείο Κλεισούρας και να υπογράφει άλλοτε ως «τέως Δημοδιδάσκαλος και Συνταξιούχος Πολιτικός» και άλλοτε ως «Συνταξιούχος Δημοδιδάσκαλος και Δικολάβος». Πέθανε στις 8 Φεβρουαρίου 1964, σε ηλικία 77 ετών, και τάφηκε στον κοιμητηριακό ναό Αγίου Αθανασίου Κλεισούρας.

Από τα στοιχεία που παρατέθηκαν στην παρούσα μελέτη γίνεται φανερό ότι τα μέλη της οικογένειας Παπαχρήστου εμπορούνταν από ένα πατριωτικό πνεύμα, καθώς και από διάθεση προσφοράς προς τον κοινωνικό τους περίγυρο. Πρόκειται για μια από τις ψηφίδες που συγκροτούν αυτό που η ιστορία αναφέρει ως Μακεδονικό Αγώνα. Έχοντας υπόψη το ακραίο κλίμα μέσα στο οποίο διεξήχθη η σύγκρουση μεταξύ της ελληνικής και της βουλγαρικής πλευράς για τον έλεγχο του μακεδονικού χώρου, δεν δικαιούμαστε να κρίνουμε πράξεις και ενέργειες. Αυτό που επιδιώξαμε ήταν να αποδώσουμε την πραγματικότητα, όπως την ερμήνευαν ιδεολογικά τα πρόσωπα που είχαν ενεργό συμμετοχή στη σύγκρουση αυτή. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να παραβλέψουμε ότι αναφερόμαστε σε καταρτισμένες προσωπικότητες που αφιέρωσαν όλη σχεδόν τη δραστηριότητά τους στην πνευματική ανύψωση των περιοχών όπου δίδαξαν και στη διαφύλαξη της εθνικής τους ακεραιότητας. Η ενασχόληση της παρούσας μελέτης με τις δύο αυτές προσωπικότητες αποσκοπεί στην ανάδειξη ανώνυμων μέχρι σήμερα ατόμων, που με τη δράση τους προάσπισαν τα εθνικά συμφέροντα.

74. Βάσει των επίσημων αποτελεσμάτων της εκλογικής διαδικασίας, ο Παπαχρήστου συγκέντρωσε 156 ψήφους, εκ των οποίων 144 από την Κλεισούρα, και είχε συνυποψήφιος στην ίδια παράταξη τους Παν. Παπασταμάτη, Βασ. Παπαδάκη και Στυλ. Χαρισιάδη. Η παράταξη συγκέντρωσε συνολικά στις επαρχίες Φλώρινας και Καστοριάς 288 ψήφους. Βλ. Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 5^{ης} Μαρτίου 1950*, Αθήναι 1951, τ. 1, σ. 59-60 και τ. 2, σ. 578-584, 748. Από τις εκλογές εκείνες σώζεται διαφημιστικό φυλλάδιο με τη φωτογραφία του, πίσω από το οποίο έγραφε χαρακτηριστικά ο ίδιος έξι χρόνια αργότερα, το 1956: «Απέτυχα διότι δεν βαστούσε η ράχη μου να διαθέσω αυτοκίνητο· πήγα σε 8 χωριά πεζοπορία και πήρα 1.200 ψήφους». Για τις βουλευτικές εκλογές στην εκλογική περιφέρεια της Φλώρινας βλ. Κ.Α. Τσιούμης, «Πολιτικές δυνάμεις και κοινοβουλευτική εκπροσώπηση στην εκλογική περιφέρεια της Φλώρινας (1923-1936)», *Εταιρία* 19 (Μάρτιος 1995), 26-35.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Τετράδιον τῶν Ἐκθέσεων 1908-1909 Σ. Παπαχρίστου. Σάμος ἐν τῷ
Ἱεροδιδασκαλείῳ
<α/α> στ' ἢ βιογραφία μου

Ἐγὼ ὁ ὀνομαζόμενος Σπυρίδων Παπαχρίστου, ἐγεννήθην ἐν Χολίστῃ τῆς ἐπαρχίας (ἢ Μητροπόλεως) Καστορίας τοῦ νομοῦ Μοναστηρίου, κατὰ τὸ ἔτος 1889, μῆνα Ἰούνιον, ἐκ γονέων διακεκριμένων ἐπ' εὐσεβείᾳ καὶ φιλοπατρίᾳ. Ἀμφότεροι ζῶσιν, ὁ πατήρ μου εἶναι ἱερεὺς. Ἔχω (Μοί ὑπάρχουσι) προσέτι τρεῖς ἀδελφοὶ καθὼς καὶ μία μικρὰ ἀδελφή. Εἶμαι Ἑλλην Ὀρθόδοξος. Τὰ πρῶτα γράμματα ἔμαθον παρὰ τοῦ πατρός μου, ὅστις εἶχε χρηματίσει διδάσκαλος ἐπὶ 11 ἔτη. Μετὰ ταῦτα μετέβην εἰς τὸ ἐν Καστορίᾳ Ἑλληνικὸν σχολεῖον, ὅπου καὶ κατετάχθην εἰς τὴν πρώτην τάξιν. Ὅταν δὲ ἔφθασον εἰς τὴν ἐβδόμην τάξιν, τότε ὁ Μικρασιατικὸς σύλλογος εἶχε στείλει <ἐπιστολὴν> εἰς <τόν> τότε Ἅγιον Καστορίας, νῦν Ἅγιος Ἀμασειάς, καὶ ἐζήτηι κατὰ παράκλησιν τοῦ Ἰωάννου Μπεςματζόγλου, δύο μαθητάς, καὶ ὡς τοιοῦτους ἀπέστειλεν ὁ Ἅγιος Καστορίας, ἐμέ καὶ τὸν Παπαδημητρίου, οἵτινες ἀναχωρήσαντες κατὰ τὴν πρώτην Δεκεμβρίου // τοῦ 1905 ἐκ Καστορίας ἐφθάσαμεν τὴν 17ην τοῦ αὐτοῦ μηνός, εἰς τὸ ἐν Πάτμῳ Ἱεροδιδασκαλεῖον τῆς Ἀποκαλύψεως, ὅπου ὑποστάντες γραπτὰς τέ καὶ προφορικὰς ἐξετάσεις, κατετάχθημεν ὁ μὲν εἰς εἰς τὴν δευτέραν τάξιν, ὁ δὲ ἄλλος εἰς τὴν 1ην. Ἐκτοτε ἐγὼ ἐπιδιδόμενος εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ κανονισμοῦ ὠρισμένα μαθήματα, ἔδειξα περισσοτέραν κλίσιν ἐξ ὅλων τῶν μαθημάτων ἐν τῇ Γυμναστικῇ, ἐν τῇ Ἱστορίᾳ καὶ ἐν μέρει ἐν τοῖς θρησκευτικοῖς μαθήμασι. Ἀλλὰ τῶν σπουδῶν τούτων προηγῆθησαν γεγονότα φοβερά, ἐκ τῶν ὁποίων θά ἀρκεσθῶ εἰς ἓν μόνον, τὸ ὅποιον θά δεῖξη ὀπόσῃ σπουδαιότητα ἔχει. Ἡμῖν μαθητῆς εἰς τὴν πρώτην τάξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ, ὅτε κατὰ τὸ μέγα Σάββατον ἀπὸ πρωΐας ἀνεχώρησα διὰ νὰ ὑπάγω ἐκ Καστορίας εἰς τὸ χωρίον μου, καὶ ἐωρτάσω τὸ Ἅγιον Πάσχα μετὰ τῆς προσφιλοῦς μας οἰκογενείας. Ἄλλ' ἔνεκα τρικυμίας, ἣτις συνέβη εἰς τὴν λίμνην Καστορίας ἐξῆλθον διὰ τῆς λέμβου κατὰ τὰς 6 μ.μ. // εἰς τὸ παράλιον χωρίον Μαύροβον. Ἰπεύσας ἤδη ἀνεχώρησα, καὶ μετὰ δύο ὥρας ἔφθασα εἰς τὸ ποθοῦμενον χωρίον, καὶ διηρθύνθην πρὸς τὴν ὁδὸν τῆς πατρικῆς μου (οἰκογενείας) οἰκίας⁷⁵. Ὅταν δ' ἔφθασα πρὸ τῆς θύρας τῆς αὐλῆς, ἐκτύπησα αὐτὴν δις καὶ τρίς, ἀλλὰ οὐδεὶς ἐξέρχεται ἵνα μοὶ ἀνοιξῆ, οὔτε φωνὴ μοὶ ἀποκρίνεται εἰς τὰς φωνάς μου. Ἦτο νύξ, νύξ βαθεῖα καὶ μελαγχολικὴ, αἱ ἀργυραὶ ἀκτῖνες τῆς σελήνης ἀμυδραὶ ἐσελάγιζον διὰ μέσου τῶν εὐσκιοφύλλων δένδρων τῆς οἰκίας μας,

75. Η οἰκία αὐτὴ ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς ἱστορικὸ διατηρητέο μνημεῖο με τὴν υπουργικὴ ἀπόφαση ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/1606/32068/5-6-2002 καὶ τὸ ΦΕΚ 782/Β/25-6-2002.

ἐκ τοῦ ἀπέναντι δάσους ἀντήχουν οἱ κρωγμοὶ τοῦ νυκτοκόρακος, καὶ τό ἄσμα τῆς νυκτολάλου γλαυκός, ἄλλως σιγὴ νεκρική ἐβασίλευεν εἰς τό χωρίον ἐκ τοῦ φόβου τῶν Βουλγάρων. Ἐγὼ ὁ δυστυχῆς κατελήφθην ὑπό φόβου τρομεροῦ καὶ δέν ἐγνώριζον τί νά πράξω. Ἀλλ' ἐν τῷ μέσῳ τοῦ φόβου ἐκείνου, μέ πλησιάζει εἰς ἐξάδελφος, μετά τοῦ ὁποίου, ἀφοῦ ἀντη<λ>λάξαμεν ἐν ἐξαδελφικόν φίλημα, ἐπορεύθημεν δι' ἄλλης θύρας // ἥτις εἶχε μείνει κατά τήν ἐσπέραν ἐκείνην ἀνοικτή.

Καθ' ὃν χρόνον ἀνέβαινον τήν κλίμακα εἶδον τήν ὀγδοηκοντούτη μᾶμμην μου κλαίουσαν καί ἔχουσαν περίξ αὐτῆς τόν 11ῆ ἀδελφόν μου καί τήν ἑπταετῆ ἀδελφήν. Ἐπί τῆς κλίνης ἔκειτο ὡς νεκρά ἡ δυστυχῆς μου μήτηρ, κόπτουσα τās τρίχας τῆς κεφαλῆς αὐτῆς. Καί ἐγὼ πρό τοῦ νά ἐρωτήσω τί συμβαίνει, κατεπλημμύρησαν τούς ὀφθαλμούς μου δάκρυα· μέ παρηγορεῖ ὁ ἐξάδελφός μου, ἀλλ' ἡ παρηγορία αὐτοῦ δέν ἠδύνατο νά ἐμποδίσῃ τήν ροήν τῶν δακρύων μου. Μέ πλησιάζει ὁ ἀδελφός καί μέ διηγεῖται ὅτι πρό μιᾶς ἀκριβῶς ὥρας 11 βούλγαροι ('συνέλαβον τόν Πά') εὐρόντες τόν πατέρα μου ἄοπλον συνέλαβον αὐτόν καί τόν ἀπήγαγον εἰς τήν Ἐκκλησίαν. Ἀκούσας ταῦτ' ἐγὼ, ἀμέσως μετά τοῦ ἐξαδέλφου μου ἐπορεύθην εἰς τήν Ἐκκλησίαν, παρ' ὅλας τās συμβουλὰς τῶν οικείων μου. //

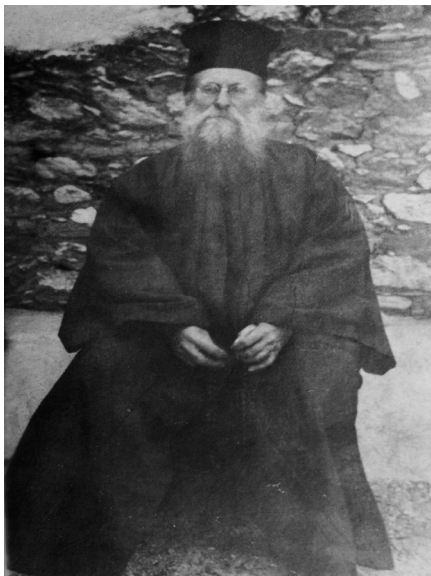
Εἰς τήν Ἐκκλησίαν εὐρέθην πρό φρικώδους θεάματος· εἶδον πλῆθος γυναικῶν καί ἀνδρῶν βουλγάρων, καί τόν μέν πατέρα μου περικυκλούμενον ὑπό τῶν βουλγάρων, προσπαθόντων νά καταπέισωσι αὐτόν, ἵνα εἶπῃ ὅτι ἀναγνωρίζῃ τήν ἐξαρχίαν. Ἀλλά ὁ πατήρ μου ἀπτόητος, ἔλεγε πάντοτε τήν αὐτήν φράσιν. «Ἕλλην ἐγεννήθην καί Ἕλλην πρέπει νά ἀποθάνω». Τόν δέ βούλγαρον ἱερέα ἰστάμενον πλησίον τοῦ πατρός μου (διότι τό χωρίον μου, τό ὁποῖον ἔχει 70 οἰκίας ἦτο διηρημένον εἰς δύο μερίδας εἰς τήν τῶν βουλγάρων, ἥτις ἀπετελεῖτο ἀπό 20 οἰκίας, καί εἰς τήν τῶν Ἑλλήνων, ἥτις ἀπετελεῖτο ἀπό 50 οἰκίας). Αφοῦ εἶδον τέλος οἱ ἀπαίσιοι ἐκεῖνοι ὅτι ἦτο ἀδύνατον νά πείσωσι αὐτόν, παρεξετράπησαν εἰς ὕβρεις κατ' αὐτοῦ καί κατά τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τινές μάλιστα ἐξ αὐτῶν ἦσαν ἔτοιμοι νά διαπεράσωσι αὐτόν διά τῶν λογχῶν, ὁ δέ βουλγαρικός λαός ἐφώναζε κάτω ὁ Παπαχρῖστος κ.τ.λ. ... // Ἡ καρδιά μου ἔπαλλε καί ἐκ φόβου καί ἐκ μίσους. Τέλος ἀπέλυσαν τόν Πατέρα μου οἱ ἄθλιοι, ἀπειλήσαντες αὐτόν, ὅτι ἐάν κατὰ τήν ἐπαύριον ἡμέραν δέν ἤθελε κάμει συλλητουργίαν μετά τοῦ βουλγάρου ἱερέως, πάντως θά ἀποκεφαλίσωσι αὐτόν. Ὁ Πατήρ μου ἐπέστρεψεν εἰς τήν οἰκίαν μας, ὅπου δέν ἠδύνατο νά καθησυχάσῃ ἔνεκα τῆς ἀτιμίας, ἣν ὑπέστη ὑπό τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ. Τοῦ ἐπῆρχοντο διάφοροι συλλογισμοὶ περί δραπετεύσεως, ἀλλά τούτους κατέπνιγεν ὁ συλλογισμός, ὅτι ὡς ποιμῆν δέν τοῦ ἐπετρέπετο ν' ἀφήσῃ τό ποιμνίον του ἀπροστάτευτον ἀπό τούς λύκους, καί ὅτι εἶχε καθῆκον χάριν αὐτοῦ νά θυσιάσῃ καί αὐτήν τήν πολυπαθῆ

ψυχήν του, καί οὕτω ἀπεφάσισε νά μείνη. Καθ' ὄλην τήν νύκτα περιήρχετο ἄγρυπνος τήν οἰκίαν, ἔχων εἰς τάς ἱεράς αὐτοῦ χεῖρας τό εὐλογημένον «Γκρᾶ». Ὅτε δέ τό μεσονύκτιον // ἐκτύπησεν ὁ κώδων τῆς Ἐκκλησίας, αἴφνης περιεκύκλωσαν τήν οἰκίαν μας πάλιν οἱ βούλγαροι, ἵνα πραγματικῶς ἀποκεφαλίσωσιν αὐτόν κατά τήν ρῆσιν αὐτῶν. Ὁ Πατήρ μου ὅμως τώρα δέν ἄφησεν αὐτούς διά τοῦ πυρός νά πλησιάσωσι, καί ἐκεῖνοι πυροβολοῦντες ὑπεχώρησαν. Μετά ταῦτα ὁ πατήρ μου ἀνέβη εἰς τήν καπνοδόχον ἵνα παρατηρῇ καλῶς αὐτούς καί ἐκεῖθεν ἐπυροβόλει συνεχῶς ἐπί 4 ½ ὥρας κατά τῶν ἀγρίων, ρίψας ὑπέρ τάς 80 σφαίρας, καί πληγώσας ἕνα, τοῦ ὁποίου ἡ διάγνωσις ἐγένετο τήν πρωΐαν ἐκ τῶν αἱμάτων, ὅτε [[τήν πρωΐαν]] ἔφθασεν ἐκ τοῦ πλησίον χωρίου ὁ αὐτοκρατορικός στρατός, [[καί]] ὁ ὁποῖος παρέλαβεν τόν Πατέρα μου [[αὐτόν]] καί τόν συνώδευσε μέχρι Καστορίας, ὅπου ἔμενε καί μέχρι σήμερον μένει ἀργός. Εἶμαι [[ἐγώ]] τώρα εἰς τήν Τετάρτην τάξιν τοῦ Ἱεροδιδασκαλείου «Ἀνατολῆς» καί Θεοῦ εὐδοκοῦντος μέλλω νά ἀποπερατώσω τάς σπουδάς μου κατά τόν // ἐρχόμενον Ἰούνιον, καί μετά ταῦτα θά ὑπηρετήσω εἰς τήν πατρίδα μου ὡς ἱεροδιδάσκαλος καί ἐν καιρῷ ἀνάγκης, ὡς ἀντάρτης, [[καί]] ὁδός πρὸς τήν ἐπιτυχίαν τούτου εἶναι αἱ γνώσεις τάς ὁποίας θά ἀποκομίσω [[μέν]] ἐκ τοῦ Ἱεροδιδασκαλείου καί τό πατριωτικόν αἶσθημα ὑπό τό ὁποῖον θά ἀναφλεγώμεθα, (καί πρό πάντων αἱ παιδαγωγικαί γνώσεις τάς ὁποίας θά ἀποκομίσω ἐκ τοῦ παιδαγωγοῦ ἡμῶν.)

Σ. Παπαχρίστου
τῆ 5ῃ Ἀπριλίου 1909
ἐν τῷ Ἱεροδιδασκαλείῳ Σάμου

Εικ. 1: Ο δημοδιδάσκαλος
Σπυρίδων Παπαμιχαήλ (1887-1964)

Εικ. 2: Ο ιερέας Χρήστος Παπαμιχαήλ ή
Παπαδόπουλος
(1856-1929)

Εικ. 3: Οι μαθητές και το διδακτικό προσωπικό του Ιεροδιδασκαλείου Σάμου
«Η Ανατολή»

Εικ. 4: Ο Σπ. Παπαχρήστου με συμμαθητές του κατά την αποφοίτησή τους από το Ιεροδιδασκαλείο Σάμου, 1909

Εικ. 5: Ο Σπ. Παπαχρήστου με τη σύζυγό του Ιφιγένεια Γκόγκου και τα παιδιά τους Μαριάνθη και Κωνσταντίνο, 1931

Εικ. 6: Ο Μητροπολίτης Καστοριάς Γερμανός Καραβαγγέλης με τον πρωτοσύγκελο Πλάτωνα Αϊβαζίδη και ιερείς της Μητρόπολης (πρώτος όρθιος από δεξιά ο ιερέας Χρ. Παπαμιχαήλ ή Παπαδόπουλος), 1906

Εικ. 7: Ο Μητροπολίτης Καστοριάς Γερμανός Καραβαγγέλης με τα παιδιά του Οικοτροφείου Καστοριάς (κάτω δεξιά ο ιερέας Χρ. Παπαμιχαήλ ή Παπαδόπουλος), 1906

Εικ. 8: Ο Σπ. Παπαχρήστου (όρθιος δεξιά) με τις μαθήτριες του Παρθεναγωγείου Κλεισούρας

Γεώργιος Σπέντζος

Η ΣΤΡΑΤΙΑ ΤΟΥ ΕΒΡΟΥ, ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ
ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ

Υποψήφιος διδάκτορας Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας,
Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Αθήνα

Η έναρξη της διάσκεψης της Λωζάννης το φθινόπωρο του 1922 έφερε στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων την Ελλάδα, την Τουρκία, την Αντάντ (Αγγλία, Γαλλία) και τους συμμάχους της στον Μεγάλο Πόλεμο: Ιταλία, Ιαπωνία, Ρουμανία, το βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων και φυσικά την Ελλάδα. Όμως, οι μακρές διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν ως και την υπογραφή της τελικής συνθήκης, τον Ιούλιο του 1923, και τα συνεχή αδιέξοδα λίγο έλειψαν να οδηγήσουν σε επανάληψη του πολέμου μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

Η συγκρότηση της στρατιάς του Έβρου, μεταξύ Νοεμβρίου 1922 και Ιανουαρίου 1923, θα αποδεικνυόταν πολύτιμο όπλο στα χέρια του Ελευθέριου Βενιζέλου, αρχηγού της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Λωζάννη. Αντίθετα, οι «σκληροί» της Επανάστασης του 1922 με επικεφαλής τον Θ. Πάγκαλο έβλεπαν τη στρατιά του Έβρου ως το μέσο που θα τους επέτρεπε να ανακαταλάβουν την Ανατολική Θράκη παραβλέποντας τα ευρύτερα διπλωματικά και στρατιωτικά δεδομένα.

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να απαντήσει σε κρίσιμα ερωτήματα, όπως το πόσο εφικτή και ρεαλιστική επιλογή ήταν μια επανάληψη των εχθροπραξιών την επομένη κιόλας της μικρασιατικής τραγωδίας. Όπως θα αναφερθεί περαιτέρω, Ελλάδα και Τουρκία έφτασαν μια ανάσα από έναν νέο μεταξύ τους πόλεμο τουλάχιστον σε δύο περιπτώσεις (Ιανουάριος, Μάιος 1923). Η ανάλυση των διπλωματικών και στρατιωτικών δεδομένων του διαστήματος Σεπτεμβρίου 1922-Μαΐου 1923 θα μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι μια στρατιωτική επιλογή δεν ήταν εφικτή για την Ελλάδα σε αυτό το χρονικό διάστημα.

Η οργάνωση της στρατιάς Έβρου

Η απώλεια της Ιωνίας, μετά την ήττα του ελληνικού στρατού και τη φυγή του από τη Μικρά Ασία τον Σεπτέμβριο του 1922, ήταν οριστική. Εξάλλου, επρόκειτο για περιοχές οι οποίες δεν αποτέλεσαν επίσημα ελληνικό έδαφος, καθώς η Συνθήκη των Σεβρών το 1920 επιδίκαζε τη διοίκηση της ζώνης της Σμύρνης στην Ελλάδα και μόνο μετά την παρέλευση πέντε ετών θα ήταν δυνατή η οριστική παραχώρησή της μέσω δημοψηφίσματος.

Η περίπτωση όμως της Ανατολικής Θράκης, που επιδικάστηκε στην Ελλάδα με τη Συνθήκη των Σεβρών τον Αύγουστο του 1920 (είχε καταληφθεί από τον ελληνικό στρατό τον Ιούλιο του ίδιου έτους), ήταν διαφορετική, καθώς τη στιγμή που χανόταν η Ιωνία η Ανατολική Θράκη αποτελούσε ελληνικό έδαφος ακόμη από όλες τις απόψεις. Ο φόβος για ενδεχόμενη απώλειά της ενέτεινε το επαναστατικό κλίμα στις τάξεις του υποχωρούντος ελληνικού στρατού. Η ενίσχυση του θρακικού μετώπου ήταν ένα από τα φλέγοντα ζητήματα που έθεσε, εκτός των άλλων, η ηγεσία των επαναστατών (μαζί με την παραίτηση του βασιλιά και τη διάλυση της Βουλής)¹.

Η διαδικασία για τη συγκρότηση της στρατιάς του Έβρου, Θράκης αρχικά, ξεκίνησε τυπικά στις 6 Σεπτεμβρίου 1922 (π.η.μ.), όταν με διαταγή του Υπουργείου Στρατιωτικών καταργήθηκε η στρατιά Μ. Ασίας και συγκροτήθηκε στη θέση της η στρατιά Θράκης. Βασική αποστολή της τη δεδομένη στιγμή ήταν, σύμφωνα με τη διαταγή, η εξασφάλιση της ακεραιότητας του κράτους από τις τουρκο-βουλγαρικές συμμαχίες ή από εχθρικό στρατό².

Η παραπάνω διαταγή όμως δεν πρόλαβε να εφαρμοστεί λόγω της εκδήλωσης επαναστατικού κινήματος από τους συνταγματάρχες Ν. Πλαστήρα και Στ. Γονατά μεταξύ 10 και 11 Σεπτεμβρίου. Έτσι, την ευθύνη για τη συγκρότηση της στρατιάς Θράκης θα αναλάμβανε η Επανάσταση του 1922. Με διαταγή του νέου υπουργού Στρατιωτικών Χαραλάμης στις 19 Σεπτεμβρίου οριζόταν ότι η στρατιά θα αποτελείτο από τα Γ' και Δ' Σώματα Στρατού³.

Ως τα τέλη του Σεπτεμβρίου η στρατιά Θράκης αποτελείτο από 6 μεραρχίες πεζικού και μία ιππικού, συνολικής δύναμης 55 χιλιάδων ανδρών περίπου. Το εγχείρημα συγκρότησης ισχυρού στρατού τη δεδομένη στιγμή μόνο εύκολο δεν ήταν, καθώς λόγω της απώλειας του μεγαλύτερου μέρους του πολεμικού υλικού στη Μ. Ασία υπήρχαν σημαντικές ελλείψεις σε είδη

1. Λ. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού: Επιχειρήσεις εις Θράκην*, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα, 1969, σ. 89.

2. Στο ίδιο, σ. 86, 89.

3. Στο ίδιο, σ. 101-102.

ματισμού, πυρομαχικών πυροβολικού, αντίσκηνων κ.λπ. Τα διαθέσιμα, πάντως, πυροβόλα ήταν επαρκή για τις μεραρχίες που είχαν ήδη συγκροτηθεί. Η στρατιά αυτή, που προοριζόταν αρχικά για την άμυνα της Ανατολικής Θράκης, διατάχθηκε να υποχωρήσει δυτικά του ποταμού Έβρου, όπως αποφασίστηκε από τους Συμμάχους και την Τουρκία κατά την υπογραφή του πρωτοκόλλου της ανακωχής των Μουδανιών στις 27 Σεπτεμβρίου 1922⁴.

Με αφετηρία τη 18^η Οκτωβρίου 1922, επιταχύνθηκαν οι προσπάθειες για την αναδιοργάνωση του στρατού, ο οποίος μπορούσε να αποτελέσει πολύτιμο διπλωματικό όπλο στις διαπραγματεύσεις που ξεκινούσαν στη Λωζάννη. Προς την κατεύθυνση αυτή συνέβαλε τα μέγιστα η ταχύτατη και χωρίς προβλήματα αποχώρηση του στρατού από την Αν. Θράκη⁵. Καθοριστικό ρόλο στην οργάνωση της στρατιάς έπαιξε ο υποστράτηγος Θ. Πάγκαλος, ο οποίος ανέλαβε τη θέση του διοικητή από τα μέσα Δεκεμβρίου 1922. Η πειθαρχία που επέβαλε με τη λήψη σκληρών μέτρων συνέβαλε στη συγκρότηση ενός ισχυρού στρατού⁶.

Τον Ιανουάριο του 1923 η στρατιά Έβρου αριθμούσε 110 χιλιάδες άνδρες περίπου, κατανεμημένους σε τρία σώματα στρατού, με εννιά μεραρχίες πεζικού και μία ιππικού. Η έλλειψη βαρέων πυροβόλων παρέμενε άλυτο πρόβλημα, καθώς όλο το βαρύ πυροβολικό είχε χαθεί στη Μ. Ασία. Οι προσπάθειες για προμήθεια πυροβόλων από τη Σερβία έμειναν χωρίς αποτέλεσμα, έτσι το πυροβολικό της στρατιάς αποτελείτο μόνο από δύο συντάγματα πεδινού πυροβολικού⁷.

Η στρατιά Έβρου, δεδομένου των δυσχερέστατων συνθηκών υπό τις οποίες συγκροτήθηκε, αποτελούσε πράγματι ένα εντυπωσιακό επίτευγμα της Επανάστασης του '22, με την ύπαρξή της να αποδεικνύεται πολύτιμη στις διαπραγματεύσεις που διεξάχθηκαν στη Λωζάννη. Η καλή οργάνωση και ο ικανοποιητικός οπλισμός του στρατού δεν σήμαιναν ότι ήταν έτοιμος για νέες πολεμικές περιπέτειες, καθώς τα ψυχικά τραύματα από την πρόσφατη μικρασιατική περιπέτεια είχαν μείνει βαθιά χαραγμένα σε αξιωματικούς και στρατιώτες. Η πειθαρχία του στρατεύματος είχε επιτευχθεί με την επιβολή σκληρών μέτρων και όχι λόγω του υψηλού ηθικού του. Αυτό όμως φαίνεται

4. Στο ίδιο, σ. 121.

5. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 93/4/1922, αρ. 1805/4143, Αρχηγός στρατιάς Θράκης προς ύπατο αρμοστή Κωνσταντινούπολης, 19 Οκτωβρίου 1922.

6. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού*, ό.π., σ. 140.

7. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940. Τόμος Α΄. Ο Βενιζελισμός κυβερνά*, Ίκαρος, Αθήνα 1955.

πως ήταν κάτι που το λησμονούσε η μερίδα των αδιάλλακτων του κινήματος του 1922⁸.

Η στάση των Συμμάχων και το ζήτημα της Ανατολικής Θράκης

Η ηγεσία της Επανάστασης, μετά την επικράτησή της τον Σεπτέμβριο, είχε να αντιμετωπίσει το ζήτημα της Αν. Θράκης, καθώς η προέλαση των τουρκικών στρατευμάτων ως τα στενά των Δαρδανελίων τα είχε φέρει απέναντι από τις ακτές της Θράκης. Η μελλοντική στάση των Συμμάχων ήταν πλέον ερωτηματικό, αφού τα στρατεύματά τους, που βρίσκονταν στην περιοχή για να επιτηρούν τα Στενά, είχαν απέναντί τους τον τουρκικό στρατό που υπερτερούσε συντριπτικά σε αριθμούς τη δεδομένη στιγμή.

Υπήρχε, βέβαια, το ερώτημα αν ο Κεμάλ θα έφτανε στο σημείο να χτυπήσει τα στρατεύματα των Συμμάχων για να πετύχει με τη βία την αποκατάσταση της κυριαρχίας του σε όλη την Αν. Θράκη. Μια τέτοια ενέργεια θα ήταν σίγουρα παρακινδυνευμένη από πλευράς των Τούρκων, αφού σε περίπτωση σύρραξης τα συμμαχικά στρατεύματα και κυρίως οι Άγγλοι μπορούσαν να ζητήσουν καταρχάς τη συνδρομή των ελληνικών στρατευμάτων στη Θράκη και σε δεύτερο στάδιο να αναμένουν ενισχύσεις από στρατεύματα που διατηρούσαν στην ευρύτερη περιοχή της Εγγύς Ανατολής. Επίσης, ο αγγλικός στόλος ήταν απόλυτα κυρίαρχος στη –στρατηγικής σημασίας– περιοχή των Στενών. Ο Κεμάλ γνωρίζοντας τα δεδομένα αυτά αποφάσισε να μην προχωρήσει σε παρακινδυνευμένες κινήσεις⁹.

Η στάση όμως των Συμμάχων, με εξαίρεση τη Βρετανία, ήταν υποχωρητική έναντι της Τουρκίας. Γάλλοι και Ιταλοί, συνεχίζοντας τη φιλοτουρκική πολιτική που είχαν εγκαινιάσει μετά το 1920, απέσυραν τις δυνάμεις τους από την ασιατική πλευρά των Στενών. Η προσπάθεια της Βρετανίας υπό την κυβέρνηση του Lloyd George να βρει συμπαραστάτες στις αποικίες με την αποστολή στρατευμάτων είχε απογοητευτικά αποτελέσματα. Η Αυστραλία μόνο έδειχνε πρόθυμη να συνδράμει στρατιωτικά ώστε να μην πέσει σε τουρκικά χέρια το νεκροταφείο των στρατιωτών της που βρισκόταν στην Καλλιόπη¹⁰. Η Νέα Ζηλανδία αμφιταλαντευόταν, ενώ Καναδάς, Νότια Αφρική και Ινδίες φαίνονταν αρνητικές για την παροχή στρατιωτικής

8. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού, ό.π.*, σ. 140. Γ. Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις, Εξωτερική πολιτική και εθνικά θέματα από την ήττα του 1897 ως τη μικρασιατική καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 302.

9. Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Εστία, Αθήνα, 2005, σ. 168.

¹⁰ Στ. Γιωλιτζόγλου, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1922-1930*, Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 31.

βοήθειας. Αποτέλεσμα της απροθυμίας αυτής ήταν η Βρετανία να βρεθεί ουσιαστικά μόνη μπροστά στο ενδεχόμενο σύρραξης με τους κεμαλικούς. Οι δυσμενείς αυτές εξελίξεις, σε συνδυασμό με τη δήλωση του Κεμάλ στις 9 Σεπτεμβρίου, η οποία διασκέδαζε τους φόβους της Αγγλίας για ελεύθερη ναυσιπλοΐα στα Στενά, οδήγησαν την Αγγλία να επιλέξει τη διπλωματική οδό και τη σύγκληση διάσκεψης. Επιπλέον, η αγγλική κοινή γνώμη επιθυμούσε διευθέτηση της κρίσης με ανακωχή και όχι έναν νέο πόλεμο¹¹.

Η υιοθέτηση μιας μετριοπαθούς και συγκρατημένης στάσης από τους Συμμάχους, ακόμη και τους Βρετανούς, μπορεί να εξηγηθεί καλύτερα από τη ματαίωση του σχεδιασμού που είχε αρχίσει μετά το 1918. Αυτός προέβλεπε την αντικατάσταση της παραπαίουσας τότε Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από μια ενισχυμένη γεωπολιτικά Ελλάδα. Με τη νέα όμως ισορροπία δυνάμεων που διαμορφωνόταν στην περιοχή μετά το τέλος της μικρασιατικής εκστρατείας, η κεμαλική Τουρκία θα είχε στο εξής τον καταλυτικό ρόλο¹².

Η διαμορφωθείσα πραγματικότητα θα γινόταν κατανοητή στην Ελλάδα με αφετηρία το συμμαχικό διάβημα προς τον Κεμάλ, της 10^{ης} Σεπτεμβρίου 1922, με το οποίο οι Σύμμαχοι δήλωναν πως ήταν θετικά διακείμενοι στην παραχώρηση της Αν. Θράκης ως τον Έβρο και την Αδριανούπολη. Η παραχώρηση αυτή έθετε ως όρο να μην εισέρχονταν τα κεμαλικά στρατεύματα στις ουδέτερες ζώνες που κατείχαν προσωρινά οι Σύμμαχοι κατά τη διάρκεια των συνομιλιών για την ειρήνη. Επιπλέον, απαγορευόταν ρητά να παραβιάσουν οι Τούρκοι τα Στενά και τη θάλασσα του Μαρμαρά, έτσι ώστε να διασφαλιστεί η ελευθερία των Στενών¹³.

Τα νέα διπλωματικά δεδομένα έγιναν ακόμη πιο κατανοητά στην ελληνική πλευρά κατά τη διάρκεια της διάσκεψης των Μουδανιών. Οι διαπραγματεύσεις για την υπογραφή ανακωχής μεταξύ των Συμμάχων, της Τουρκίας και της Ελλάδας ξεκίνησαν στις 20 Σεπτεμβρίου 1922 στα Μουδανιά της Μ. Ασίας και μάλιστα προτού ακόμη φτάσει εκεί η ελληνική αντιπροσωπεία. Ο αντιπρόσωπος της Τουρκίας είχε θέσει ως βάση κάθε συζήτησης την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης από τον ελληνικό στρατό, κάτι που δέχτηκαν τελικά οι αντιπρόσωποι της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας, απόντων των Ελλήνων¹⁴.

Ο Ελ. Βενιζέλος, τον οποίο η ηγεσία της Επανάστασης όρισε ως αντιπρόσωπο της Ελλάδας στο εξωτερικό για να χειριστεί τα εθνικά ζητήματα, συ-

11. Στο ίδιο, σ. 32, 36.

12. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, ό.π.*, σ. 168.

13. Γιωλιτζόγλου, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, ό.π.*, σ. 40.

14. Δαφνής, *Η Ελλάς, ό.π.*, σ. 27.

νέστησε με τηλεγράφημά του στις 20 Σεπτεμβρίου την αποδοχή των συμμαχικών θέσεων, καθώς είχε κατανοήσει το μάταιο της αντίστασης και της αντιπαράθεσης με τους Συμμάχους. Σε περίπτωση που η κυβέρνηση επέμενε να αγωνιστεί για να κρατήσει την Αν. Θράκη αντίθετα προς τη γνώμη των Συμμάχων, τότε εκείνος θα παραιτούνταν από την εκπροσώπηση της Ελλάδας. Παράλληλα, όμως, πρότεινε στην κυβέρνηση να μη δεχτεί την εκκένωση της Αν. Θράκης από τον ελληνικό στρατό πριν την έναρξη της διάσκεψης της ειρήνης¹⁵.

Ως εκ τούτου, η αποδοχή της απώλειας της Αν. Θράκης ήταν μονόδρομος για την επαναστατική κυβέρνηση, που με τηλεγράφημά της στις 25 Σεπτεμβρίου προς την ελληνική αντιπροσωπεία στα Μουδανιά την εξουσιοδοτούσε να δεχτεί την εκκένωση της Θράκης ως τον Έβρο. Υπήρξε, βέβαια, διαμάχη μεταξύ Ελλάδας και Συμμάχων για το αν το όριο αποχώρησης θα ήταν επί της ανατολικής ή της δυτικής όχθης του Έβρου (η Ελλάδα επικαλούνταν τη συμφωνία Τουρκίας–Βουλγαρίας του 1915, με την οποία η Τουρκία είχε παραχωρήσει έκταση ανατολικά του Έβρου στη Βουλγαρία), με τους Συμμάχους να επιβάλουν τελικά ως όριο αποχώρησης τη δεξιά (δυτική) όχθη του ποταμού. Η ελληνική αντιπροσωπεία αποχώρησε από τα Μουδανιά χωρίς να υπογράψει τη συμφωνία, την οποία όμως αποδέχτηκε η κυβέρνηση στις 30 Σεπτεμβρίου. Η αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων από την Αν. Θράκη, που συντελέστηκε στο πρώτο δεκαπενθήμερο του Οκτωβρίου 1922, συνοδεύτηκε από τον ξεριζωμό του ελληνισμού της περιοχής¹⁶.

Η Ελλάδα δέχτηκε τελικά να αποχωρήσει από την Αν. Θράκη όχι για στρατιωτικούς αλλά για πολιτικούς λόγους. Όπως εξάλλου προαναφέρθηκε, σε στρατιωτικό επίπεδο οι κεμαλικοί αδυνατούσαν να διαπεραιώσουν τα στρατεύματά τους στην ευρωπαϊκή ακτή των Στενών, αφού στερούνταν κάθε ναυτικού μέσου. Το ζήτημα ήταν καθαρά πολιτικό και αφορούσε στη θέση της Βρετανίας, η οποία δεν ήταν δυνατό να υποχρεωθεί να έρθει σε ένοπλη σύγκρουση για χάρη των ελληνικών συμφερόντων. Το να χρησιμοποιηθούν οι βρετανικές δυνάμεις ως ασπίδα για τις ελληνικές στην Αν. Θράκη ήταν εντελώς έξω από κάθε λογική τόσο για τους αντιβενιζελικούς όσο και για τους βενιζελικούς. Ως εκ τούτου, η επαναστατική κυβέρνηση αποφάσισε να δεχτεί την απώλεια της Αν. Θράκης¹⁷.

15. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού*, ό.π., σ. 120. Δαφνής, *Η Ελλάς*, ό.π., σ. 26.

16. Δαφνής, *Η Ελλάς*, ό.π., σ. 30-31.

17. Γ. Γιανουλόπουλος, «Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα: οι απαρχές 1900-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, τ. Α', σ. 141.

Οι όροι της ανακωχής των Μουδανιών, εκτός της εκκένωσης της Αν. Θράκης από την Ελλάδα, προέβλεπαν πως τα συμμαχικά στρατεύματα θα διατηρούσαν τις θέσεις τους στα Στενά και την Κωνσταντινούπολη. Παράλληλα, οριζόταν μια ουδέτερη ζώνη πλάτους 15 χιλιομέτρων στα Δαρδανέλια και 40 χιλιομέτρων στο Βόσπορο, όπου τα τουρκικά στρατεύματα απαγορευόταν να εισέλθουν ως την υπογραφή της ειρήνης. Προβλεπόταν όμως η είσοδος στην Αν. Θράκη Τούρκων χωροφυλάκων, 8 χιλιάδων περίπου, για την τήρηση της τάξης¹⁸.

Στην πράξη, βέβαια, οι Τούρκοι δεν τήρησαν πιστά τους όρους της ανακωχής. Συγκέντρωσαν στρατεύματα και οχύρωσαν διάφορες θέσεις σε απόσταση μόλις 5 χιλιομέτρων από τα Δαρδανέλια, αντί των 15 που πρόβλεπε το άρθρο 11 της ανακωχής των Μουδανιών. Επίσης, εκτός της προβλεπόμενης χωροφυλακής των 8 χιλιάδων ανδρών, μετέφεραν με διάφορους τρόπους στην Αν. Θράκη πολεμικό υλικό και στρατιώτες. Έτσι, η συνολική δύναμη του τουρκικού στρατού στη Θράκη έφτανε τις 35 χιλιάδες άνδρες και 100 πυροβόλα κατά τα τέλη του 1922-αρχές του 1923. Σε περίπτωση πολέμου οι Τούρκοι είχαν τη δυνατότητα να στρατολογήσουν άνδρες από τον ντόπιο πληθυσμό, με αποτέλεσμα το σύνολο του τουρκικού στρατού Θράκης μεταξύ Έβρου και Κωνσταντινούπολης να υπολογίζεται στις 40 με 50 χιλιάδες άνδρες¹⁹.

Το αδιέξοδο στις διαπραγματεύσεις και η προοπτική νέου πολέμου

Υπό τα παραπάνω διπλωματικά και στρατιωτικά δεδομένα ξεκίνησε, στις 8 Νοεμβρίου 1922 στη Λωζάννη της Ελβετίας, διεθνής διάσκεψη για την επίτευξη συνθήκης ειρήνης. Την Ελλάδα εκπροσωπούσε ο Ελ. Βενιζέλος, την Τουρκία ο Ισμέτ πασάς, τη Βρετανία ο Λόρδος Κόρζον, τη Γαλλία ο Πουανκαρέ και την Ιταλία ο Μουσολίνι. Η τουρκική αντιπροσωπεία εμφανίστηκε στη διάσκεψη με τον αέρα του νικητή και ζητούσε να ικανοποιηθούν όλες οι αξιώσεις της (πολεμική αποζημίωση, έξωση του Πατριαρχείου από την Κωνσταντινούπολη, εκχώρηση εδαφών στη δυτική όχθη του Έβρου, δημοψήφισμα στη δυτική Θράκη, διάλυση του ελληνικού στόλου κ.ά.)²⁰.

Παρόμοια στάση τήρησαν οι Τούρκοι αντιπρόσωποι και έναντι των Συμμάχων στα ζητήματα της Μοσούλης, της Αλεξανδρέττας κ.λπ. Το γεγονός

18. Γιωλιτζόγλου, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, ό.π.*, σ. 78-79.

19. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού, ό.π.*, σ. 146, 148. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 25/3/1923, αρ. 902/386, Επιτελική Υπηρεσία Στρατού προς Υπουργεία Στρατιωτικών και Εξωτερικών, 4 Φεβρουαρίου 1923.

20. Δαφνής, *Η Ελλάς, ό.π.*, σ. 32, 33.

αυτό οδήγησε σε παραλίγο αδιέξοδο τις διαπραγματεύσεις, παράλληλα όμως διευκόλυνε την αποστολή της ελληνικής αντιπροσωπείας: εφόσον επιτυγχάνοταν η υποστήριξη των Συμμάχων, τότε ακόμη και ο αντίθετος σε νέες εχθροπραξίες Βενιζέλος θα μπορούσε να υποστηρίξει τη διακοπή των διαπραγματεύσεων και την επανάληψη του πολέμου.

Το διπλωματικό αδιέξοδο φαίνεται από τηλεγράφημα του Βενιζέλου προς την ελληνική κυβέρνηση λίγες μέρες μετά την έναρξη της διάσκεψης: «Λύσις τρομερού προβλήματος εξαρτάται από κατάστασιν στρατού μας. Δύναται ούτος εντός μιας εβδομάδος εξορμών να φθάση όχι Βόσπορον τουλάχιστον εις Τσαλτάτζα; Θρασύτης Τούρκων Συνδιασκέψει είναι τοιαύτη, ώστε Σύμμαχοι, αν δεν διαρρήξωσι διαπραγματεύσεις μετ' αυτών εν περιπτώσει συνεχίσεως ελληνοτουρκικού πολέμου, θα μείνωσιν ουδέτεροι και θα προΐδωσι μάλλον ευμενώς προς ενδεχόμενην νίκην μας, ουδέ θα θελήσωσι να στερήσωσιν ημάς καρπών αυτής...»²¹.

Ο Βενιζέλος με νέο τηλεγράφημά του από τη Λωζάννη ενημέρωνε την ελληνική κυβέρνηση για την πορεία των διαπραγματεύσεων: «Μόνον αν έχωμεν στρατόν ικανόν να επιτεθή επιτυχώς εν Θράκη, θα δυνηθώμεν να κάμψωμεν την θρασύτητα των Τούρκων, έναντι της οποίας οι Σύμμαχοι φαίνονται ενδοτικοί. Προς σχηματισμόν ίδιας αντιλήψεως περί της καταστάσεως του Στρατού μας αποστέλλω τον παρ' εμοί στρατηγόν Μαζαράκην, όπως έλθη εις επαφήν μετά των σωματαρχών και μοι ανακοινώση τας αντιλήψεις των»²².

Από τα παραπάνω τηλεγραφήματα φαίνεται ξεκάθαρα πόσο μεγάλη σημασία έδινε ο Βενιζέλος στην ύπαρξη ισχυρού στρατού στον Έβρο. Η δυνατότητα προέλασης στην Ανατολική Θράκη, ακόμη και στον Βόσπορο, ήταν ένα ενδεχόμενο που δεν μπορούσε να αποκλειστεί τη στιγμή που οι διαπραγματεύσεις οδηγούνταν σε αδιέξοδο. Σε τελική ανάλυση, όμως, η στάση που θα κρατούσαν οι Σύμμαχοι αποτελούσε καταλυτικής σημασίας ζήτημα για τον πάντα ρεαλιστή Βενιζέλο.

Όμως, ακόμα και για την ανασυγκρότηση του στρατού στον Έβρο ο Βενιζέλος ήθελε να έχει πραγματική εικόνα, γι' αυτό και αποφάσισε να στείλει από τη Λωζάννη το στρατηγό Μαζαράκη, τον Δεκέμβριο του 1922, προκειμένου να επιθεωρήσει από κοντά τη στρατιά. Οι εντυπώσεις τού τελευταίου μετά την επίσκεψή του στις περισσότερες μονάδες ήταν πολύ θετικές, έμεινε με τη βεβαιότητα ότι ο ελληνικός στρατός, παρά τις ελλείψεις που είχε και λόγω της μη ύπαρξης μεγάλου αριθμού τουρκικών δυνάμεων στη Θράκη,

21. Στο ίδιο, σ. 35.

22. Στ. Γονατάς, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, 1958, σ. 267.

μπορούσε εντός λίγων ημερών να προελάσει ως την Τσατάλτζα. Γι' αυτό και τηλεγράφησε αμέσως στον Βενιζέλο στη Λωζάννη ώστε να τον ενημερώσει για την ικανότητα του στρατού²³.

Η προοπτική νέου γύρου εχθροπραξιών, με θετική έκβαση για την Ελλάδα, σχετιζόταν όμως άμεσα με κάποιες βασικές προϋποθέσεις, που ήταν οι εξής: 1) ύπαρξη αξιόμαχου στρατού, 2) είσοδος του ελληνικού στόλου στα Στενά, ώστε να εμποδιστεί η μεταφορά τουρκικών ενισχύσεων στη Θράκη, 3) επίτευξη συνεργασίας με τη Σερβία ώστε να αποτραπεί ενδεχόμενη επίθεση της Βουλγαρίας. Εκτός από τον πρώτο παράγοντα, που για την υλοποίησή του αποκλειστικά υπεύθυνη ήταν η Ελλάδα και εν πολλοίς είχε συντελεστεί, η πραγματοποίηση των άλλων δύο ήταν αποτέλεσμα της βούλησης των Συμμάχων²⁴.

Με εξαίρεση την Ιταλία του Μουσολίνι, που πιθανόν να μην είχε αντίρρηση για έναν νέο πόλεμο προσβλέποντας σε εδαφικά οφέλη για την ίδια, η στάση της Βρετανίας και της Γαλλίας αποτελούσε ερωτηματικό. Η αρνητική τελικά στάση των Συμμάχων είχε ως αποτέλεσμα, όταν επέστρεψε στη Λωζάννη ο Μαζαράκης, να βρει νέα δεδομένα. Στη συνάντησή του με τον Βενιζέλο, κατά την οποία του εξέθεσε όσα είχε δει στο μέτωπο του Έβρου, άκουσε τον επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας να του εξηγεί ότι όλα ήταν πλέον περιττά από τη στιγμή που οι Σύμμαχοι δεν επέτρεπαν επανάληψη των εχθροπραξιών. Ο Βενιζέλος είχε κατανοήσει νωρίτερα πως παρά τη φαινομενική διαφωνία των Συμμάχων με τους Τούρκους, οι πρώτοι ήταν διατεθειμένοι τελικά να έρθουν σε συμβιβασμό με τους τελευταίους χωρίς να φτάσουν στα άκρα²⁵.

Η αλήθεια είναι, πάντως, πως οι Σύμμαχοι έβλεπαν με ανησυχία την ανασυγκρότηση του ελληνικού στρατού στον Έβρο, φοβούμενοι νέο ελληνο-τουρκικό πόλεμο κι αυτό λόγω των δηλώσεων που φέρονταν πως έκαναν στις εφημερίδες οι σκληροί της Επανάστασης του 1922 με επικεφαλής τον υποστράτηγο Θ. Πάγκαλο. Τέτοιες ανησυχίες είχε εκφράσει ο Πουανκαρέ μεταξύ άλλων, με τον Βενιζέλο να σπεύδει να διαψεύσει τις δηλώσεις Πάγκαλου λέγοντας στον Γάλλο διπλωμάτη Μπομπάρ ότι δεν ήταν αληθινές και ότι οι στρατιωτικοί δήλωναν μόνο την εμπιστοσύνη τους στο στρατό. Ο Βενιζέλος δήλωσε επίσης ότι θα περίμενε αντί για παράπονα να ακούει συγχαρητήρια από τους Συμμάχους για την ανασυγκρότηση του ελληνικού

23. Αλ. Μαζαράκης, *Απομνημονεύματα*, Ίκαρος, Αθήνα 1949, σ. 379.

24. Δαφνής, *Η Ελλάς, ό.π.*, σ. 35.

25. Στο ίδιο, σ. 36. Μαζαράκης, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, σ. 385.

στρατού, χάρη στην οποία θα μπορούσαν να πετύχουν σύναψη ειρήνης με καλύτερους όρους²⁶.

Με δεδομένη την αρνητική στάση των Συμμάχων σε μια νέα ελληνο-τουρκική σύρραξη, η μοναδική προοπτική κήρυξης πολέμου στηριζόταν πλέον στην πιθανότητα συνεργασίας με τη Σερβία (βασιλείο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων μετά το 1918). Ο Βενιζέλος τηλεγράφησε ακόμη μια φορά στην ελληνική κυβέρνηση, στις 18 Δεκεμβρίου 1922: «Μετά βαθείαν μελέτην ζητήματος και αναλαμβάνων όλην την ιστορικήν ευθύνην, συμβουλευώ όπως Γιουγκοσλαβία απευθυνθή Γαλλίαν και Αγγλίαν δηλούσα ότι διαθέτει 4 μεραρχίας, όπως μετά 8 ελληνικών και 4 αγγλογαλλικών επιτεθώμεν της Τουρκίας. Εις αντάλλαγμα παραχωρήσωμεν τη Σερβία Φλώριναν»²⁷.

Η πρόταση του Βενιζέλου οπωσδήποτε βρήκε απροετοίμαστη την επαναστατική κυβέρνηση και την αιφνιδίασε. Οι ηγέτες της Επανάστασης Πλαστήρας και Γονατάς δεν δέχθηκαν την πρόταση παραχώρησης της Φλώρινας, εξάλλου πίστευαν, όπως και η κυβέρνηση, ότι η Σερβία δεν θα δεχόταν να στείλει μεραρχίες. Τελικά η κυβέρνηση, μην έχοντας άλλη επιλογή, αποφάσισε να δεχτεί την πρόταση του Βενιζέλου, κάτι που του γνωστοποίησε με τηλεγράφημα. Σε πρώτη φάση, όμως, η Σερβία φάνηκε αρνητική στο ενδεχόμενο να συνδράμει την Ελλάδα στρατιωτικά και διπλωματικά, ακόμη και με εδαφικά ανταλλάγματα. Αυτό ήταν το συμπέρασμα της συνάντησης του υπουργού Εξωτερικών Αλέξη Αλεξανδρή με τον πρέσβη της Σερβίας στην Αθήνα Μπάλουχιτς²⁸.

Η ελληνική πλευρά όμως ήταν αποφασισμένη να καταβάλει κάθε προσπάθεια προκειμένου να πείσει τη Σερβία. Για το λόγο αυτό ανατέθηκε στον πρέσβη της Ελλάδας στο Βελιγράδι Μαυρουδή να διεξαγάγει διαπραγματεύσεις με τους Σέρβους. Οι διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν στις 4 Ιανουαρίου 1923 και διήρκεσαν περισσότερο από ένα δεκαήμερο. Στις 16 του ίδιου μήνα ο Μαυρουδής θα τηλεγραφήσει στην ελληνική κυβέρνηση ενημερώνοντάς την για την πορεία των διαπραγματεύσεων. Στο τηλεγράφημα γίνεται λόγος και για το περιεχόμενο μιας επιστολής του Βενιζέλου που είχε στην κατοχή του ο Μαυρουδής από τη Λωζάννη για να την παραδώσει στον πρωθυπουργό της Σερβίας Πάσιτς. Η πρόταση του Βενιζέλου ήταν σε γενικές γραμμές η ίδια, προτεινόταν δηλαδή στη Σερβία να συνδράμει στρατιωτικά την Ελλάδα, με λιγότερες όμως δυνάμεις σε σχέση με την αρχική πρόταση

26. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 3/5/1923, αρ. 15048, Ελευθέριος Βενιζέλος (Λωζάννη) προς Υπουργείο Εξωτερικών.

27. Δαφνής, *Η Ελλάς, ό.π.*, σ. 39.

28. Στο ίδιο.

(1 μεραρχία αντί 4), καθώς το ελληνικό επιτελείο θεωρούσε επαρκείς τις ελληνικές δυνάμεις στον Έβρο. Το αντάλλαγμα θα ήταν η παραχώρηση της Φλώρινας, μόνο όμως εφόσον η Ελλάδα ανακτούσε την Αν. Θράκη²⁹.

Η αποστολή του Μαυρουδή δεν απέφερε κάποιο θετικό αποτέλεσμα. Με νέο τηλεγράφημά του στις 28 Ιανουαρίου έκανε γνωστό ότι, παρά τις προσπάθειές του να συναντηθεί με τον Πάσιτς, δεν είχε καταφέρει να λάβει ως εκείνη τη στιγμή κάποια πρόσκληση. Τόσο ο Σέρβος πρωθυπουργός όσο και ο υπουργός Εξωτερικών προφασίζονταν ασθένεια για να αποφύγουν να συναντηθούν με τον Έλληνα πρέσβη³⁰.

Ίδια κατάληξη είχε και η αποστολή στο Βελιγράδι του στρατηγού Μαζαράκη, ο οποίος μετέβη εκεί κατόπιν εντολής του Βενιζέλου. Η Σερβία απέρριπτε ακόμη και την τελευταία πρόταση του Βενιζέλου, που ζητούσε απλά στήριξη έναντι της Βουλγαρίας με συγκέντρωση στρατού στα σερβοβουλγαρικά σύνορα. Όμως, όπως αναφέρει και ο Μαζαράκης στα απομνημονεύματά του, δεν κατόρθωσε να έρθει σε επαφή με τον Πάσιτς κι έτσι η εικοσαήμερη αποστολή του στο Βελιγράδι δεν είχε αίσιο τέλος³¹.

Την αποτυχία των διαπραγματεύσεων ακολούθησε τηλεγράφημα του Βενιζέλου στον Πλαστήρα, με το οποίο ανέφερε ότι προέλαση του ελληνικού στρατού χωρίς τη σύμπραξη της Σερβίας αποτελούσε ρισκοκίνδυνη επιλογή. Κάτι τέτοιο το απέρριπτε χωρίς δεύτερη σκέψη ο Βενιζέλος, λέγοντας χαρακτηριστικά: «εγώ, τουλάχιστον, δεν δύναμαι να μετάσχω τοιαύτης ευθύνης, παραιτούμενος δε αντιπροσωπείας θα περιορισθώ εις ευχάς υπέρ επιτυχίας παρατόλμου επιχειρήσεως, ήτις δύναται να οδηγήση εις πλήρη καταστροφήν Ελλάδος»³².

Την άποψη του Βενιζέλου περί μη έναρξης πολεμικών επιχειρήσεων κάτω από τα δεδομένα που ίσχυαν τη δεδομένη στιγμή ενστερνιζόταν και ο πρωθυπουργός της επαναστατικής κυβέρνησης Γονατάς, ο οποίος έστειλε σχετική επιστολή στον Βενιζέλο. Για τον Γονατά, επιχείρηση κατά της Τουρκίας δεν έπρεπε να αναληφθεί καθώς υπήρχε μια σειρά λόγων που απέκλειαν κάτι τέτοιο. Επιπλέον ο Γονατάς έκανε λόγο για πιθανολογούμενη ανάμειξη της κομμουνιστικής Ρωσίας, για κόπωση του λαού και για το ηθικό του στρατού³³.

29. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 5/1/1923, αρ. 551, Μαυρουδής (Βελιγράδι) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 16 Ιανουαρίου 1923.

30. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 5/1/1923, αρ. 1082, Μαυρουδής (Βελιγράδι) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 28 Ιανουαρίου 1923.

31. Μαζαράκης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 380.

32. Δαφνής, *Η Ελλάς*, ό.π., σ. 40.

33. Στο ίδιο.

Η πιθανότητα επέμβασης της Ρωσίας φαίνεται πως είχε απασχολήσει σοβαρά τους Έλληνες ιθύνοντες, καθώς μια σειρά τηλεγραφημάτων που στάλθηκαν τον Ιανουάριο του 1923 από το γενικό προξενείο της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη και τις πρεσβείες σε Σόφια και Βουκουρέστι δικαιολογούσε εν μέρει το φόβο για στρατιωτική ανάμειξη της Ρωσίας. Το τηλεγράφημα του γενικού πρόξενου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη στις 7 Ιανουαρίου 1923 ανέφερε ότι, σύμφωνα με πληροφορίες που είχε συλλέξει, κυκλοφορούσαν φήμες περί απόβασης δύο χιλιάδων Ρώσων στρατιωτών στην περιοχή της Μήδειας και ότι η Ρωσία θα έστελνε συνολικά 20 χιλιάδες στρατό στην Αν. Θράκη και πολεμοφόδια στους Τούρκους³⁴.

Τα τηλεγραφήματα που στάλθηκαν στο Υπουργείο Εξωτερικών στις 13 Ιανουαρίου από τις πρεσβείες της Σόφιας και του Βουκουρεστίου ήταν αντιφατικά μεταξύ τους, καθώς ο μεν πρέσβης στη Σόφια Ραφαήλ ανέφερε την ύπαρξη φήμης για απόβαση 500 Ρώσων στη Μήδεια και ότι στη συνέχεια θα ακολουθούσαν κι άλλοι³⁵, ο δε πρέσβης στο Βουκουρέστι Πανάς ανέφερε ότι ως εκείνη τη στιγμή δεν επιβεβαιωνόταν απόβαση Ρώσων³⁶. Την όλη φημολογία περί ανάμειξης ή όχι των Ρώσων ήρθε να ξεδιαλύνει τηλεγράφημα του γραφείου της Επανάστασης στη Θεσσαλονίκη, στις 29 Ιανουαρίου: όπως ενημερώθηκε από αγγλικό πολεμικό που έκανε περιπολία στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, γινόταν πράγματι απόβαση Τούρκων και Ρώσων στρατιωτών στις ακτές της Αν. Θράκης, όμως επρόκειτο για Ρώσους της Κωνσταντινούπολης που είχε στρατολογήσει ο Κεμάλ για να δείξει ότι είχε την υποστήριξη της Ρωσίας³⁷.

Οι διαπραγματεύσεις στη Λωζάννη μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας ολοκληρώθηκαν στις 18 Ιανουαρίου, καθώς την προηγούμενη υπογράφηκε η Σύμβαση περί ανταλλαγής των πληθυσμών, των αιχμαλώτων και των πολιτικών ομήρων και προγραμματίστηκε νέα συνεδρίαση στις 22 Ιανουαρίου για να υπογραφούν οι συνθήκες ειρήνης. Στη συνεδρίαση της 22^{ης} Ιανουαρίου για την υπογραφή της τελικής συνθήκης ειρήνης, η τουρκική αντιπροσωπεία ανακοίνωσε ότι αρνούνταν να δεχθεί να παραιτηθεί –αμοιβαία με την Ελλάδα– από το δικαίωμα εισπραξής αποζημίωσης, συνεχίζοντας έτσι να

34. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 6/8/1923, αρ. 218, Αννίνος (Κωνσταντινούπολη) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 7 Ιανουαρίου 1923.

35. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 6/8/1923, αρ. 513, Ραφαήλ (Σόφια) προς υπουργό Εξωτερικών, 13 Ιανουαρίου 1923.

36. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 6/8/1923, αρ. 512, Πανάς (Βουκουρέστι) προς υπουργό Εξωτερικών, 13 Ιανουαρίου 1923.

37. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 6/8/1923, αρ. 229, Γραφείο Επανάστασεως προς υπουργό Εξωτερικών, 29 Ιανουαρίου 1923.

μένει ανυποχώρητη στο θέμα της πολεμικής αποζημίωσης. Η άρνηση αυτή της Τουρκίας μαζί με άλλες διαφορές που είχε με τους Συμμάχους εξαγρίωσε τους τελευταίους και κυρίως τη Βρετανία που αποχώρησε από τη διάσκεψη. Παρά τις προσπάθειες που έγιναν να βρεθεί λύση, η διάσκεψη διέκοψε επ' αόριστον τις εργασίες της με τις αντιπροσωπείες των κρατών να αναχωρούν η μία μετά την άλλη³⁸.

Νέο αδιέξοδο στις διαπραγματεύσεις: ο πόλεμος προ των πυλών

Η διακοπή της διάσκεψης έδωσε την ευκαιρία στον Βενιζέλο να επισκεφτεί το Λονδίνο, όπου είχε συναντήσεις με μέλη της βρετανικής κυβέρνησης. Σύμφωνα με το τηλεγράφημα που απέστειλε στην ελληνική κυβέρνηση στις 27 Μαρτίου 1923, ο υπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας τον ενημέρωσε ότι η διάσκεψη θα ξανάρχιζε τις εργασίες της σε τρεις εβδομάδες περίπου, με την Τουρκία να συνεχίζει να εγείρει θέμα αποζημιώσεων. Ο Βενιζέλος απάντησε στον Βρετανό υπουργό ότι η Ελλάδα έμενε ανένδοτη στο θέμα αυτό και δεν ήταν δυνατό να υποχωρήσει. Ιδιαίτερα σημαντική για τα όσα θα διαδραματιζόνταν στη συνέχεια ήταν η θέση του Βρετανού υπουργού ότι οι Σύμμαχοι δεν θα παρενέβαιναν και θα άφηναν Ελλάδα και Τουρκία να λύσουν μόνες τους το ζήτημα. Κατά τον Βενιζέλο, η θέση αυτή δεν ήταν και τόσο ενθαρρυντική για την Ελλάδα, από την άλλη όμως θεωρούσε ότι η καλή κατάσταση του ελληνικού στρατού ήταν καταλυτική προκειμένου να γίνει αποδεκτή η θέση της Ελλάδας για τη μη καταβολή της αποζημίωσης³⁹.

Μετά από διάστημα έξι εβδομάδων διακοπής, η διάσκεψη επανέλαβε τις εργασίες της στις 23 Απριλίου 1923, με την αδιαλλαξία της Τουρκίας στο ζήτημα της αποζημίωσης να παραμένει. Η Ελλάδα δεν φαινόταν ούτε διατεθειμένη ούτε και ικανή οικονομικά να καταβάλει μια δυσβάστακτη πολεμική αποζημίωση, με την προοπτική επανάληψης των εχθροπραξιών να είναι πολύ πιθανή. Η παράταση του αδιεξόδου, με το ελληνικό ζήτημα να μην είναι προγραμματισμένο να συζητηθεί σύντομα, προκάλεσε σύντομα αντιδράσεις στους κόλπους της επαναστατικής κυβέρνησης. Η δημιουργία της στρατιάς του Έβρου, 100 χιλιάδων και πλέον ανδρών, ενθάρρυνε σημαντικό αριθμό στρατιωτικών να αντιτίθενται σε οποιαδήποτε προοπτική υποχώρησης. Σε περίπτωση που ναυαγούσαν οι διαπραγματεύσεις και ξεσπούσε νέος πόλεμος, ο ελληνικός στρατός ήταν σε θέση να προελάσει

38. Δαφνής, *Η Ελλάς, ό.π.*, σ. 43.

39. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 5/1/1923, αρ. 2718, Ελευθέριος Βενιζέλος (Λονδίνο) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 27 Μαρτίου 1923.

νικηφόρα ως την Κωνσταντινούπολη, κάτω βέβαια από συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Αυτό το γνώριζαν καλύτερα από τον καθένα οι στρατιωτικοί που ήθελαν να εκβιάσουν καταστάσεις⁴⁰.

Επικεφαλής των αδιάλλακτων ήταν ο αρχηγός της στρατιάς Έβρου Θ. Πάγκαλος και ο αρχηγός του στόλου Αλ. Χατζηκυριάκος. Λόγω των συνεχών αναβολών της συζήτησης του ελληνικού ζητήματος, όπως προαναφέρθηκε, έβλεπαν την τουρκική αδιαλλαξία ως μοναδική ευκαιρία για επανάληψη του πολέμου, χωρίς να υπολογίζουν τη στάση των Συμμάχων. Η μετριοπαθής θέση του Βενιζέλου άρχισε να βρίσκει ολοένα και λιγότερους συμπαραστάτες μέσα στην κυβέρνηση και αποφασίστηκε να συγκληθεί σύσκεψη κορυφής στις 7 Μαΐου 1923⁴¹. Στη σύσκεψη μετείχαν ο αρχηγός της Επανάστασης Πλαστήρας, ο πρωθυπουργός Γονατάς, οι αρχηγοί στρατού και στόλου Πάγκαλος και Χατζηκυριάκος και υπουργοί της κυβέρνησης, με μοναδικό μη στρατιωτικό τον υπουργό Εξωτερικών Αλεξανδρή. Η άποψη που επικράτησε ήταν αυτή των αδιάλλακτων και αποφασίστηκε η αντικατάσταση του Βενιζέλου ως επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας από τον υπουργό Εξωτερικών Αλεξανδρή⁴².

Όταν έφτασε ο υπουργός στη Λωζάννη, στις 13 Μαΐου 1923, ακολούθησε συνάντησή του με τον Βενιζέλο, στην οποία του ανακοίνωσε ότι, εφόσον συμφωνούσε με τις θέσεις της Αθήνας, ζήτημα αντικατάστασής του δεν υφίστατο. Ο Βενιζέλος όμως απάντησε ότι τις θεωρούσε ακραίες και πολεμικές. Πρόσθεσε δε ότι η Ελλάδα στερούνταν της συμπάθειας των Συμμάχων, οι οποίοι θεωρούσαν τους Έλληνες αδιάλλακτους και πολεμοχαρείς. Μάλιστα, από τη στιγμή που οι Σύμμαχοι είχαν υποχωρήσει σε όλες σχεδόν τις απαιτήσεις των Τούρκων, αντίστοιχη τουρκική υποχώρηση έναντι της Ελλάδας θα ήταν πολύ δύσκολη χωρίς κάποιο αντάλλαγμα. Ο Βενιζέλος κατέληξε ότι ήταν κι αυτός σύμφωνος με τη θέση του Αλεξανδρή, πως δεν θα έπρεπε δηλαδή να γίνει καμία υποχώρηση καταρχήν. Τέλος τον ενημέρωσε πως σκόπευε να συναντηθεί με τον Ισμέτ και να του μιλήσει σε προσωπική βάση, ως Βενιζέλος, και όχι ως αντιπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης. Αν κατά τη συνάντηση δεν προέκυπτε συμφωνία, τότε ο Βενιζέλος θα παραιτούνταν από την αντιπροσωπεία παραδίδοντας στον Αλεξανδρή τη θέση του⁴³.

40. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, ό.π.*, σ. 179.

41. Ι. Γιανουλόπουλος, «Η διεθνής διάσκεψη και η συνθήκη της Λωζάννης», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, τόμος ΙΕ, σ. 270.

42. Δαφνής, *Η Ελλάς, ό.π.*, σ. 44. Γονατάς, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, σ. 268.

43. Γονατάς, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, σ. 269.

Στη συνάντηση Βενιζέλου–Ισμέτ ο τελευταίος επέμενε στη θέση περί αποζημίωσης και έτσι δεν σημειώθηκε καμία συμφωνία, δήλωσε μάλιστα προς τον Βενιζέλο ότι, αν υπέγραφε χωρίς αντάλλαγμα, θα τον λιθοβολούσαν στην Άγκυρα. Η πρόταση του Βενιζέλου ήταν να δινόταν στην Τουρκία, αντί αποζημίωσης, το Καραγάτς (μια νησίδα γης μεταξύ των ποταμών Άρδα και Έβρου, νότια της Αδριανούπολης), το οποίο κατά τη γνώμη των Συμμάχων, αλλά και των στρατιωτικών, ήταν πολύ δύσκολο να κρατηθεί σε περίπτωση πολέμου. Δόθηκε δε διορία μιας εβδομάδας στον Ισμέτ να απαντήσει στην πρόταση, διορία που όμως παρήλθε χωρίς να δοθεί κάποια απάντηση⁴⁴.

Ο Αλεξανδρής βλέποντας το διπλωματικό αδιέξοδο τηλεγράφησε στις 22 Μαΐου στην κυβέρνησή του η προτείνοντας τα εξής: θα ανέμενε το αργότερο ως τις 26 του μήνα και αν ως τότε δεν υπήρχε συμφωνία θα προχωρούσε στην καταγγελία της ανακωχής των Μουδανιών, ώστε το πρωί της 27^{ης} Μαΐου να ξεκινήσει η προέλαση του ελληνικού στρατού στη Θράκη. Παράλληλα, όμως, ο Αλεξανδρής απέστειλε και τηλεγράφημα του Βενιζέλου προς την κυβέρνηση. Ο ρεαλιστής πολιτικός εκείνες τις κρίσιμες στιγμές είχε την απαιτούμενη ψυχραιμία και διορατικότητα ώστε να ζυγίσει όλα τα ενδεχόμενα και τις παραμέτρους, κατανοώντας πλήρως την ιστορική ευθύνη που του αναλογούσε σε περίπτωση νέου πολέμου με αρνητική κατάληξη.

Το τηλεγράφημα του Βενιζέλου ανέφερε πως η μόνη περίπτωση στην οποία θα μπορούσε να σημειωθεί επανάληψη των εχθροπραξιών ήταν: 1) η εξασφάλιση ουδετερότητας της Βουλγαρίας, 2) ο στρατός να προελάσει ως τον Βόσπορο χωρίς να αναχαιτιστεί από τους Τούρκους, 3) οι Σύμμαχοι να μην επιτρέψουν στους τελευταίους ελεύθερη διάβαση μέσω Βοσπόρου και Στενών. Επίσης, κατά τον Βενιζέλο ήταν πιθανό να απαγορευτεί η είσοδος του ελληνικού στόλου στα Στενά από τους Συμμάχους. Εφόσον, όμως, δεν ήταν δυνατό να φτάσει ο ελληνικός στρατός στον Βόσπορο προ της συγκέντρωσης τουρκικού στρατού, τότε δεν θα έπρεπε να επαναληφθούν οι εχθροπραξίες. Οι μόνες επιλογές που απέμεναν στην Ελλάδα ήταν είτε επίτευξη ειρήνης με την παραχώρηση και άλλων εδαφικών ανταλλαγμάτων στην Τουρκία είτε συνεννόηση με Σερβία και Βουλγαρία για την ίδρυση αυτόνομου κράτους στην Αν. Θράκη. Ως τελευταία επιλογή ο Βενιζέλος πρότεινε την καταβολή αποζημίωσης 5 εκατ. λιρών στην Τουρκία υπό τον όρο ότι θα την κατέβαλλαν Αγγλία και Γαλλία έναντι πιστώσεων⁴⁵.

44. Γονατάς, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 269. Δαφνής, *Η Ελλάδα*, ό.π., σ. 45.

45. Δαφνής, *Η Ελλάδα*, ό.π., σ. 46.

Προς επίρρωση των παραπάνω θέσεων του Βενιζέλου σε ό,τι αφορά τη στάση των Συμμάχων σε ενδεχόμενη επανάληψη του πολέμου ήρθε η ρηματική διακοίνωση, που έστειλαν στην ελληνική κυβέρνηση στις 16 Μαΐου, με την οποία τόνιζαν ότι: «Αι δυνάμεις θα έβλεπον ενδεχόμενην δράσιν της Ελλάδος εις Ανατολικήν Θράκην με εξαιρετικήν δυσμένειαν και δεν θα επέτρεπον να καρπωθή αύτη των ωφελημάτων εν περιπτώσει επιτυχίας»⁴⁶.

Παρόλα αυτά, η επαναστατική κυβέρνηση (όπως φαίνεται είχε επικρατήσει η άποψη των σκληρών της Επανάστασης) απάντησε στα τηλεγραφήματα του Αλεξανδρή ότι, ακόμη κι αν δεν επιτρεπόταν η διέλευση των Στενών στον ελληνικό στόλο, οι επιχειρήσεις του στρατού από ξηράς ήταν εξασφαλισμένες κατά τη γνώμη του αρχηγού του στρατού. Η κυβέρνηση αποδεχόταν έτσι παμψηφεί ως μόνη συμφέρουσα λύση την ανάληψη επίθεσης κατά της Τουρκίας. Παράλληλα με την αποστολή του τηλεγραφήματος δινόταν στον αρχιστράτηγο Πάγκαλο η διαταγή να είναι έτοιμος ο στρατός για επίθεση το πρωινό της 27^{ης} Μαΐου⁴⁷.

Στο σημείο αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να παρατεθούν τα στρατιωτικά και διπλωματικά δεδομένα, τα οποία θα έπαιζαν καθοριστικό ρόλο σε μια ένοπλη σύγκρουση. Σε ό,τι αφορά τις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις, αυτές όπως προαναφέρθηκε αποτελούνταν από συνολικά 9 μεραρχίες πεζικού και μία ιππικού. Το σχέδιο επιχειρήσεων του γενικού στρατηγείου προέβλεπε σε αρχική φάση την αιφνιδιαστική διάβαση του Έβρου, αναζήτηση του κύριου όγκου των εχθρικών δυνάμεων και, τέλος, ανατροπή της αμυντικής γραμμής Τσατάλτζας και εγκατάσταση επί της ευρωπαϊκής ακτής του Βοσπόρου. Καθοριστικό ρόλο στην επιτυχή εφαρμογή του σχεδίου έπαιζε η δυνατότητα εισόδου του ελληνικού στόλου στα Στενά, ο οποίος θα αποβίβαζε στον κόλπο του Ξηρού το Β' Σώμα Στρατού και ταυτόχρονα θα εμπόδιζε την απόβαση τουρκικών ενισχύσεων στην Αν. Θράκη⁴⁸.

Οι τουρκικές δυνάμεις στην Αν. Θράκη φαίνεται πως είχαν ενισχυθεί από την άνοιξη του 1923 και μετά. Σύμφωνα με αναφορά της επιτελικής υπηρεσίας του Γενικού Επιτελείου Στρατού, η οποία συντάχθηκε στις 20 Μαρτίου 1923, το σύνολο των τουρκικών στρατευμάτων στην Αν. Θράκη ανερχόταν σε 43 χιλιάδες πεζούς, 2.500 ιππείς, 50 πυροβόλα και 300 πολυβόλα. Στη Μ. Ασία παράλληλα οι πληροφορίες ανέφεραν στρατό συνολικής δύναμης 200 χιλιάδων ανδρών χωρισμένο σε 4 στρατιές⁴⁹.

46. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού*, ό.π., σ. 158.

47. Δαφνής, *Η Ελλάδα*, ό.π., σ. 46-47.

48. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού*, ό.π., σ. 164.

49. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 25/3/1923, αρ. 2757, Επιτελική Υπηρεσία Στρατού προς Υπουργεία Εξωτερικών, Ναυτικών, Στρατιωτικών και Ηγεσία Επανάστασης, 20 Μαρτίου 1923.

Παρόμοια εικόνα έδινε και η απόρρητη στρατιωτική έκθεση με ημερομηνία 7 Μαΐου 1923, με το σύνολο των τουρκικών δυνάμεων στη Θράκη να υπολογίζεται σε 30 χιλιάδες άνδρες, οργανωμένους σε δύο μεραρχίες των 12 χιλιάδων ανδρών και τους υπόλοιπους ενταγμένους σε άτακτα σώματα. Οι δύο μεραρχίες είχαν ως διοικητή τους τον Ρεφέν πασά. Η έκθεση ανέφερε ότι, κατά τις πληροφορίες που συνέλεξε, σε περίπτωση επίθεσης του ελληνικού στρατού ο Ρεφέν πασάς θα υποχωρούσε στην αμυντική γραμμή Ραιδεστού–Τυρολόης–Βιζύης, αν χρειαζόταν θα υποχωρούσε σε δεύτερη – και τελευταία– αμυντική γραμμή άμυνας στην Τσατάλτζα, όπου υπήρχαν αρκετά πυροβόλα διαφόρων διαμετρημάτων. Επίσης στις παραπάνω δυνάμεις θα πρέπει να υπολογιστούν τόσο το τουρκικό σύνταγμα Κωνσταντινούπολης, δύναμης 1.500 ανδρών, όσο και η τουρκική χωροφυλακή με 7.000 άνδρες⁵⁰.

Στις 27 Μαΐου 1923, την ημέρα που αναμενόταν να ξεκινήσει η επίθεση του ελληνικού στρατού, το Δ΄ Σώμα Στρατού ενημέρωνε ότι, κατά τις πληροφορίες που συνέλεξε από Γάλλο αξιωματικό, οι τουρκικές δυνάμεις στη Θράκη αποτελούμενες από 35 χιλιάδες άνδρες δεν θα πρόβαλλαν ισχυρή αντίσταση, αντίθετα θα καθυστερούσαν όσο μπορούσαν τον ελληνικό στρατό, ώστε να οργανώνταν ισχυρή αμυντική γραμμή στην Τσατάλτζα. Εκεί σχεδίαζαν να μεταφέρουν τρεις μεραρχίες πλήρως επανδρωμένες. Κατά τις τουρκικές εκτιμήσεις χρειαζόταν διάστημα τριών ημερών για τη μεταφορά αυτή, ενώ αντίθετα υπολογιζόταν ότι ο ελληνικός στρατός θα έφτανε στην Τσατάλτζα σε πέντε ημέρες⁵¹. Παρόμοιους αριθμούς για τον τουρκικό στρατό έδινε και το τηλεγράφημα του διοικητή του Δ΄ Σώματος Στρατού υποστράτηγου Τσερούλη. Όπως είχε πληροφορηθεί από πηγές της αγγλικής αστυνομίας Κωνσταντινούπολης, η Βουλγαρία θα υποχρεωνόταν να παρέχει στην Τουρκία 40 χιλιάδες στρατού, όπως προέβλεπε η μυστική συμφωνία που είχε συναφθεί μεταξύ τους⁵².

Ο βασικότερος όμως παράγοντας σε μια ενδεχόμενη σύρραξη τόσο σε στρατιωτικό όσο και σε διπλωματικό επίπεδο ήταν η παρουσία των συμμαχικών δυνάμεων και στις δύο πλευρές των Στενών. Στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης οι Άγγλοι διατηρούσαν 7 τάγματα, στην Καλλίπολη 2 μεραρχίες και 3 λόχους κατά μήκος του Έβρου, οι δε Γάλλοι απ' την πλευρά

50. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 5/7/1923, Απόρρητη στρατιωτική έκθεση Γενικού Επιτελείου Στρατού προς Υπουργείο Εξωτερικών, 7 Μαΐου 1923.

51. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 5/7/1923, Δελτίο πληροφοριών Δ΄ Σώματος Στρατού προς Υπουργείο Εξωτερικών, 27 Μαΐου 1923.

52. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 7/1/1923, αρ. 16986/1087, Δ΄ Σώμα Στρατού (Διδυμότειχο) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 3 Μαΐου 1923.

τους διέθεταν 6 συντάγματα στην Κωνσταντινούπολη και ένα τάγμα στον Έβρο⁵³. Εκτός από τις χερσαίες δυνάμεις οι Σύμμαχοι διέθεταν και έναν πολύ ισχυρό στόλο πολεμικών πλοίων, ο οποίος ναυλοχούσε στον Βόσπορο (2 θωρηκτά, 3 καταδρομικά, 12 αντιτορπιλικά) και στα Στενά (2 θωρηκτά, 6 καταδρομικά κ.ά.) με στόχο να εμποδίσει είτε τους Τούρκους να διαπεραιωθούν στην Ευρώπη είτε τον ελληνικό στόλο να περάσει εντός των Στενών⁵⁴.

Ενδεικτική της στάσης των Συμμάχων σε μια ενδεχόμενη πολεμική αντιμετώπιση της Ελλάδας με την Τουρκία ήταν και η αρνητική απάντησή τους στο ελληνικό αίτημα να τεθεί ο ελληνικός στόλος υπό τις διαταγές τους, ώστε να περιφρουρεί τις ακτές της Αν. Θράκης, καθώς υπήρχαν πληροφορίες περί επιστράτευσης των Τούρκων. Το βρετανικό Foreign Office απέρριψε την ελληνική πρόταση λέγοντας ότι ήταν αδύνατο να γίνει δεκτό κάτι τέτοιο⁵⁵.

Η ειρήνη κρεμόταν πλέον από μια κλωστή, όλες οι ελπίδες για αποτροπή νέου πολέμου είχαν εναποτεθεί στην Τουρκία και τον Ισμέτ πασά, ο οποίος είχε να διαλέξει μεταξύ της παραχώρησης του Καραγάτς αντί της καταβολής αποζημίωσης ή της διακοπής των συζητήσεων και επανάληψης των εχθροπραξιών. Η κρίσιμη συνεδρίαση ορίστηκε για το πρωινό της 26^{ης} Μαΐου. Ο Ισμέτ, που εμφανιζόταν ανένδοτος ως τότε, τελικά δέχτηκε την πρόταση του Βενιζέλου να παραχωρηθεί στην Τουρκία το Καραγάτς και τα προάστιά του αντί της καταβολής αποζημίωσης και των κατασχεμένων πλοίων του 1918. Η συνεδρίαση λύθηκε και η συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας ήταν γεγονός⁵⁶.

Πρέπει να τονιστεί πως η αλλαγή στάσης της Τουρκίας οφείλεται σε μια σειρά παραγόντων. Καταρχάς οι Τούρκοι αντιπρόσωποι είχαν καταλάβει ότι η Ελλάδα ήταν ανένδοτη στο θέμα της αποζημίωσης και πως ήταν έτοιμη να καταγγείλει την ανακωχή και να επαναλάβει τις εχθροπραξίες. Επιπλέον, δύσκολα θα έβρισκαν υποστήριξη στο θέμα αυτό είτε από τις Μεγάλες Δυνάμεις είτε από τα βαλκανικά κράτη, ενώ, τέλος, το ηθικό του τουρκικού στρατού είχε αρχίσει να κλονίζεται μετά από τόσα χρόνια εχθροπραξιών⁵⁷. Χαρακτηριστική της τελευταίας διαπίστωσης είναι η έκθεση του Άγγλου αρχιστράτηγου Χάριγκτον, που μεταξύ άλλων ανέφερε «κατά το διάστημα

53. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 25/3/1923, αρ. 2757, *απτ.*

54. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού*, ό.π., σ. 150.

55. ΔΙΑΥΕ, φάκ. 6/8/1923, αρ. 2464, Πρεσβεία Λονδίνου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 7 Μαΐου 1923.

56. Δαφνής, *Η Ελλάς*, ό.π., σ. 47.

57. Θεοτικός, *Αρχηγείον Στρατού*, ό.π., σ. 167. Δαφνής, *Η Ελλάς*, ό.π., σ. 48.

της διάσκευης της Λωζάννης ο τουρκικός στρατός έπεφτε σε δύναμη και μαχητική αξία. Οι στρατιώτες του ήταν κουρασμένοι και ζητούσαν να απολυθούν, υπήρχε δε δυσaráσκεια λόγω δυσχερειών στον ανεφοδιασμό σε τρόφιμα και ρούχα». Ως τον Μάιο του 1923 ο τουρκικός στρατός, σύμφωνα με τον Χάριγκτον, είχε χάσει το 50% της προ εξαμήνου μαχητικής του αξίας⁵⁸.

Η αντίδραση του Θεόδωρου Πάγκαλου στη συμφωνία

Η είδηση της συμφωνίας γνωστοποιήθηκε στην Αθήνα με τηλεγραφήματα που απέστειλαν οι Βενιζέλος και Αλεξανδρής. Ενώ όμως οι ηγέτες της Επανάστασης Πλαστήρας και Γονατάς εξέφρασαν με τηλεγράφημα στον Βενιζέλο την ευγνωμοσύνη των ίδιων και της πατρίδας για την επίτευξη εντίμου ειρήνης, οι αρχηγοί στρατού και στόλου Πάγκαλος και Χατζηκυριάκος δεν δέχτηκαν με τον ίδιο ενθουσιασμό την είδηση και έστειλαν με τη σειρά τους τηλεγράφημα σε Βενιζέλο και Αλεξανδρή, το οποίο ουσιαστικά τους αποδοκίμαζε για την επίτευξη της ειρήνης: «Αποδεχόμενοι κατ' ανάγκη χάριν τιμής της Ελλάδος, ατυχή λύσιν, επειδή αυτή εγένετο κατά παράβασιν ρητής εγγράφου εντολής δοθείσης Υπουργόν Εξωτερικών, αρχηγοί Στρατού και Στόλου πενθούντες από χθες εκφράζουν την βαθειάν λύπην των, αίροντες εφεξής την προς την αντιπροσωπειάν εμπιστοσύνην των». Ο Αλεξανδρής απέστειλε την παραίτησή του μόλις διάβασε το τηλεγράφημα, αντίθετα ο Βενιζέλος απάντησε στην κυβέρνηση ότι θα έπρεπε να είναι βέβαιη ότι άξιζε διπλάσια εθνική ευγνωμοσύνη αφού πέτυχε με τέτοιες δυσκολίες να εξασφαλίσει για τη χώρα μια έντιμη ειρήνη⁵⁹.

Η συμφωνία αναγνωριζόταν έστω και με 'κρύα καρδιά' από την πολιτική ηγεσία, οι ηγέτες του στρατού και του στόλου όμως, Πάγκαλος και Χατζηκυριάκος, είχαν εντελώς άλλη άποψη και επιθυμούσαν όσο τίποτε την επανάληψη των εχθροπραξιών, μέσω της οποίας επιδίωκαν να αναλάβουν οι ίδιοι τη διακυβέρνηση της χώρας. Ο Πάγκαλος δε απέστειλε και τηλεγράφημα στην Αθήνα, με το οποίο δήλωνε πως αρνιόταν να δεχτεί τη συμφωνία και πως θα διέταζε επανάληψη των εχθροπραξιών και προέλαση στην Αν. Θράκη. Η κινητοποίηση των Πλαστήρα και Γονατά ήταν άμεση, ο πρώτος μετέβη στη Θεσσαλονίκη και συγκάλεσε σύσκεψη όλων των διοικητών μονάδων για να τους εξηγήσει την όλη κατάσταση. Οι Πάγκαλος και Χατζη-

58. Θεοτοκός, *Αρχηγείον Στρατού*, ό.π.

59. Δαφνής, *Η Ελλάς*, ό.π., σ. 48-49. Γονατάς, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 270.

κυριάκος τελικά δήλωσαν πως πλανήθηκαν και ότι στο εξής θα ακολουθούσαν την επίσημη γραμμή της κυβέρνησης⁶⁰.

Ήταν όμως τόσο μεγάλη η εμμονή του Πάγκαλου και η φιλοδοξία του να αναλάβει αυτός τα ηνία της χώρας, ώστε άρχισε να βολιδοσκοπεί διοικητές μεγάλων μονάδων, όπως τον υποστράτηγο Τσερούλη, για ανατροπή της Επανάστασης. Η έγκαιρη όμως ενημέρωση του Πλαστήρα για τις κινήσεις του Πάγκαλου και η μετάβασή του στη Θεσσαλονίκη, όπου συγκάλεσε σε συμβούλιο τους διοικητές των μονάδων, οδήγησαν τον Πάγκαλο να αναγκαστεί να παραιτηθεί από την αρχηγία της στρατιάς.

Η γραμμή των αδιάλλακτων της Επανάστασης με πρωτεργάτη τον Πάγκαλο είχε ηττηθεί, ο τελευταίος μάλιστα ήταν τόσο 'τυφλωμένος' από την εμμονή του να προχωρήσει σε πόλεμο, που αγνόησε επιδεικτικά όλο το προηγούμενο διάστημα την ύπαρξη συμμαχικών στρατευμάτων στην Αν. Θράκη και τον Έβρο, τα οποία είχαν ρητή διαταγή να εμποδίσουν τυχόν προέλαση του ελληνικού στρατού. Αργότερα ο Πάγκαλος ισχυρίστηκε ότι ανώτερος αξιωματικός του βρετανικού στρατηγείου Ανατολής τον είχε διαβεβαιώσει ότι οι αγγλικές δυνάμεις σε ενδεχόμενο ελληνικής προέλασης δεν θα πρόβαλλαν εμπόδια⁶¹.

Συμπεράσματα

Στις 24 Ιουλίου 1923 υπογράφηκε η Συνθήκη της Λωζάννης, μια νέα πολεμική σύρραξη απετράπη και η ενδεχόμενη ανάκτηση της Αν. Θράκης έμεινε τελικά ανεκπλήρωτη. Ο Πάγκαλος μετά την αναγγελία της υπογραφής της συνθήκης, αμετανόητος, έφτασε στο σημείο να αποκαλέσει το διπλωματικό έργο που επιτέλεσε ο Βενιζέλος ως «Ανταλκίδειο ειρήνη», ενώ ο Ιωάννης Μεταξάς, παρότι ήταν στο άλλο άκρο του πολιτικού φάσματος ως ακραίος αντιβενιζελικός, έκανε ανάλογες δηλώσεις με τη σειρά του⁶².

Παρά την ανασύνταξη του ελληνικού στρατού στον Έβρο και την ύπαρξη μιας στρατιάς 110 χιλιάδων ανδρών, η καταγγελία της ανακωχής και η προέλαση προς την Κωνσταντινούπολη αποδείχτηκε αδύνατη από όλες τις πλευρές. Ο Βενιζέλος κατανόησε όλα τα παραπάνω δεδομένα καλύτερα ίσως από τον καθένα, η διαφορά όμως ήταν ότι έβλεπε τη στρατιά μόνο ως ένα διαπραγματευτικό χαρτί και τίποτα περισσότερο, διαφωνώντας πλήρως

60. Δαφνής, *Η Ελλάδα*, ό.π., σ. 50.

61. Γ. Γιανουλόπουλος, «Η στρατιά του Έβρου και η 'ανταρσία του Πάγκαλου'», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, σ. 260.

62. Γιαννουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις*, ό.π., σ. 315.

με τις φωνές από την Αθήνα και την επιθυμία τής τότε ηγεσίας να υπάρξει μια νέα εξόρμηση προς ανατολάς.

Ο Βενιζέλος ήταν από τους πρώτους που ζήτησε από την Επανάσταση, τον Σεπτέμβριο του 1922, την άμεση ανασυγκρότηση του στρατού στο μέτωπο της Θράκης. Γνώριζε πως σε περίπτωση μη ύπαρξης αξιόμαχου στρατού στη Θράκη θα ετίθετο σε κίνδυνο ακόμη και η δυτική Θράκη, αλλά πιθανόν και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Η Επανάσταση πέτυχε πράγματι το καλύτερο δυνατό στον τομέα αυτό, με την ταχύτατη ανασυγκρότηση του στρατού. Η στρατιά αποτέλεσε τελικά ένα πολύτιμο διαπραγματευτικό όπλο στα χέρια του Βενιζέλου, ο οποίος είναι βέβαιο ότι, αν παρουσιάζονταν οι προϋποθέσεις που αναλύθηκαν εκτενώς προηγουμένως (η στάση Συμμάχων και Σερβίας), τότε πρώτος αυτός θα εισηγούνταν την προέλαση προς τα ανατολικά. Από τη στιγμή όμως που κάτι τέτοιο ουδέποτε συνέβη και ούτε υπήρξε στον ορίζοντα η ελπίδα για κάτι τέτοιο, ήταν εντελώς ουτοπικό να υπάρχει στις τάξεις της ελληνικής ηγεσίας η πρόθεση περί επανάληψης των εχθροπραξιών.

Οι Σύμμαχοι, συμπεριλαμβανομένης της Αγγλίας, από το φθινόπωρο του 1922 είχαν αποφασίσει να παραδώσουν στην Τουρκία την Αν. Θράκη και τα Στενά με αντάλλαγμα την εξασφάλιση των δικών τους συμφερόντων. Η ελληνική ηγεσία γνωρίζοντας τη συμμαχική απόφαση για παραχώρηση της Αν. Θράκης στην Τουρκία και όντας διπλωματικά απομονωμένη, σε περίπτωση που προχωρούσε μόνη της σε ένοπλη σύρραξη το μόνο που μπορούσε να πετύχει ήταν να χρησιμοποιήσει με έντεχνο τρόπο τη στρατιά του Έβρου για να αποκομίσει όσα περισσότερα μπορούσε στη σκακιέρα της διπλωματίας.

Το τελευταίο το χειρίστηκε περίτεχνα ο Βενιζέλος στη Λωζάννη όπου, σείοντας την απειλή καταγγελίας της ανακωχής αν η Τουρκία δεν δεχόταν την παραχώρηση του Καραγάτς αντί αποζημίωσης, πέτυχε τελικά τη μη καταβολή αποζημίωσης. Το βέβαιο είναι πως χωρίς την ύπαρξη ισχυρού στρατού στη Θράκη η θέση της Ελλάδας στη διάσκεψη της Λωζάννης θα ήταν πολύ διαφορετική, με πιθανότερη την υπογραφή μιας ταπεινωτικής συνθήκης αντί αυτής που επιτεύχθηκε.

Jasmina Tomašević

Ο ΣΕΡΒΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ ΣΤΟΝ ΜΕΓΑΛΟ ΠΟΛΕΜΟ,
ΕΝΑΣ ΣΤΡΑΤΟΣ ΑΓΡΟΤΩΝ.
ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΜΠΟΛΕΜΗ ΕΛΛΑΔΑ

Μεταπτυχιακή Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Αριστοτέλειο
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

«...Αυτοί είναι αγρότες, σχεδόν όλοι, αυτοί είναι Σέρβοι, σκληροί στα βάσανα, νηφάλιοι, σεμνοί, υπερήφανοι στη ράτσα τους και οικοδοεσπότες των χωραφιών τους. Αλλά, ήρθε ο πόλεμος. Και να πώς μετατράπηκαν σε ένα λεπτό, για την ελευθερία, χωρίς κόπο, στους πιο θαρραλέους στρατιώτες, στους πιο υπομονετικούς, στους καλύτερους απ' όλους. Αυτές είναι οι υπέροχες στρατιές πλασμένες από αντοχή και ενθουσιασμό, λόγω των οποίων είμαι περήφανος που τους οδηγούσα πλάι με τους στρατιώτες της Γαλλίας στη νικηφόρα απελευθέρωση της πατρίδας τους...»

(Louis Franchet d'Esperey)¹

Η δολοφονία του Φραγκίσκου Φερδινάνδου, του διαδόχου του αυστροουγγρικού θρόνου στο Σεράγεβο, στις 28 Ιουνίου 1914, στάθηκε αφορμή για να κηρύξει η Αυστροουγγαρία τον από ετών προγραμματισμένο πόλεμο εναντίον της Σερβίας. Από τον Νοέμβριο του 1912 ως τον Ιούνιο του 1914 το Αυστριακό Στρατιωτικό Κόμμα απαιτούσε την κήρυξη του πολέμου εναντίον της Σερβίας και του Μαυροβουνίου. Η απαίτηση αυτή διατυπώθηκε τουλάχιστον είκοσι έξι φορές². Μετά από τις γερμανικές διαβεβαιώσεις προς την Αυστροουγγαρία, η τελευταία έστειλε τηλεσίγραφο προς τη Σερβία στις 23 Ιουλίου, ζητώντας απάντηση εντός 48 ωρών. Για το τηλεσίγραφο αυτό, ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Edward Grey δήλωσε: «Το κράτος το οποίο θα αποδεχόταν τέτοιους όρους θα έπαυε να είναι ανεξάρτητο. [...] Αυτό είναι

* Το άρθρο αποτελεί τμήμα της μεταπτυχιακής διατριβής «Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η Ελλάδα στα μάτια του 'ξενιτεμένου' σερβικού στρατού».

1. Dobrosav Turović, *Junaci gvozdenog puka*, Dom kulture 'Žika Ilić Žuti', Leskovac 1990, σ. 36.

2. Adam Stošić (επιμ.), *Veliki dani Srbije 1914-1918*, Kruševački glasnik, Kruševac 2000, σ. 32.

το πιο φρικτό έγγραφο το οποίο μια χώρα έχει επιδώσει σε άλλη ανεξάρτητη χώρα»³. Έτσι η Σερβία, αυτή η μικρή χώρα των τριάμισι εκατομμυρίων κατοίκων, μόνο ένα χρόνο μετά τους βαλκανικούς πολέμους, χωρίς οικονομικά μέσα και σύγχρονο οπλισμό, παρασύρθηκε σ' έναν πόλεμο με την Αυστροουγγαρία, η οποία εξαπέλυσε εναντίον της στρατιωτική δύναμη περίπου ενός εκατομμυρίου ανδρών, ενώ η ίδια διέθετε μόλις 400.000⁴.

Παρόλα αυτά, η Σερβία ολοκλήρωσε θριαμβευτικά την πρώτη χρονιά του πολέμου. Στα μέσα του Αυγούστου έγινε αποφασιστική μάχη στο όρος Τσερ, με αποτέλεσμα την πρώτη συμμαχική νίκη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στις αρχές Νοεμβρίου οι Αυστριακοί εξαπέλυσαν νέα επίθεση, με την οποία κατάφεραν να καταλάβουν το Βελιγράδι και ολόκληρη τη δυτική Σερβία. Από εκείνη τη στιγμή το βόρειο τμήμα της χώρας βρισκόταν υπό αυστρο-γερμανική κατοχή, ενώ το νότιο και το ανατολικό υπό βουλγαρική. Λόγω αδυναμίας διεξόδου προς τη Θεσσαλονίκη, οι Σέρβοι, εγκλωβισμένοι από τα βόρεια, τα δυτικά και τα ανατολικά, είχαν δύο επιλογές: Να συνθηκολογήσουν ή να αναζητήσουν τη σωτηρία τους μέσω των βουνών της Αλβανίας. Η σερβική κυβέρνηση εξέταζε και τη δυνατότητα της αντεπίθεσης, αλλά η εξάντληση του στρατού, που πάλευε σε ένα μέτωπο έκτασης 900 χλμ. για εβδομάδες, με χαμηλό ηθικό και λιποταξίες, την ανάγκασε να λάβει στις 25 Νοεμβρίου την απόφαση της οπισθοχώρησης μέσω Αλβανίας και Μαυροβουνίου προς δύο κατευθύνσεις, τη Σκόδρα και το Δυρράχιο⁵.

Με την οπισθοχώρηση αυτή, που αποτελεί μια από τις πιο συγκλονιστικές σελίδες της νεότερης σερβικής ιστορίας και δικαιολογημένα πήρε το όνομα «Αλβανικός Γολγοθάς»⁶, ο σερβικός στρατός αποβιβάστηκε από τις 18 Ια-

3. Kosta Dimitrijević (επιμ.), *Junaci srpske triologije govore*, Industrodidakta, Beograd 1971, σ. 14.

4. Η Σερβία, μετά από τους βαλκανικούς πολέμους, εξαντλημένη από ανθρώπινο δυναμικό, είχε αναγκαστεί να επιστρατεύσει ακόμη και άντρες κάτω των 18 ετών. Βλ. Žika Marković, *Vaspitači u tri za suncem: 1912-1918*, Vuk Karadžić, Paraćin 1990, σ. 158.

5. Boško Antić, *Srpska odiseja*, Novinsko-izdavački centar Vojjska, Beograd 2002, σ. 60.

6. Μέσω της Αλβανίας, τα σερβικά αρμόδια όργανα και τους 220.000 στρατιώτες ακολούθησαν και περίπου 200.000 γυναικόπαιδα, που εγκατέλειψαν τις εστίες τους, φοβούμενα τις βιαιότητες των κατακτητών. Το δύσβατο έδαφος και οι αντίξοες καιρικές συνθήκες ανάγκασαν το στρατό να καταστρέψει όλο το βαρύ πολεμικό υλικό. Προσπαθώντας να φτάσουν στα παράλια της Αδριατικής, οι Σέρβοι πέθαιναν από το κρύο, την πείνα, την αρρώστια και την εξάντληση που προκαλούσαν οι μάχες εναντίον των αλβανικών φυλών. Τα θύματα του 'Αλβανικού Γολγοθά' ήταν πάρα πολλά. Στην έκθεση (22 Δεκεμβρίου 1915) του Σέρβου υπουργού Στρατού, στρατηγού Μπόζινταρ Τέρζιτς, προς τον πρωθυπουργό Νικόλα Πάσιτς αναφέρεται πως στην Αλβανία χάθηκαν 243.877 άνθρωποι. Αντιό, *Srpska odiseja*, *ό.π.*, σ. 65. Ιωάννης Παπαδριανός, «Ο γολγοθάς των Σέρβων μέσα από τα αλβανικά βουνά και η ανάστασή τους στην Κέρκυρα», *Πολιτιστικός Σύλλογος Ενδοχώρα* 50 (Μάρτιος-Απρίλιος 1997), 87. Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία. Από την οθωμανική κατάκτηση των*

νουαρίου ως τις 21 Φεβρουαρίου του 1916 στην Κέρκυρα⁷. Μετά από τις πρώτες ημέρες ανάρρωσης στο νησί, οι Σέρβοι στρατιώτες άρχισαν να ασχολούνται με το περιβάλλον γύρω τους και να παρατηρούν την πόλη, τη φύση και τον πληθυσμό της Κέρκυρας. Βρέθηκαν σ' ένα νησί που είχε διαφορετική γεωγραφία και κλίμα από οτιδήποτε άλλο είχαν την ευκαιρία να αντικρίσουν ποτέ. Η θάλασσα ειδικά τους έκανε μεγάλη εντύπωση: Οι περισσότεροι την έβλεπαν για πρώτη φορά στη ζωή τους. Το ενδιαφέρον τους για το νησί ήταν μεγαλύτερο από αυτό για την πρωτεύουσα της Μακεδονίας, την οποία θα γνώριζαν λίγο αργότερα⁸. Τους γοήτευε το καινούριο και άγνωστο περιβάλλον, που αποτελούσε κάτι σαν το «νησί της σωτηρίας». Παρόλο που συναντάμε εξίσου θετικές και αρνητικές περιγραφές της Κέρκυρας στα ημερολόγια των Σέρβων στρατιωτών, ανάλογα με το γούστο, το χαρακτήρα και τη νοοτροπία του κάθε στρατιώτη, εν γένει συμεριζόνταν μια ευγνωμοσύνη γι' αυτήν. Έβλεπαν –και βλέπουν ακόμη– την Κέρκυρα με ένα άλλο βλέμμα, το οποίο δεν χαρακτήριζε τους άλλους Συμμάχους.

Παρά τις πολλές περιγραφές της Κέρκυρας, στις οποίες οι Σέρβοι εξέφρασαν το θαυμασμό τους, υπήρχαν και εκείνες που αναφέρθηκαν στα πυκνά κτήρια και τους στενούς δρόμους που δεν ομόρφαιναν ιδιαίτερα την πόλη. Πολλοί πρόσθεταν και τη βρωμιά ως ένα χαρακτηριστικό της πρωτεύουσας του νησιού:

«Η Κέρκυρα είναι μεγάλη πόλη με πολλά όμορφα κτήρια, όμως η στενότητα των δρόμων και ο μεγάλος αριθμός των πολυκατοικιών δεν

Βαλκανίων μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1354-1918), Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009, τ. 1, σ. 529.

7. Dušan T. Bataković, “The Salonica Trial 1917”, *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War: Proceedings of the international conference, Thessaloniki 16-18 April 2002*, IMXA, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 283.

8. Για το νησί της Κέρκυρας έγραψαν οι εξής Σέρβοι στρατιώτες: Ανώνυμος, *Almanah o desetogodišnjici naše narodne tragedije: 1915-1925*, Gradska štamparija, Subotica 1925, σ. 57. Antić, *Srpska odiseja, ó.π.*, σ. 84-86. Đorđe Popović, *Vaskrs Srba na Krfu*, Prosveta, Niš 1996, σ. 31-32. Kosta Sokolović, *Hiljadu dana stradanja: ratni dnevnik telegrafiste vojvode Stepe Stepanovića*, Živorad Petrović (επιμ.), Prosveta, Niš 1995, σ. 142. Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, El Economista, Buenos Aires 1963, σ. 116. Momčilo Vuković-Birčanin, *Golgota i Vaskrs Srbije: očev dnevnik I svetskog rata*, M. Vuković-Birčanin, Minhen 1979, σ. 32. Radoje Janković, *Dani i godine*, Narodna misao, Beograd χ.χ., σ. 171-173. Sreten Dinić, *Pod maslinama na Krfu: komad u 2 čina: po ličnim doživljajima i utiscima*, Zemunska štamparija glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, Beograd 1926, σ. 4. Sreten Dinić, *Srpska vojska i bežanija kroz Albaniju i na Krfu: ratni putopis i zabeleške*, Ž.D. Obrenović, Leskovac 1922, σ. 54-58. Stevan J. Jakovljević, *Srpska triologija–Pod krstom*, Delta press, Beograd 1986, τ. 2, σ. 250-256. Žika Živulović, *Napred u otadžbinu*, Delta press, Beograd 1989, σ. 7-8.

προκαλούν ωραία εντύπωση όταν εισέρχεσαι σ' αυτή. [...] Η πιο όμορφη είναι η προκουμαία, πλακόστρωτη και μακριά, δίπλα στην παραλία. Αυτή μόνο μου άρεσε. Κατά τα άλλα, περπατάς στο δρόμο με το φόβο μην σου πέσει στο κεφάλι καμία λεκάνη με βρώμικο νερό από κάποιο παράθυρο ή κάποιο απομεινάρι φαγητού. Από κάποιο παράθυρο στη μια πλευρά του δρόμου μέχρι την άλλη είναι δεμένα σχοινιά πάνω στα οποία στεγνώνουν τα ρούχα: πουκάμισα, εσώρουχα, κάλτσες, φουλάρια κ.ά. Σε κάποια σημεία οι δρόμοι είναι τόσο στενοί, που δύο άτομα μπορούν μετά βίας να περάσουν χωρίς να ακουμπήσουν το ένα το άλλο...»⁹.

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Σέρβος στρατιώτης έγραψε πως το μόνο που του άρεσε ήταν η προκουμαία. Δεν ήταν θέμα μεμονωμένου γούστου. Παρατηρήθηκε ότι σε πολλούς Σέρβους δεν άρεσαν οι στενοί δρόμοι, αλλά οι φαρδιές λεωφόροι και οι όμορφες προκουμαίες της Κέρκυρας και της Θεσσαλονίκης¹⁰. Η εξήγηση μιας τέτοιας γνώμης βρίσκεται στον ίδιο το χαρακτήρα των Σέρβων. Οι περισσότεροι ήταν απλοί άνθρωποι, αγρότες ή γιοι αγροτών¹¹. Δεν τους άρεσε η στενότητα του χώρου. Αρκετοί εξ αυτών ήταν βουνίσιοι και συνεπώς δεν συναρπάζονταν από την αστική ρυμοτομία της Κέρκυρας. Γι' αυτούς τους χωρικούς η αγροτική ζωή δεν συνιστούσε προτίμηση, αλλά ήταν μία βαθιά ριζωμένη στάση ζωής. Αυτή η ταυτότητα του χωρικού έκανε τους Σέρβους υπερήφανους¹². Οι πόλεις γι' αυτούς είχαν τα

9. Jelisije Andrić, "Pesnik na vojištu", στο Dragutin Paunić (επιμ.), *Kad su vojske prolazile: ratni dnevnic*, Narodna knjiga, Beograd 1988, σ. 109.

10. Borislav Mališa Atanacković, *Dnevnik 1915-1919*, Istorijski arhiv, Užice 2006, σ. 253. Dimitrije Jevtović Polimac, *Kroz pakao u slobodu: dvadesetpetogodišnjica Krfa i Vida-ostrva smrti*, Obzor, Beograd 1941, σ. 235-236, 242-243. Ivo M. Kaluderović, *Moj dnevnik u izgnanstvu, bez domovine: odzivi tužnih uspomena*, Srpska trgovačka štamparija, Ženeva 1919, τ. 1, σ. 52. Mileta M. Prodanović, *Ratni dnevnik 1914-1918*, Dečije novine, Gornji Milanovac 1994, σ. 134-136. Milorad Marković, *Ratni dnevnic: 1912-1918*, Vuk Karadžić, Beograd 1977, σ. 117. Milutin Matejić, «Tera vojska politiku», *Tri sile pritisle Srbijicu*, Narodna knjiga, Beograd 1988, σ. 181. Mladen J. Žujović, *Ratni dnevnik 1. Srbija u I svetskom ratu*, Teodora Žujović (επιμ.), Interklima-grafika, Vrnjačka banja 2004, τ. 1, σ. 171. Stanoje Mijatović, *Iz rata u rat: ratni dnevnik 1912-1920*, Potez, Beograd 2004, σ. 111. Stošić, *Veliki dani, ó.π.*, σ. 326. Vojislav V. Rašić, *Sa viteških majske grobova u Solunu. Jedan potez iz srpsko-jelinske zajednice*, štamparija "Karadžić", Novi Sad 1919, σ. 34-35.

11. Κατά την απογραφή του σερβικού πληθυσμού του 1910 μέχρι και το 87,31% των πολιτών ασχολούνταν με τη γεωργία. Η Σερβία ήταν η πρώτη χώρα των Βαλκανίων σε αγροτικό πληθυσμό. Στη δεύτερη θέση βρισκόταν η Ρουμανία με 82,84% και στην τρίτη η Βουλγαρία με 80,88%.

12. Έχοντας υπόψη τη μελέτη του πρώτου Σέρβου ανθρωπολόγου και γεωγράφου Γιόβαν Τσβίγιτς, που ενέταξε τους Σέρβους στον δειναρικό ανθρώπινο τύπο, μπορεί να δοθούν

ελαττώματα του σύγχρονου κόσμου, τον υπερπληθυσμό, τα πυκνά κτήρια, τη βρωμιά και το θόρυβο. Τα ημερολόγια τους αναφέρονταν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό στη φύση της Κέρκυρας και αργότερα της μακεδονικής ενδοχώρας παρά σε πόλεις όπου έμειναν. Γι' αυτούς ακόμη και η Θεσσαλονίκη, παρόλες τις ομορφιές της, ήταν μια πόλη «στενόχωρη» και «βρώμικη»¹³. Κρίνοντας με βάση και την έκταση αλλά και την ποιότητα των περιγραφών, οι αναφερόμενες στο φυσικό περιβάλλον της Κέρκυρας και το ακόμη πιο προσιτό της Μακεδονίας ήταν πιο γραφικές, εύγλωττες και αναλυτικές.

Η ταυτότητα του χωρικού και οι αγροτικές ρίζες των Σέρβων στρατιωτών δεν προέκυψαν μόνο από τις περιγραφές της φύσης, που τις σημείωναν στα πολεμικά τους ημερολόγια, αλλά και από την ίδια τη στάση που τηρούσαν προς αυτή. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι περισσότεροι είδαν για πρώτη φορά στη ζωή τους τη θάλασσα κατά το ταξίδι τους προς την Κέρκυρα. Αυτό το άγνωστο μέχρι τότε γι' αυτούς νησιώτικο περιβάλλον τράβηξε αμέσως την προσοχή και την περιέργειά τους, αφού θεωρούσαν μέχρι τότε ως τη μεγαλύτερη ποσότητα νερού το ποτάμι δίπλα στα σπίτια τους. Ένας στρατιώτης από τη Νίσα, την πόλη της νότιας Σερβίας που διασχίζει ο ομώνυμος ποταμός, έδειξε τη θάλασσα με μεγάλη έκπληξη από το κατάστρωμα του πλοίου: «Αχ, πόσο μεγάλη είναι αυτή η Νισάβα!»¹⁴. Ένας άλλος σημείωσε πως οι στρατιώτες έβγαιναν στο κατάστρωμα μόνο και μόνο για να βλέπουν τη θάλασσα, παρά την απαγόρευση του πληρώματος που φοβόταν τη δυνατή βροχή. Πολλά χρόνια μετά τον πόλεμο ο παλαίμαχος του Μακεδονικού Μετώπου έδειχνε ακόμη τον ενθουσιασμό του. Προσπαθούσε να εξηγήσει στο συνομιλητή του το χρώμα και τη μορφή της θάλασσας. Η θάλασσα γι' αυτόν ήταν ένα πραγματικό θαύμα¹⁵. Η αλμύρα της ήταν επίσης αξιοπερίεργη. Ένας

εξηγήσεις για τη συγκεκριμένη αντίληψη του περιβάλλοντος των Σέρβων στρατιωτών. Έγραψε ο Τσβίγιτς: «Ο δειναρικός ανθρώπινος τύπος είναι στενά συνδεδεμένος με τη γη και τη φύση των τόπων του. Στο περιβάλλον του δεν υπάρχουν μεγάλες πόλεις. Οι κομποπόλεις είναι πιο πολλές με λίγες χιλιάδες κατοίκους, οι οποίοι έχουν κυρίως καταγωγή από τα χωριά. Το 90% του δειναρικού πληθυσμού ασχολείται με τη γεωργία. Το ποσοστό των αγροτών είναι μεγαλύτερο απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη νοτιοσλαβική ομάδα. Δηλαδή, το μεγαλύτερο ποσοστό του δειναρικού πληθυσμού ζει σε συνεχή επαφή με τη γη και τη φύση, με την πραγματικότητα της ζωής. [...] Δεν υπάρχει κανένας άλλος τύπος που να είναι τόσο κοντά στη φύση». Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, Vasa Čubrilović (επιμ.), Književne novine, Beograd 1987, σ. 338.

13. Matejić, *Tri sile*, ό.π., σ. 181. Marković, *Ratni dnevnic*, ό.π., σ. 117. Prodanović, *Ratni dnevnik*, ό.π., σ. 134-136. Stošić, *Veliki dani*, ό.π., σ. 326.

14. Aleksandar Kostić, *Vedrine u oluji: priče sa Solunskog fronta*, Partizanska knjiga, Ljubljana 1984, σ. 51.

15. Vladimir Urošević, «Idem i spavam», *Srbijico, dušo gorka: priče Solunaca*, Narodna knjiga, Beograd 1988, σ. 180.

άλλος στρατιώτης το κατάλαβε πλένοντας το πρόσωπό του με θαλασσινό νερό πριν να μπει στο πλοίο¹⁶.

Η θάλασσα γοήτευε τους Σέρβους στρατιώτες με την ομορφιά της, αλλά τους προκαλούσε και φόβο, αυτονόητο αν σκεφτεί κανείς ότι οι πιο πολλοί δεν ήξεραν κολύμπι. Αυτό το έντονο συναίσθημα επικρατούσε ειδικά κατά τη μεταφορά τους στην Κέρκυρα, στη θέα και μόνον του απέραντου γαλάζιου. Ήταν επόμενο πως κατά τις πρώτες ημέρες της διαμονής τους στην Κέρκυρα, πολλοί στρατιώτες φοβόντουσαν να μπουν στο νερό ακόμη και στα ρηχά. Διαδίδονταν φήμες για την ύπαρξη ενός είδους ψαριού, το οποίο με το άγγιγμα εξαπέλυε δηλητήριο. Την φαντασία τους εξήπταν κάποιες ειδήσεις που κυκλοφορούσαν από στόμα σε στόμα, πως τάχα κάποιοι στρατιώτες είχαν δει έναν κάβουρα μεγάλο σαν γουρούνι. Τα δελφίνια τούς προκαλούσαν και αυτά με τη σειρά τους φοβικά συναισθήματα, εξαιτίας της ομοιότητας των πτερυγίων τους με αυτά των καρχαριών. Με την πάροδο του χρόνου, οι Σέρβοι συνήθισαν τη θάλασσα και άρχισαν να απολαμβάνουν τα πλεονεκτήματά της. Ο φόβος πέρασε και «η θάλασσα γέμισε με ολόκληρη τη στρατιά. Κολυπούσαν, πλατσούριζαν, έπιαναν τα πόδια ο ένας του άλλου, έτρεχαν και έκαναν βουτιές και, φυσικά, πολλοί έπιναν το αλμυρό νερό»¹⁷.

Αφού έφυγε ο φόβος, άρχισαν τα πρώτα αστεία. Τόσα χρόνια είχαν πολεμήσει για να αποκτήσουν έξοδο στη θάλασσα¹⁸ και τελικά, τώρα που ήταν περικυκλωμένοι από αυτήν, πάλι δεν ήταν ευχαριστημένοι. Ήταν έναν συνηθισμένο σαρκαστικό σχόλιο. Φεύγοντας από την Κέρκυρα για το Μακεδονικό Μέτωπο, ένας στρατιώτης έγραψε πως ήταν πλέον έτοιμοι να πεθάνουν αφού είχαν δει επιτέλους τη θάλασσα¹⁹. Μαζί με τη θάλασσα, οι Σέρβοι πολεμιστές για πρώτη φορά στη ζωή τους είδαν γλάρους, ελιές και εξωτικά φρούτα. Μόνο οι στρατιώτες που κατάγονταν από τις νότιες περιοχές της Σερβίας και το Μαυροβούνιο είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν το μούσμουλο και μάλιστα πιο μικρό σε όγκο και με σκούρο καστανό χρώμα. Τα μούσμουλα που παράγονταν στην Κέρκυρα, που ήταν πιο ογκώδη και κίτρινα, οι Σέρβοι τα ονόμασαν κερκυραϊκά, πιστεύοντας ότι πρόκειται για ένα ξεχωριστό είδος. Οι Έλληνες έμποροι ακούγοντας πώς οι Σέρβοι στρατιώτες πρόφεραν τα μούσμουλα, άρχισαν να μιμούνται την προφορά τους ονομάζοντάς τα «μούρμουλε»²⁰.

16. Vitomir Đorđević, «Kolo», *Srbijico*, σ. 140.

17. Popović, *Vaskrs Srba*, ό.π., σ. 55.

18. Η «έξοδος στη θάλασσα» αναφέρεται στην Αδριατική, την οποία η Σερβία ήθελε να κατακτήσει με την απελευθέρωση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης.

19. Tadija Pejović, *Moje uspomene i doživljaji: 1892-1919*, BIGZ, Beograd 1978, σ. 95.

20. Mijatović, *Iz rata*, ό.π., σ. 112.

Μερικοί είδαν εκεί για πρώτη φορά πορτοκάλια. Πλήθος Σέρβων μαχητών συγκεντρώθηκε μπροστά σε μια πορτοκαλιά και δεν μπορούσε να αποφασίσει αν ο καρπός ήταν μήλο, αγλάδι ή κάτι άλλο. Αυτό το «περίεργο» φρούτο όμως αμέσως τους άρεσε και το κατανάλωναν καθημερινά. Από την άλλη, όμως, για πολύ καιρό, ακόμη και μετά από την αναχώρηση του σερβικού στρατού για το Μακεδονικό Μέτωπο, διαδιδόταν η φήμη για το δηλητηριασμένο πορτοκάλι. Ένας Σέρβος στρατιώτης που βρισκόταν σε ανάρρωση στο νησάκι Βίδο, μετά από το μεσημεριανό, έφαγε ένα πορτοκάλι και λίγα λεπτά αργότερα άφησε την τελευταία του πνοή. Η αλήθεια ήταν ότι τα στομάχια των εξαντλημένων Σέρβων στρατιωτών χώνευαν δύσκολα το φαγητό και τον πρώτο καιρό πέθαναν σε μεγάλο βαθμό ακόμη και από ελαφριά γεύματα. Η φήμη τού δηλητηριασμένου πορτοκαλιού δεν άργησε να εξαπλωθεί ανάμεσα στους Σέρβους στρατιώτες. Οι πιο πολλοί, ως άνθρωποι εύπιστοι, απέφευγαν από εκεί και πέρα το φρούτο που «δηλητηριάζει». Ήταν ενδιαφέρουσα και η αντίληψη των Σέρβων για τις ελιές. Ένας στρατιώτης, εξοικειωμένος μόνο με τα φρούτα του χωριού του, προσπαθώντας να εξηγήσει στους άλλους τη μορφή, το χρώμα και τη γεύση της ελιάς εξέφρασε τη γνώμη, και μάλιστα με ύφος, πως σίγουρα επρόκειτο για πικρά δαμάσκηνα, τα οποία δεν είχαν ωριμάσει ακόμη²¹.

Παρόλες τις ομορφιές του νησιού και το ήπιο κλίμα, οι ειδήσεις της μεταφοράς στο Μακεδονικό Μέτωπο, που πρωτακούστηκαν τις ημέρες του Πάσχα του 1916, έφεραν το χαμόγελο στα πρόσωπα των Σέρβων, οι οποίοι με ανυπομονησία περίμεναν την ημέρα της αναχώρησης. Η ανυπομονησία αυτή δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο της διακαούς επιθυμίας τους να συνεχίσουν τη μάχη για την επιστροφή στην πατρίδα, αλλά έδειχνε και ένα χαρακτηριστικό του αγροτικού τους χαρακτήρα:

«Παρόλο που οι στρατιώτες ήξεραν πως εκεί τους περίμεναν καινούριες μάχες, ήταν χαρούμενοι, γιατί θα ήταν πιο κοντά στην πατρίδα τους. Τουλάχιστον, θα ανάσαιναν τον αέρα των βουνών τους και θα έβλεπαν τον ουρανό πάνω από τη χώρα τους. Και χρειάζονταν περισσότερο χώρο και αέρα. Σ' αυτό το νησί ήταν πιεσμένοι. Έβλεπαν παντού τις μονότονες ελιές και τους ακανθώδεις κάκτους και τώρα τελευταία όλο και περισσότερο νοσταλγούσαν τα σπίτια τους»²².

21. Miloš N. Đorić, «Vido–ostrvo mrtvih», Silvija Đurić–Vidosav Stevanović (επιμ.), *Golgota i vaskrs Srbije: 1915–1918*, Čakovec Zrinski, Beograd 1989, σ. 265. Vojin Puljević, *Iz ratnih beležaka 1912–1918. Anegdote, ratni humor, slike i događaji, ratničke beleške i razgovori*, Dragan Srnčić, Šabac 1970, σ. 54.

22. Jakovljević, *Srpska triologija, ó.π.*, σ. 281.

Η αναμονή τους τελείωσε στα μέσα του Απριλίου. Μέχρι το τέλος του επόμενου μήνα, οι 144.000 στρατιώτες αποβιβάστηκαν στα λιμάνια της μακεδονικής πρωτεύουσας. Με τον ερχομό τους στη Θεσσαλονίκη βελτιώθηκε σημαντικά η ψυχολογική τους κατάσταση. Για τους Σέρβους, σε σύγκριση με την Κέρκυρα, η Θεσσαλονίκη θεωρούνταν Βαλκάνια. Τα τοπία της Μακεδονίας, η φύση και το κλίμα έμοιαζαν με την πατρίδα τους περισσότερο από το νησιωτικό περιβάλλον της Κέρκυρας²³. Όπως έχει ήδη διαπιστωθεί, ο σερβικός στρατός αποτελούνταν σχεδόν εξ ολοκλήρου από απλούς χωρικούς, οι οποίοι πολύ σπάνια άφηναν τα χωράφια τους για να γνωρίσουν ακόμη και άλλα μέρη της Σερβίας. Κατά συνέπεια το νησί αποτέλεσε έναν ανοίκειο τόπο για τους ίδιους²⁴. Η αίσθηση της στενότητας του χώρου ενέτεινε τη νοσταλγία τους για την πατρίδα. Παρόλα αυτά, η Κέρκυρα απέκτησε ένα σημαντικό μέρος στην καρδιά τους. Το ίδιο δεν μπορεί να ειπωθεί για τη Θεσσαλονίκη, η οποία έμεινε γι' αυτούς μια πόλη γεμάτη με «αρπακτικούς» έμπορους και διάφορους χώρους αναψυχής, όπου πήγαιναν κυρίως για να διασκεδάσουν. Το κοινό χαρακτηριστικό ήταν ότι και οι Σέρβοι και οι Σύμμαχοι περιέγραφαν τη Θεσσαλονίκη ως πόλη της διασκέδασης, στην οποία επιθυμούσαν να ξεχάσουν για λίγο την πίκρα του πολέμου. Στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας όμως, ανασαίνοντας τον καθαρό αέρα στα βουνά, οι Σέρβοι στρατιώτες αισθάνονταν σαν «στο σπίτι τους». Σε σύγκριση με το περιβάλλον της Κέρκυρας, τα τοπία της Μακεδονίας δεν τους ήταν άγνωστα. Πίσω από τα βουνά, των οποίων τις κορυφές έπρεπε να καταλάβουν από τον εχθρό, βρίσκονταν τα σύνορα της πατρίδας τους.

Ο ανταποκριτής του βρετανικού στρατού στα Βαλκάνια, ο G. Ward Price, στο βιβλίο του *The Story of the Salonica Army*, έγραψε πως κανένας από τους Συμμάχους δεν θα θυμάται τις φυσικές ομορφιές της Μακεδονίας με ενθουσιασμό. Η αντίληψη αυτή βασίστηκε στην κακή ποιότητα των δρόμων, τις δυσκολίες πρόσβασης και τα ακαλλιέργητα χωράφια, τα οποία δεν έδιναν πολλές δυνατότητες για καλλιέργεια λαχανικών, αναγκαίων για την τροφή των στρατιωτών²⁵. Όλα αυτά έκαναν την καθημερινότητα των στρατιωτών ακόμη πιο δύσκολη. Η άποψη του Price δεν αφορούσε εν γένει τους Σέρβους,

23. Prodanović, *Ratni dnevnik*, ό.π., σ. 133. Mijatović, *Iz rata*, ό.π., σ. 126. Dimitrijević, *Junaci srpske*, ό.π., σ. 127.

24. Flora Sandes, *An English Woman-Sergeant in the Serbian Army*, Hodder and Stoughton, London 1916, σ. 171.

25. Ward G. Price, *The Story of the Salonica Army*, Edward J. Clode, New York 1918, σ. 253-255, 263.

ανθρώπους της υπαίθρου. Στα ημερολόγιά τους η Μακεδονία ήταν «γόνιμη και πλούσια», «όμορφη», ήταν «τα Βαλκάνια», μέρος ενός «οικείου τοπου»²⁶. Ακόμη και στην καλλιέργεια τροφίμων στο Μακεδονικό Μέτωπο, βγήκε στην επιφάνεια ο αγροτικός χαρακτήρας τους. Από τα τέλη του 1916 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1918, που ολοκληρώθηκε επιτυχώς η διάσπαση του μετώπου, οι στρατιώτες πέρασαν σε οδυνηρή και εξαντλητική μάχη χαρακωμάτων. Εφόσον τα χωράφια της Μακεδονίας δεν ήταν τακτικά καλλιεργημένα και τα τρόφιμα για το στρατό ανεπαρκή, οι Σύμμαχοι επιδόθηκαν στην παραγωγή λαχανικών, στην οποία και οι Σέρβοι, ως αγρότες, πρωτοστάτησαν, όταν παρέμεναν στο ίδιο μέρος για μεγάλο χρονικό διάστημα. Καλλιεργούσαν με πολλή υπομονή λάχανα, πιπεριές, σκόρδα, κρεμμύδια, μελιτζάνες, φασόλια κ.ά. Από αυτή τη δραστηριότητα των Σέρβων, και γενικότερα της Στρατιάς Ανατολής, προέκυψε το λανθασμένο συμπέρασμα πως το όνομα που τους δόθηκε «κηπουροί της Θεσσαλονίκης» (Gardeners of Salonica) προήλθε από την απασχόλησή τους με τα λαχανικά. Η αλήθεια ήταν πως ονομάστηκαν έτσι λόγω του συνεχούς σκαψίματος χαρακωμάτων και της τοποθέτησης συρματοπλεγμάτων²⁷.

Σε σύγκριση με το Μακεδονικό Μέτωπο, όπου ο σερβικός στρατός αλλά και οι άλλοι στρατοί της Στρατιάς Ανατολής είχαν μια εξαντλητική ζωή γεμάτη υποχρεώσεις, η καθημερινή ζωή των στρατιωτών στη Θεσσαλονίκη είχε λιγότερο απαιτητική πλευρά. Η διασκέδαση στη Θεσσαλονίκη ήταν μια εικόνα που έμεινε ζωντανή στη μνήμη τους. Τυχεροί θεωρούνταν εκείνοι που την κέρδισαν. Εκτός από τους στρατιώτες που έρχονταν με άδεια για να περάσουν λίγες μέρες στην πόλη, οι μόνιμοι κάτοικοι στα έτη 1915-1918 ήταν στρατιώτες που εκτελούσαν κάποια υπηρεσία (απεσταλμένοι, μεταφραστές, δημοσιογράφοι και άλλες υπαλληλικές δουλειές) και εκείνοι οι λίγοι που απαλλάχθηκαν από τη στρατιωτική θητεία. Στην πρωτεύουσα της Μακεδονίας, οι διάφοροι χώροι αναψυχής αυξήθηκαν για να καλύψουν τις ανάγκες των κληρωτών. Η ψυχολογική τους κατάσταση αντικατοπτριζόταν στη δήλωση ενός Σέρβου στρατιώτη, που μετά από τη μέθη στα περίφημα καφενεία της πόλης και την επίσκεψη στην περιοχή της Μπάρας, δήλωσε

26. Jovan Stev. Korda, *Odesa-Arhangelsk-Solun: iz života ratnih dobrovoljaca*, Tisak štamparskog zavoda Krbavac i Pavlović, Osijek 1937, σ. 222, 257. Prodanović, *Ratni dnevnik*, ό.π., σ. 138-141. Marković, *Ratni dnevnici*, ό.π., σ. 166. Sava Mikić, *Nedovršeni memoari*, Stručna knjiga, Beograd 2000, σ. 43-49. Stevan Jakovljević, *Srpska trilogija: 3. Kapija slobode*, Delta press, Beograd 1986, σ. 33-34, 103. Pejović, *Moje uspomene*, ό.π., σ. 102-105, 134-135. Živan Vujanjić, *Ratni dnevnik: iz I i II svetskog rata*, Društvo za negovanje tradicija oslobođilačkih ratova Srbije do, Beograd 1918, godine 2000, σ. 116-117.

27. Arčibald Rajs, *Šta sam video i proživeo u velikim danima. Saopštenja jednog prijatelja iz teških vremena*, Državna štamparija Kraljevine SHS, Beograd 1928, σ. 250-252.

πως αυτή ήταν η μοναδική διέξοδος, εφόσον μπορούσε ακόμη και να πεθάνει την επομένη²⁸. Με τους μήνες να γίνονται χρόνια, με βαρύ κρύο το χειμώνα και ενοχλητική ζέστη το καλοκαίρι, πολεμώντας στις λάσπες και στα χαρκόματα του μετώπου και αντιμετωπίζοντας την αβεβαιότητα και τον κίνδυνο από τον εχθρό που τους είχε στο στόχαστρο, οι στρατιώτες εκτός από τις χαμένες μάχες ήθελαν να ξεχάσουν κι όλα τα δυσάρεστα. Το ποτό και η λίγη γυναικεία τρυφερότητα, που έψαχναν συνήθως στην περιοχή της Μπάρας, ήταν το μοναδικό αντίδοτο που μπορούσε η Θεσσαλονίκη να τους προσφέρει. Ο Α. J. Mann στο βιβλίο του *Το Μέτωπο της Σαλονίκης: Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος* έγραψε ότι οι πιο τυχεροί ήταν εκείνοι οι στρατιώτες, στους οποίους δόθηκε η ευκαιρία να γνωρίσουν μια γυναίκα, η οποία δεν ανήκε στον κόσμο των κοινών γυναικών, όπως ήταν εκείνες που έβγαιναν κατά τις βραδινές ώρες στα σαλόνια του Λευκού Πύργου.

Ακόμη και στην περίπτωση των πορνείων στη Θεσσαλονίκη παρατηρήθηκε μια διαφορά στο χαρακτήρα των Σέρβων στρατιωτών, οι οποίοι συγκριτικά με τους άλλους στρατιώτες των συμμαχικών στρατών ήταν οι λιγότερο τακτικοί θαμώνες της συνοικίας της Μπάρας. Η περιοχή της Μπάρας (του έλους δηλαδή) με τους οίκους ανοχής αποτέλεσε ένα αναπόφευκτο κομμάτι της νυχτερινής διασκέδασης στη Θεσσαλονίκη. Με την άφιξη των Συμμάχων, η περιοχή που προηγουμένως λεγόταν Καζίνα (σπιτάκια), μετατράπηκε στη μεγαλύτερη κακόφημη συνοικία των Βαλκανίων. Στα έτη 1915-1918 η συνοικία απέκτησε μεγάλη φήμη και η ζήτηση ιερόδουλων ήταν τόσο μεγάλη, που για να καλύψει τις ανάγκες των στρατιωτών υπήρχε προσφορά από γυναίκες κάθε ηλικίας. Εκτός από τις ντόπιες Ελληνίδες, Εβραίες και Τουρκάλες, αρκετές προσφυγοπούλες²⁹ που έμειναν μόνες

28. Aleksić, «Zemlja je gorela», *Tri sile*, ό.π., σ. 109.

29. Παρόλο που ο Κώστας Τομανάς στο βιβλίο του *Χρονικό της Θεσσαλονίκης (1875-1920)* έγραψε πως «οι μαντάμες των σπιτιών διέθεταν όμορφες Σερβίδες», σύμφωνα με τη σερβική βιβλιογραφία που αναφέρθηκε άμεσα στη Θεσσαλονίκη των πολεμικών χρόνων δεν βρέθηκε κανένα στοιχείο συμμετοχής Σερβίδων στα πορνεία της Μπάρας. Παρόλο που το νούμερο των Σέρβων προσφύγων δεν ήταν μικρό, περίπου 80.000 ψυχές πέρασαν από τη Θεσσαλονίκη κατά τα έτη 1915-1918, η εξήγηση ίσως μπορεί να βρεθεί στο ότι οι πιο πολλές γυναίκες συνοδεύονταν από την οικογένειά τους, τα παιδιά ή τους συζύγους τους, που έφτασαν στη Θεσσαλονίκη για να πολεμήσουν στο Μακεδονικό Μέτωπο. Ο «Αλβανικός Γολγοθάς» ήταν μέχρι τότε μοναδικό παράδειγμα στην ιστορία. Δεν υποχωρούσε μόνο ένας στρατός, αλλά ολόκληρες οι οικογένειες των στρατιωτών. Δεύτερον, πρόκειται για μια αρκετά πατριαρχική κοινωνία ακόμη, όπως ήταν η σερβική στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν οι Σερβίδες που έπεσαν θύματα βιασμού στην κατεχόμενη Σερβία: ο αριθμός τους ήταν αρκετά μεγάλος, κρίνοντας από τον αριθμό των άρρωστων γυναικών και πολλών παιδιών εκτός γάμου. Ντρέπονταν όμως να καταγγείλουν το περιστατικό, φοβούμενες την κατακραυγή και την απόρριψη της κοινωνίας και των ίδιων των συζύγων τους.

στον κόσμο, χωρίς προστασία και οικονομική ασφάλεια, αναγκάστηκαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στα παραβαρδάρια πορνεία. Παρόλο που οι πολλές αγγελίες στις εφημερίδες των γιατρών σχετικά με μεταδοτικά και αφροδίσια νοσήματα μαρτυρούν τον μεγάλο αριθμό των στρατιωτών που ενδιαφέρονταν για τη θαλπωρή του αγοραίου έρωτα, το ίδιο δεν μπορεί να ειπωθεί για το μεγαλύτερο ποσοστό των Σέρβων στρατιωτών.

Οι προλήψεις ήταν το ισχυρό μοτίβο της καθημερινότητας των απλών ανθρώπων της υπαίθρου, όπως ήταν κατά βάθος οι Σέρβοι στρατιώτες, που γι' αυτό το λόγο εύκολα χειραγωγούνταν. Από πολύ παλιά οι Σέρβοι πίστευαν ότι η γυναίκα στον πόλεμο έφερνε κακοτυχία, ειδικά αν την έβλεπε κανείς στο πεδίο της μάχης. Όποιος παραδιδόταν στη γοητεία της σίγουρα θα πέθαινε³⁰. Ένας Σέρβος γιατρός που συνόδευε τον σερβικό στρατό στο Μακεδονικό Μέτωπο πίστευε ότι οι προκαταλήψεις αυτές ήταν βάσιμες, αν σκεφτεί κανείς ότι ένας στρατιώτης που παραδιδόταν στις σεξουαλικές πράξεις κινδύνευε περισσότερο και δεν είχε τόσο καλή απόδοση στη μάχη όσο ένας νηφάλιος στρατιώτης:

«Πολλά ήταν τα παραδείγματα στρατιωτών και αξιωματικών οι οποίοι, αμέσως μετά από τις νύχτες που πέρασαν στη γυναικεία αγκαλιά, σκοτώνονταν την επόμενη μέρα. Αυτή η δεισιδαίμων γνώμη των στρατιωτών μας είχε τόσο βαθιές ρίζες, ώστε εμείς, δηλαδή το ιατρικό μας σώμα, δεν είχε κανένα πρόβλημα. [...] Ο κόσμος θαύμαζε την παρθενία των Σέρβων στρατιωτών, η οποία όσο και να κινδύνευε υπό τις δύσκολες συνθήκες του 1914 και του 1915, αντιστάθηκε στο Μακεδονικό Μέτωπο»³¹.

Ένας Σέρβος στρατιώτης γράφοντας τις αναμνήσεις του από τη Θεσσαλονίκη επιβεβαίωσε αυτόν τον ισχυρισμό του ιατρού: «Μπορούσαμε στη Θεσσαλονίκη να τριγυρνάμε όπου θέλαμε, αλλά οι πιο μεγάλοι με συμβούλευαν: 'Κατά τον πόλεμο μην αγγίζεις γυναίκα'. [...] Δεν τις πλησίαζα, έκανα όπως μου έλεγαν και τη συμβουλή τους την πήρα στα σοβαρά»³². Στη μαρτυρία του, η φράση «οι πιο μεγάλοι» μπορεί να σχετιστεί με ανθρώπους μεγαλύτερους σε ηλικία ή σε ιεραρχία. Δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανό-

30. Nikola Marković, «“Od kopile kočicu i pobeg-zmo od kukuruz”. Sujeverje u srpskoj vojsci tokom Prvog svetskog rata», *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1-3 (2006), 63.

31. Dragoslav S. Petković, «Moja higijenska iskustva u našim ratovima», Vladimir Stanovjević (επιμ.), *Istorija srpskog vojnog saniteta. Naše ratno sanitetsko iskustvo*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1992, σ. 602.

32. Života Pantić, «Mi uknemo bombama», *Tri sile*, σ. 155-156.

τητα το ίδιο το σερβικό Γενικό Επιτελείο Στρατού να ενθάρρυνε αυτή τη δεισιδαίμονα γνώμη για τις γυναίκες μεταξύ των στρατιωτών, ώστε να τους κρατάει σε μεγαλύτερη εγρήγορση για τη μάχη³³. Ένας άλλος Σέρβος στρατιώτης έγραψε:

«Η Πλατεία Βαρδάρη ήταν γεμάτη με πορνεία. Υπήρχαν πόρνες τόσες όσες δεν μπορείς να φανταστείς. Ελληνίδες, οι πιο όμορφες Ελληνίδες. [...] Η είσοδος είχε αξία δέκα δραχμές. Μόλις γυρίσει ένας στρατιώτης μετά από άδεια, στις περιοχές κοντά στη γραμμή ή τη Θεσσαλονίκη, τον ρωτούσαν: ‘Πήγες στη στρατιά του Βαρδάρη;’. Οι αξιωματικοί δεν μας άφηναν να πάμε εκεί, μας πρόσεχαν. Μόνο όποιος προλάβει να τους διαφύγει...»³⁴.

Φυσικά, τίθεται το ερώτημα κατά πόσο οι προσωπικές μαρτυρίες των στρατιωτών είναι αξιόπιστες. Σίγουρα υπήρχαν άντρες με οικογένεια που ντρέπονταν να σημειώσουν τις εντυπώσεις τους για την περιοχή του Βαρδάρη, ανησυχώντας μήπως μια μέρα τα λόγια τους δημοσιευθούν³⁵. Όμως, κατά πόσο η σερβική κοινωνία ήταν κλειστή φαίνεται και στην παρατήρηση ενός Σέρβου στρατιώτη που αφορούσε τις προγαμιαίες σχέσεις των Κερκυραίων και τα ήθη τους, για τα οποία έγραψε ότι δεν ήταν και πολύ αυστηρά: «Ο γνωστός ως ‘ελληνικός’ έρωτας είναι πολύ διαδεδομένος και οι περιπτώσεις ομοφυλοφιλίας αφορούν άτομα ηλικίας ακόμη και 12 χρονών. Ίσως αυτό να εξηγεί την εξάντληση, γι’ αυτό οι γυναίκες διαμαρτύρονται και κάνουν παράπονα και μάλλον από εκεί προέρχεται η ‘απιστία’ και τα τόσα διαζύγια»³⁶. Τις προγαμιαίες σχέσεις των Κερκυραίων δεν τις έβλεπαν οι Σέρβοι καλοπροαίρετα. Κατάγονταν από μια συντηρητική κοινωνία, όπου τέτοιες σχέσεις αποκλείονταν. Αυτό δεν σήμαινε αναγκαστικά ότι δεν υπήρχαν, αλλά τις κρατούσαν μυστικές, εφόσον η αποκάλυψή τους θα αποτελούσε μεγάλη ντροπή για τους ερωτευμένους και τις οικογένειές τους. Ένας άλλος Σέρβος στρατιώτης έγραψε πως «η ζωή και τα έθιμα στην Κέρκυρα ήταν παράξενα», καθώς οι κοπέλες παραχωρούσαν τα οικόπεδά τους στους άντρες και αρραβωνιαστικούς τους, ως αντάλλαγμα ή αποζημίωση για τις όποιες προγαμιαίες σχέσεις τους. Ο στρατιώτης συμπέρανε πως με τέτοιο

33. Marković, «“Od kopile kočicu”», *ό.π.*, σ. 63.

34. Đorđević, «*Kolo*», *ό.π.*, σ. 152.

35. Λιγότερο «ντροπαλοί», που μας άφησαν τη σερβική όψη της Μπάρας ήταν: Đorđević, «*Kolo*», *ό.π.* Matejić, *Tri sile*, *ό.π.*, σ. 181. Petronije Marković, «Preko Save i natrag», *Srbijico*, σ. 77. Aleksić, *Tri sile*, *ό.π.*, σ. 109. Jakovljević, *Kapija slobode*, *ό.π.*, σ. 26-30. Vujanić, *Ratni dnevnik*, *ό.π.*, σ. 111.

36. Kaluđerović, *Moj dnevnik*, *ό.π.*, σ. 75-76.

τρόπο «‘διαφύλασσαν’ την τιμή τους» και πως αυτό το πράγμα «το είχε ακούσει από αρκετούς»³⁷.

Η διαφορά των Σέρβων στρατιωτών–αγροτών από τους άλλους Συμμάχους δεν φαινόταν μόνο στην περίπτωση των οίκων ανοχής της Μπάρας, αλλά και στην αντιμετώπιση που είχαν για τους πολυεθνικούς και τους πολυγλωσσους συναδέλφους τους στα χαρακώματα. Η άφιξη των Συμμάχων και κατόπιν του σερβικού στρατού στη Θεσσαλονίκη εμπλούτισε την ήδη πλούσια πολιτισμική όψη της. Γι’ αυτό το λόγο η Θεσσαλονίκη ταυτίστηκε με τον «πύργο της Βαβέλ»³⁸, όπου όλες οι εθνότητες και οι γλώσσες αναμειγνύονταν, όπως στο «Piccadilly Circus», όπως τη βάφτισαν ειρωνικά οι Βρετανοί στρατιώτες³⁹. Έτσι, εκτός από τους Έλληνες πολίτες, Εβραίους, ντόπιους μουσουλμάνους, σλαβόφωνους και πολλές άλλες εθνότητες, υπήρχαν οι Αναμίτες με τα μυτερά τους καπέλα, οι Γάλλοι, οι Ζουάβοι, οι Σενεγαλέζοι, οι σαρικοφόροι Μαροκινοί, οι Άγγλοι, οι Ινδοί με το μεγάλο τουρμπάνι στην κεφαλή, οι Αυστραλοί με τους Νεοζηλανδούς, οι Ιταλοί, οι Ρώσοι και οι Σκωτσέζοι με τα εντυπωσιακά, πολύχρωμα και φανταχτερά τους κιτ⁴⁰. Ένας Σέρβος στρατιώτης έγραψε πως οι συμπατριώτες του, βλέποντας τους «διάφορους κίτρινους Συμμάχους με τα στρόγγυλα καπέλα, τούς μαύρους στρατιώτες και άλλες εθνότητες στρατιωτών με διάφορες στολές», παραξενεύτηκαν γιατί όλο αυτό το μείγμα των λαών ήταν οι Σύμμαχοί τους⁴¹.

Η εξωτερική πολιτική της Σερβίας προς όλες τις συμμαχικές χώρες θα μπορούσε θεωρητικά να επηρεάσει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό την εικόνα των Σέρβων στρατιωτών για τους Συμμάχους τους. Όμως, εκτός από τη μυθοποίηση του Ρώσου ως του μεγαλύτερου Σλάβου αδερφού, που ήταν παρούσα στην καθημερινότητα και παραδιδόταν από γενιά σε γενιά μέσω της λαϊκής παράδοσης, ήταν αμφίβολο κατά πόσο οι Σέρβοι στρατιώτες, αγρότες με πλημμελή ή καθόλου μόρφωση, γνώριζαν καλά την εξωτερική πολιτική της χώρας τους. Το μόνο σίγουρο ήταν πως τη στιγμή της έκρηξης του πολέμου οι Σέρβοι σε μεγάλο βαθμό θεωρούσαν τους Ρώσους αδέρφια, παρόλο που ελάχιστοι ήταν εκείνοι που είχαν γνωρίσει έστω και ένα Ρώσο στη ζωή τους. Πέρα από τους Ρώσους, δεν γνώριζαν ούτε καν τους εκπροσώπους των υπόλοιπων συμμαχικών δυνάμεων. Μερικές από τις πρώτες εντυπώσεις τους ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες, κρίνοντας και μόνον από το ύφος του γραφί-

37. Atanacković, *Dnevnik*, ό.π., σ. 253.

38. Dimitrije Jevtović-Polimac, *Kroz pakao*, ό.π., σ. 281.

39. A. Goff–Hugh Al. Fawcett, *Macedonia, a plea for the primitive*, John Lane, London 1921, σ. 150. Harry C. Owen, *Salonica and after: the Sideshow that Ended the War*, Hodder and Stoughton, London 1919, σ. 44.

40. Jakovljević, *Kapija slobode*, ό.π., σ. 5-6.

41. Dimitrijević, *Junaci srpske*, ό.π., σ. 129-130.

ματος. Έτσι, ένας Σέρβος στρατιώτης που για πρώτη φορά στη ζωή του είχε συναντήσει τους Γάλλους έγραψε για αυτούς σαν να επρόκειτο για όντα από άλλον πλανήτη: «Γάλλοι –εγώ μέχρι τότε δεν είχα δει ποτέ τους Γάλλους– δεν μπορώ να σου εξηγήσω τι άνθρωποι είναι αυτοί»⁴².

Ενδιαφέρουσα ήταν και η αντίληψη ενός άλλου Σέρβου πολεμιστή, όταν για πρώτη φορά είδε τους Σκοτσέζους. Στο ημερολόγιό του τους περιέγραψε ως «γυναίκες σε φούστες», οι οποίοι έδιναν εντολές στον βρετανικό στρατό: «οι διοικητές τους είναι γυναίκες, οι στρατηγοί τους είναι γυναίκες»⁴³. Το ντύσιμο των Σκοτσέζων δημιούργησε μεγάλη εντύπωση στους Σέρβους. Όμως, θα ήταν λάθος να σκεφθεί κανείς πως ο Σέρβος στρατιώτης χρησιμοποίησε την έκφραση «γυναίκες σε φούστες» με αρνητική έννοια. Το έκανε καθαρά από την έκπληξή του, δεν θεωρούσε τους Σκοτσέζους λιγότερο άντρες λόγω του τρόπου ντυσίματος.

Όσο μεγάλη εντύπωση έκαναν στους Σέρβους οι Σκοτσέζοι άντρες σε φούστες τόσο μεγαλύτερη γινόταν η έκπληξή τους όταν είδαν πως γυναίκες οδηγούσαν αυτοκίνητα. Κυρίως ήταν Αγγλίδες ιατροί που μετέφεραν φάρμακα και εξοπλισμό στο μέτωπο⁴⁴. Σίγουρα ελάχιστοι ήταν εκείνοι οι Σέρβοι στρατιώτες που είχαν την ευκαιρία να δουν αυτοκίνητο, αν ληφθεί υπόψη πως το πρώτο αυτοκίνητο, που για πολλά χρόνια ήταν και το μοναδικό στη Σερβία, είχε διασχίσει τους δρόμους του Βελιγραδίου το 1903. Αυτή η «μηχανή του διαβόλου» είχε προκαλέσει φόβο και έκπληξη ακόμη και στους κατοίκους του Βελιγραδίου, που ήταν σε μεγάλο βαθμό πιο καλλιεργημένοι από τους πολεμιστές⁴⁵. Ίσως λόγω αυτού του καθήκοντος των Αγγλίδων ιατρών, που έκαναν «αντρικές δουλειές»⁴⁶, οι Σέρβοι δεν τις έβρισκαν ιδιαίτερα ελκυστικές ή θηλυκές⁴⁷.

42. Dragoljub Radojković, «Srbijico, dušo gorka», *Srbijico*, σ. 87.

43. Ilija Jović, *Dok su Solunci još govorili: zapisi Vladete R. Košutića*, Nedeljko Bogdanović (επιμ.), Čigoja štampa, Beograd 2011, σ. 25.

44. Vladimir Ilić, «Konjovoci», *Srbijico*, σ. 212.

45. Ο ιδιοκτήτης του πρώτου αυτοκινήτου στη Σερβία, πολλά χρόνια αργότερα, έδωσε συνέντευξη σε μια τοπική εφημερίδα περιγράφοντας την αντίδραση των κατοίκων του Βελιγραδίου, που για πρώτη φορά έβλεπαν αυτοκίνητο: «Στις 3 Απριλίου του 1903, κατά τις πρωινές ώρες, έφτασε το πρώτο αυτοκίνητο με το τρένο Βιέννη-Βελιγράδι. [...] Πολλοί άνθρωποι που βρέθηκαν εκεί περιμένοντας τα τρένα σταυροκοπιούνταν και δραπέτευαν στους διαδρόμους, φοβούμενοι την παράξενη μηχανή που έκανε θόρυβο...»: Ανώνυμος, *Automobil: od prvog automobila koji je išao 4 kilometara na sat do Kembelovog rekorda*, Knjižara Gece Kona, Beograd 1932, σ. 44-47.

46. Dragiša Pavlović, «Osam godina vojevanja», *Srbijico*, σ. 30.

47. Alice J. Askew–A. Claude, *The Stricken Land: Serbia as we Saw it*, Eveleigh Nash Company, London 1916, σ. 33.

Ενδιαφέρουσα ήταν η πρώτη εντύπωση που είχαν οι Σέρβοι στρατιώτες για τους μαύρους πολεμιστές, τους οποίους έβλεπαν για πρώτη φορά στη ζωή τους. Όλοι όσοι άφησαν σημειώσεις γι' αυτή την πρώτη συνάντηση, έγραψαν πως το πρώτο αίσθημα που τους κυρίευσε ήταν ο φόβος. Ένας Σέρβος έγραψε πως τον φόβισε το χρώμα του δέρματος και δεν μπορούσε να καταλάβει πως το δέρμα μπορούσε να είναι τόσο μαύρο. Στην προσπάθεια να ορίσει το χρώμα του ο πολεμιστής-αγρότης, γνωρίζοντας μόνο το μαύρο κεράσι από τον κήπο του να είναι τόσο σκούρο, το σύγκρινε με αυτό το φρούτο που του ήταν οικείο⁴⁸. Εφόσον ο φόβος ήταν το κυρίαρχο συναίσθημα, οι Σέρβοι σημείωσαν και κάποιες φήμες που κυκλοφορούσαν για τους μαύρους συμπολεμιστές τους. Δεν αποκλείεται η πιθανότητα οι ίδιοι να ήταν οι δημιουργοί τους, εφόσον για τους «Γάλλους»⁴⁹ στρατιώτες δεν γνώριζαν σχεδόν τίποτα και αποτελούσαν ένα άγνωστο στοιχείο. Η πιο δημοφιλής φήμη ήταν εκείνη πως οι μαύροι ήταν ανθρωποφάγοι. Για τους Σέρβους και τους υπόλοιπους Συμμάχους τέτοιες φήμες δεν φαίνονταν αδύνατες, εφόσον γνώριζαν πως υπήρχαν ανθρωποφάγες φυλές στην Αφρική. Ένας Σέρβος φαντάρος έγραψε πως οι ντόπιοι του Κονοπίστε του είπαν ότι οι Βούλγαροι, που ήταν οχυρωμένοι στο χωριό, φοβήθηκαν πολύ όταν εισέβαλαν οι μαύροι, οι οποίοι «ήταν γνωστοί ως εκείνοι που σφάζουν». Είδαν έναν μαύρο «ο οποίος έκοβε τα αυτιά από κάθε Βούλγαρο που είχε πιάσει, έτσι ώστε είχε ένα ολόκληρο κορδόνι με αυτιά» που το φορούσε στο λαιμό του. Ο Σέρβος στρατιώτης, που δεν είχε διαφορετικό χαρακτήρα από αυτούς τους Μακεδόνες χωριάτες, θεώρησε ότι αυτό θα μπορούσε να ήταν αλήθεια και εξέφρασε την έκπληξή του, πώς δηλαδή θα μπορούσε κανείς να νιώθει ευχαρίστηση κάνοντας αυτά⁵⁰.

Δεν είχαν όμως πρόβλημα σε αυτό το πλήθος να ξεχωρίσουν τους Αναμίτες, οι οποίοι τους έκαναν μεγάλη εντύπωση λόγω της διατροφής τους. Οι Σέρβοι αναρωτιόντουσαν πώς ήταν δυνατό οι άνθρωποι αυτοί να μην τρώνε καθόλου ψωμί και το ρύζι να είναι το μοναδικό τους φαγητό πρωί, μεσημέρι και βράδυ⁵¹. Οι Σέρβοι, ως αγρότες, απολάμβαναν την υπερκατανάλωση φαγητού⁵². Γνωστοί για τις μαγικικές τους ικανότητες, αναδείχθηκαν οι πιο

48. Milutin Ristić, «Braće, vaša pobeda», *Srbijico*, σ. 130.

49. Στα ημερολόγιά τους οι Σέρβοι, που για πρώτη φορά στη ζωή τους έβλεπαν Σενεγαλέζους, Μαροκινούς και Ζουάβους, τους ονόμαζαν συνήθως «μαύρους και Άραβες» ή απλά «Γάλλους».

50. Vuković-Birčanin, *Golgota, ó.π.*, σ. 119.

51. Στο ίδιο, σ. 39.

52. Όπως αποδείχτηκε αργότερα, στο Μακεδονικό Μέτωπο ένας Έλληνας στρατιώτης μπορούσε να αντέξει στα χαρακώματα με λιγότερα τρόφιμα από έναν Σέρβο στρατιώτη. Βλ. Owen, *Salonica, ó.π.*, σ. 138.

αγαπητοί εστιάτορες των Συμμάχων ήδη από τις πρώτες μέρες της παραμονής τους στην Κέρκυρα. Ένας Σέρβος στρατιώτης έγραψε για την απορία των Ελλήνων, που είχαν προκαλέσει οι Σέρβοι με το μαγείρεμα και την κατανάλωση τόσων πολλών τροφίμων: «Βλέπουν οι Έλληνες και αναρωτιούνται, πώς γίνεται οι Σέρβοι αυτοί να τρώνε, να πίνουν κρασί, μετά να πίνουν καφέ και όλα αυτά να επαναλαμβάνονται ξανά και ξανά ολόκληρη τη νύχτα;». Οι Σέρβοι, με τη νοοτροπία του αγρότη, συνήθιζαν να σφάζουν και να τρώνε αρνιά καθημερινά, έθιμο άγνωστο για τους Κερκυραίους, οι οποίοι συνήθως έτρωγαν αρνί μόνο το Πάσχα. Η συνήθεια του μαρκαρίσματος των κερκυραϊκών σπιτιών με το αίμα του πασχαλινού αρνιού έκανε τους Σέρβους να αναρωτιούνται «πόσοι θα ήταν οι σταυροί στα σπίτια τους, αν έβαζαν ένα για κάθε σφαγμένο αρνί;». Η μεγάλη κατανάλωση των τροφίμων και ο τρόπος του μαγειρέματος έκαναν μεγάλη εντύπωση στους Κερκυραίους. Αναρωτιόντουσαν, αν έτρωγαν έτσι ως πρόσφυγες, «πώς έτρωγαν τότε όταν ζούσαν στην πατρίδα τους;».

Ο αγροτικός χαρακτήρας των Σέρβων, περήφανων για την καταγωγή τους, δεν φαινόταν μόνο από τα πολεμικά τους ημερολόγια και την αντιμετώπιση που είχαν για τους πολυεθνικούς εκπροσώπους της Στρατιάς της Ανατολής, αλλά και από τις σημειώσεις που μας άφησαν οι δυτικοί συνάδελφοί τους στα χαρακώματα, τα μέλη των ιατρικών αποστολών και διάφοροι ξένοι ανταποκριτές πολέμου. Βλέποντας τον σερβικό στρατό ως σύνολο, οι Σύμμαχοι αντιλαμβάνονταν την πειθαρχία και την υπομονετικότητα ως τα πρώτα χαρακτηριστικά του. Ο Βρετανός ιστορικός Alan Palmer, παρακολουθώντας τις σερβικές επιχειρήσεις στο Μακεδονικό Μέτωπο, έγραψε πως οι Σέρβοι ήταν οι πιο επίμονοι στρατιώτες στην Ευρώπη, οι οποίοι πορεύονταν για μέρες χωρίς τακτικό εφοδιασμό, επιβιώνοντας από ό,τι έβρισκαν στη φύση⁵³. Τους έκανε εντύπωση πώς ο σερβικός στρατός κατάφερε να περάσει τα αλβανικά βουνά με τόσους λίγους λιποτάκτες. Ο Σκωτσέζος πολιτικός ακτιβιστής R. W. Seton-Watson, ο οποίος είχε την ευκαιρία να γνωρίσει τους Σέρβους στρατιώτες ήδη από τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, έβρισκε την εξήγηση στο γεγονός ότι στο στρατό πάντα δημιουργούνταν ένα οικείο κλίμα και ένα οικογενειακό περιβάλλον, όπου οι στρατιώτες προσέγγιζαν ο ένας στον άλλον. Συμπέρανε πως ο σερβικός στρατός ήταν ταυτόσημος με το σερβικό έθνος: «Το έθνος και ο στρατός είναι ένα κατά μία έννοια, την οποία, εμείς (οι Σκωτσέζοι) στο απομονωμένο νησί μας, μπορούμε δύσκολα να κατανοήσουμε». Ακόμη και οι σχέσεις με τους αξιωματικούς τους ήταν στενές, «ένα μείγμα της πειθαρχίας και της συντροφικότητας»,

53. Alan Palmer, *Το Μακεδονικό Μέτωπο και ο ελληνικός διχασμός*, Μπεργάδης, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 143.

εφόσον οι άνθρωποι αυτοί πολεμούσαν μαζί τον τρίτο πόλεμο μέσα σε μόνο έξι χρόνια:

«Ακριβώς όπως ήταν συνηθισμένο να αναφέρεσαι στους στρατιώτες στο σύνολό τους ως ‘ήρωες’, έτσι οι αξιωματικοί καλούσαν τους άντρες τους στη μάχη όχι ως ‘άντρες’ αλλά ως ‘αδέλφια’. Με το που τελείωνε η μέρα, ήταν ευχάριστο θέαμα να βλέπει κανείς τους αξιωματικούς και τους στρατιώτες μαζί να χορεύουν kolo (σερβικούς παραδοσιακούς χορούς)»⁵⁴.

Το μεγάλο επίπεδο της δημοκρατίας και της ισότητας στον σερβικό στρατό, που ήταν πραγματικό, συνειδητοποιήσαν πολλοί Σύμμαχοι. Η Αμερικανίδα γιατρός Ruth Farnam έγραψε πως, παρόλο που οι Σέρβοι είχαν βασιλιά και ζούσαν υπό μοναρχικό καθεστώς, ήταν πάλι ο πιο δημοκρατικός λαός που είχε γνωρίσει ποτέ⁵⁵. Ο σερβικός στρατός σε μεγάλο ποσοστό αποτελούνταν από αγρότες, μεταξύ των οποίων δεν υπήρχαν σημαντικές μορφωτικές, πολιτιστικές ή ακόμη και μεγάλες οικονομικές διαφορές: «Δεν υπάρχουν πολλές διαφορές στους Σέρβους, ακόμη και οι πιο μορφωμένοι, που υψώθηκαν σ’ ένα άλλο επίπεδο πολιτισμού, διατήρησαν στο πνεύμα τους την πρωτόγονη απλότητα του έθνους»⁵⁶. Ο Ελβετός πολεμικός ανταποκριτής Archibald Reiss, που παρακολούθησε τον σερβικό στρατό σ’ όλη την πορεία του αγώνα του, έγραψε πως μετά από μια συζήτηση με το στρατηγό Ζιβόγιν Μίσιτς κατάλαβε πως ο σερβικός στρατός ήταν πράγματι ο στρατός των αγροτών, των απλών ανθρώπων της υπαίθρου, οι οποίοι ήταν περήφανοι για την επαρχιακή καταγωγή τους. Ακόμη και ο Μίσιτς ήταν γιος αγρότη και ήταν περήφανος γι’ αυτό: «Όταν στα τέλη του 1914 όλος ο κόσμος χειροκροτούσε τη σχεδόν αδιανόητη νίκη του σερβικού στρατού και του Μίσιτς, αυτός δεν πήγε στο Βελιγράδι για να τον δοξάσουν. Προτίμησε να πάει να ξεκουραστεί στον αδερφό του στο χωριό»⁵⁷.

Για έναν άλλο μεγάλο Σέρβο στρατηγό, το βοεβόδα Στεπάνοβιτς, έγραψε και ο Owen H. Collinson, εκδότης της αγγλόφωνης εφημερίδας *Balkan News*, που εκδιδόταν στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του πολέμου. Κατάλαβε πως οι Σέρβοι ήταν αγροτική κοινωνία, βλέποντας έναν από τους

54. Sidney Low–Paul Studier–R.W. Seton Watson, *The Spirit of the Allied Nations*, A. & C. Black, London 1915, σ. 97-98.

55. Stanley Ruth Farnam, *A Nation at Bay: What an American Woman Saw and Did in Suffering Serbia*, Bobbs-Merrill Company, Indianapolis 1918, σ. 25.

56. James Berry–Dickinson F. Berry–Lion W. Blease, *The Story of the Red Cross Unit in Serbia*, J. & A. Churchill, London 1916, σ. 122-123.

57. Arčibald Rajs, *Pisma sa srpsko-makedonskog fronta*, J. Petrović, Tuzla 1924, σ. 67-68.

στρατηγούς τους με απλή στρατιωτική στολή: «Ήταν ο γιος του αγρότη και δεν έμπαινε στον κόπο να μοιάζει με τίποτε άλλο»⁵⁸. Δεν ήταν μόνο οι στρατηγοί γιοι των αγροτών, αλλά ακόμη και οι Σέρβοι βουλευτές «που πήγαιναν στο κοινοβούλιο με ρούχα χωρικών», όπως το παρατήρησε ο John Reed, Αμερικανός πολεμικός ανταποκριτής, ο οποίος φτάνοντας στη Σερβία το 1915 άρχισε να τρέφει ιδιαίτερες συμπάθειες για τον σερβικό λαό. Επίσης, έχοντας την ευκαιρία να δει την οικειότητα που κυριαρχούσε ανάμεσα στους αξιωματικούς και τους στρατιώτες που κάθονταν αναμειγνυόμενοι σε εστιατόρια, ο Reed συμπέρανε πως η ανόητη παράδοση ότι η οικειότητα αυτή «καταστρέφει την πειθαρχία προφανώς δεν ισχύει»⁵⁹. Έτσι για τους Συμμάχους, αυτός ο στρατός των αγροτών είχε ένα στοιχείο που τον ξεχώριζε από τους άλλους συμμαχικούς στρατούς: το αίσθημα αδερφοσύνης που κυριαρχούσε στα στρατόπεδά τους.

Η Αγγλίδα ιατρός Frances Berry, η οποία ήταν μέλος του αγγλο-σερβικού νοσοκομείου, έγραψε για την απλότητα των Σέρβων στρατιωτών, οι οποίοι, ως επαρχιώτες, δεν έτρεφαν μεγάλη εμπιστοσύνη στα μοντέρνα επιτεύγματα της ιατρικής. Έτσι, στην αρχή δεν ήθελαν να παίρνουν αναισθησία παρόλους τους πόνους κατά τη διάρκεια της εγχείρησης, πιστεύοντας ότι θα τους στερούσε λίγα χρόνια ζωής⁶⁰. Και στην Κέρκυρα, οι Σέρβοι ασθενείς έδειξαν δυσπιστία στους γιατρούς λόγω του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου και της ευπιστίας τους. Επειδή υπέφεραν από γαστρεντερολογικά προβλήματα, οι Γάλλοι ιατροί τους πότιζαν με το νερό στο οποίο είχε μαγειρευτεί το ρύζι. Όμως, επειδή πέθαιναν καθημερινά πολλοί σύντροφοί τους, οι Σέρβοι πίστευαν πως οι ιατροί τους δηλητηρίαζαν με θαλασσίνο νερό⁶¹.

Οι Σύμμαχοι παρατήρησαν και τη στενή σχέση που είχαν οι Σέρβοι με την παράδοση και το παρελθόν, που είναι ακόμα ένα χαρακτηριστικό της αγροτικής κοινωνίας. Στα ημερολόγια και τα απομνημονεύματά τους, ως σημαντικό χαρακτηριστικό των Σέρβων στρατιωτών περιγράφηκε ο πατριωτισμός τους⁶². Ο Price στο βιβλίο του *The Story of the Salonika Army* έγραψε

58. Owen, *Salonica*, ό.π., σ. 139.

59. Τζων Ρηντ, *Τα Βαλκάνια στις φλόγες: από τη Θεσσαλονίκη στην Αγία Πετρούπολη*, Στοχαστής, Αθήνα 1997, σ. 28, 88.

60. Berry-Bleas, *The Story*, ό.π., σ. 50.

61. Ljubomir Saramandić, *Hodočašće na Krf*, Tetraton, Beograd 2004, σ. 25.

62. A. J. Mann, *Το Μέτωπο της Σαλονίκης: Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, Εκάτη, Αθήνα 2008, σ. 68-69. Berry-Bleas, *The Story*, ό.π., σ. 121-126. Džon Rid, *Rat u Srbiji 1915*, Obod, Cetinje 1975, σ. 54-56. Farnam, *A Nation*, ό.π., σ. 31-32, 44. Fortier Jones, *With Serbia into Exile: An American's Adventures with the Army that cannot Die*, Grosset & Dunlap, New York, 1916, σ. 385. J.V. Lebedev, «Junačni Srbi», *Ratnik: mesečni vojni list* 8 (Αύγουστος 1923), 1-20. Owen, *Salonica*, ό.π., σ. 133-137. Palmer, *Το Μακεδονικόν*, ό.π., σ. 132, 141-145.

πως θαύμαζε το αδιάσπαστο πνεύμα των Σέρβων στρατιωτών και την επιθυμία τους να παλέψουν για την πατρίδα, παρόλο που πολεμούσαν σχεδόν αδιάκοπα από το 1912 και είχαν περάσει πολύ χειρότερα από οποιονδήποτε άλλο Σύμμαχο. Οι Σύμμαχοι παρατήρησαν τον πατριωτισμό και στα τραγούδια των Σέρβων, που δεν σόπαιναν ούτε στα νοσοκομεία του σερβικού στρατού ούτε στο «νησί του θανάτου», το Βίδο. Μέσω των πατριωτικών τραγουδιών έδειχναν τη νοσταλγία τους για την πατρίδα. Το να τραγουδάει ο Σέρβος που αναχωρούσε για τον πόλεμο ήταν έθιμο που είχε διατηρηθεί από τα μεσαιωνικά χρόνια, όταν πολεμούσαν κατά των Οθωμανών. Και όπως το έγραψε η Σκωτσέζα ιατρός Isabel Hutton, η οποία ως μέλος της ιατρικής μονάδας Scottish Women's Hospitals αφιέρωσε τη ζωή της στη διάσωση των Σέρβων στρατιωτών, οι συνάδελφοί της συμπέραναν πως μάλλον δεν υπήρχαν άλλα σερβικά παραδοσιακά τραγούδια εκτός από εκείνα που μιλούσαν για τον πόλεμο, αφού το να πολεμούν ήταν το πιο φυσιολογικό πράγμα στην ιστορία της χώρας⁶³. Η ιατρός Hutton παρατήρησε ακόμη πως, μόλις οι Σέρβοι ανάρρωναν, ξεκινούσαν το τραγούδι και το χορό. Σημείωσε πως αυτό ήταν «στη φύση του, συστατικό στοιχείο της ζωής του, όπως το πιο φυσιολογικό πράγμα ήταν να καλλιεργεί τη γη»⁶⁴.

Την εξήγηση αυτής της «ετοιμότητας» να πεθάνει ο Σέρβος για την πατρίδα του κάποιοι Σύμμαχοι τη βρήκαν στο θρύλο του Κοσόβου, με τον οποίο είχαν γαλουχηθεί. Ο θρύλος αυτός, που διαδιδόταν μέσω της λαϊκής παράδοσης και των δημοτικών τραγουδιών, είχε εξελιχθεί σε πολύ σημαντικό στοιχείο για τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των Σέρβων και άφησε βαθιά ίχνη στη σερβική ψυχή. Όπως το έγραψε και ο Σέρβος γεωγράφος και ανθρωπολόγος Γιόβαν Τσβίγιτς, οι Σέρβοι ήταν ετοιμοπόλεμοι «από τις ημέρες της μάχης του Κοσόβου»⁶⁵, έτσι και οι Σύμμαχοι της Σερβίας σημείωσαν: «Κάθε αγρότης στρατιώτης ξέρει για τι πολεμά. Όταν ήταν μωρό, η μητέρα του τον χαιρετούσε: 'Χαίρε, μικρέ εκδικητή του Κοσόβου'!»⁶⁶.

Price Crawford, *Light on the Balkan Darkness*, Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & co., London 1915, σ. 13. Price, *The Story*, ό.π., σ. 123, 130. Victor Berard, *Heroic Serbia*, Women's Printing Society, London 1916, σ. 34-36.

63. Οι Σύμμαχοι σημείωσαν ένα από τα τραγούδια, που τραγουδούσαν οι Σέρβοι στρατιώτες στο Μακεδονικό Μέτωπο και που έδειχνε, κατά τη γνώμη τους, τον πατριωτισμό του Σέρβων και την ετοιμότητά τους να πεθάνουν για την πατρίδα. Το τραγούδι ξεκινούσε με τους στίχους: «Εγώ είμαι Σέρβος, γεννημένος να γίνω στρατιώτης, ο γιος του Ηλία, του Μίλος, του Βάσα και του Μάρκο [σερβικοί έθνικοί ήρωες από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας]...». Βλ. Rid, *Rat u Srbiji*, ό.π., σ. 55.

64. Stošić, *Veliki dani*, ό.π., σ. 664.

65. Cvijić, *Balkansko*, ό.π., σ. 338.

66. Rid, *Rat u Srbiji*, ό.π., σ. 54.

«Παρατηρήθηκε από πάρα πολλούς πως οι Σέρβοι ζουν στο παρελθόν και πόσο αξιοσημείωτο πράγμα είναι που γιορτάζουν τη μέρα της μάχης του Κοσόβου. [...] Κανένα άλλο έθνος, ούτε καν οι Ιρλανδοί, δεν ζουν τόσο στενά και συνεχώς συνδεδεμένοι με το παρελθόν τους, όπως οι Σέρβοι. Για τον Σέρβο αγρότη, η μάχη του Κοσόβου, στην οποία πολέμησαν γενιές πριν από τη μάχη της Αζινκούρ, είναι απείρως πιο κοντά και πιο πραγματική απ' ό,τι ο νοτιοαφρικανικός πόλεμος για τον μεσαίο Βρετανό εργάτη»⁶⁷.

Η εικόνα του κατακτητή του Μεσαίωνα που ήταν ο Τούρκος είχε πλέον αντικατασταθεί από την εικόνα του καινούριου κατακτητή, του Αυστριακού.

Ως γιοι αγροτικών οικογενειών ήταν οπωσδήποτε περισσότερο προσηνείς και συζητήσιμοι. Η περιέργειά τους ήταν τέτοια, ώστε έκανε τους Συμμάχους, και ειδικά τους Άγγλους, να κοκκινίζουν. Οι Σέρβοι κατά τη συζήτηση πάντα έθεταν προσωπικές ερωτήσεις, ρωτώντας τους για την ηλικία τους, την οικογενειακή τους κατάσταση κ.λπ. Είχαν μάλιστα την ειλικρίνεια και την απλότητα να πληροφορήσουν τους ξένους συντρόφους τους ότι π.χ. τα δόντια τους δεν ήταν σε πολύ καλή κατάσταση⁶⁸. Παρόλο που στους Συμμάχους τέτοιες ερωτήσεις και παρατηρήσεις είχαν φανεί περίεργες στην αρχή, συνειδητοποίησαν αργότερα πως οι Σέρβοι τις έκαναν καθαρά από φιλικότητα και λόγω του ευπροσήγορου χαρακτήρα τους. Αυτό ήταν ένα άλλο χαρακτηριστικό των Σέρβων. Έχοντας χαρούμενο πνεύμα, οι Σέρβοι στρατιώτες ήταν ανοιχτοί, γνώριζαν πώς να αποκτούν φίλους εύκολα. Ο Price έγραψε ότι ήταν δύσκολο να δει κανείς αποκαρδιωμένο Σέρβο, ακόμη και εκείνον που δεν ήξερε για πολύ καιρό τι είχε συμβεί με την οικογένειά του: «‘Αυτή είναι η γυναίκα μου και τα παιδιά μου’, θα έλεγε ο Σέρβος αξιωματικός δείχνοντας τη φωτογραφία. ‘Δεν τους έχω δει και ακούσει από τότε που φύγαμε από το Βελιγράδι, τον Οκτώβριο του 1915’»⁶⁹.

Πάνω απ' όλα, στους Συμμάχους έκανε μεγάλη εντύπωση η σερβική φιλοξενία και η συμπεριφορά τους απέναντι στους φιλοξενούμενους. Στη Σερβία ήταν έθιμο οποιοσδήποτε ξένος χτυπήσει την πόρτα να είναι ευπρόσδεκτος να μείνει, να πει και να φάει στο σπίτι αυτό για τρεις ημέρες. Τη φιλοξενία αυτή, οι Σέρβοι τη μετέφεραν και στα στρατόπεδά τους, όπου έμαθαν στους Συμμάχους ότι από το σερβικό μεσημεριανό κανείς δεν έφευγε γρήγορα: «Θα φάμε το μεσημεριανό μας και με λίγη τύχη ελπίζω να φύγουμε κατά τις δύο, αλλά, γνωρίζοντας τη σερβική φιλοξενία, αυτό μου φαίνεται

67. Owen, *Salonica*, ό.π., σ. 136.

68. Berry-Blease, *The Story*, ό.π., σ. 128.

69. Price, *The Story*, ό.π., σ. 130.

σχεδόν απίθανο»⁷⁰. Η Αγγλίδα ιατρός Flora Sandes έγραψε πως η φιλοξενία των Σέρβων στρατιωτών δεν απουσίαζε ούτε κατά την υποχώρησή τους μέσω της Αλβανίας. Η συμπεριφορά τού Σέρβου αξιωματικού, ο οποίος πρόσφερε σε δύο άγνωστους τα λίγα τρόφιμα που είχε ζητώντας συγγνώμη που δεν είχε να τους προσφέρει παραπάνω, κατέπληξε τους ξένους ιατρούς:

«Πραγματικά, οι Σέρβοι μάς μαθαίνουν με τους τρόπους τους. Εδώ είναι ένας άνθρωπος, ο οποίος δεν είναι ικανοποιημένος με την άνεση δύο γι' αυτόν εντελώς αγνώστων, και αφού τους παρέχει από το δικό του τσάι και ζάχαρη, γυρίζει και ζητάει συγγνώμη γιατί δεν έχει και κονιάκ!»⁷¹.

Τη σερβική φιλοξενία αντιλαμβάνονταν οι Σύμμαχοι και κατά τη διάρκεια των μεγάλων χριστιανικών εορτών, των Χριστουγέννων και του Πάσχα, και ειδικά κατά τη Σλάββα, που ήταν μέχρι τότε εορτή άγνωστη γι' αυτούς. Ήταν συχνοί επισκέπτες κατά τους γιορτασμούς της Σλάββα, εφόσον οι Σέρβοι διατηρούσαν το έθιμο πως στη γιορτή του αγίου-προστάτη δεν προσκαλούσαν κανέναν, διότι όλοι ήταν εκ των πραγμάτων καλεσμένοι. Πολλοί Σύμμαχοι στα ημερολόγια τους περιέγραψαν αυτή την τελετή, η οποία, παρόλο που καμιά φορά εορταζόταν σε κοντινή απόσταση από τα εχθρικά χαρακώματα, κρατούσε τρεις μέρες, έθιμο που διατηρούνταν στα σερβικά χωριά. Κατά το έθιμο, ο νοικοκύρης που γιόρταζε έπρεπε να στέκεται όρθιος για να σερβίρει τους επισκέπτες γεμίζοντας το ποτήρι τους με κρασί κάθε φορά που άδειαζε. Οι Σύμμαχοι, νιώθοντας άσχημα που ο νοικοκύρης τους στεκόταν ενώ αυτοί έτρωγαν και έπιναν, τον προσκαλούσαν να καθίσει θεωρώντας το έθιμο περιττό. Μετά από το μεσημεριανό, ακολουθούσε η μακριά σειρά των προπόσεων, που ήταν στη φύση του κάθε Σέρβου, όπως παρατήρησε ένας Ιρλανδός χειρουργός⁷². Ακολουθούσαν οι σερβικοί παραδοσιακοί χοροί, στους οποίους έμπαιναν και οι Σύμμαχοι με ή χωρίς τη θέλησή τους, συρόμενοι από τους κεφάλους «οικοδεσπότες». Όμως, όπως το έγραψε ο Price, η καλόβολη φιλοξενία των Σέρβων έμαθε στους Άγγλους και τους Γάλλους στρατιώτες να μπαίνουν στο χορό χωρίς κανένα αίσθημα δυσφορίας⁷³.

Παρά τις θετικές περιγραφές των Σέρβων φαντάρων υφίστανται στον αντίποδα και οι αρνητικές φύσης περιγραφές των Συμμάχων. Οι Σύμμαχοι

70. Owen, *Salonica*, ό.π., σ. 107.

71. Sandes, *An English*, ό.π., σ. 186-187.

72. Abraham James Johnston, *My Balkan Log*, E.P. Dutton & Co., New York 1922, σ. 290.

73. Price, *The Story*, ό.π., σ. 130.

παρατήρησαν πως οι Σέρβοι έδειχναν καλοσύνη προς τους ανθρώπους, ακόμη και προς τους αιχμάλωτους πολέμου· δεν τους θεωρούσαν εχθρούς από τη στιγμή που είχαν αιχμαλωτιστεί. Αντίθετα, ήταν σκληροί απέναντι στα ζώα τους, τα οποία τα ανάγκαζαν να σωμαίνουν χρησιμοποιώντας συχνά τη γροθιά. Ως αγρότες, έβλεπαν τα ζώα περισσότερο ως «εργαλείο» για να βγάξουν χρήματα και όχι ως έμβια όντα. Η Αγγλίδα ιατρός Betty παρομοίασε τους Σέρβους με τους Άγγλους αγρότες του 17^{ου} αιώνα, όταν, μετά από μια συζήτηση με έναν Σέρβο στρατιώτη, έμαθε πως ο ίδιος θα χρησιμοποιούσε βία σε περίπτωση που η γυναίκα του δεν ακολουθούσε το πρόσταγμά του. Επίσης, της φάνηκε περίεργη η συνύπαρξη ατόμων των δύο φύλων στο ίδιο δωμάτιο, πράγμα ασυνήθιστο και παράξενο για τη δυτική Ευρώπη. Έγραψε πως μεγάλη έκπληξη στο αγγλικό προσωπικό προκάλεσε ένας από τους στρατηγούς του σερβικού στρατού, ο οποίος, όταν έμεινε για λίγες μέρες για λόγους υγείας στο νοσοκομείο τους, μοιραζόταν το ίδιο δωμάτιο με την κόρη του, μια δεκαοχτάχρονη κοπέλα. Η πράξη του στρατηγού, ο οποίος όσο κι να ήταν καλλιεργημένος πνευματικά δεν διέφερε από έναν Σέρβο αγρότη της μεσαιας τάξης, έδειχνε ακόμη μια φορά την αγροτική πλευρά και τους επαρχιώτικους, καμιά φορά πρωτόγονους τρόπους του σερβικού λαού. Παρόλο που στην περίπτωση του στρατηγού δεν λάνθανε κάποια άλλη υποψία, η συμπεριφορά αυτή προκάλεσε την απέχθεια των Συμμάχων⁷⁴.

Οι Σέρβοι, όπως και όλοι άλλοι οι Βαλκάνιοι, στα μάτια των Συμμάχων ήταν «Ανατολίτες» και «χωριάτες», που δεν έδιναν πάντα σημασία στην καθαριότητα και τις άσχημες συνήθειες: «Όσο καθαροί και να ήταν, όσο πεντακάθαρες να ήταν και οι στολές τους, πολλοί απ' αυτούς παρέμειναν στον τρόπο σκέψης χωριάτες». Μια απ' αυτές τις άσχημες συνήθειες ήταν το δημόσιο φτάρνισμα, προς την οποία οι Σέρβοι και οι Ιταλοί στρατιώτες είχαν συχνή τάση. Και ενώ οι Ιταλοί άρχισαν με την πάροδο του χρόνου να βελτιώνουν τη δημόσια εικόνα τους, οι Σέρβοι δεν έδιναν και πολλή σημασία, «προσφέροντας αυτό το υποχρεωτικό θέαμα». Το ίδιο ίσχυε και για την απόχρεμψη. Όπως έγραψε η ίδια ιατρός, μπορούσες εύκολα να εντοπίσεις το μέρος όπου καθόταν ο Σέρβος μόνο από τη λακκούβα «του πτυελοδοχείου»⁷⁵. Όσον αφορά την καθαριότητα και τον τρόπο ζωής των Σέρβων, έγραψε ο Price, ο οποίος έχοντας την ευκαιρία να μιλήσει με τους Έλληνες που είχαν ζήσει κάποια χρονική περίοδο ως μετανάστες στην Αμερική, συμπέρανε ένα κοινό χαρακτηριστικό για όλους τους Βαλκάνιους: «Πηγαίνουν στη Δύση και θαυμάζουν τα επιτεύγματα της τεχνολογίας και του πολιτισμού, όμως, μόλις αποκτήσουν λίγα χρήματα, θα γυρίσουν στα βρώμικα

74. Berry–Blease, *The Story*, ό.π., σ. 126-127.

75. Στο ίδιο, σ. 128-129.

και λασπώδη χωριά και σπίτια τους»⁷⁶. Η παρατήρηση του Βρετανού ανταποκριτή ήταν σωστή, εφόσον πολύ σπάνια οι Βαλκάνιοι, που είχαν την ευκαιρία να μείνουν στο εξωτερικό, εφάρμοζαν τους νεοτερισμούς στα χωριά τους. Αρκετοί Σύμμαχοι συμπέραναν πως η συμπεριφορά αυτή, αλλά και οι άλλες ακατανόητες συνήθειες των Σέρβων και γενικότερα των Βαλκάνιων συμπολεμιστών τους, ήταν εν μέρει συνέπεια της μακροχρόνιας οθωμανικής κυριαρχίας.

Μελετώντας τα σερβικά πολεμικά ημερολόγια και απομνημονεύματα, που αποτελούν σχεδόν εξ ολοκλήρου τις προσωπικές αναμνήσεις των απλών στρατιωτών⁷⁷, μπορούν να εξαχθούν τα εξής συμπεράσματα: Πρώτον, από τις καταγραφές που μας άφησαν για τη φύση και τις πόλεις της Ελλάδας παρατηρήθηκε πως οι Σέρβοι δεν αγαπούσαν τα μεγάλα αστικά κέντρα. Ακόμη και στη Θεσσαλονίκη, η οποία στα μάτια των Σέρβων στρατιωτών ήταν μια πόλη με τα πολλά ελαττώματα του σύγχρονου κόσμου, προτιμούσαν τους ανοιχτούς χώρους, όπως τις φαρδιές λεωφόρους και την προκουαία, αλλά όχι τους στενούς δρόμους των τουρκικών γειτονιών της Άνω Πόλης. Η εξήγηση αυτής της άποψης έγκειται στον αγροτικό χαρακτήρα των Σέρβων πολεμιστών. Δεν τους εντυπωσίαζε ιδιαίτερα το αστικό περιβάλλον. Μεγαλωμένοι στην επαρχιακή Σερβία, εκτιμούσαν περισσότερο τα φυσικά τοπία και έτσι άφησαν πιο γραφικές και εύγλωττες περιγραφές της φύσης της Κέρκυρας και αργότερα της μακεδονικής ενδοχώρας παρά των πόλεων όπου έμεναν. Η Κέρκυρα, το «νησί της σωτηρίας» των Σέρβων, απέκτησε μια ιδιαίτερη θέση στην καρδιά τους, αλλά και ως ανοίκειος τόπος τράβηξε αμέσως την προσοχή τους, με αποτέλεσμα το ενδιαφέρον τους για το νησί να είναι μεγαλύτερο από ό,τι για την πρωτεύουσα της Μακεδονίας. Όμως, ο ερχομός τους στο Μακεδονικό Μέτωπο συνεισέφερε σημαντικά στη βελτίωση της ψυχολογικής κατάστασης των Σέρβων στρατιωτών. Η γεωγραφική εγγύτητα με τη Σερβία, της οποίας τα σύνορα φαίνονταν από τις κορυφές των

76. Price, *The Story*, ό.π., σ. 108-109.

77. Παρόλο που οι απλοί Σέρβοι στρατιώτες ήταν εν μέρει αγράμματοι ή με πλημμελή μόρφωση, φάνηκαν πιο πρόθυμοι να σημειώνουν τις σκέψεις και τις παρατηρήσεις τους απ' ό,τι οι διανοούμενοι εκπρόσωποι του σερβικού λαού, που ήταν πιο προετοιμασμένοι γι' αυτή την έμμεση αποστολή της καταγραφής. Λίγοι ήταν οι αξιωματικοί που κρατούσαν ημερολόγια και ακόμη λιγότεροι οι στρατηγοί, οι πολιτικοί και οι εξέχουσες προσωπικότητες της σερβικής κοινωνίας. Ακόμη και όταν το έκαναν, περιέγραφαν τις μάχες και διάφορα άλλα γεγονότα με τη «βαριά γλώσσα της πολεμικής τους επιστήμης», σημειώνοντας πολύ λίγες από τις προσωπικές τους αναμνήσεις. Επίσης, για λόγους προφανείς, στα ημερολόγια τους δεν εξέφραζαν τη γνώμη τους για τους σημαντικούς εκπροσώπους της σερβικής κυβέρνησης ούτε για το βασιλιά. Τα ημερολόγια των απλών Σέρβων στρατιωτών δεν περνούσαν από αυτή τη διαδικασία της αυτολογκρισίας. Ο Σέρβος στρατιώτης, που δεν φοβόταν ότι μπορούσε να χάσει τη θέση και το κύρος του στην κοινωνία, συνήθως έγραφε ανοιχτά για όλα τα ζητήματα.

μακεδονικών βουνών, αλλά και τα ίδια τα τοπία της Μακεδονίας, που έμοιαζαν με τα δικά τους χωριά και βουνά, έκαναν τους Σέρβους να αισθάνονται σαν «στο σπίτι τους». Η Θεσσαλονίκη, στην οποία οι Σέρβοι πήγαιναν κυρίως για να διασκεδάσουν, παρέμεινε γι' αυτούς μια πόλη γεμάτη με διάφορους χώρους αναψυχής και «αρπακτικούς» σεφαρδίτες και Έλληνες έμπορους, οι οποίοι δεν βρίσκονταν ψηλά στη σερβική κλίμακα εκτίμησης.

Δεύτερον, από τις σημειώσεις που μας άφησαν οι Σέρβοι στρατιώτες στα ημερολόγια τους γίνεται αισθητός ο αγροτικός χαρακτήρας του σερβικού λαού. Έτσι οι Σέρβοι, φοβόντουσαν τη θάλασσα και τα δελφίνια, την αναισθησία και τους συμμαχικούς ιατρούς. Στο Μακεδονικό Μέτωπο έδειχναν περισσότερη προτίμηση από τους δυτικούς συναδέλφους τους, που ήταν εν μέρει εκπρόσωποι της αστικής κοινωνίας, να καλλιεργούν λάχανα για τις ανάγκες του στρατού. Η καλλιέργεια της γης αποτελούσε το ουσιαστικό στοιχείο της ζωής τους, το κύριο επάγγελμά τους, ενώ τα ζώα το μέσον επιβίωσης των ίδιων και των οικογενειών τους. Οι προλήψεις ήταν το ισχυρό μοτίβο της καθημερινότητας των απλών ανθρώπων της υπαίθρου. Παρατηρήθηκε πως η σερβική κοινωνία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήταν ακόμα αρκετά πατριαρχική. Αυτή η συντηρητική κοινωνία, που ήταν κατά των σεξουαλικών ελευθεριών, αντιμετώπιζε αρνητικά τις προγαμιαίες σχέσεις των Κερκυραίων νεανίδων. Σύμφωνα με τη σερβική βιβλιογραφία που αφορούσε τα έτη 1914-1918, εκπρόσωποι του σερβικού «αδύναμου φύλου» δεν συμμετείχαν στους οίκους ανοχής της συνοικίας της Μπάρας, ενώ οι γυναίκες στην κατεχόμενη Σερβία, που έπεσαν θύματα βιασμού, φοβόντουσαν να καταγγείλουν τα περιστατικά. Στις αναφορές τους για τους πολύχρωμους και πολύγλωσσους συναδέλφους τους στα χαρακώματα οι Σέρβοι στρατιώτες-αγρότες, που γνώριζαν ελάχιστα για την εξωτερική πολιτική της χώρας τους και τα χαρακτηριστικά των σύμμαχων λαών, δεν έκρυβαν την έκπληξή τους βλέποντας «γυναίκες σε φούστες», «μαύρους ανθρωποφάγους» και «κίτρινους ρυζοφάγους». Οι Γάλλοι στρατιώτες στα μάτια των Σέρβων στρατιωτών ήταν «όντα από άλλο πλανήτη», ενώ οι Αγγλίδες ιατροί δεν ήταν πολύ θηλυκές και όμορφες οδηγώντας τη «μηχανή του διαβόλου».

Τέλος, οι αγροτικές καταβολές των Σέρβων πολεμιστών επιβεβαιώνονται και από την εικόνα που είχαν σχηματίσει για αυτούς οι ελληνικές και οι συμμαχικές δυνάμεις. Οι Σύμμαχοι ανέφεραν ως θετικά χαρακτηριστικά τους τον πατριωτισμό, το θάρρος, την περηφάνια, την αξιοπρέπεια, την ευγένεια και την περιέργεια και ως αρνητικά τη βαλκανική νοοτροπία. Όμως, κοινό χαρακτηριστικό σχεδόν όλων των συμμαχικών ημερολογίων ήταν η εκδήλωση θαυμασμού για τους Σέρβους, λόγω των επίμονων σερβικών προσπαθειών και των πετυχημένων πολεμικών τους επιχειρήσεων. Αυτή η εικόνα

των Σέρβων αγροτών, υπερήφανων λόγω της καταγωγής τους, ήταν συνηθισμένη στη Δύση, όπου η Σερβία προβαλλόταν ως η μικρή βαλκανική χώρα «των χαρούμενων αγροτών»⁷⁸. Τίθεται βέβαια το ερώτημα αν έγκειται η τοση σερβική περηφάνια στις αγροτικές τους ρίζες. Οι Σέρβοι ήταν αγροτικός λαός που εκ φύσεως ήταν περήφανος ή κεφαλαιοποίησαν αυτή την αποδεκτή και ρομαντική τους εικόνα στη Δύση; Κατά πάσα πιθανότητα ισχύουν και τα δύο. Η απελευθέρωση της Παλαιάς Σερβίας το 1912 από τους «εκδικητές του Κοσσυφοπεδίου», της «κοιτίδας» των Σέρβων συνεισέφερε στην έξαψη της εθνικής περηφάνιας. Όμως, αυτοί οι «περήφανοι» Σέρβοι της αγροτικής, ανεπαρκώς αναπτυσσόμενης, αδύναμης και μικρής Σερβίας βρέθηκαν τρία χρόνια αργότερα στο Μακεδονικό Μέτωπο, αναμιγνύομενοι με στρατούς διαφόρων εθνικοτήτων. Οι δυτικοευρωπαίοι συνάδελφοί τους προέρχονταν από χώρες που όχι μόνο καθόριζαν τη μοίρα των μικρών βαλκανικών χωρών, όπως ήταν η Σερβία, αλλά έθεταν και τα πρότυπα που θα ακολουθούσαν, αν επιθυμούσαν να γίνουν μέρος της Δύσης. Έτσι, εξανάγκαζαν τους Σέρβους να αναζητούν και να προβάλλουν το πλέον αναγνωρίσιμο στοιχείο τους. Μηπως όμως αισθάνονταν συμπλεγματικά και οι ίδιοι οι Σέρβοι ανάμεσα στους υπόλοιπους δυτικούς εξαιτίας της αγροτικής καταγωγής τους; Το μόνο σίγουρο είναι πως αυτοί από τη στιγμή που βρέθηκαν στο Μακεδονικό Μέτωπο, βλέποντας για πρώτη φορά τους Συμμάχους, πρόβαλλαν το στοιχείο της περηφάνιας πολύ πιο συχνά και έντονα. Ήταν απλώς υπερήφανοι αγρότες, που δεν προσποιούνταν για κάτι που δεν ήταν, αλλά τόνιζαν την καταγωγή τους ως το πολυτιμότερο πράγμα που διέθεταν. Ο ανταποκριτής πολέμου John Reed, ο οποίος «ανακάλυψε τους Σέρβους στην Ευρώπη», εντόπισε και στον Σέρβο συνοδό του, κάποιον Γιοβάνοβιτς, αυτή την προβαλλόμενη εικόνα της Δύσης:

«Ο Τζόνσον ήταν διαποτισμένος από την ευρωπαϊκή κουλτούρα, την ευρωπαϊκή ευφυΐα, τον κυνισμό, το μοντερνισμό· κι όμως, αν σκάλιζες λίγο την επιφάνεια ανακάλυπτες τον Σέρβο· τον δυνατό, αντρίκιο γόνο μιας νεαρής φυλής όχι και πολύ απομακρυσμένης από την ημιπρωτόγονη κατάσταση της αγροτικής ζωής στα βουνά, έντονα πατριώτη και έντονα ανεξάρτητο»⁷⁹.

78. William Denton, *Servia and the Servians*, Bell and Daldy, London 1862, σ. 98.

79. Ρηντ, *Τα Βαλκάνια, ό.π.*, σ. 29.

Σπύρος Μακρής

Ο ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΗΠΑ ΣΤΟΝ 21^ο ΑΙΩΝΑ.
Η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΙΣΧΥΣ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ
ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙ
ΤΗΣ ΜΕΤΑΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Λέκτορας Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας και Research
Fellow, Ακαδημία Αθηνών

Εισαγωγικές παρατηρήσεις και στοχοθεσία

Η παρούσα μελέτη θα επιχειρήσει να προσδιορίσει επιγραμματικά τις βασικές στρατηγικές και διπλωματικές προτεραιότητες των ΗΠΑ για τον 21^ο αιώνα, όπως διαμορφώνονται μέσα από την εξωτερική πολιτική του προέδρου Obama (Obama administration), με έμφαση στο πολύ κρίσιμο (pivot) υπο-σύστημα ασφάλειας της Μέσης Ανατολής, αξιοποιώντας ερμηνευτικά κάποια θεσμικά κείμενα της αμερικανικής κυβέρνησης και κυρίως σχετικές αναλύσεις σημαντικών “opinion makers”¹ *lato sensu*, για παράδειγμα καθηγητών από το περίφημο West Point ή ακαδημαϊκών δασκάλων πρώτης γραμμής, όπως ο επιφανής θεωρητικός του νεορεαλισμού John Mearsheimer, οι οποίοι, πέρα από τα στενά επιστημονικά φόρα, αρθρογραφούν τακτικά σε πολιτικές επιθεωρήσεις ή εφημερίδες μεγάλης αναγνωστικής εμβέλειας.

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να θέσει το πλαίσιο ενός ευρύτερου και γόνιμου προβληματισμού για την *υψηλή στρατηγική* (grand strategy) των ΗΠΑ στον 21^ο αιώνα, σε μία εποχή προδήλως μεταβατική, όπως επισημαίνει και ο ίδιος ο John Mearsheimer σε κάθε ευκαιρία και εμφατικά², όπου πλέον όχι μόνο τα παραδοσιακά μεταπολεμικά, αλλά και τα όσιμα μεταψυχροπολεμικά όρια ανάμεσα στις Μεγάλες Δυνάμεις και τις Υπερδυνάμεις του παρελθόντος φαίνεται ότι επανακαθορίζονται *de facto* και άρδην (π.χ. γερμανικός ηγεμονισμός, ο νέος ρόλος της Κίνας), επηρεάζοντας τη διεθνή πολιτική κατάσταση στο μέγιστο βαθμό, ιδίως σε ευαίσθητες γεωπολιτικές

1. Διαμορφωτές γνώμης: ένα πρόσωπο του οποίου η γνώμη επηρεάζει τις γνώμες άλλων ανθρώπων.

2. Τζον Μιρσχάιμπερ, «Το Ισραήλ μετατρέπεται σε κράτος-απαρτχάιντ», www.kathimerini.gr.

και ενεργειακές ζώνες του πλανήτη, όπως είναι προφανώς η ευρύτερη γεωγραφική περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής.

Η υψηλή στρατηγική των ΗΠΑ στον 21^ο αιώνα: Η μετα-ρεαλιστική προσέγγιση του John Mearsheimer

Οι θέσεις του γκουρού του πολιτικού νεορεαλισμού John Mearsheimer στην έγκυρη επιθεώρηση *The National Interest* τον Φεβρουάριο του 2014 με τον χαρακτηριστικό και αλληγορικό τίτλο “America Unhinged”³ σχετικά με την ανάγκη επαναπροσδιορισμού της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής και υψηλής στρατηγικής στη νέα φάση της μεταψυχροπολεμικής εποχής, συνιστούν μία πρώτη τάξεως ευκαιρία για να δούμε εκ του σύνεγγυς τα ζητήματα που ανακύπτουν από τη διακυβέρνηση Obama και κυρίως πώς συνδέονται και σε ποιο βαθμό απηχούν την κοινωνική και ιδεολογική συλλογική συνείδηση στις ΗΠΑ σήμερα, μέσα από κείμενα ακαδημαϊκών αναλυτών ή ακόμη και σημαντικών αξιωματούχων, οι οποίοι διαμορφώνουν σημαντικά την αμερικανική κοινή γνώμη (*opinion formers*), αν και παράλληλα θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι σε ένα κρίσιμο επίπεδο την εκφράζουν, με την έννοια ότι ανασύρουν στο δημόσιο προσκήνιο, ως ευαίσθητοι δέκτες, τις βαθύτερες ‘φωνές’ της αμερικανικής κοινωνίας για την πραγματική *αυτο-εικόνα* (*self-image*) των ΗΠΑ στη νέα γεωπολιτική και διπλωματική πραγματικότητα.

Η παρέμβαση του John Mearsheimer αποκτά και μία επιπλέον σημασία για την ίδια την επιστημολογική και θεωρητική φύση του *ρεαλιστικού παραδείγματος* (*paradigm*), εφόσον αναδεικνύει, με απτό και σαφή τρόπο, ότι ο πολιτικός ρεαλισμός, ακόμη και σε περιπτώσεις όπως του δημοφιλούς Αμερικανού πολιτικού επιστήμονα, που οριοθετείται ενίοτε και ως *επιθετικός* (*offensive realism*), δεν είναι μία απλοϊκή και ενίοτε επιθετική (*aggressive*) εκδοχή της νεότερης χομπσιανής προσέγγισης, αλλά μία θουκυδίδεια πρόσληψη του διεθνούς συστήματος, στην οποία δεσπόζουν οι κομβικές αρχαιοελληνικές έννοιες της *μετριοπάθειας*, του πολιτικού *ορθολογισμού*, της *σωφροσύνης*, ακόμη και της *κοινωνικής ευαισθησίας*, και σε καμία περίπτωση δεν είναι οι μαζικιστικές διακηρυκτικές θέσεις ενός ιδεοληπτικού πολιτικού ιδεαλισμού που συνήθως, όπως επισήμανε εδώ και αιώνες ο Niccolò Machiavelli, οδηγούν σε έναν αδιέξοδο αναθεωρητικό και επεμβατικό ιμπεριαλισμό που ‘τραυματίζει’ τη δομή και την εσωτερική λογική του δο-

3. John J. Mearsheimer, “America Unhinged”, *The National Interest*, Number 129, Jan/Feb 2014, pp. 9-30.

μικά άναρχου, όπως θα έλεγε ο Hedley Bull, νεοτερικού κρατοκεντρικού διεθνούς συστήματος.

Από αυτήν την οπτική γωνία, η νουνεχής παρέμβαση του John Mearsheimer για την ολική και ριζική επανεξέταση της αμερικανικής υψηλής στρατηγικής στον 21^ο αιώνα –που για να είμαστε σαφείς ως αφετηρία έχει την εκτενή έκθεση “The Israel Lobby”, την οποία, μαζί με τον εξίσου γνωστό Αμερικανό καθηγητή Stephen Walt, δημοσίευσε το Μάρτιο του 2006 στο αγγλικό περιοδικό *London Review of Books*⁴– θέτει παράλληλα και μία ανοικτή προτροπή, ώστε να τοποθετήσουμε τον πολιτικό ρεαλισμό στις αρχικές βάσεις του ή, ενδεχομένως, σε μία *αναστοχαστική μετα-ρεαλιστική προοπτική* (post-realist perspective), μακριά τόσο από ‘αυτιστικές’, πολλές φορές, κυβερνητικές σκοπιμότητες των αμερικανικών ελίτ εθνικής ασφάλειας όσο και από συγκυριακές μιντιακές εκτιμήσεις που αλλοιώνουν βάναυσα τη *θουκυδίδεια* φιλοσοφική, θεωρητική και μεθοδολογική επιστημολογική του ταυτότητα.

Αφορμή για τη νέα παρέμβαση του John Mearsheimer στάθηκε η κρίση στην Αίγυπτο και τη Συρία ή ό,τι κατανοούμε υπό τον συμβατικό όρο «Αραβική Άνοιξη». Ο Αμερικανός καθηγητής προσπαθεί, ουσιαστικά, να ανατρέψει με επιχειρήματα τρεις ευρέως διαδεδομένες παραδοχές σχετικά με τη στρατηγική των ΗΠΑ στην περιοχή της Μέσης Ανατολής, αναδεικνύοντας συγχρόνως και τα μεγάλα πλεονεκτήματα της ρεαλιστικής προσέγγισης.

- Πρώτον, αναρωτιέται, οι δύο εν λόγω χώρες έχουν πραγματικά στρατηγικό ενδιαφέρον για τις ΗΠΑ; Δηλαδή, συνεχίζει, εάν οι Αμερικανοί δεν επέμβουν στην περιοχή θα προκαλέσουν μεγάλη βλάβη στα ζωτικά εθνικά αμερικανικά συμφέροντα;
- Δεύτερον, υπάρχουν ηθικές επιταγές καντιανού τύπου για περαιτέρω εμπλοκή των ΗΠΑ εξαιτίας της ανθρωπιστικής κρίσης που συντελείται στην περιοχή;
- Τρίτον, υπογραμμίζει με έμφαση, οι Αμερικανοί είναι οι μόνοι που κατέχουν τη δυνατότητα να επιδράσουν θετικά και αποτελεσματικά στο Κάιρο και τη Δαμασκό⁵;

Αυτές οι τρεις αντιλήψεις από κοινού, ως ένα ενιαίο ιδεολογικό σώμα, καταλήγει έτσι σε ένα αρχικό συμπέρασμα ο John Mearsheimer, δημιουργούν μία (δήθεν) ισχυρή και αναπόφευκτη πολιτική αναγκαιότητα για συνεχή στρατιωτική παρουσία και εμπλοκή (involvement) των ΗΠΑ στην εσωτερική σκηνή αυτών των κρατών.

4. John J. Mearsheimer, “Stephen Walt”, *Το Ισραηλινό λόμπι και η Πολιτική των ΗΠΑ*, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2006.

5. Mearsheimer, “America Unhinged”, *ό.π.*, σ. 9.

Το πρόβλημα, κατά τον John Mearsheimer, είναι γενικότερο και αφορά στις ίδιες τις *αμερικανικές ελίτ εθνικής ασφάλειας* (America's national-security elites), που σκέφτονται και κυρίως δρουν στα γεωπολιτικά πλαίσια μίας *φοβικής και άκρως αντι-ρεαλιστικής παραδοχής*, σύμφωνα με την οποία κάθε γωνία του πλανήτη έχει σχεδόν εξ ορισμού μεγάλο στρατηγικό ενδιαφέρον για τις ΗΠΑ. Αυτό το κρίσιμο στοιχείο, επισημαίνει ο John Mearsheimer, που απεικονίζει το παγκόσμιο διεθνές σύστημα με πολύ ζοφερά χρώματα, επιβάλλει στις ΗΠΑ ένα εξαιρετικά βαρύ φορτίο, ένα *φορτίο ανευθυνότητας* (the burden of irresponsibility), σύμφωνα με τον τίτλο του εξωφύλλου του *The National Interest*, χωρίς καμία επιλογή ή εναλλακτική λύση, εξωθώντας την αμερικανική εξωτερική πολιτική σε έναν επεμβατικό 'καταναγκασμό', όπου ως μία αυτο-εκπληρούμενη προφητεία η επικυριαρχία σε παγκόσμια κλίμακα ταυτίζεται με την αμερικανική επιβίωση και ασφάλεια. Αυτή η ιδεοληπτική προσέγγιση, τονίζει ο Mearsheimer, είναι εντελώς λάθος.

Εκκινώντας από αυτήν την κρίσιμη θεωρητική και εμπειρική διαπίστωση, ο John Mearsheimer υποστηρίζει, εφαρμόζοντας γνήσια ρεαλιστικά κριτήρια ανάλυσης, όπως είναι για παράδειγμα η *ανάλυση κόστους-οφέλους* (cost-benefit analysis), ότι η Αμερική είναι μία απόλυτα ασφαλής χώρα, ότι οι εξελίξεις στην Αίγυπτο και τη Συρία δεν απειλούν τα εθνικά στρατηγικά συμφέροντα της Ουάσινγκτον και ότι σε καμία περίπτωση δεν τίθεται ζήτημα ηθικής προσταγής για επέμβαση των ΗΠΑ με πρόσχημα το επικίνδυνο επιχείρημα της ανθρωπιστικής κρίσης.

Αντίθετα, ο Αμερικανός καθηγητής ισχυρίζεται ότι οι ΗΠΑ όχι μόνο μπορούν να βελτιώσουν τα διεθνή ζητήματα, χρησιμοποιώντας ως αρνητικά παραδείγματα το Αφγανιστάν, το Ιράκ και τη Λιβύη, αλλά μάλλον θα καταστήσουν την ήδη δύσκολη κατάσταση πολύ χειρότερη. Σχετικά με το πολιτικό και ηθικό σκέλος της ανάλυσης, μας υπενθυμίζει ότι οι ΗΠΑ ουδέποτε στο παρελθόν προέταξαν στη διπλωματική και στρατηγική ατζέντα τους το ζήτημα της δημοκρατικής ή όχι φύσης του πολιτικού καθεστώτος ή του προφίλ του ηγέτη με τον οποίο συνεργάστηκαν ή συγκρούστηκαν⁶. Υπό αυτήν την έννοια, όπως γράφει χωρίς περιστροφές, τα αμερικανικά στρατηγικά συμφέροντα δεν διακυβεύονται στην περιοχή της Μέσης Ανατολής. Ακόμη και το πρόβλημα της τρομοκρατίας, συνεχίζει, αποτελεί μία *ελάσσονα απειλή* (minor threat), ειδικά αν λάβει κανείς σοβαρά υπόψη του ότι η διεθνής τρομοκρατία ως ασύμμετρη απειλή είναι σε μεγάλο βαθμό παράγωγο της αμερικανικής επεμβατικής πολιτικής ανά τον κόσμο. Συνεπώς, κα-

6. Στο ίδιο, σ. 10.

ταλήγει, η σχέση κόστους–οφέλους είναι δυσανάλογη. Το οικονομικό κόστος ιδιαίτερα του πολέμου και οι ανθρώπινες απώλειες ακόμη και σε ψυχολογικό επίπεδο (επισημαίνοντας για παράδειγμα το ‘μετα-τραυματικό σοκ’ των βετεράνων) είναι πλέον το βασικό ζήτημα που απασχολεί την αμερικανική κοινωνία.

Η προσέγγιση του John Mearsheimer κρύβει ακόμη μία ευχάριστη έκπληξη. Ενώ *grosso modo* κυριαρχεί η άποψη ότι ο πολιτικός ρεαλισμός δεν εξετάζει καθόλου τις θεσμικές και πολιτισμικές συνέπειες των διεθνών εξελίξεων και αλλαγών στο εσωτερικό πολιτικό σύστημα (*domestic context*), η θεωρία του «μαύρου κουτιού» (*black box theory*), ο John Mearsheimer, με μία αναστοχαστική και μετα-ρεαλιστική μετριοπάθεια με σαφείς θουκυδίδειες καταβολές, έρχεται σε καιρούς παρακμής για τη δημοκρατική νομιμοποίηση παγκοσμίως, που ακόμη και προοδευτικές φωνές της πολιτικής και πνευματικής ελίτ ηχηρά σιωπούν, να κατακεραυνώσει την επεμβατική στρατηγική ‘λογική’ της Ουάσινγκτον, τονίζοντας ότι το μεγαλύτερο κόστος για τις ΗΠΑ σήμερα έγκειται στο γεγονός ότι σταδιακά γιγαντώνεται στην αμερικανική θεσμική αρχιτεκτονική ένα «κράτος εθνικής ασφάλειας» (*national-security state*), που απειλεί και κυρίως υπονομεύει συστηματικά τις *φιλελεύθερες και δημοκρατικές αξίες* που βρίσκονται στην καρδιά του αμερικανικού πολιτικού συστήματος⁷. Σίγουρα αυτή η θέση μπορεί να ξαφνιάζει πολλούς, ωστόσο αναδεικνύει, πέρα από το προφανές, και τη βαθιά θεωρητική απίσχναση που έχει δεχτεί το θουκυδίδειο ρεαλιστικό παράδειγμα από έναν χομπσιανό νεότερο ρεαλισμό, απογυμνωμένο κυριολεκτικά από κάθε έννοια ορθολογικής πολιτικής ανάλυσης. Ο John Mearsheimer είναι αν μη τι άλλο ο καταλληλότερος στοχαστής να θέσει εκ νέου τα πράγματα στη σωστή βάση τους, εφόσον και ο ίδιος κατά διαστήματα καλλιέργησε την εικόνα ενός ρεαλισμού με ‘επιθετικό’ πρόσωπο. Μας υπενθυμίζει πλέον στα πρότυπα του σώφρονα Θουκυδίδη ότι οι πολιτικές αστοχίες και οι στρατηγικές αποτυχίες της αθηναϊκής ηγεμονίας και της αθηναϊκής *υπερ-επέκτασης* (*over-expansion*) έβλαψαν θανάσιμα και την αθηναϊκή δημοκρατία. Αυτό είναι το μεγάλο δίδαγμα που αποκομίζει κανείς από τη μελέτη του Θουκυδίδη και αυτό επανέρχεται ίσως με μοναδικό τρόπο στις ύστερες αναλύσεις του John Mearsheimer.

Ο John Mearsheimer μας επιφυλάσσει ωστόσο και μία δεύτερη έκπληξη. Για πολλές δεκαετίες, γράφει χαρακτηριστικά, ένα μέρος των αμερικανικών ελίτ εθνικής ασφάλειας αντιμετώπιζαν τη *θεωρία του απομονωτισμού* (*theory of isolationism*) ως μία περιθωριακή και αφελή εκδοχή του δόγματος

7. Στο ίδιο, σ. 11.

Μονroe. Αυτό όμως, τονίζει, είναι ακόμη ένα ιδεοληπτικό ολίσθημα. Η αμερικανική ασφάλεια είναι παγιωμένη ακριβώς λόγω του αμερικανικού απομονωτισμού. «*Δύο γιγάντιοι ωκεανοί*», γράφει, «*και μία πληθώρα πυρηνικών όπλων προασπίζουν σήμερα τις ΗΠΑ*». Ούτε η Ρωσία ούτε η Κίνα έχουν τέτοια δυνατότητα προβολής ισχύος (power-projection capability), ώστε να απειλήσουν βάσιμα την Αμερική. Το σύνδρομο του Pearl Harbor δεν μπορεί έτσι να ακυρώσει τη δεδομένη ρεαλιστική σοφία της θεωρίας του απομονωτισμού. Από την άλλη, το δόγμα Μονroe διασφαλίζει την περιφερειακή ηγεμονία των ΗΠΑ στο Δυτικό Ημισφαίριο⁸. Το ίδιο, υποστηρίζει ο John Mearsheimer, συμβαίνει και με το ζήτημα της διεθνούς τρομοκρατίας. Το σύνδρομο της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001 δεν επιτρέπεται να αλλοιώνει σε τέτοιο κρίσιμο βαθμό τη ρεαλιστική προσέγγιση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής και στρατηγικής. Ακόμη και η τρομοκρατία των πυρηνικών όπλων (nuclear terrorism), καταλήγει, είναι σχεδόν μηδενική για μία σειρά από σοβαρούς στρατηγικούς και τεχνολογικούς λόγους⁹.

Πιθανοί αντίπαλοι στην αμερικανική εθνική ασφάλεια: μύθοι, αλήθειες ή προς μία έξυπνη στρατηγική

Ας δούμε τις θέσεις του Αμερικανού καθηγητή λίγο πιο διεξοδικά. Τόσο η Αίγυπτος όσο και η Συρία, υποστηρίζει ιστορικά, μέσα από την αραβοισραηλινή σύγκρουση, και κυρίως με βάση τα σημερινά δεδομένα της Αραβικής Κρίσης, δεν απειλούν τις ΗΠΑ ούτε στον Περσικό Κόλπο ούτε στην Αμερική. Το επιχείρημα, συνεχίζει, ότι η Αίγυπτος μπορεί να βλάψει τα αμερικανικά ζωτικά συμφέροντα με αιχμή τη Διώρυγα το Σουέζ δεν ισχύει. Πρώτον, γιατί μόνο ένα 8% του παγκόσμιου εμπορίου διά θαλάσσης σχετίζεται με το Σουέζ. Δεύτερον, γιατί ακόμη και το πετρέλαιο μπορεί να μεταφερθεί εναλλακτικά και τρίτον, και ίσως το πιο σημαντικό, γιατί η Διώρυγα του Σουέζ συνιστά μία οικονομική 'ανάσα' για το Κάιρο, έτσι που ο αποκλεισμός της θα υπονόμει περαιτέρω την αδύναμη αιγυπτιακή οικονομία. Για του λόγου το αληθές, ο John Mearsheimer επισημαίνει ότι όταν από το 1967 έως το 1975 η Διώρυγα του Σουέζ ήταν κλειστή, η παγκόσμια οικονομία δεν επηρεάστηκε δραματικά¹⁰.

Ένα ακόμη παρόμοιο επιχείρημα, επισημαίνει ο Αμερικανός καθηγητής, που κυκλοφορεί στα γραφεία εθνικής ασφάλειας της Ουάσιγκτον αφορά στον πιθανό ηγεμονικό ρόλο του Ιράν στη Μέση Ανατολή και στο γενικότε-

8. Στο ίδιο, σ. 11.

9. Στο ίδιο, σ. 12.

10. Στο ίδιο, σ. 13 και 14.

ρο στρατηγικό ζήτημα που θέτει αυτός ο ηγεμονικός περιφερισμός στην αμφισβήτηση της αμερικανικής ισχύος παγκόσμια, κυρίως μέσα από την ανάδειξη νέων Μεγάλων Δυνάμεων ή ακόμη και Υπερδυνάμεων. Αρχικά, υποστηρίζει ο John Mearsheimer, η ενίσχυση του Ιράν οφείλεται στην απόλυτα καταστροφική πολιτική των ΗΠΑ στο Ιράκ, δηλαδή μέσα από την ενίσχυση του ισλαμικού σιιτισμού. Κατά δεύτερον, το Ιράν δεν διαθέτει συμβατικές δυνάμεις που να αποτελούν φόβητρο για τους γείτονές του και τρίτον, αν τυχόν επιχειρήσει να κατακτήσει γειτονικό έδαφος οι Αμερικανοί θα επέμβουν άμεσα για να το εμποδίσουν. Όσον αφορά στο ζήτημα των πυρηνικών όπλων, επισημαίνει, ούτε αυτό το επιχείρημα είναι ξεκάθαρο. Ακόμη και αν ίσχυε όμως κάτι τέτοιο, επειδή ακριβώς τα πυρηνικά όπλα έχουν σχετικά μικρή επιθετική δυνατότητα, δεν θα μπορούσαν να ανεβάσουν το Ιράν στον ηγεμονικό 'θρόνο' της Μέσης Ανατολής. Παράλληλα, η αντι-ηγεμονική συσπείρωση των ΗΠΑ, του Ισραήλ και της Σαουδικής Αραβίας, καταλήγει, δεν θα άφηναν πολλά περιθώρια για την επιτυχία ενός πιθανού ιρανικού περιφερειακού ηγεμονισμού¹¹.

Η Συρία μπορεί να αποτελέσει θρυαλίδα για τρομοκρατικό ή περιφερειακό spill over effect μόνο μέσα από μία άκριτη και επιπόλαια αμερικανική επέμβαση. Η *διπλωματική λύση* (a diplomatic solution), κατά συνέπεια, είναι η μόνη οδός που θα μπορούσε να εξασφαλίσει οφέλη στη διακυβέρνηση Obama και μακροπρόθεσμα στην υψηλή στρατηγική των ΗΠΑ στη Μέση Ανατολή. Ακριβώς μία λελογισμένη χρήση της αμερικανικής διπλωματίας, γράφει ο John Mearsheimer, θα προσδώσει στη διακυβέρνηση Obama μία αίσθηση *κύρους* (prestige) και *αξιοπιστίας* (credibility), για να θυμηθούμε κλασικούς όρους του Hans Morgenthau στο *Politics Among Nations*, που έχουν καταρρακωθεί σημαντικά, σε αντίθεση με ό,τι πιστεύουν οι κατεστημένες ελίτ εθνικής ασφάλειας, από τον αυτο-καταστροφικό αμερικανικό επεμβατισμό ιδίως από τον τελευταίο δεκαετή πόλεμο στην ευρύτερη περιοχή (2003-2011). Προς αυτήν την κατεύθυνση, επισημαίνει ο Αμερικανός καθηγητής και απόφοιτος του West Point, μία ορθολογική ρεαλιστική ανάλυση οφείλει να προσμετρήσει και το γεγονός ότι η αμερικανική κοινή γνώμη, όπως φαίνεται πλέον από έρευνες κοινής γνώμης, είναι δυσαρεστημένη και κουρασμένη από τη συνεχή επεμβατική στρατιωτική εμπλοκή των ΗΠΑ. Κατά συνέπεια, ένας νέος σταυροφορικός πόλεμος ενάντια στο Ιράν θα έβρισκε τον αμερικανικό λαό εντελώς αρνητικό και απρόθυμο να συναινέσει¹².

11. Στο ίδιο, σ. 15.

12. Στο ίδιο, σ. 19.

Η τραγική αποτυχία του αμερικανικού επεμβατισμού, σύμφωνα με τον John Mearsheimer, δεν είναι συνάρτηση του αμερικανικού ρεαλισμού. Τουναντίον, είναι αποτέλεσμα μίας επιπόλαιης επεμβατικής ιδεολογίας που συνοψίζεται στο περίφημο «δόγμα Clinton» γνωστό ως democracy by force (επιβολή της δημοκρατίας με τη βία), το οποίο οδήγησε τον ευρύτερο γεωπολιτικό χώρο της Μέσης Ανατολής σε μία *κοινωνική μηχανική* διάλυσης, αστάθειας και χάους, που μία ορθολογική ανάλυση κόστους-οφέλους δείχνει ότι έβλαψε τελικά τα ζωτικά αμερικανικά συμφέροντα σε στρατηγικό και σε διπλωματικό επίπεδο. Συνεπώς, καταλήγει και συμπυκνώνει τη σκέψη του, «η καλύτερη προσέγγιση για τις ΗΠΑ δεν είναι να επεμβαίνει σε άλλες χώρες για να επηρεάσει πολιτικά συστήματα ή ηγέτες. Η *έξυπνη στρατηγική* (smart strategy) είναι να αφήσουμε τους άλλους λαούς να αποφασίζουν για το πολιτικό μέλλον τους και με μία πολιτική carrots and sticks να προσπαθούμε να καλλιεργούμε σχέσεις που υπηρετούν τα αμερικανικά συμφέροντα»¹³. Αυτός είναι ο ορισμός του πολιτικού ρεαλισμού, που ο John Mearsheimer τον ορίζει με σημερινούς όρους ως *έξυπνη στρατηγική* και φέρνει τη φιλοσοφική σφραγίδα του μετριοπαθούς ρεαλισμού του Θουκυδίδη.

Τα δύο τελευταία σημεία που αναλύει ο Αμερικανός καθηγητής τονίζουν το βάθος της ρεαλιστικής προσέγγισης και κυρίως αναδεικνύουν τις δυνατότητές της. Το πρώτο αφορά στο οικονομικό κόστος του δεκαετούς αμερικανικού πολέμου (defense budget) και στο πώς συνέβαλε καταλυτικά στην οξεία αμερικανική οικονομική κρίση (national debt). Αν συνυπολογίσει κανείς και το υπερβολικό ανθρώπινο κόστος, τότε η κατάσταση μοιάζει να προσεγγίζει μία ‘ανισόρροπη’ και παράλογη Αμερική, για να παίξω κάπως με τον τίτλο του άρθρου του¹⁴. Το δεύτερο σημείο είναι ίσως και το πιο ενδιαφέρον του άρθρου του συνολικά, εφόσον για πρώτη φορά ένας *γκουρού* του πολιτικού ρεαλισμού και σημαντικός διαμορφωτής της αμερικανικής και παγκόσμιας ακαδημαϊκής και κοινής γνώμης, με σωρεία κειμένων, όπως ο John Mearsheimer, συνδέει ρητά και κατηγορηματικά την ανάλυση εξωτερικής και διεθνούς πολιτικής με το εσωτερικό πολιτικό σύστημα και εν προκειμένω με το θεσμικό οικοδόμημα της Αμερικανικής Δημοκρατίας.

Ο αμερικανικός επεμβατισμός, υπογραμμίζει χαρακτηριστικά, επέβαλε και διέσπειρε μία *δηλητηριώδη κουλτούρα ανεντιμότητας και ανεπικρίνειας* (a poisonous culture of dishonesty) στις ΗΠΑ, η οποία δεν καταστρέφει μόνο το πολιτικό σώμα, αλλά και την ίδια τη μακρά φιλελεύθερη και ρεπου-

13. Στο ίδιο, σ. 23.

14. Στο ίδιο, σ. 23-25.

μπλικανική παράδοση (Tradition) της αμερικανικής δημοκρατίας, όπως τη θεμελίωσαν οι Ιδρυτικοί Πατέρες. Κυρίως ο επεμβατικός παραλογισμός των ΗΠΑ, τονίζει, αποψιλώνει καίρια το αμερικανικό *κράτος δικαίου* (rule of law) μέσα από την κατάφορη παραβίαση των ατομικών δικαιωμάτων, τα οποία εδράζονται στον σκληρό πυρήνα της φιλελεύθερης κοινωνίας και επιχειρηματολογίας. Μέσα από αυτό το νέο πολιτικό–στρατηγικό μόρφωμα που ορίζει ως «κράτος εθνικής ασφάλειας», καταλήγει, η Αμερικανική Δημοκρατία των *ελέγχων και εξισορροπήσεων* (checks and balances) μετασχηματίζεται σε μία *sui generis* «αυτοκρατορική Προεδρία». Το ένδοξο αμερικανικό πολίτευμα, ουσιαστικά, αυτο-καταλύεται. Η δημόσια σφαίρα, όπως θα έλεγε η Hannah Arendt και ο Jürgen Habermas, υπάγεται στις αθέατες και ενίοτε σκοτεινές αναγκαιότητες του *απόρρητου* (secrecy). Η φιλελεύθερη πολιτική τάξη καταρρέει¹⁵.

Τόσο η *υπόθεση Edward Snowden* όσο και η *υπόθεση Guantánamo*, καταλήγει ο ρεαλιστής John Mearsheimer, αφήνοντας άφωνους όσους δεν γνωρίζουν επαρκώς το θουκυδίδειο βάθος της ορθολογικής σχολής σκέψης στις Διεθνείς Σχέσεις και το πώς η σοφή ρεαλιστική προσέγγιση μπορεί να αξιοποιήσει όλα τα πραγματολογικά δεδομένα χωρίς να εισέλθει στο φάσμα της ιδεοληψίας ή της προπαγάνδας, έχουν πια απαξιώσει το αμερικανικό κύρος στην πράξη και κυρίως έχουν αποδυναμώσει θεσμικά και συμβολικά το τεράστιο πολιτειακό δυναμικό της Αμερικανικής Δημοκρατίας. Με τη γνωστή ρητορική του επισημαίνει: Οι Αμερικανοί δεν επιθυμούν πλέον να παίζουν το ρόλο του *παγκόσμιου χωροφύλακα* (world's policeman), ιδίως όταν αυτό συνεπάγεται δυσθεώρητους προϋπολογισμούς άμυνας (defense budget) και σταυροφορικούς πολέμους με ανυπολόγιστο κόστος σε χρήμα και αίμα. Το 74% του αμερικανικού λαού, αναφέρει, πιστεύει ότι η Αμερική δεν έχει στραμμένη την προσοχή της στους Αμερικανούς, αλλά στον υπόλοιπο κόσμο. Και ότι το να μάχεσαι χάνοντας πολέμους όπως έδειξαν μετρήσεις της κοινής γνώμης σχετικά με την πιθανότητα αμερικανικής επέμβασης στη Συρία, δεν προσφέρει τίποτα στην ασφάλεια των ΗΠΑ. Η κατακλείδα του John Mearsheimer είναι εντυπωσιακή: πρέπει, γράφει, χωρίς να απομονωθούμε να εγκαταλείψουμε την επεμβατική πολιτική της παγκόσμιας επικυριαρχίας, που οδήγησε τις ΗΠΑ σε ατέλειωτα προβλήματα και αδιέξοδα. Και πρέπει μέσα από αυτή τη ρεαλιστική επιλογή να αποκαταστήσουμε τα ξεθωριασμένα φιλελεύθερα και δημοκρατικά ιδεώδη, που έκαναν κάποτε την Αμερική αληθινά ξεχωριστή και άξια θαυμασμού πέρα από τον Ατλαντικό¹⁶.

15. Στο ίδιο, σ. 25-27.

16. Στο ίδιο, σ. 27-30.

Μερικά συμπεράσματα μέσα από συναφή ρεαλιστικά επιχειρήματα

Η Αραβική Κρίση ανέδειξε τον υγιή αμερικανικό πολιτικό ρεαλισμό. Μία σειρά από πολύ σημαντικούς αναλυτές και ακαδημαϊκούς, που λειτουργούν και ως διαμορφωτές γνώμης, αλλά και παράλληλα ως πολλαπλασιαστές ισχύος της αμερικανικής κοινής γνώμης, έφεραν στο δημόσιο προσκήνιο, με παρρησία, τις καταστροφικές συνέπειες της πρόσφατης υψηλής στρατηγικής για τα ζωτικά συμφέροντα των ΗΠΑ τόσο από την πλευρά του κόμματος των Δημοκρατικών, με τη στρατηγική ‘κουλτούρα’ της *ανθρωπιστικής επέμβασης* (humanitarian intervention) ήδη από την εποχή της κρίσης στα Βαλκάνια, όσο και από την πλευρά του κόμματος των Ρεπουμπλικανών, με τη νεοσυντηρητική στρατηγική του *τυχοδιωκτισμού* (adventurism), με αποκορύφωμα την επιπόλαιη εξωτερική πολιτική του George W. Bush. Ο Robert W. Merry, και αυτός από το περιβάλλον της επιθεώρησης *The National Interest*, εντοπίζει επιγραμματικά τα αδιέξοδα του αμερικανικού στρατηγικού δόγματος τις τελευταίες δεκαετίες¹⁷. Η αυτοκριτική αυτή, γράφει ο Robert W. Merry, ίσως βοηθήσει τους Αμερικανούς να επαναπροσδιορίσουν ένα ορθολογικό πλαίσιο για τον *αμερικανικό εθνικισμό*, που δεν θα πελαγοδρομεί ανάμεσα στον επεμβατισμό και τον τυχοδιωκτισμό.

Ο συνταγματάρχης Isaiah (Ike) Wilson III, πρώην Διευθυντής Σπουδών στην περίφημη Στρατιωτική Ακαδημία των Ηνωμένων Πολιτειών (United States Military Academy/USMA), γνωστή και ως West Point, σε ένα άρθρο που δημοσίευσε πολύ πρόσφατα με τον χαρακτηριστικό τίτλο “The True Tragedy of American Power”¹⁸, με μία διάθεση προφανώς να παίζει με τον τίτλο του κλασικού πλέον βιβλίου του John Mearsheimer *The Tragedy of Great Power Politics*, διαχωρίζοντας τις έννοιες *δύναμη* (force) και *ισχύς* (power) και αναγνωρίζοντας τις ριζικές αλλαγές που συντελούνται στο παγκόσμιο σύστημα, επιχειρεί έναν επαναπροσδιορισμό του περιεχομένου άρα και της φύσης της Αμερικανικής Ισχύος, όπου η σχέση δύναμη/ισχύς δεν θα οδηγεί στο τραγικό παράδοξο, όπου η αμερικανική στρατιωτική δύναμη και προβολή αντί να ενδυναμώνουν τις ΗΠΑ αντίθετα αποδυναμώνουν δραστικά το αμερικανικό κύρος και κυρίως την έξωθεν καλή μαρτυρία και την πολιτικο-ιδεολογική νομιμοποίηση, με όρους Adam Watson και Αγγλικής Σχολής των Διεθνών Σχέσεων, της αμερικανικής ηγεμονίας. Αυτή η θέση γειτνιάζει απόλυτα με τη θέση του John Mearsheimer, στο

17. Robert W. Merry, “America’s Default Foreign Policy”, *The National Interest*, Number 127, Sept/Oct 2013, pp. 5-7.

18. Isaiah (Ike) Wilson III, “The true tragedy of American Power”, *The Us Army War College Quarterly Parameters*, Vol. 43, No 4, Winter 2013-14, pp. 15-26.

βαθμό που η ανανέωση της αμερικανικής υψηλής στρατηγικής για τον 21^ο αιώνα πραγματοποιείται αποκλειστικά μέσα στο πλαίσιο της republican tradition, δηλαδή μέσα στο σκληρό θεσμικό περίγραμμα της φιλελεύθερης Αμερικανικής Δημοκρατίας.

Προς την ίδια στρατηγική ρεαλιστική κατεύθυνση, ένας πρώην Αμερικανός πρέσβης και νυν καθηγητής, ο James Goodby, και ένας Αμερικανός ιστορικός, ο Kenneth Weisbrode, σε ένα πρόσφατο άρθρο τους με θέμα τον επαναπροσδιορισμό της αμερικανικής διπλωματίας σε αυτή τη νέα φάση της μεταψυχροπολεμικής εποχής, προσπαθούν να σηματοδοτήσουν τον τρόπο με τον οποίο η Αμερική θα μπορούσε να μετασχηματιστεί από μία κουρασμένη Υπερδύναμη σε μία γνήσια Μεγάλη Δύναμη, κυρίως μέσα από την αξιοποίηση μίας ενεργούς περιφερειακής διπλωματίας (active regional diplomacy) που θα αξιοποιούσε τη διπλωματική και οικονομική κουλτούρα του δόγματος Marshall, που πέρα από τα προφανή ψυχροπολεμικά ανακλαστικά της ανάσχεσης οδήγησε σε μία πρωτόγνωρη μορφή περιφερειακής συνεργασίας και ειρήνης στην Ευρώπη, που άλλαξε άρδην τα δεδομένα της ηγεμονικής σταθερότητας στη διεθνή πολιτική και στη Θεωρία των Διεθνών Σχέσεων, αποδεικνύοντας, όπως τονίζει και ο Isaiah (Ike) Wilson III, ότι μεταπολεμικά οι ίδιες οι ΗΠΑ έδειξαν το πώς μπορεί η έννοια της ισχύος να αποκτήσει εντελώς νέα χαρακτηριστικά, πέρα από τα ναζιστικά γνωρίσματα του μεσοπολεμικού μιλιταρισμού¹⁹.

19. James Goodby and Kenneth Weisbrode, "Redirecting the US Diplomacy", *The US Army War College Quarterly Parameters*, Vol. 43, No 4, Winter 2013-14, pp. 29-33.

Ιωάννης Π. Τζιβάρας

ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ, ΕΘΝΟΚΑΘΑΡΣΗ ΚΑΙ ΠΡΩΗΝ
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ.
ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΜΕΝΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΩΝ
ΕΓΚΛΗΜΑΤΩΝ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ
ΤΟΥ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΚΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ

Διδάκτορας Δημοσίου Διεθνούς Δικαίου, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Διδάσκων Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου, Επιστημονικός Συνεργάτης ΕΚΕΜΕ

*“Nationalist ideology has often enabled ruling groups to mobilize
the people for military adventures and wars from which they
had nothing to gain.”*
Irving Zeitlin

1. Εισαγωγικά στοιχεία

Ο όρος “γενοκτονία” αποτελεί όρο ταυτόσημο με τον διεθνώς χρησιμοποιούμενο όρο “genocide”, οι ρίζες του οποίου ανάγονται στην ελληνική λέξη “γένος” και στο λατινικό ρήμα “caedere” που αντιστοιχεί στην ελληνική με το ρήμα “φονεύω”. Γενικά, με τον όρο της γενοκτονίας αποδίδεται, ήδη από τα Έκτακτα Στρατοδικεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1920 περί της Γενοκτονίας των Αρμενίων, η συστηματική εξόντωση και εξασθένιση μιας φυλής ή τμήματος αυτής ή ενός κοινωνικού συνόλου, με βίαια μέσα¹, ορισμός ο οποίος παρατέθηκε, κυρίως, μέσω των *Υποθέσεων Ahmed Mithad Bay and others*, *Υπόθεση Bahaeddin Sakir Bey and others* όπως και την *Υπόθεση Mehmed Ali Bay and others*². Όμως, η αναβίωση του όρου απέκτησε την επίσημη έννοιά της, ιδιαίτερα, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο³.

1. Cassese, A., *International Criminal Law*. 2nd Edition. (Oxford: Oxford University Press, 2008), 131.

2. Αναλυτικότερα βλ. *Case of Ahmed Mithad Bey and others*, Trial of the Regional Party Secretaries, Ottoman Empire, Extraordinary Court Martial, 8 January 1920, 147-154, *Case of Mehmed Ali Bey and others*, Trabzon Deportations and Massacres Trial, Ottoman Empire, Extraordinary Court Martial, 22 May 1919, 177-184 όπως και *Case of Bahaeddin Sakir Bey and others*, Harput Trial, Ottoman Empire, Extraordinary Court Martial, 13 January 1920, 103, 188.

3. Andreopoulos, G., *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions*. (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1994), Sarkissian, R., “The Armenian Genocide: A Contextual View of the Crime and Policies of Denial”, in *The Criminal Law of Genocide. Inter-*

Ο όρος “γενοκτονία” αποδίδεται στον Πολωνό καθηγητή Raphael Lemkin, ο οποίος προέβη στη διατύπωση του όρου το 1944 μέσα από το βιβλίο του *Axis Rule in Occupied Europe: Law of Occupation. Analysis of Government. Proposals for Redress*⁴, πριν από τη Δίκη της Νυρεμβέργης, λόγω της εξόντωσης έξι εκατομμυρίων Εβραίων στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής⁵. Η συστηματική εξόντωση της εβραϊκής φυλής κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου ώθησε τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, μέσω του υπ. αριθμ. 96/46 Ψηφίσματος αυτής, να προχωρήσει στο χαρακτηρισμό της γενοκτονίας ως εγκλήματος που τιμωρείται με βάση τις παραδεδεγμένες αρχές του Διεθνούς Δικαίου⁶.

Το άρθρ. 6(γ) του Χάρτη της Νυρεμβέργης, παρότι προέβη στην αναφορά τόσο της εξόντωσης όσο και του διωγμού στον κατάλογο των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, ιδίως στην *Υπόθεση Goring and others*⁷, εντούτοις δεν προχώρησε και στην εισαγωγή του εγκλήματος της γενοκτονίας ως αυτοτελούς εγκλήματος⁸. Επιπρόσθετα, η εξόντωση των Εβραίων στην Ευρώπη⁹ ως έγκλημα κατά της ανθρωπότητας συζητήθηκε και σε άλλες υποθέσεις, όπως για παράδειγμα στην *Υπόθεση Hoess*¹⁰ ενώπιον του Ανωτάτου Εθνικού Δικαστηρίου της Πολωνίας το 1947, όπως και στην *Υπό-*

national, Comparative and Contextual Aspects, edit. Henham, R., Behrens, P. (Hampshire, Burlington: Ashgate, 2007), 3-16.

4. Lemkin, R., *Axis Rule in Occupied Europe: Law of Occupation. Analysis of Government. Proposals for Redress*. (Washington: Carnegie Endowment for World Peace, 1944), 79-90.

5. Αναλυτικότερα βλ. Shaw, M., *What is Genocide?* (Malden, MA: Polity Press, 2007).

6. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, G.A. Res. 260 (III), 9 December 1948. Περαιτέρω βλ. Simon, W.T., “Defining Genocide”, *Wisconsin International Law Journal* 15 (1996): 243, Schabas, W.A., “Problems Confronting International Law and Policy on War Crimes and Crimes Against Humanity: War Crimes, Crimes against Humanity and the Death Penalty”, *Albany Law Review* 60 (1997): 741-742.

7. Αναλυτικότερα βλ. *Prosecutor v. Goring and others*, International Military Tribunal, Judgment and Sentence, 01 October 1946, 247-255.

8. *Prosecutor v. Martin Gottfried Weiss and 39 others*, General Military Court of the US Zone, Germany, 15 November-13 December 1945, 16 UNWCC Law Reports 5, 12-13.

9. Abrams, J., “Universal Jurisdiction: Myths, Realities and Prospects: The Atrocities in Cambodia and Kosovo: Observations on the Codification of Genocide”, *New England Law Review* 35 (2001): 303-305, Schabas, W.A., *An Introduction to the International Criminal Court*. (Cambridge, Cambridge University Press, 2001), 30, Ludi, R., *Reparations for Nazi Victims in Post War Europe*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 95-105, Sommer, R., “Forced Sex Labour in Nazi Concentration Camps”, in *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe’s Twentieth Century*, edit. Herzog, D. (New York: Palgrave MacMillan, 2009), 168-173.

10. *Prosecutor v. Rudolf Franz Ferdinand Hoess*, Supreme National Tribunal of Poland, March 1947, 12-18.

θεση *Greifelt and others*¹¹ ενώπιον του Στρατιωτικού Δικαστηρίου των ΗΠΑ στη Νυρεμβέργη το 1948.

Πέραν αυτών, ο όρος “γενοκτονία” χρησιμοποιήθηκε για την περιγραφή μιας εγκληματικής συμπεριφοράς, χωρίς, ωστόσο, να τοποθετηθεί ως έγκλημα σε μία διακριτή κατηγορία. Αυτό διαφάνηκε ξεκάθαρα τόσο στην *Υπόθεση Altstotter and others*¹² ενώπιον του Στρατιωτικού Δικαστηρίου των ΗΠΑ στη Νυρεμβέργη όσο και στην *Υπόθεση Josef Kramer and others (Belsen Trial)*¹³ ενώπιον του Στρατιωτικού Δικαστηρίου της Μεγάλης Βρετανίας στο Luneburg, όπου η εξόντωση των Εβραίων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης ταυτίστηκε με την έννοια του εγκλήματος πολέμου.

Εν συγκρίσει με τη γενοκτονία, η έννοια της εθνοκάθαρσης εισήχθη για πρώτη φορά στη διεθνή σκηνή κατά τη διάρκεια της ένοπλης σύρραξης στην πρώην Γιουγκοσλαβία¹⁴. Ειδικότερα, ο εν λόγω όρος πρωτοεμφανίστηκε στη διεθνή ορολογία το 1992, όταν η Επιτροπή για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και η Επιτροπή για την Πρόληψη των Διακρίσεων και την Προστασία των Μειονοτήτων του ΟΗΕ καταδίκασαν τις εκτεταμένες παραβιάσεις του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου στην πρώην Γιουγκοσλαβία, συμπεριλαμβανομένων και αξιόποινων πράξεων που συνιστούν εθνοκάθαρση¹⁵.

2. Γενοκτονία, Εθνοκάθαρση και πρώην Γιουγκοσλαβία

Ο όρος “γενοκτονία”, ως προάγγελος και νομιμοποιητική βάση του αντίστοιχου όρου της εθνοκάθαρσης, εισήχθη στη Σύμβαση για τη Γενοκτονία του 1948 και δεν αναθεωρήθηκε ποτέ ως τώρα, με τη δέσμη των αξιόποινων πράξεων να εισάγονται αυτούσια στο άρθρ. 4(2) ΚατΔΠΔΓ, στο άρθρ. 2(2) ΚατΔΠΔΡ όσο και στο άρθρ. 6 ΚατΔΠΔ, φέροντας εις πέρας θεμελιώδεις εκδικάσεις ατόμων ιθυνόντων για την τέλεση γενοκτονίας¹⁶. Βάσει δε των

11. *Prosecutor v. Greifelt and others*, United States Military Tribunal sitting at Nuremberg, 10 March 1948, 2-36.

12. *Prosecutor v. Altstotter and others*, United States Military Tribunal sitting at Nuremberg, 4 December 1947, 1156.

13. *Prosecutor v. Josef Cramer and others (The Belsen Trial)*, British Military Tribunal sitting at Luneburg, 17 November 1945, 117-121.

14. Kittichaisaree, K., *International Criminal Law*. (Oxford: Oxford University Press, 2001), 22, Lerner, N., “Ethnic Cleansing”, *Israel Yearbook on Human Rights* 24 (1995): 103-117, Bell-Fialkoff, A., “A Brief History of Ethnic Cleansing”, *Foreign Affairs* 72 (1993): 120-122, Bell-Fialkoff, A., *Ethnic Cleansing*. (London: MacMillan, 1996), Sokolovic, D., “How to Conceptualize the Tragedy of Bosnia: Civil, Ethnic, Religious War or...?”, *War Crimes, Genocide and Crimes against Humanity* 1(1) (2005): 115-130.

15. Αναλυτικότερα βλ. U.N. Doc. E/1992/22, E.CN.4/1992/84/Add.1 (1992).

16. Cassese, A., “International Criminal Law”, in *International Law*, Second Edition, edit. Evans, D.M. (Oxford: Oxford University Press, 2006), 740.

σχετικών διατάξεων, η γενοκτονία, ως *jus cogens*, αφορά τις εξής εγκληματικές πράξεις:

- «(α) Ανθρωποκτονία με πρόθεση μελών της ομάδας
- (β) Πρόκληση βαριάς σωματικής ή διανοητικής βλάβης σε μέλη της ομάδας
- (γ) Με πρόθεση επιβολής επί της ομάδας συνθηκών ζωής υπολογισμένων να επιφέρουν τη φυσική καταστροφή της εν όλω ή εν μέρει
- (δ) Επιβολή μέτρων που σκοπεύουν στην παρεμπόδιση των γεννήσεων εντός της ομάδας
- (ε) Διά της βίας μεταφορά παιδιών της ομάδας σε άλλη ομάδα»

Όπως αναφέρθηκε στο Ψήφισμα υπ. αριθμ. 96(I)/46 της ΓΣ του ΟΗΕ, η γενοκτονία αποτελεί έγκλημα υπό το πρίσμα του Διεθνούς Δικαίου, με την καταστολή αυτής να αποτελεί ζήτημα διεθνούς ενδιαφέροντος. Οι ειδικές εγκληματικές πράξεις που συνιστούν γενοκτονία στη Σύμβαση για τη Γενοκτονία του 1948 αποτυπώνουν με σαφήνεια το πνεύμα των συντακτών της, οι οποίοι, καταφανώς, ήταν επηρεασμένοι από τις πρόσφατες θηριωδίες των γερμανικών δυνάμεων κατά του εβραϊκού πληθυσμού στη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου¹⁷.

Επιπρόσθετα, δεδομένου ότι εν γένει, όπως αναφέρθηκε, η γενοκτονία έγινε αποδεκτή ως έγκλημα διεθνούς ενδιαφέροντος με το πέρας του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, το Διεθνές Δικαστήριο στη Γνωμοδότηση για τις Επιφυλάξεις στη Σύμβαση για την Πρόληψη και Καταστολή του Εγκλήματος της Γενοκτονίας έκρινε ότι η γενοκτονία αποτελεί διεθνές έγκλημα «...το οποίο συνίσταται στην άρνηση ύπαρξης ολόκληρων ανθρωπίνων ομάδων, άρνηση η οποία προσβάλλει τη συνείδηση της ανθρωπότητας και έχει ως αποτέλεσμα μεγάλες ανθρώπινες απώλειες, είναι αντίθετη προς την ηθική και τους σκοπούς των Ηνωμένων Εθνών...»¹⁸, αντανακλώντας εν μέρει το πνεύμα των διατάξεων του άρθρ. 1 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών¹⁹.

17. Αναλυτικότερα βλ. Browning, R.C., *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939- March 1942*. (Jerusalem and Lincoln: Yad Vashem and University of Nebraska Press, 2004).

18. Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Advisory Opinion, ICJ Rep. 1951, 15, 23. Επιπρόσθετα βλ. Αντωνόπουλος, Κ., *Η ατομική ποινική ευθύνη στο Διεθνές Δίκαιο*. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τομέας Διεθνών Σπουδών. Scripta Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Δικαίου. (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003), 116.

19. Κατά το άρθρ. 1 παρ. 1 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών «Οι σκοποί των Ηνωμένων Εθνών είναι: 1. Να διατηρούν τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια, και για να επιτευχθεί αυτό: να

Ειδικότερα, η γενοκτονία κατά τον ορισμό που ανεφέρθη, αναφέρεται σε μία δέσμη εγκληματικών πράξεων που διαπράττονται είτε εν καιρώ ειρήνης είτε εν καιρώ πολέμου²⁰, ώστε να καταστρέψουν εκ προθέσεως και με συστηματικό τρόπο εν όλω ή εν μέρει μία ειδική ομάδα, στα πλαίσια του ειδικού σκοπού που συνδέεται άμεσα με την υποκειμενική διάθεση του δράστη (έγκλημα υπερχειλούς υποκειμενικής υπόστασης)²¹. Έτσι, το ουσιώδες εκείνο στοιχείο της εν λόγω αξιόποινης πράξης, στα πλαίσια της υπερ-εγκληματικότητας²², καθίσταται αποκλειστικά το στοιχείο του ειδικού δόλου των εγκληματικών πράξεων των θυτών που ενεργούν κατά της στοχευμένης ομάδας στα πλαίσια της συστημικής παρέκκλισης. Έτσι, η γενοκτονία, εν συγκρίσει τόσο με την κατηγορία των εγκλημάτων πολέμου όσο και με αυτή των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, διαφέρει ως προς το ότι, για την τέλεσή της, απαιτείται κατ' αποκλειστικότητα η ύπαρξη ειδικού δόλου (*dolus specialis*), καθώς σε κάθε γενοκτονία τα θύματα δεν θανατώνονται για πράξεις ή παραλείψεις τους, αλλά λόγω του ότι ανήκουν σε μία από τις προστατευόμενες ομάδες²³.

Ο νομικός ορισμός του εγκλήματος της γενοκτονίας ξεκάθαρα ορίζει την αναγκαιότητα ότι το θύμα έχει εξ αρχής υποστεί διακρίσεις λόγω του ότι ανήκει σε μία συγκεκριμένη ομάδα στόχου²⁴. Η εν λόγω διάκριση, βάσει του

*παίρνουν αποτελεσματικά συλλογικά μέτρα για να προλαβαίνουν και να απομακρύνουν κάθε απειλή της ειρήνης και για να καταστέλλουν κάθε επιθετική ενέργεια ή άλλης μορφής παραβίαση της ειρήνης και να επιτυχαίνουν, με ειρηνικά μέσα και σύμφωνα με τις αρχές της δικαιοσύνης και του διεθνούς δικαίου, διευθέτηση ή διακανονισμό διεθνών διαφορών ή καταστάσεων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε διατάραξη της ειρήνης. 2...». Αναλυτικότερα βλ. Σαρηγιαννίδης, Μ., *Διεθνές Δημόσιο Δίκαιο. Βασικά νομοθετήματα*. (Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2013), 5.*

20. Μαρούδα, Μ.Ν., *Το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για την πρώην Γιουγκοσλαβία και η εξέλιξη του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου ιδίως όσον αφορά τα εγκλήματα πολέμου και τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Ζητήματα εφαρμογής τους σε συρράξεις μη διεθνούς χαρακτήρα*. Μελετήματα Διεθνούς Προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου. (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001), 77.

21. Χουλιάρας, Γ.Α., *Η ανάδυση του διεθνούς ποινικού συστήματος: Όψεις της συστημικής διεθνούς εγκληματικότητας*, (Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2013), 416.

22. Leaute, J., *Η ανθρώπινη βία*. (Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 1991), 34.

23. Bauman, Z., *Life in Fragments*. (Oxford: Blackwell, 1995), 203, Behrens, P., "A Moment of Kindness? Consistency and Genocidal Intent", in *The Criminal Law of Genocide. International, Comparative and Contextual Aspects*, edit. Henham, R., Behrens, P. (Hampshire: Burlington, 2007), 124-140.

24. Moghalu, K.C., "International Humanitarian Law from Nuremberg to Rome: The Weighty Precedents of the International Criminal Tribunal for Rwanda", *Pace International Law Review* 14 (2002): 273-305, Lewis, F.L., "Sexuality, Race and Ethnicity", in *Sex and Sexuality. Volume I. Sexuality Today: Trends and Controversies*, edit. McAnulty, D.A., Burnette, M. M. (Westport, Connecticut, London: Praeger, 2006), 229-260.

πνεύματος της Συμβάσεως, αφορά τον διαχωρισμό της ομάδας²⁵ και, επομένως, των ατόμων που την συναποτελούν, γεγονός που διαφαίνεται και από το διαχωρισμό στον οποίο προχωρά η Σύμβαση, κατά την οποία η ομάδα μπορεί να είναι είτε εθνική είτε εθνολογική είτε φυλετική είτε θρησκευτική. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, από τη στιγμή που εκλείπει το στοιχείο του ειδικού δόλου, οι αξιόποινες πράξεις δεν μπορούν να προσαχθούν ως εγκλήματα που συνιστούν γενοκτονία²⁶, αλλά δύνανται να συστήσουν αξιόποινες πράξεις εντός των πλαισίων των εγκλημάτων πολέμου ή των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας.

Μία πρώτη διαφορά που αναδύεται από την έννοια της γενοκτονίας προς αυτή της εθνοκάθαρσης διαφαίνεται αρχικά στο υπ. αριθμ. 47/80 Ψήφισμα της ΓΣ του ΟΗΕ, όπου αναφέρεται η έννοια του δόλου για την καταστροφή της ομάδας στα πλαίσια της εθνοκάθαρσης²⁷. Περαιτέρω δε, η απόπειρα διάκρισης των εν λόγω εννοιών πραγματοποιήθηκε στην *Υπόθεση Sikirica, Dosen and Kolundzija* ενώπιον του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου για την Πρώην Γιουγκοσλαβία (στο εξής ΔΠΔΓ). Στη συγκεκριμένη υπόθεση σημειώθηκε ότι για τη στοιχειοθέτηση του όρου της γενοκτονίας απαιτείται η ύπαρξη πρόθεσης για τη φυσική καταστροφή μιας ομάδας, φράση η οποία με τη σειρά της μπορεί να διαχωρίσει τις πράξεις εκείνες που συνιστούν γενοκτονία εν συγκρίσει με εκείνες που αποτελούν εθνοκάθαρση²⁸, μιας και η γενοκτονία αφορά κυρίως τον συστηματικό τρόπο εξόντωσης, εν συγκρίσει με την εθνοκάθαρση, η οποία δύνανται να συνδεθεί με την καταστροφή της ομάδας μέσα από την αποπομπή της από το ευρύ κοινωνικό σύνολο. Στην ίδια υπόθεση δε τονίστηκε ότι τα θύματα αναγνωρίζονται όχι ως ανεξάρτητες οντότητες, αλλά ως μέλη μιας ομάδας που σχετίζονται με την εθνική τους οντότητα, την εθνοτική ή τη θρησκευτική τους ταυτότητα²⁹.

25. El-Bushra, J., Mukarubuga, C., “Women, War and Transition”, *Gender and Development* 3(3) (1995): 17-19.

26. Schabas, W.A., “Hate Speech in Rwanda: The Rode to Genocide”, *McGill Law Journal* 46 (2000): 144-145, May, L., “Identifying Groups in Genocide Cases”, in *International Criminal Law and Philosophy*, edit. May, L., Hoskins, Z. (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 91-107.

27. Αναλυτικότερα βλ. Damrosch, L. F., “Genocide and Ethnic Conflict”, in *International Law and Ethnic Conflict*, edit. Wippman, D. (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1998), 256-279.

28. *Prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen and Dragan Kolundzija*, Prosecutor’s Second Revised Pre-Trial Brief, Case No. IT-95-8-PT, 13 October 2000.

29. Ladd, J., “Ideological Components of the Concepts of Collective Violence, Human Rights and Solidarity”, in *Human Rights in the 21st Century: A Global Challenge*, edit. Mahoney, K.E., Mahoney, K.P. (Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, 1993), 230.

Επιπρόσθετα, το ΔΠΔΓ τόσο στην *Υπόθεση Jelusic*³⁰ όσο και στην *Υπόθεση Nikolic*³¹, ανέφερε ότι τα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν μία ομάδα ως τέτοια καθορίζονται με γνώμονα το στιγματισμό της ομάδας από τους δράστες της εγκληματικής πράξεως, με βάση χαρακτηριστικά που άπτονται των εθνικών, των εθνοτικών, των φυλετικών και των θρησκευτικών χαρακτηριστικών αυτής.

Περαιτέρω, στην *Υπόθεση Krstic* ενώπιον του ΔΠΔΓ αναφέρθηκε ότι η ύπαρξη της ομάδας, βάσει του ορισμού της, πρέπει να αποτελεί ένα μεγάλο και ευδιάκριτο σύνολο ατόμων, με δεδομένο το στοιχείο της διακριτότητας εν συγκρίσει με άλλες τυχόν ομάδες είτε από γεωγραφικής είτε από ιστορικής απόψεως, ώστε να τυγχάνει προστασίας από τις διατάξεις της Συμβάσεως³². Το ΔΠΔΓ, στην εν λόγω υπόθεση, δήλωσε περαιτέρω ότι η πρόθεση περί εξόντωσης μίας ομάδας εντός μίας περιορισμένης γεωγραφικής περιοχής, όπως σε μία επαρχία ή ακόμα και ένα δήμο, μπορεί τοιοιούτρόπως να χαρακτηριστεί ως γενοκτονία³³. Επίσης, στην ίδια υπόθεση αναφέρθηκε πως η εν προκειμένω προστατευόμενη ομάδα είναι η ομάδα των μουσουλμάνων της Βοσνίας Ερζεγοβίνης, οι οποίοι, αναγνωρίζονταν ως τέτοια με βάση τις σχετικές διατάξεις του Συντάγματος της Γιουγκοσλαβίας του 1963³⁴.

Κατά τη δημιουργία του ΔΠΔΓ προέκυψε το ερώτημα σχετικά με το αν η εθνοκάθαρση ισοδυναμεί με γενοκτονία³⁵. Στην πραγματικότητα, η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ ανέφερε ότι πολλές εμπόλεμες καταστάσεις που λαμβάνουν χώρα ανά τον κόσμο μπορούν να χαρακτηριστούν ως εθνοκαθάρσεις λόγω της φύσεως των εγκληματικών πράξεων,

30. *Prosecutor v. Goran Jelusic*, Judgment, Case No. IT-95-10-T, 14 December 1999, 70.

31. *Prosecutor v. Dragan Nikolic*, Sentencing Judgment, Case No. IT-94-2-S, 18 December 2003, 27.

32. *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Judgment, Case No. IT-98-33-T, 2 August 2001, 590.

33. *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Judgment, Case No. IT-98-33-T, 2 August 2001, 589.

34. *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Judgment, Case No. IT-98-33-T, 02 August 2001, 557.

35. Αναλυτικότερα βλ. Wing, A.K., Merchan, S., "Rape, Ethnicity and Culture: Spirit Injury from Bosnia to Black America", *Columbia Human Rights Law Review* 25(1) (1993), Dana, S., "Genocide, Reconciliation and Sentencing in the Jurisprudence of the ICTY", in *The Criminal Law of Genocide. International, Comparative and Contextual Aspects*, edit. Henham, R., Behrens, P. (Hampshire, Burlington: Ashgate, 2007), 259-273, Μίχα, Α.Ε., «Η εφαρμογή του Ανθρωπιστικού Δικαίου στην πρώην Γιουγκοσλαβία», στο *Διεθνείς κρίσεις και παρέμβαση της διεθνούς οργανώσεως. Περσικός κόλπος και τέως Γιουγκοσλαβία*, επιμ. Διβάνη, Λ. Σισιλιάνος, Α.Α., Σκόρδας, Α. (Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκουλας, 1994), 393-434.

παρά ως γενοκτονία³⁶, ενώ όπως ήδη είχε αναφερθεί στο προαναφερθέν Ψήφισμα του ΓΓ του ΟΗΕ, η πολιτική και ο σκοπός της εθνοκάθαρσης δύναται να συνιστά γενοκτονία³⁷.

Είναι γεγονός ότι ο όρος εθνοκάθαρση, παρά το ότι δεν αποτελεί έγκλημα περιλαμβανόμενο στον κατάλογο των πράξεων που το Διεθνές Δίκαιο ορίζει και δεν προβλέπεται, ειδικώς, στο άρθρο II της Σύμβασης για τη Γενοκτονία, συνεπάγεται γενοκτονία από τη στιγμή που ο σκοπός της ενέχεται στους τρόπους διάπραξης του εν λόγω εγκλήματος. Έτσι, όπως αναφέρθηκε στην *Υπόθεση Εφαρμογής της Σύμβασης για τη Γενοκτονία*, το ΔΠΔΓ³⁸ στην *Υπόθεση Krstic*³⁹ έκρινε ότι υφίστανται προφανείς ομοιότητες μεταξύ της πολιτικής που ασκείται κατά την τέλεση της γενοκτονίας και της πολιτικής της εθνοκάθαρσης. Ειδικότερα, το ΔΔ έκρινε ότι μία επιχείρηση δύναται να χαρακτηριστεί ως εθνοκάθαρση, εξαρτημένου του γεγονότος τόσο της παρουσίας ή της απουσίας των πράξεων που συμπεριλαμβάνονται στο άρθρο II της Σύμβασης όσο και του στοιχείου του δόλου για την καταστροφή της ομάδας ως τέτοιας⁴⁰. Η άποψη αυτή υιοθετήθηκε, επιπρόσθετα, τόσο στην *Υπόθεση Vuckovic*⁴¹ ενώπιον του Ανωτάτου Δικαστηρίου του Κοσόβου όσο και στην *Υπόθεση Jorgic*⁴² του Ανωτάτου Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας.

36. U.N. Commission on Human Rights, *Situation of Human Rights in the Republic of Bosnia and Herzegovina, the Republic of Croatia and the Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro)*, Res. 1995/89, U.N. Doc. E/CN.4/RES1995/89, March 8, 1995.

37. General Assembly, *The Situation in Bosnia Herzegovina*, G.A. Res. 47/121, U.N. Doc. A/RES/47/121, December 18 1992, General Assembly, *Rape and Abuse of Women in the Areas of Armed Conflict in the Former Yugoslavia*, G.A. Res. 50/192, U.N. Doc. A/RES/50/192, February 23, 1996, Koenig, D.M., "Women and Rape in Ethnic Conflict and War", *Hastings Women's Law Journal* 5 (1994): 129-130.

38. International Court of Justice, *Case Concerning the Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, 26/02/2007, para. 190.

39. *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Trial Chamber, Case No. IT-98-33-T, 2 August 2001, 562.

40. Lyman, B.L., "Beyond the 1948 Convention. Emerging Principles of Genocide in Customary International Law", *Maryland Journal of International Law and Trade* 17 (1993): 193, MacKinnon, C.A., "Rape, Genocide and Women's Human Rights", *Harvard Women's Law Journal* 17 (1994): 12 Zabeida, N., "Not Making Excuses: Functions of Rape as a Tool of Ethno-Nationalist Wars", in *Women, War and Violence. Personal Perspectives and Global Activism*, edit. Chandler, M.R., Wang, L., Fuller, K.L. (New York: Palgrave MacMillan, 2010), 17-30.

41. *Vuckovic Case*, Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro), Supreme Court of Kosovo, 31 August 2001, 135.

42. *Jorgic Case*, Germany, Higher State Court (Oberlandsgericht) of Dusseldorf, Judgment of 26 September 1997, 132-135.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην εθνοκάθαρση που τελέστηκε στην πρώην Γιουγκοσλαβία, η οποία ακολούθησε το σκοπό της εγκαθίδρυσης μιας Μεγάλης Σερβίας⁴³, η μαζική τέλεση σεξουαλικών εγκλημάτων ταυτίστηκε ερμηνευτικά με τις πράξεις του άρθρου II της Σύμβασης για τη Γενοκτονία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, τα σεξουαλικά εγκλήματα, όπως θα αναλυθεί και περαιτέρω, ταυτίστηκαν με τις παραμέτρους της γενοκτονίας⁴⁴ από τη στιγμή που πραγματοποιήθηκαν σε μαζική και συστηματική βάση τόσο στα πλαίσια της εξόντωσης της μουσουλμανικής μειονότητας βάσει του σκοπού των γεννήσεων τέκνων της εθνικής ταυτότητας των βιαστών όσο και μέσω της εκκαθάρισης των εθνοτικών περιοχών από τα μέλη τα οποία δεν ανήκαν στην ομάδα των Σέρβων⁴⁵.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι τα γεγονότα που συνέβησαν, ειδικότερα στην πρώην Γιουγκοσλαβία, κατέδειξαν ότι η πολιτική της εθνοκάθαρσης, η οποία διεξήχθη σε ορισμένες γεωγραφικές περιοχές, στόχευε στην εξάλειψη ή στην εν μέρει φυσική εξόντωση της συγκεκριμένης εθνοτικής ομάδας και εν προκειμένω στην ομάδα των Βόσνιων μουσουλμάνων, η οποία θα πραγματοποιούνταν μέσω της εκκαθάρισης συγκεκριμένων περιοχών. Έτσι, βάσει και της προαναφερθείσας Υποθέσεως για την Εφαρμογή της Σύμβασης για τη Γενοκτονία, ενώπιον του ΔΔ ορισμένες αξιόποινες πράξεις θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν τόσο ως εθνοκάθαρση όσο και ως γενοκτονία, αλλά δεν είναι πιθανό κάθε πράξη που συνιστά εθνοκάθαρση να λογίζεται και ως γενοκτονία⁴⁶. Αυτό που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι η εθνοκάθαρση δεν προβλέπεται ρητά ως αυτοτελές έγκλημα και αυτό πραγματοποιείται μόνο από τη στιγμή εκείνη που η αποσαφήνιση των πράξεων που ταυτίζονται με την έννοια αυτής αναλύονται με βάση άλλα

43. Niarchos, C.N., "Women, War and Rape: Challenges Facing the International Tribunal for the Former Yugoslavia", *Human Rights Quarterly* 17 (1995): 682, Kesic, O., "Women and Gender Imagery in Bosnia: Amazons, Sluts, Victims, Witches and Wombs", in *Gender and Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, edit. Ramet, S.P. (University Park: Penn State University Press, 1999), 194-197.

44. De Ruiter, D., *Sexual Offences in International Criminal Law: Cases and Documents*. (The Hague: International Courts Association, 2011), 24.

45. Salzman, T.A., "Rape Camps as a Means of Ethnic Cleansing: Religious, Cultural and Ethnic Responses to Rape Victims in the Former Yugoslavia", *Human Rights Quarterly* 20 (1998): 355-356, Chinkin, C., "Rape and Sexual Abuse of Women in International Law", *European Journal of International Law* 5 (1994): 333-334.

46. Dinstein, Y., "International Criminal Law", *Israel Law Review* 20 (1985): 221-222.

διεθνή εγκλήματα, και εν προκειμένω με το έγκλημα της γενοκτονίας, με τα εγκλήματα πολέμου όπως και με τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας⁴⁷.

3. Σεξουαλική βία στην πρώην Γιουγκοσλαβία

Με βάση τα δεδομένα, δεν υπάρχει αμφιβολία για το γεγονός ότι σεξουαλικά εγκλήματα χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια ένοπλων συρράξεων ως πράξεις που συνιστούν εθνοκάθαρση ή γενοκτονία, παρά το γεγονός ότι ως αυτούσιες εγκληματικές πράξεις δεν εμπεριέχονται στον κατάλογο των αξιόποινων πράξεων που παρατίθενται τόσο στο ΚατΔΠΔ όσο και σε αυτά των *ad hoc* Διεθνών Ποινικών Δικαστηρίων. Εν προκειμένω, η τέλεση των εν λόγω εγκλημάτων χρησιμοποιήθηκε, κυρίως, στα πλαίσια της ‘κάθαρσης’ μιας στοχευμένης περιοχής⁴⁸ όπου, ειδικότερα στη Βοσνία Ερζεγοβίνη, τα σεξουαλικά εγκλήματα σχεδιάστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν τόσο ως μέσο πολέμου όσο και ως μέρος ενός ευρέως στρατιωτικού σχεδίου εξόντωσης του στοχευμένου πληθυσμού.

Η μαζική τέλεση σεξουαλικών εγκλημάτων κατά γυναικών, ανηλίκων αλλά και ανδρών στην πρώην Γιουγκοσλαβία αποτέλεσε συστηματική πράξη σεξουαλικής βίας και πραγματοποιήθηκε σε τέτοιο βαθμό, ώστε θα ήταν δύσκολο να υποστηριχθεί ότι δεν αποτέλεσε προσπάθεια που συνιστούσε εθνοκάθαρση⁴⁹. Θα μπορούσε λοιπόν να λεχθεί ότι τα σεξουαλικά εγκλήματα τόσο στην προκειμένη περίπτωση όσο και εν γένει μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την τρομοκράτηση του στοχευμένου πληθυσμού, την αναίρεση της ομοιογένειας αυτού, τον εξευτελισμό των μελών της κοινότητας αναφοράς και, τέλος, την εξαναγκαστική μετακίνηση του στοχευόμενου πληθυσμού από μία συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή⁵⁰.

Σε πολλές περιπτώσεις, η άσκηση σεξουαλικής βίας ως μέσο άσκησης τρόμου επί του πληθυσμού έφερε σαν αποτέλεσμα τη μετακίνηση του πλη-

47. Bassiouni, M.C., Manikas, P., *The Law of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*. (Irvington on Hudson: Transnational Publishers, 1996), 53, Schabas, W.A., “Problems Confronting International Law and Policy on War Crimes and Crimes Against Humanity: War crimes, Crimes Against Humanity and the Death Penalty”, *Albany Law Review* 60 (1997): 741-743, Petrovic, R., “Ethnic Cleansing: An Attempt at Methodology”, *European Journal of International Law* 5 (1994): 342-344.

48. Askin, K.D., *War Crimes against Women: Prosecution in International War Crimes Tribunals*. (Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1997), 262-273.

49. Jamieson, R., “Genocide and the Social Production of Immorality”, *Theoretical Criminology* (1999): 139.

50. Copelon, R., “Surfacing Gender: Reconceptualising Crimes against Women in Time of War”, in *The Women and War Reader*, edit. Lorentzen, L.A., Turpin, J. (New York: New York University Press, 1998), 64-66.

θυσμού από την περιοχή κατοικίας του, γεγονός που αναφέρθηκε, ειδικώς, στην *Υπόθεση Kunarac, Kovac and Vukovic*, όπου το ΔΠΔΓ χαρακτήρισε το βιασμό ως μέσο τρομοκρατίας (instrument of terror) στα πλαίσια της τέλεσης εθνοκάθαρσης⁵¹.

Κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης της Επιτροπής για την Ασφάλεια και την Συνεργασία στην Ευρώπη, το 2000, τονίστηκε από τον Bassiouni, στην έκθεσή του αναφορικά με τη σεξουαλική βία που χρησιμοποιήθηκε στην ένοπλη σύρραξη της πρώην Γιουγκοσλαβίας, ότι το 80% των υποθέσεων που είχαν εξιχνιαστεί και διερευνηθεί είχαν ως βασικό στοιχείο την έννοια της τρομοκράτησης του πληθυσμού. Ειδικότερα, οι βιασμοί και οι πράξεις σεξουαλικής βίας που τελέστηκαν είχαν ως σκοπό την πρόκληση συναισθημάτων ντροπής και απαξίωσης στα θύματα, την οικογένειά τους και την κοινωνία στην οποία ανήκαν, όπως και τη γενικότερη πρόκληση τρόμου στα μέλη του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, με αποτέλεσμα να υπάρξει αναγκαστική μετακίνηση μέρους ή του συνόλου του εν λόγω πληθυσμού από τον τόπο όπου ήταν εγκατεστημένος⁵².

Αυτό δικαιολογείται από το γεγονός ότι τόσο στην περίπτωση της πρώην Γιουγκοσλαβίας όσο και στην περίπτωση της Ρουάντα, οι μέθοδοι σεξουαλικής βίας που χρησιμοποιήθηκαν δεν αποτέλεσαν ανεξάρτητες πράξεις χρήσης αντίστοιχης βίας αλλά ένα οργανωμένο σχέδιο πολεμικής-στρατιωτικής δράσεως, η οποία είχε ως σκοπό, βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα, την εξουδετέρωση της εθνικής ταυτότητας των θυμάτων και την εκκαθάριση αυτών από τις ευρύτερες περιοχές⁵³.

Τα σεξουαλικά εγκλήματα σε αυτές τις περιπτώσεις, πέραν της πρόκλησης τρόμου στις υπό επίθεση ομάδες, είχαν και ως επιπλέον σκοπό την εξουδετέρωση του κοινωνικού ιστού αυτών, καθώς η άσκηση σεξουαλικής βίας κατά τη διάρκεια των ένοπλων συγκρούσεων επέφερε και την άσκηση επίθεσης στην αξιοπρέπεια του θύματος και της οικογένειάς του ως μέσο εκφοβισμού και εξαχρείωσης⁵⁴. Ειδικότερα, από τη στιγμή που βάλλεται

51. Kuo, P., "Prosecuting Crimes of Sexual Violence in an International Tribunal", *Case Western Reserve Journal of International Law* 34 (2002): 318-319.

52. United States Commission on the Security and Co-operation in Europe, *Genocide in Bosnia-Herzegovina: A Hearing before the U.S. OSCE*. Washington D.C. 2000. Επιπρόσθετα βλ. Stern, B., Fouchard, P.M., "Sexual Violence as Genocide: The Important Role Played by the Bassiouni Commission in the Recent Development of International Criminal Law", in *The Theory and Practice of International Criminal Law. Essays in Honor of M. Cherif Bassiouni*, edit. Sadat, L.N., Scharf, P.M. (Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2008), 285-308.

53. Gardam, J., "Gender and Non-Combatant Immunity", *Transnational Law and Contemporary Problems* 3 (1993): 363-364.

54. Filice, I., Vincent, C., "Women Refugees from Bosnia-Herzegovina: Developing a Culturally Sensitive Counseling Framework", *International Journal of Refugee Law* 6 (1994):

μέσω σεξουαλικής βίας η ομάδα των γυναικών, έχει ως αποτέλεσμα την επίθεση κατά της ψυχολογικής και της προσωπικής ακεραιότητας της ίδιας της ομάδας, αφού ο βιασμός των γυναικών κατά κάποιο τρόπο σημαίνει και τον συμβολικό βιασμό του σώματος της ίδιας της ομάδας⁵⁵.

Περαιτέρω, το ΔΠΔΓ κατέδειξε μέσω θεμελιωδών αποφάσεων για τη διεθνή ποινική δικαιοσύνη ότι ειδικές εγκληματικές πράξεις που ανευρίσκονται στον κατάλογο των τιμωρούμενων πράξεων για εθνοκάθαρση μπορούν να συνδεθούν με την τέλεση σεξουαλικών εγκλημάτων. Έτσι, στην *Υπόθεση Karadzic and Mladic*, το Δικαστήριο απεφάνθη πως η απάνθρωπη μεταχείριση, τα βασανιστήρια, ο βιασμός και η εκτόπιση θα μπορούσαν, ως εγκληματικές πράξεις, να συνιστούν σοβαρή σωματική ή πνευματική βλάβη προς τα μέλη της ομάδας⁵⁶. Ομοίως, στην *Υπόθεση Krstic* ενώπιον του ΔΠΔΓ, το Δικαστήριο έκρινε ότι, δεδομένων των εγκλημάτων που διαπράχθηκαν στη σφαγή της Srebrenica, η απάνθρωπη μεταχείριση, τα βασανιστήρια, ο βιασμός και η σεξουαλική εκμετάλλευση αποτελούν πράξεις, οι οποίες δύνανται να προκαλέσουν σοβαρές σωματικές ή διανοητικές βλάβες⁵⁷. Επιπρόσθετα, σημειώθηκε ότι η πρόκληση σοβαρής βλάβης αποτελεί ένα φυσικό επακόλουθο στην περίπτωση της σεξουαλικής επιθέσεως, με τη θεμελίωση αυτής να έγκειται στην πρόκληση βλαβών τέτοιων που ξεπερνούν την έννοια της ντροπής, της δυστυχίας και του εξευτελισμού και που δύνανται να επιφέρουν μακροχρόνια αποτελέσματα και προβλήματα στο άτομο όσον αφορά τη ζωή του⁵⁸.

Σημαντική δε υπόθεση, όσον αφορά την αποσαφήνιση του εγκλήματος της πρόκλησης σοβαρής σωματικής ή διανοητικής ικανότητας μελών της ομάδας, ήταν η *Υπόθεση Stakic* ενώπιον του ΔΠΔΓ. Συγκεκριμένα, στην εν λόγω Υπόθεση αποσαφηνίστηκε ότι η εν λόγω δέσμη εγκληματικών πράξεων δύναται να περιλαμβάνει πράξεις που συνιστούν βασανιστήρια, απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση, σεξουαλική βία, ανακρίσεις, στις ο-

210-212, Miller, L.S., *Victims as Offenders: The Paradox of Women's Violence in Relationships*. (New Brunswick, New Jersey, London: Rutgers University Press, 2005), 113-129.

55. El Bushra, J., Mukarubuga, C., "Women, War and Transition", *Gender and Development* 3(3) (1995): 17-18.

56. *Prosecutor v. Radovan Karadzic and Ratko Mladic*, Transcripts, Case No. IT-95-18-R61 & IT-95-5-R61, 02 July 1996, 60-82.

57. *Prosecutor v. Radislav Krstic*, Judgment, Case No. IT-98-33-T, 02 August 2001, 513.

58. *Prosecutor v. Milomir Stakic*, Judgment, Case No. IT-97-24-T, 31 July 2003, 635. Σχετικά με τη θέση αυτή, επιπρόσθετα βλ. *Prosecutor v. Radislav Brdanin*, Judgment, Case No. IT-99-36-T, 01 September 2004, 690, *Prosecutor v. Vidoje Blagojevic and Dragan Jokic*, Transcripts, IT-02-60-T, 17 January 2005, 646, όπως και *Prosecutor v. Momcilo Krajisnik and Biljana Plavsic*, Amended Consolidated Indictment, Case No. IT-00-39-T, 27 September 2006, 862.

ποίες περιλαμβάνονται οι απειλές θανάτου, όπως και η πρόκληση βλαβών που μπορούν να προκαλέσουν τραυματισμό ή σωματική παραμόρφωση⁵⁹.

Επιπρόσθετα, το ΔΠΔΓ συνέδεσε την εγκληματική πράξη της επιβολής μέτρων που αποσκοπούν στην παρεμπόδιση των γεννήσεων εντός της ομάδας με την έννοια των σεξουαλικών εγκλημάτων. Η επιβολή μέτρων που αποσκοπούν στην παρεμπόδιση των γεννήσεων εντός της ομάδας αποτελεί εγκληματική πράξη, η οποία θα μπορούσε να ταυτιστεί με την έννοια της βιολογικής γενοκτονίας. Πριν τη δημιουργία του ΔΠΔΓ, κατηγορίες για την παρεμπόδιση των γεννήσεων ως έγκλημα που συνιστά γενοκτονία δεν είχαν απαγγελθεί για τις αξιόποινες πράξεις που είχαν τελεστεί από τις σερβικές δυνάμεις στα μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Οι εν λόγω αξιόποινες πράξεις, εν μέρει, εξετάστηκαν από το ΔΔ κατά τη διάρκεια εκδίκασης της *Υπόθεσης για την Εφαρμογή της Σύμβασης της Γενοκτονίας*. Με βάση την εν λόγω απόφαση, καταδείχθηκε ότι ο αναγκαστικός διαχωρισμός των ανδρών και των γυναικών μουσουλμάνων στη Βοσνία Ερζεγοβίνη αποτελούσε συστηματική πρακτική στις κοινότητες που είχαν κατακτηθεί από τις Σερβοβοσνιακές στρατιωτικές δυνάμεις, γεγονός που αυτομάτως συνεπαγόταν μία φυσική μείωση των γεννήσεων των γυναικών της ομάδας λόγω του ότι απαγορευόταν η φυσική επαφή αυτών με τους συζύγους τους για πολλούς μήνες.

Περαιτέρω, ειδική αναφορά έγινε στο γεγονός ότι η σεξουαλική βία που ασκήθηκε κατά των εν λόγω γυναικών είχε ως άμεση συνέπεια την υπογονιμότητά τους λόγω κυρίως των ψυχικών τραυμάτων ως αποτέλεσμα της άσκησης βίας, ενώ δεν παραλείφθηκε η αναφορά στο ότι υπήρξαν συνέπειες και στις περιπτώσεις των ανδρών θυμάτων, κατά τις οποίες ο τραυματισμός των γεννητικών οργάνων τους οδηγούσε αναπόφευκτα στον επηρεασμό της αναπαραγωγικής τους ικανότητας. Ακόμα, σύμφωνα με την ίδια Υπόθεση, η Βοσνία ανέφερε ότι ο βιασμός και η σεξουαλική βία, τόσο κατά των γυναικών όσο και των ανδρών, επιφέρει ανεπανόρθωτα ψυχολογικά τραύματα⁶⁰, ενώ, ιδίως στις περιπτώσεις των γυναικών, οι αυστηρές πατριαρχικές μουσουλμανικές οικογένειες θα ήταν σε θέση, πλέον, να εξοστρακίζουν τις γυναίκες θύματα της βίας τόσο ως προς την οικογένεια όσο και ως προς το κοινωνικό σύνολο με την ευρεία έννοια.

59. Αναλυτικότερα βλ. *Prosecutor v. Milomir Stakic*, Judgment, Case No. IT-97-24-T, 31 July 2003, 516, όπως και *Prosecutor v. Radovan Karadzic*, Amendment Indictment, Case No. IT-95-5/18-I, 28 June 2000, 93.

60. Olson, R.K., “Children in the Grey Spaces between War and Peace”, in *Children and Youth on the Front Line*, edit. Boyden, J., De Berry, J. (New York: Berghann Books, 2007), 154-155.

Στην ακροαματική διαδικασία της *Υπόθεσης Karadzic and Mladic* ενώπιον του ΔΠΔΓ, αναφέρθηκε ότι σε πολλές περιπτώσεις σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, εκ των οποίων πολλά λειτουργούσαν αποκλειστικά για την τέλεση σεξουαλικών εγκλημάτων κατά γυναικών, οι έγκυοι γυναίκες κρατούνταν τόσο χρονικό διάστημα όσο κρινόταν κατάλληλο ώστε να μην μπορούν να προχωρήσουν σε άμβλωση, με αποτέλεσμα τα παιδιά τα οποία θα γεννιούνταν να αποκτούσαν την εθνικότητα του πατέρα, εν προκειμένω τη σερβική⁶¹.

Περαιτέρω, η σύγκρουση στην πρώην Γιουγκοσλαβία κατέδειξε ότι η σεξουαλική βία δύναται να συνδεθεί με άμεσα θύματα τους άνδρες, γεγονός που, νομολογιακά, συμπλήρωσε τη δικαιοδοσία του ΔΠΔΓ σε αρκετές περιπτώσεις. Μέσα από τα γεγονότα και τις μαρτυρίες, διάφορες μορφές σεξουαλικής βίας κατά των ανδρών έλαβαν χώρα και ιδιαίτερα πράξεις όπως ο βιασμός, ο εξαναγκασμός σε στέρωση των γεννητικών οργάνων, η διά της βίας γύμνωση, όπως και ο εξαναγκασμός σε αυνανισμό.

Θεμελιώδες κατέστη το γεγονός ότι το ΔΠΔΓ για πρώτη φορά συνέδεσε το έγκλημα του βιασμού ως μία μορφή βασανιστηρίων και εν γένει τα σεξουαλικά εγκλήματα ως εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και εγκλήματα πολέμου, τόσο κατά των γυναικών όσο και κατά των ανδρών, στα πλαίσια της ευρείας και συστηματικής πρακτικής που ακολουθήθηκε ιδίως στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως⁶². Ειδικότερα, στη δικαιοδοσία του Δικαστηρίου πολλές υποθέσεις κατέδειξαν την άσκηση σεξουαλικής βίας κατά των ανδρών, με θεμελιωδέστερες τις υποθέσεις *Karadzic & Mladic, Tadic, Mucic et al., Stakic, Cesic, Furundzija, Kunarac et al., Krstic, Todorovic*, όπως και στην *Υπόθεση Simic et al.*

Συγκεντρωτικά, η νομολογία του ΔΠΔΓ επί των προαναφερθέντων υποθέσεων κατέδειξε, αρχικά και όπως αναφέρθηκε, ότι τα σεξουαλικά εγκλήματα δύναται να στραφούν κατά στοχευμένου πληθυσμού, αδιακρίτως αν τα θύματα είναι γυναίκες, άνδρες ή ανήλικοι. Ιδίως ως προς τους άνδρες θύματα, η πρακτική αφορούσε την τέλεση σεξουαλικών εγκλημάτων, και ιδίως διά της βίας πεολειχία, ακρωτηριασμό ή σοβαρό τραυματισμό των γεννητικών οργάνων, αλλά και βιασμό, ως μορφές βασανιστηρίων που συνιστούν σοβαρές παραβιάσεις των νόμων και των εθίμων του πολέμου, αλλά και για

61. *Prosecutor v. Radovan Karadzic and Ratko Mladic*, Transcripts, Case No. IT-95-18-R61 and Case No. IT-95-5-R61, 02 July 1996, 400.

62. Seifert, R., "War and Rape: A Preliminary Analysis", in *Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina*, edit. Stiglmeier, A. (Lincoln: University of Nebraska Press, 1994), 59.

απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση ως έγκλημα κατά της ανθρωπότητας⁶³.

Περαιτέρω, όπως καταδείχθηκε μέσω της νομολογίας του ΔΠΔΓ, οι συνθήκες κράτησης, ιδίως στα στρατόπεδα Keraterm, Trnopolje και Omarska, συνδέθηκαν με συνθήκες εξαναγκασμού και χρήση μεθόδων εκφοβισμού, όπου η σεξουαλική κακοποίηση κατά των ανδρών κρατουμένων αποτελούσε πρακτική απόσπασης πληροφοριών και εξευτελισμό αυτών λόγω του ότι ανήκαν στη μουσουλμανική μειονότητα⁶⁴.

Γενικόλογα, στην περίπτωση της τέλεσης σεξουαλικών εγκλημάτων στην πρώην Γιουγκοσλαβία, η εν λόγω δέσμη αξιόποινων πράξεων, πέραν από το γεγονός ότι αποτέλεσε μία ευθεία προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας των θυμάτων, στράφηκε αυτονόητα τόσο άμεσα κατά αυτών όσο και έμμεσα, από την άποψη ότι οι επιθέσεις στράφηκαν και κατά των οικογενειών των θυμάτων, με γνώμονα τη μουσουλμανική ταυτότητα αυτών⁶⁵ όπως και την πατριαρχική οργάνωση των οικογενειών⁶⁶. Έτσι, οι σεξουαλικές επιθέσεις που έλαβαν χώρα ήταν επί της ουσίας επιθέσεις κατά της οικογένειας εν συνόλω, δεδομένου και του έντονου θρησκευτικού χαρακτήρα αλλά και των ιδιαιτεροτήτων που την διέπουν⁶⁷.

63. Wood, J.E., “Sexual Violence during War: Toward an Understanding of Variation”, in *Order, Conflict and Violence*, edit. Shapiro, I., Kalyvas, S., Masoud, T. (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 327-329, Viseur Sellers, P., “Emerging Jurisprudence on Crimes of Sexual Violence”, *American University International Law Review* 13 (1998): 1523, 1529.

64. Viseur Sellers, P., Okuizumi, K., “Prosecuting International Crimes: An Inside View: International Prosecution of Sexual Assaults”, *Transnational Law & Contemporary Problems* 7(1) (1997): 45, 51.

65. O’Brien, W., “The Rule of Law in Small Wars”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 541 (1995): 42-43, Lewis, A.D., “Unrecognized Victims: Sexual Violence against Men in Conflict Settings under International Law”, *Wisconsin International Law Journal* 27(1) (2009): 2-51, Sivakumaran, S., “Prosecuting Sexual Violence against Men and Boys”, in *Sexual Violence as an International Crime: Interdisciplinary Approaches*, edit. De Brouwer, A.M., Ku, C., Romkens, R., Van den Herik, L. (Antwerpen, Oxford: Intersentia, 2013), 80-82.

66. Jasinski, J.L., “Theoretical Explanations for Violence against Women”, in *Sourcebook on Violence against Women*, edit. Renzetti, C.M., Edleson, J.L., Bergen, R.K. (London: Sage Books, 2001), 12-13, Bielefeldt, H., “Muslim Voices in the Human Rights Debate”, *Human Rights Quarterly* 17 (1995): 598-599.

67. Lindner, E.G., “Gendercide and Humiliation in Honor and Human Rights Societies”, *Journal of Genocide Research* 4(1) (2002): 137-155, Warren, M.A., *Gendercide: The Implications of Sex Selection*. (Ottawa, New Jersey: Rowman and Allanheld, 1985), 198-201.

Επίλογος

Ο ορισμός της γενοκτονίας, έτσι όπως δόθηκε μέσω της Σύμβασης για τη Γενοκτονία του 1948, μετουσιώθηκε αυτουσίως τόσο στα *ad hoc* Διεθνή Ποινικά Δικαστήρια της Ρουάντα και της πρώην Γιουγκοσλαβίας όσο και στο μόνιμο Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο. Δίχως μέχρι τότε να έχουν αποσαφηνιστεί τα ειδικά στοιχεία που συναποτελούν το έγκλημα της γενοκτονίας, τα προαναφερθέντα Δικαστήρια κλήθηκαν ενώπιον προκλήσεων για τον εξορθολογισμό του αξιόποινου των παραπάνω στοιχείων. Η διεθνοποίηση της σεξουαλικής βίας μέσω των καταστατικών του συνόλου των διεθνών ποινικών δικαστηρίων συνέδεσε πράξεις κατά της γενετήσιας αξιοπρέπειας με τα πραγματικά περιστατικά, δίνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο ένα θεμελιώδες άλμα στην διεθνή ποινική δικαιοσύνη.

Η εθνοκάθαρση που τελέστηκε στην πρώην Γιουγκοσλαβία κατέδειξε ακριβώς ότι τα εγκλήματα κατά της γενετήσιας αξιοπρέπειας είχαν ως στόχο τους την εξολόθρευση της ομάδας, με την τέλεση αυτών να αφορά ειδικθείς πράξεις απαξίωσης των μελών αυτής και την καταστροφή αυτής συνδεδεμένη με το γεγονός ότι τα εν λόγω μέλη ανήκαν στην ομάδα των μουσουλμάνων. Η εθνικιστική αυτή πολιτική ήρθε σε ευθεία συνάρτηση με το σύνολο των πράξεων που ακολούθησαν και που ποινικοποιήθηκαν από το ΔΠΔΓ. Το Δικαστήριο δε προχώρησε, μέσω των εκδικάσεων σημαντικών υποθέσεων, στην κατάδειξη της έννοιας της προστατευόμενης ομάδας όπως και του στοιχείου του ειδικού δόλου καταστροφής εν όλω ή εν μέρει αυτής ως μη αποσπασθέν κομμάτι από την τέλεση γενοκτονίας, πολλώ δε μάλλον της εθνοκάθαρσης.

Καθίσταται δε εμφανές το γεγονός ότι, τα σεξουαλικά εγκλήματα, είτε αυτά συνδέονται με όρους γενοκτονίας είτε με αυτούς της εθνοκάθαρσης, τελούν υπό μία ευθεία εξίσωση, παρά του εν μέρει διαφορετικού τους περιεχομένου ως νομικών όρων⁶⁸. Υπό την έννοια της σύνθεσης των δύο αυτών όρων, ως σεξουαλική γενοκτονία, γίνεται κατανοητό ότι η άσκηση σεξουαλικής βίας στις γυναίκες ή τους άνδρες που ανήκουν σε μία ομάδα αφορά την επίθεση κατά της ίδιας της ομάδας, ακόμα και αν η πράξη τελείται μεμονωμένα⁶⁹, αφού ο στόχος του δράστη πέραν της άσκησης

68. Russell-Brown, S.L., "Rape as an Act of Genocide", *Berkeley Journal of International Law* 21 (2003): 363-365, MacKinnon, C.A., "Rape, Genocide and Women's Human Rights", *Harvard Women's Law Journal* 17 (1994): 9-11.

69. Sharlach, L., "Rape as Genocide: Bangladesh, the Former Yugoslavia and Rwanda", *New Political Science* 22(1) (2000): 89-102, Short, J.M.H., "Sexual Violence as Genocide: The Developing Law of the International Criminal Tribunals and the International Criminal Court", *Michigan Journal of Race and Law* 8 (2003): 503-527.

σεξουαλικής βίας είναι η εξασφάλιση της διατήρησης της υποταγής των γυναικών στις εχθρικές δυνάμεις ή και εξόντωση της ίδιας της ομάδας λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που την συναποτελούν⁷⁰.

70. MacKinnon, C.A., "Essay: Crimes of War, Crimes of Peace", *UCLA Women's Law Journal* 4 (1993): 64-67, Scales, A., "Militarism, Male Dominance and Law: Feminist Jurisprudence as Oxymoron", *Harvard Women's Law Journal* 12 (1989): 40-41, Patel, K.R., "Recognizing the Rape of Bosnian Women as Gender-Based Persecution", *Brooklyn Law Review* 60 (1994): 958-959, Mazur, D.H., "The Beginning of the End for Women in the Military", *Florida Law Review* 48 (1996): 471, Collier, R., "Masculinities, Law and Personal Life: Towards a New Framework for Understanding Men, Law and Gender", *Harvard Journal of Law and Gender* 33 (2010): 433-471.

Στέφανος Φωτόπουλος¹
Φώτιος Σιώκης²
Χάρρυ Παπαπανάγος³

Η ΔΙΕΙΣΔΥΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΤΡΑΠΕΖΩΝ
ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟ ΚΡΙΣΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟ
ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΕΚΛΕΚΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

-
1. Στέλεχος της Εθνικής Τράπεζας
 2. Αν. Καθηγητής, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
 3. Καθηγητής, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

1. Εισαγωγή

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ξεκίνησε στα Βαλκάνια μία σειρά οικονομικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα την εξωστρέφεια των μέχρι τότε κλειστών μεταβατικών οικονομιών. Άμεσες ξένες επενδύσεις άρχισαν να λαμβάνουν χώρα στις οικονομίες των Βαλκανίων ενώ, στις ολοένα και αυξανόμενες εισροές ξένων κεφαλαίων, σημαντικό ρόλο ήταν ο ρόλος των πολυεθνικών ευρωπαϊκών τραπεζών. Οι ελληνικές τράπεζες, οι οποίες πρωτοεμφανίστηκαν στις παραπάνω οικονομίες στα μέσα της δεκαετίας του '90 κυρίως μέσω υποκαταστημάτων, συμμετείχαν ενεργά στην αναμόρφωση των βαλκανικών τραπεζικών συστημάτων.

Την περίοδο 2000-2007 η οργανική ανάπτυξη του υφιστάμενου δικτύου ελληνικών καταστημάτων στη Βαλκανική εντατικοποιήθηκε, ενώ παράλληλα έλαβαν χώρα μεγάλες εξαγορές και συγχωνεύσεις τοπικών χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων από ελληνικές τράπεζες. Συνολικά, επτά ελληνικές τράπεζες διείσδυσαν στην περιοχή των Βαλκανίων, εδραιώνοντας ένα δίκτυο που αριθμεί ακόμη και σήμερα πάνω από 2.000 καταστήματα σε Αλβανία, Βουλγαρία, πΓΔΜ, Ρουμανία και Σερβία, κατέχοντας μερίδια αγοράς τα οποία σε κάποιες περιπτώσεις ξεπερνούν το 30%¹. Στοιχεία αναφορικά με τον χρόνο και τον τρόπο εισόδου των ελληνικών τραπεζών στις παραπάνω οικονομίες παραθέτονται στον πίνακα 1.

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στο να συνεισφέρει στη διεθνή βιβλιογραφία πάνω στη διεθνή τραπεζική, εξετάζοντας την ελληνική τραπεζική ε-

1. Οι ελληνικές τράπεζες που δραστηριοποιήθηκαν στη Βαλκανική κατά την υπό εξέταση περίοδο είναι οι εξής: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Alpha Bank, Τράπεζα Πειραιώς, Eurobank, Εμπορική Τράπεζα, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Εγνατία Τράπεζα. (Το 2013 η Εμπορική Τράπεζα εξαγοράστηκε από την Alpha Bank ενώ οι δύο τελευταίες από την Τράπεζα Πειραιώς).

πέκταση στα Βαλκάνια μέσω της εκλεκτικής θεωρίας². Καθώς η εν λόγω θεωρία υποστηρίζει πως η διεθνοποίηση μίας τράπεζας έγκειται στην αξιοποίηση τριών παραγόντων (ή αλλιώς πλεονεκτημάτων) και, συγκεκριμένα, των ιδιοκτησιακών, του τόπου εγκατάστασης και της εσωτερικευσης, ο βαθμός στον οποίο οι ελληνικές τράπεζες αξιοποίησαν ή όχι τα επιμέρους πλεονεκτήματα αποτελεί το κύριο αντικείμενο της μελέτης μας³.

Επίσης, καθώς στη σχετική βιβλιογραφία τα πλεονεκτήματα εσωτερικευσης συνοψίζονται από την «ακολουθώντας τον πελάτη» υπόθεση, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αποτελέσματα τα οποία προκύπτουν από την εξέταση της παραπάνω υπόθεσης, προσαρμοσμένης στην περίπτωση της ελληνικής τραπεζικής διεθνοποίησης στις πέντε συγκεκριμένες βαλκανικές οικονομίες.

Στο παρόν άρθρο γίνεται για πρώτη φορά μία προσπάθεια ενδεδειγμένης ανάλυσης της ελληνικής τραπεζικής διεθνοποίησης στις συγκεκριμένες μεταβατικές οικονομίες μέσα από το πρίσμα της εκλεκτικής θεωρίας. Επιπροσθέτως, για πρώτη φορά επιχειρείται όχι μόνο η αποσύνθεση των πλεονεκτημάτων τόπου εγκατάστασης σε δύο επιμέρους ομάδες παραγόντων, οικονομικών και θεσμικών, αλλά και η περαιτέρω εξέταση των θεσμικών παραγόντων σε σχέση με μία άλλη υποκατηγορία θεσμικών παραγόντων, αυτή της θεσμικής σύγκλισης μεταξύ της Ελλάδας και των πέντε βαλκανικών χωρών. Τέλος, λόγω έλλειψης διαθέσιμων πλήρων χρονοσειρών για τις περισσότερες μεταβλητές, δημιουργήσαμε για τις ανάγκες της οικονομετρικής ανάλυσης μία νέα βάση δεδομένων συνδυάζοντας και αντιπαραβάλλοντας στοιχεία από διάφορες πηγές, όπως ετήσιες εκθέσεις Κεντρικών Τραπεζών, ετήσιες αναφορές και ισολογισμούς εμπορικών τραπεζών, στατιστικά του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου κτλ.

Στην ενότητα που ακολουθεί γίνεται μία σύντομη βιβλιογραφική ανασκόπηση και στην ενότητα 3 παραθέτονται κύρια σημεία του οικονομετρικού μοντέλου καθώς και μεθοδολογικά σχόλια. Στην ενότητα 4 αναλύονται οι μεταβλητές και ερμηνεύονται τα οικονομετρικά αποτελέσματα, ενώ η τελευταία ενότητα συνοψίζει τα κύρια συμπεράσματα της μελέτης.

2. Η εκλεκτική θεωρία συναντάται συχνά στη βιβλιογραφία επίσης ως το «Εκλεκτικό Παράδειγμα» ή αλλιώς «Dunning Paradigm» από το όνομα του θεμελιωτή του ομώνυμου παραδείγματος, Dunning.

3. Άλλες θεωρίες διεθνοποίησης είναι η Θεωρία των Σταδίων, το Υπόδειγμα Διεθνοποίησης της Ουψάλας, η Θεωρία του Διεθνούς Κύκλου Προϊόντος, η Θεωρία της Ολιγοπωλιακής Αντίδρασης και το Διαμάντι του Ανταγωνισμού.

2. Θεωρητικό υπόβαθρο

Μία από τις επικρατέστερες απόψεις στη σχετική με τη διεθνή τραπεζική βιβλιογραφία είναι πως μία τράπεζα αποφασίζει να επεκταθεί σε ξένες αγορές προκειμένου να εκμεταλλευτεί τη διεθνοποίηση άλλων ομοεθνών της, μη τραπεζικών επιχειρήσεων. Οι Brimmer and Dahl (1975) υποστήριξαν πως θα ήταν πολύ πιο εύκολο για μία τράπεζα να διεισδύσει σε μία χώρα όπου δραστηριοποιούνται ήδη ομοεθνείς πελάτες της, καθώς η υφιστάμενη σχέση τράπεζας-πελάτη αποτελεί συγκριτικό πλεονέκτημα για τη νεοεισερχόμενη σε μία ξένη αγορά τράπεζα, ενώ ο Williams (1998) πρόσθεσε πως το κόστος προσαρμογής για μία πολυεθνική τράπεζα είναι πολύ πιο μικρό σε μία ξένη αγορά όπου υπάρχουν ομοεθνείς της επιχειρήσεις.

Σύμφωνοι με το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο, οι Nigh et al. (1986) και Goldberg and Johnson (1990), οι οποίοι ασχολήθηκαν ενδελεχώς με τη διεθνοποίηση των αμερικανικών τραπεζών, κατέληξαν σε μία θετική σχέση μεταξύ του όγκου των αμερικανικών τραπεζικών άμεσων ξένων επενδύσεων (ΑΞΕ) και των μη τραπεζικών ΑΞΕ.

Η εκλεκτική θεωρία συμπληρώνει πως παράλληλα με την εσωτερίκευση της υφιστάμενης σχέσης τράπεζας-πελάτη, η οποία περιγράφηκε παραπάνω, μία τράπεζα γίνεται πολυεθνική εκμεταλλεύομενη δύο ακόμα παράγοντες ή πλεονεκτήματα: τα ιδιοκτησιακά και αυτά τόπου εγκατάστασης (Gray and Gray, 1981 και Sabi, 1988). Εμπειρικές μελέτες, όπως αυτές των Goldberg and Saunders (1981), Seth et al. (1992) και Yamori (1998), οι οποίοι τόνισαν το ρόλο των επιτοκιακών περιθωρίων στις χώρες υποδοχής των αμερικανικών τραπεζών, επιβεβαιώνουν τα παραπάνω αναδεικνύοντας τον καταλυτικό ρόλο των πλεονεκτημάτων του τόπου εγκατάστασης.

Ο σημαντικός ρόλος των παραπάνω πλεονεκτημάτων επιβεβαιώθηκε και στην περίπτωση της διεθνοποίησης των τραπεζικών συστημάτων του Ηνωμένου Βασιλείου και της Γερμανίας σε μία διεξοδική μελέτη του Moshirian (2001), ενώ ο Buch (2000), ο οποίος ασχολήθηκε αποκλειστικά με τις γερμανικές τράπεζες, τόνισε το ρόλο του θεσμικού πλαισίου και της εγχώριας ζήτησης στις χώρες υποδοχής, χωρίς να παραβλέπει το ρόλο των πλεονεκτημάτων εσωτερίκευσης. Τα πλεονεκτήματα ιδιοκτησίας εξερευνήθηκαν σε βάθος από τους Cho (1986) και Focarelli and Pozollo (2001), των οποίων η έρευνα κατέδειξε το μέγεθος μίας μητρικής τράπεζας ως το σημαντικότερο ιδιοκτησιακό πλεονέκτημα. Ωστόσο, σε μία σχετική συγκριτική μελέτη τους, οι Mutinelli και Piscitello (2001), συνεξετάζοντας ιδιοκτησιακούς παράγοντες και παράγοντες εσωτερίκευσης, απέδειξαν πως οι τελευταίοι παρυσιάζουν μεγαλύτερη σημαντικότητα.

Τέλος, αναφορικά με τα πλεονεκτήματα τόπου εγκατάστασης, ένα μεγάλο κομμάτι της βιβλιογραφίας ασχολείται με τις διαφορές στις συνθήκες αγοράς μεταξύ της χώρας προέλευσης μιας τράπεζας και της χώρας υποδοχής αυτής. Οι διαφορές αυτές μπορεί να αναφέρονται τόσο στο θεσμικό πλαίσιο και στις συνθήκες διακυβέρνησης (Buch and DeLong, 2004 και Rossi and Volpin, 2004) αλλά και σε συγκεκριμένες οικονομικές συνθήκες, όπως τα επιτοκιακά περιθώρια, και, συνεπαγωγικά, στις προοπτικές κερδοφορίες (Magri et al. 2005 και Focarelli and Pozzolo, 2005). Τέλος, σε μία προσπάθεια σύγκρισης των δύο επιμέρους παραγόντων, οι Focarelli and Pozzolo (2008) κατέληξαν πως οι οικονομικές συνθήκες φέρουν μεγαλύτερο βάρος στη διεθνοποίηση ενός τραπεζικού συστήματος εν συγκρίσει με τις αντίστοιχες θεσμικές.

3. Οικονομετρικό μοντέλο και μεθοδολογικά σχόλια

Το οικονομετρικό μας μοντέλο βασίζεται στην εκλεκτική θεωρία. Για την ακρίβεια, αποτελεί μία προσαρμογή της εν λόγω θεωρίας στην ελληνική διεθνή τραπεζική. Βάσει του μοντέλου (1), ισχυριζόμαστε πως η διεθνοποίηση του ελληνικού τραπεζικού συστήματος στις πέντε βαλκανικές χώρες ήταν αποτέλεσμα αξιοποίησης τριών ομάδων πλεονεκτημάτων: ιδιοκτησιακών, τόπου εγκατάστασης (τα οποία διακρίνονται σε οικονομικά και θεσμικά), και εσωτερίκευσης.

$$ΕΛΛ_ΤΡΑΠΕΖΕΣ_{j,t} = \alpha ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΚΟΙ_{j,b} + \beta ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ_{j,b} + \gamma ΘΕΣΜΙΚΟΙ_{j,b} + \delta ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΥΣΗΣ_{j,t} + \varepsilon_{j,t} \quad (1)$$

όπου j = Αλβανία, Βουλγαρία, πΓΔΜ, Ρουμανία, Σερβία, t = 2000, ..., 2007, και $ΕΛΛ_ΤΡΑΠΕΖΕΣ_{j,t}$ είναι η παρουσία των ελληνικών τραπεζών στις πέντε βαλκανικές χώρες υποδοχής. Ως εξαρτημένη μεταβλητή χρησιμοποιούμε αρχικά το ύψος των κεφαλαίων των ελληνικών τραπεζών στις χώρες υποδοχής, μεταβλητή η οποία είναι κοινώς αποδεκτή στη διεθνή βιβλιογραφία. Εναλλακτικά, και προκειμένου να ελέγξουμε την ορθότητα των αποτελεσμάτων μας, χρησιμοποιούμε τον αριθμό των ελληνικών υποκαταστημάτων στις χώρες αυτές. Στοιχεία για τις εξηρημένες μεταβλητές έχουν αντληθεί από τους ισολογισμούς των ελληνικών μητρικών αλλά και θυγατρικών τραπεζών και την Ένωση Ελληνικών Τραπεζών.

Αναφορικά με τους ερμηνευτικούς παράγοντες του μοντέλου (1), κάποια βασικά γενικά στοιχεία των τριών ομάδων πλεονεκτημάτων παραθέτονται παρακάτω, ενώ οι ερμηνευτικές μεταβλητές της κάθε ομάδας αναλύονται σε βάθος στο επόμενο τμήμα του άρθρου.

1) *ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΚΟΙ_{j,t}*: Οι ιδιοκτησιακοί παράγοντες, οι οποίοι αξιοποιήθηκαν από τις ελληνικές πολυεθνικές τράπεζες. Το μέγεθος ενός μητρικού χρηματοπιστωτικού ιδρύματος συναντάται συχνά στη σχετική διεθνή βιβλιογραφία ως κύρια ερμηνευτική μεταβλητή. Κατά αντιστοιχία, ελέγχουμε αρχικά εάν τα υλικά περιουσιακά στοιχεία των ελληνικών τραπεζών αποτέλεσαν σημαντικό ιδιοκτησιακό πλεονέκτημα. Επίσης, εναλλακτικά ελέγχουμε τη σημαντικότητα κάποιων άυλων ιδιοκτησιακών στοιχείων των ελληνικών τραπεζών, όπως η σωρευτική διεθνής εμπειρία των ελληνικών τραπεζών, και περιμένουμε και οι δύο παραπάνω ερμηνευτικές μεταβλητές να σχετίζονται θετικά με την εξηρημένη.

2) *ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ_{j,t}*: Οι οικονομικές συνθήκες των χωρών υποδοχής. Υποστηρίζουμε πως οι προοπτικές ανάπτυξης στη Βαλκανική, με ό,τι αυτό συνεπάγεται στην εγχώρια ζήτηση και κατανάλωση, αποτέλεσαν πόλο έλξης για τις ελληνικές τράπεζες. Συνθήκες που σχετίζονται με τις άμεσες ξένες επενδύσεις στην περιοχή, ελληνικές ή μη, το βάθος της αγοράς, το βαθμό ιδιωτικοποίησης των εν λόγω οικονομιών αλλά, ειδικότερα, το περιθώριο επιτοκίου σε αυτές, επίσης πιστεύουμε πως έπαιξαν καταλυτικό ρόλο. Τέλος, μέσω της ομάδας των οικονομικών παραγόντων εξετάζεται και ο ρόλος της σύγκλισης των οικονομικών συνθηκών της Ελλάδας με αυτές των χωρών υποδοχής.

3) *ΘΕΣΜΙΚΟΙ_{j,t}*: Η συγκεκριμένη ομάδα παραγόντων εξετάζει τόσο το ρόλο των συνθηκών διακυβέρνησης στις βαλκανικές χώρες όσο και τη σύγκλιση (διαφορά) μεταξύ των ανωτέρω συνθηκών και αυτών της Ελλάδας. Πιστεύουμε πως η πρόοδος στην καταπολέμηση της διαφθοράς, στην εφαρμογή του νόμου και στην πολιτική σταθερότητα αποτέλεσε σημαντικό πλεονέκτημα τύπου εγκατάστασης, αλλά επίσης σημαντικό πλεονέκτημα αποτέλεσε και η σύγκλιση της παραπάνω προόδου με την αντίστοιχη ελληνική.

4) *ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΥΣΗΣ_{j,t}*: Σε αυτή την ομάδα παραγόντων ελέγχεται ο βαθμός στον οποίο οι ελληνικές τράπεζες επωφελήθηκαν από τις μη τραπεζικές σχέσεις μεταξύ της Ελλάδας και των πέντε βαλκανικών χωρών, εσωτερικεύοντας τις σχέσεις αυτές και μετατρέποντάς τες σε πλεονέκτημα. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζεται ο ρόλος των εμπορικών διμερών σχέσεων, ενώ, παράλληλα, γίνεται μία προσπάθεια να επιβεβαιωθεί ή όχι το «ακολουθώντας τον πελάτη» σενάριο βάσει του οποίου οι ελληνικές τράπεζες ακολούθησαν τις ελληνικές επιχειρήσεις στην περιοχή των Βαλκανίων κατά την περίοδο 2000-2007.

Για τις ανάγκες της ανάλυσης χρησιμοποιήθηκε το οικονομετρικό πακέτο E-Views 7. Οι μεταβλητές που δεν εκφράζουν ποσοστά έχουν λογαριθμιστεί

ενώ όλες οι μεταβλητές είναι στάσιμες στα επίπεδα (έλεγχος στασιμότητας με DF και ADF). Αναφορικά με τις επιδράσεις, χρησιμοποιήσαμε σταθερές (Fixed Effects) καθώς τα αποτελέσματά μας αφορούν μία ομογενή ομάδα οικονομιών και δεν μπορούν έτσι να γενικευτούν (πρόκειται για μεταβατικές οικονομίες συγκεντρωμένες όλες σε μία συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, ενώ και οι πέντε οικονομίες φιλοξενούν ελληνικές τράπεζες). Η επιλογή των παραπάνω επιδράσεων επιβεβαιώνεται, εξάλλου, και από τα αποτελέσματα του ελέγχου Wald.

4. Επεξήγηση ερμηνευτικών μεταβλητών και οικονομική ερμηνεία τους

Στην ενότητα αυτή περιγράφονται όλες οι μεταβλητές που έχουν χρησιμοποιηθεί στην ανάλυσή μας, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η οικονομική ερμηνεία του ρόλου τους στην ελληνική τραπεζική διεθνοποίηση, στη βάση πάντα της εκλεκτικής θεωρίας.

4.1. Ιδιοκτησιακά πλεονεκτήματα

ΜΕΓΕΘΟΣ

Η παραπάνω μεταβλητή εκφράζει το μέγεθος των μητρικών ελληνικών πιστωτικών ιδρυμάτων που δραστηριοποιούνται στη Βαλκανική, σε όρους κεφαλαίων. Λόγω έλλειψης διαθεσιμότητας μίας χρονοσειράς, κατασκευάσαμε τη μεταβλητή συνδυάζοντας στοιχεία από διάφορες πηγές, όπως ισολογισμούς και ετήσιες εκθέσεις ελληνικών εμπορικών τραπεζών και κεντρικών τραπεζών των χωρών υποδοχής. Η μεταβλητή αποδεικνύεται στατιστικώς σημαντική (πίνακας 2), ενώ το θετικό της πρόσημο υποδηλώνει πως το μέγεθος αποτέλεσε ιδιοκτησιακό πλεονέκτημα για τις ελληνικές τράπεζες. Ωστόσο, η χαμηλή στατιστική σημαντικότητα της μεταβλητής εγείρει κάποιες αμφιβολίες σχετικά με το ρόλο του συγκεκριμένου πλεονεκτήματος, τουλάχιστον στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο διεθνοποίησης των ελληνικών τραπεζών, καθώς το συγκεκριμένο ιδιοκτησιακό πλεονέκτημα έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τη σχετική βιβλιογραφία.

Σύμφωνα με τους Contractor and Kundu (1998), οι οποίοι αμφισβητούν σε μελέτες τους τη σημαντικότητα των ιδιοκτησιακών πλεονεκτημάτων, τα άλλα δύο πλεονεκτήματα μπορούν να υπερκαλύψουν σε πολύ μεγάλο βαθμό τα ιδιοκτησιακά. Με δεδομένο πως το μέγεθος ενός πολυεθνικού χρηματοπιστωτικού ιδρύματος είναι η πιο χαρακτηριστική μεταβλητή ιδιοκτησιακού πλεονεκτήματος, υποστηρίζουμε πως στη δική μας περίπτωση η ερμηνευτική ικανότητα της μεταβλητής ΜΕΓΕΘΟΣ έχει εξομαλυνθεί καθώς «απορροφήθηκε» σε μεγάλο βαθμό από τις άλλες δύο ομάδες πλεονεκτημάτων.

Επίσης, ο William's (1998) υποστηρίζει πως σε περιπτώσεις χρηματοοικονομικών τομέων το μέγεθος δεν αποτελεί πάντα ιδιοκτησιακό πλεονέκτημα καθώς οι οικονομίες κλίμακος, οι οποίες απορρέουν από το μέγεθος, εξαντλούνται στην αρχική φάση της διεθνοποίησης μίας τράπεζας, κάτι που στη δική μας περίπτωση έλαβε χώρα πριν το 2000. Πρακτικά, ο παραπάνω ερευνητής υποστηρίζει πως το μέγεθος θα βοηθούσε μία τράπεζα να περάσει αρχικά τα σύνορα, αλλά δεν θα πρόσφερε το απόλυτο συγκριτικό πλεονέκτημα στην πολυεθνική πλέον τράπεζα για την περαιτέρω διεξόδυσή της στις χώρες υποδοχής.

Αν λάβει κανείς υπόψη τη συγκεκριμένη περίοδο την οποία εξετάζουμε, ο παραπάνω ισχυρισμός θα μπορούσε ίσως να ερμηνεύσει τη χαμηλή σημαντικότητα της μεταβλητής *ΜΕΓΕΘΟΣ*, καθώς κατά την περίοδο αυτή οι ελληνικές τράπεζες έχουν ήδη περάσει τα σύνορα και τώρα πλέον είναι στη φάση της περαιτέρω επέκτασής τους στους τραπεζικούς τομείς των χωρών υποδοχής. Με άλλα λόγια, ίσως το μέγεθος των μητρικών τραπεζών να ήταν προαπαιτούμενο για την αρχική διεθνοποίηση των ελληνικών τραπεζών αλλά όχι για την περαιτέρω επέκτασή τους. Τέλος, μπορεί η παραπάνω μεταβλητή να ερμήνευε θεωρητικά γιατί μία τράπεζα διεθνοποιήθηκε ενώ κάποια άλλη όχι, αποδίδοντας σημαντικό ρόλο στο ύψος των κεφαλαίων των μητρικών ελληνικών εν δυνάμει πολυεθνικών τραπεζών, κάτι το οποίο και πάλι δεν έχει εφαρμογή στη δική μας περίπτωση μιας και όλες οι τράπεζες οι οποίες εξετάζουμε είναι ήδη πολυεθνικές στη συγκεκριμένη περίοδο.

ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Η παραπάνω μεταβλητή εκφράζει τη διεθνή εμπειρία των ελληνικών τραπεζών που σωρευτικά αποτέλεσε άυλο κεφάλαιο για τις τράπεζες αυτές. Καθώς η μεταβλητή χρησιμοποιείται για πρώτη φορά, την κατασκευάσαμε χρησιμοποιώντας τον αριθμό των χωρών στις οποίες δραστηριοποιείται το ελληνικό τραπεζικό σύστημα, ανά έτος. Τα στοιχεία για τη μεταβλητή αντλήθηκαν από την Ένωση Ελληνικών Τραπεζών.

Η μεταβλητή εμφανίζεται στατιστικά σημαντική (πίνακας 2) ενώ, βάσει του θετικού της πρόσημου, υποστηρίζουμε πως η εμπειρία την οποία συσσωρεύσαν οι ελληνικές τράπεζες σε θέματα διεθνούς τραπεζικής αποτέλεσε σημαντικό ιδιοκτησιακό άυλο πλεονέκτημα για την περαιτέρω επέκτασή τους στις οικονομίες των Βαλκανίων. Τέλος, συγκρίνοντας τους συντελεστές της εν λόγω μεταβλητής με τους συντελεστές της μεταβλητής *ΜΕΓΕΘΟΣ* ισχυριζόμαστε πως τα άυλα περιουσιακά στοιχεία των ελληνι-

κών τραπεζών διαδραμάτισαν μεγαλύτερο ρόλο σε σχέση με τα αντίστοιχα υλικά.

4.2. Πλεονεκτήματα τόπου εγκατάστασης

Οι συντελεστές των πλεονεκτημάτων τόπου εγκατάστασης παραθέτονται στον πίνακα 2 παράλληλα με τους συντελεστές των λοιπών δύο πλεονεκτημάτων, ενώ οι εξειδικεύσεις του πίνακα 3 εστιάζουν αποκλειστικά στα πλεονεκτήματα τόπου εγκατάστασης. Τέλος, στον πίνακα 4 παρουσιάζονται παλινδρομήσεις στις οποίες ελέγχονται αποκλειστικά μόνο πλεονεκτήματα τόπου εγκατάστασης, με τη διαφορά ότι η εξηρημένη μεταβλητή είναι ο αριθμός των ελληνικών υποκαταστημάτων στη Βαλκανική. Σημειώνουμε πως, παρά την αλλαγή αυτή, τα αποτελέσματα αναφορικά με τη σημαντικότητα των μεταβλητών δεν μεταβάλλονται, επιβεβαιώνοντας τον καταλυτικό ρόλο της συγκεκριμένης ομάδας πλεονεκτημάτων στη διεθνοποίηση των ελληνικών τραπεζών.

4.2.1. Οικονομικοί παράγοντες

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Χρησιμοποιούμε την παραπάνω μεταβλητή προκειμένου να ελέγξουμε εάν το μέγεθος της αγοράς των Βαλκανίων αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα έλξης για τις ελληνικές τράπεζες. Η μεταβλητή, στοιχείο για την οποία λήφθηκαν από τις «Αναφορές Μετάβασης» της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης, αποδεικνύεται στατιστικώς σημαντική και με το αναμενόμενο θετικό πρόσημο, υποδηλώνοντας πως όντως οι ελληνικές τράπεζες είδαν στις αναδυόμενες οικονομίες νέες αγορές στις οποίες θα μπορούσαν να αναπτυχθούν.

ΒΑΘΟΣ

Η παραπάνω μεταβλητή αποτελεί το λόγο δανείων προς ΑΕΠ στις πέντε οικονομίες υποδοχής και υποδηλώνει το βάθος της αγοράς ή, αλλιώς, το βαθμό τραπεζικής διαμεσολάβησης στις αντίστοιχες οικονομίες. Το θετικό πρόσημο της μεταβλητής, η οποία είναι στατιστικώς σημαντική, υποδεικνύει πως το βάθος των αναδυόμενων αγορών των Βαλκανίων αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα τόπου εγκατάστασης. Στοιχεία για την παραπάνω μεταβλητή αντλήθηκαν από τα διεθνή χρηματοοικονομικά στατιστικά του ΔΝΤ.

ΑΕΠ

Η παραπάνω μεταβλητή, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, υποδηλώνοντας το ρυθμό ανάπτυξης των χωρών υποδοχής, εμφανίζεται στατιστικώς σημαντική με το αναμενόμενο θετικό πρόσημο. Αναμφισβήτητα, οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης των χωρών αυτών κατά την υπό εξέταση περίοδο, προεξοφλώντας μελλοντικούς υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, αποτέλεσαν πόλο έλξης για τις ελληνικές τράπεζες. Αξίζει να σημειωθεί πως οι βαλκανικές οικονομίες παρουσίασαν σε πολλές περιπτώσεις ρυθμούς ανάπτυξης κατά πολύ μεγαλύτερους από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο την εν λόγω περίοδο. Κατασκευάσαμε τη συγκεκριμένη μεταβλητή διαιρώντας το ΑΕΠ των χωρών υποδοχής με τον πληθυσμό των αντίστοιχων χωρών, ενώ τα αντίστοιχα στοιχεία αντλήθηκαν από τα διεθνή χρηματοοικονομικά στατιστικά του ΔΝΤ.

ΣΥΓΚΛΙΣΗ ΑΕΠ

Σε συνέχεια των παραπάνω, πιστεύουμε πως δεν ήταν μόνο οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης που ώθησαν τις ελληνικές τράπεζες στα Βαλκάνια αλλά και οι διαφορές μεταξύ των ρυθμών αυτών και των αντίστοιχων ελληνικών. Για το λόγο αυτό κατασκευάσαμε την παραπάνω μεταβλητή παίρνοντας τις διαφορές των ρυθμών ανάπτυξης της Ελλάδας και των πέντε χωρών υποδοχής. Το θετικό πρόσημο της μεταβλητής επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό μας πως η αναπτυξιακή διαφορά μεταξύ Ελλάδας και Βαλκανίων αποτέλεσε, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, σημαντικό πλεονέκτημα τόπου εγκατάστασης.

ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ

Η εγχώρια κατανάλωση των χωρών υποδοχής αναμένεται να έχει επηρεάσει θετικά την ελληνική τραπεζική διεθνοποίηση. Όντως η μεταβλητή, στοιχεία για την οποία αντλήσαμε από την Παγκόσμια Τράπεζα, εμφανίζεται στις παλινδρομήσεις στατιστικώς σημαντική, ενώ το θετικό της πρόσημο είναι το αναμενόμενο. Ο λόγος κατανάλωση προς ΑΕΠ παρουσιάζει μία αυξητική τάση σχεδόν σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε δημιουργώντας έτσι προσδοκίες για τις ελληνικές τράπεζες, οι οποίες προσδοκούσαν να επωφεληθούν από την τάση αυτή χρηματοδοτώντας την αυξημένη κατανάλωση.

ΠΕΡΙΘΩΡΙΟ – ΔΙΑΦΟΡΑ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟΥ

Η διαφορά μεταξύ του επιτοκίου δανείων και του επιτοκίου καταθέσεων αποτελεί το επιτοκιακό περιθώριο, το οποίο αποτελεί και τη σημαντικότερη

πηγή εσόδων για μία τράπεζα. Πιστεύουμε πως το επιτοκιακό περιθώριο στις πέντε οικονομίες, όντας πολύ μεγαλύτερο σε σχέση με το αντίστοιχο ελληνικό, αποτέλεσε πόλο έλξης για τις ελληνικές τράπεζες. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούμε ως ερμηνευτική μεταβλητή τόσο τα βαλκανικά περιθώρια όσο και τη διαφορά μεταξύ των επιτοκιακών περιθωρίων της Ελλάδας και των αντίστοιχων βαλκανικών. Το θετικό πρόσημο και των δύο μεταβλητών επιβεβαιώνει τον παραπάνω ισχυρισμό. Τα στοιχεία για τα επιτοκιακά περιθώρια έχουν αντληθεί από την Παγκόσμια Τράπεζα, ενώ η μεταβλητή των διαφορών κατασκευάστηκε αφαιρώντας τις τιμές των επιτοκιακών περιθωρίων των χωρών υποδοχής από τις αντίστοιχες ελληνικές, για κάθε έτος.

ΙΔΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ – ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΡΑΠΕΖΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ

Κύριο χαρακτηριστικό των οικονομιών που εξετάζουμε είναι η μετάβαση τους από κλειστές οικονομίες σε οικονομίες της αγοράς, ενώ στην προσπάθειά τους αυτή καταλυτικός ήταν ο ρόλος των ιδιωτικοποιήσεων που έλαβαν χώρα στις εν λόγω μεταβατικές οικονομίες. Μέσα στο παραπάνω πλαίσιο, ο τραπεζικός τομέας των χωρών αυτών δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστος και έτσι παρατηρείται μία αισθητή αναμόρφωσή του, έχοντας ως κύριο χαρακτηριστικό την απελευθέρωση αλλά και τον εκσυγχρονισμό του. Οι παραπάνω αλλαγές φαίνεται να διαμόρφωσαν ένα περιβάλλον αρκετά ελκυστικό για τις ελληνικές τράπεζες, όπως προκύπτει από το θετικό πρόσημο των σχετικών μεταβλητών. Στοιχεία και για τις δύο μεταβλητές έχουν αντληθεί από τις «Αναφορές Μετάβασης» της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης.

ΛΟΙΠΕΣ ΑΞΕ

Η συγκεκριμένη μεταβλητή αναφέρεται σε ΑΞΕ, οι οποίες έχουν πραγματοποιηθεί από μη ελληνικές επιχειρήσεις στις χώρες υποδοχής. Ερμηνεύουμε το αρνητικό πρόσημο της μεταβλητής ως αποτέλεσμα υποκατάστασης στις βαλκανικές αγορές, καθώς πιστεύουμε πως οι ΑΞΕ από άλλες επιχειρήσεις, μη ελληνικές, έδρασαν ανταγωνιστικά προς τις ελληνικές επιχειρήσεις. Η εισροή ξένων αλλά μη ελληνικών κεφαλαίων ίσως να ενθάρρυνε τη δραστηριοποίηση άλλων ξένων, μη ελληνικών, τραπεζικών ιδρυμάτων, περιορίζοντας ενδεχομένως τις όποιες ευκαιρίες για διείσδυση στον τραπεζικό τομέα και αποθαρρύνοντας έτσι την περαιτέρω ανάπτυξη των ελληνικών πολυεθνικών τραπεζών.

4.2.2. Θεσμικοί παράγοντες

ΝΟΜΟΣ – ΔΙΑΦΘΟΡΑ – ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑ

Οι παραπάνω μεταβλητές είναι πρακτικά οι δείκτες «Εφαρμογής του Νόμου», «Ελέγχου Διαφθοράς» και «Πολιτικής Σταθερότητας» αντίστοιχα, οι οποίοι αντλήθηκαν από τους Παγκόσμιους Δείκτες Διακυβέρνησης της Παγκόσμιας Τράπεζας. Οι μεταβλητές (δείκτες) παίρνουν τιμές από -2,5 έως 2,5 με τις μεγαλύτερες τιμές να εκφράζουν μεγαλύτερη εφαρμογή του νόμου και έλεγχο της διαφθοράς αντίστοιχα, στις πέντε χώρες υποδοχής.

Καθώς οι μεταβλητές αποδεικνύονται στατιστικώς σημαντικές και με θετικό πρόσημο, υποστηρίζουμε πως η βελτίωση των συνθηκών διακυβέρνησης στις βαλκανικές χώρες ενθάρρυνε την ελληνική τραπεζική επέκταση. Η εύρυθμη λειτουργία ενός βασικού θεσμικού πλαισίου διαμόρφωσε πρόσφορο έδαφος για τις ελληνικές τράπεζες, οι οποίες προφανώς ένιωθαν πιο ασφαλείς να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους σε μία χώρα όπου θα διασφαλιζόταν σε μεγάλο βαθμό η εφαρμογή του νόμου και ο έλεγχος της διαφθοράς. Ιδιαίτερα, η πολιτική σταθερότητα είναι συνδεδεμένη άρρηκτα με την οικονομική σταθερότητα, ενώ με δεδομένη την ιδιαιτερότητα της περιοχής (πτώση του κομμουνιστικών καθεστώτων), η βελτίωση του σχετικού δείκτη αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία.

ΣΥΓΚΛΙΣΗ ΔΕΙΚΤΩΝ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ

Σε συνέχεια των παραπάνω, σχετικά με τη σημαντικότητα των μεταβλητών-δεικτών διακυβέρνησης, ελέγχουμε στην παρούσα μελέτη τη σημαντικότητα των διαφορών (ή εναλλακτικά της σύγκλισης) μεταξύ Ελλάδας και χωρών υποδοχής σε θέματα διακυβέρνησης. Για το σκοπό αυτό δημιουργήσαμε μεταβλητές σύγκλισης υπολογίζοντας τις διαφορές των τιμών των παγκόσμιων δεικτών διακυβέρνησης της Ελλάδας από τις αντίστοιχες τιμές των χωρών υποδοχής, προκειμένου να ελεγχθούν οι παράγοντες σύγκλισης.

Όλες οι μεταβλητές σύγκλισης (ΔΙΑΦ_ΝΟΜΟΣ, ΔΙΑΦ_ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑ, ΔΙΑΦ_ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑ, ΔΙΑΦ_ΔΙΑΦΘΟΡΑ) αποδεικνύονται στατιστικώς σημαντικές, ενώ το αρνητικό πρόσημο επιβεβαιώνει τον αρχικό μας ισχυρισμό περί σύγκλισης. Όσο μικραίνουν οι διαφορές στον τρόπο διακυβέρνησης μεταξύ Ελλάδας και χωρών υποδοχής τόσο αυξάνεται η διείσδυση των ελληνικών τραπεζών στις χώρες αυτές. Ισχυριζόμαστε πως οι ελληνικές τράπεζες ένιωθαν πιο ασφαλείς να λειτουργήσουν σε ένα θεσμικό περιβάλλον διακυβέρνησης παρόμοιο με αυτό της Ελλάδας.

4.3. Πλεονεκτήματα Εσωτερίκευσης

ΕΜΠΟΡΙΟ

Με την παραπάνω μεταβλητή ελέγχεται ο βαθμός στον οποίο οι διμερείς εμπορικές σχέσεις μεταξύ της Ελλάδας και των πέντε βαλκανικών χωρών υποδοχής επηρέασαν την επέκταση των ελληνικών τραπεζών στην περιοχή. Η παραπάνω μεταβλητή κατασκευάστηκε αθροίζοντας τον συνολικό όγκο εισαγωγών και εξαγωγών μεταξύ της Ελλάδας και των εν λόγω χωρών, ενώ τα σχετικά στοιχεία αντλήθηκαν από τα Γραφεία Οικονομικών και Εμπορικών Υποθέσεων της Ελλάδας στις χώρες υποδοχής.

Λαμβάνοντας υπόψη το θετικό πρόσημο αλλά και τη σημαντικότητα της μεταβλητής, υποστηρίζουμε πως η αύξηση του όγκου των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των δύο εν λόγω μερών βοήθησε στην εντατικοποίηση της ελληνικής τραπεζικής διείσδυσης στη Βαλκανική. Ο παραπάνω ισχυρισμός είναι σύμφωνος με την εκλεκτική θεωρία, βάσει της οποίας μία τράπεζα θα μπορούσε να εσωτερικεύσει τις σχέσεις που έχει ήδη αναπτύξει η χώρα της με τη χώρα υποδοχής και να τις χρησιμοποιήσει ως συγκριτικό πλεονέκτημα. Έτσι, οι ελληνικές τράπεζες ενδεχομένως να ένιωθαν πιο ασφαλείς να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους σε χώρες με τις οποίες ένιωθαν εξοικειωμένες λόγω των εμπορικών σχέσεων.

ΜΗ ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΑΞΕ

Με δεδομένο πως τα πλεονεκτήματα εσωτερίκευσης σχετίζονται άμεσα με το «ακολουθώντας τον πελάτη» σενάριο, με την παραπάνω μεταβλητή εξετάζουμε το εν λόγω σενάριο για την περίοδο 2000-2007. Καθώς η μεταβλητή εκφράζει τις ελληνικές ΑΞΕ, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στις πέντε χώρες υποδοχής από μη τραπεζικές επιχειρήσεις, για την κατασκευή της μεταβλητής χρησιμοποιήσαμε στοιχεία από τις κεντρικές τράπεζες των χωρών υποδοχής και τα ελληνικά Γραφεία Οικονομικών και Εμπορικών Υποθέσεων στις χώρες αυτές.

Η μεταβλητή αποδεικνύεται στατιστικώς ασήμαντη απορρίπτοντας την υπόθεση πως οι ελληνικές τράπεζες ακολούθησαν τις ελληνικές επιχειρήσεις στη Βαλκανική μετά το 2000. Ωστόσο, το παραπάνω σενάριο ενδεχομένως να ίσχυε κατά την πρώτη φάση της επέκτασης των ελληνικών τραπεζών στην περιοχή, πριν από το 2000, οπότε οι ελληνικές τράπεζες, μην έχοντας πρότερη εμπειρία στην περιοχή, είχαν την ανάγκη στήριξης από ελληνικές πολυεθνικές επιχειρήσεις στη Βαλκανική.

5. Συμπεράσματα

Στην παρούσα μελέτη ασχοληθήκαμε με τα αίτια της επέκτασης των ελληνικών τραπεζών σε πέντε χώρες των Βαλκανίων, κατά την περίοδο 2000-2007. Η οικονομετρική ανάλυση βασίστηκε στην εφαρμογή της εκλεκτικής θεωρίας στην ελληνική διεθνή τραπεζική. Πιο συγκεκριμένα, ελέγξαμε την επιμέρους βαρύτητα των τριών ομάδων πλεονεκτημάτων που υποδεικνύει η παραπάνω θεωρία και συγκεκριμένα των ιδιοκτησιακών, του τύπου εγκατάστασης και της εσωτερίκευσης.

Αναφορικά με τα πλεονεκτήματα ιδιοκτησίας, τα αποτελέσματά μας αποδίδουν σε ένα άυλο περιουσιακό στοιχείο, και πιο συγκεκριμένα στη διεθνή εμπειρία των ελληνικών τραπεζών, σημαντικότερο ρόλο από ό,τι στο μέγεθος των μητρικών ελληνικών τραπεζών. Ωστόσο, η χαμηλή σχετική σημαντικότητα του τελευταίου δεν αποκλείει το ενδεχόμενο ο συγκεκριμένος παράγοντας να αποτέλεσε σημαντικό ιδιοκτησιακό πλεονέκτημα κατά την αρχική επέκταση των ελληνικών τραπεζών, πριν από το 2000.

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη μελέτη μας στα πλεονεκτήματα τύπου εγκατάστασης. Ευνοϊκές μακροοικονομικές συνθήκες στις αγορές υποδοχής, όπως οι προοπτικές ανάπτυξης και η κατανάλωση, έχουν αποδειχθεί ως σημαντικοί παράγοντες κατά την υπό εξέταση περίοδο, ενώ εξίσου σημαντικός αποδείχτηκε και ο ρόλος της διαφοράς των επιτοκιακών περιθωρίων αλλά και του βάθους των βαλκανικών αναπτυσσόμενων αγορών. Παραδόξως, τα αποτελέσματά μας αποδίδουν στις εισροές μη ελληνικών ΑΞΕ στη Βαλκανική ρόλο μάλλον μειονεκτήματος παρά πλεονεκτήματος, εγείροντας αμφιβολίες για το κατά πόσο οι τελευταίες έδρασαν συμπληρωματικά ή ανταγωνιστικά έναντι των ελληνικών ΑΞΕ.

Επίσης, εξετάζοντας το ρόλο του θεσμικού πλαισίου ως πλεονέκτημα τύπου εγκατάστασης, η βελτίωση των συνθηκών διακυβέρνησης στις βαλκανικές οικονομίες αποδείχθηκε ιδιαίτερα σημαντικό πλεονέκτημα για τις ελληνικές τράπεζες. Η δημιουργία ενός ευνοϊκού πλαισίου διακυβέρνησης στις χώρες υποδοχής διασφάλισε την ομαλή και ασφαλή λειτουργία των ελληνικών τραπεζών, ενώ εξίσου σημαντικός παράγοντας αποδείχτηκε και η σύγκλιση των παραπάνω συνθηκών διακυβέρνησης με τις αντίστοιχες ελληνικές. Ισχυριζόμαστε πως η παραπάνω σύγκλιση δημιούργησε κλίμα εμπιστοσύνης και ασφάλειας στις ελληνικές τράπεζες, ενθαρρύνοντας τις τελευταίες να δραστηριοποιηθούν σε ένα περιβάλλον το οποίο ομοιάζε με αυτό της Ελλάδας, ενώ αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό πως είναι η πρώτη φορά που εξετάζεται μια τέτοια οπτική.

Αναφορικά με την τρίτη ομάδα πλεονεκτημάτων που υποδεικνύεται από την εκλεκτική θεωρία, πιστεύουμε πως οι ελληνικές τράπεζες κατάφεραν να

εσωτερικεύσουν τα όποια οφέλη προέκυψαν από τις διμερείς εμπορικές σχέσεις της Ελλάδας με τις χώρες υποδοχής, μετατρέποντάς τα σε πλεονεκτήματα. Έτσι, οι ελληνικοί τραπεζικοί όμιλοι επεκτάθηκαν σε περιοχές, οι οποίες είχαν κατά κάποιον τρόπο ήδη «χαρτογραφηθεί» μέσω των διμερών εμπορικών σχέσεων.

Τέλος, εξετάζοντας το ρόλο των ελληνικών μη τραπεζικών ΑΞΕ στην περιοχή, κάτι το οποίο συναντάται συχνά στη βιβλιογραφία ως η «ακολουθώντας τον πελάτη» υπόθεση, υποστηρίζουμε πως δεν ήταν οι ελληνικές πολυεθνικές επιχειρήσεις που ακολούθησαν οι ελληνικές τράπεζες κατά την υπό εξέταση περίοδο, χωρίς να αποκλείουμε το αντίθετο για την προ του 2000 περίοδο.

Εν κατακλείδι, το κύριο συμπέρασμα της παρούσας μελέτης είναι πως κατά την περίοδο 2000-2007 ήταν, κατά κύριο λόγο, οι οικονομικοί αλλά και οι θεσμικοί παράγοντες τύπου εγκατάστασης που αποτέλεσαν πόλο έλξης για τις ελληνικές τράπεζες στα Βαλκάνια. Τέλος, η εξέταση της βαρύτητας των επιμέρους τριών ομάδων πλεονεκτημάτων μετά το 2007, οπότε και έχουμε τα πρώτα σημάδια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, η οποία έπληξε εξίσου την Ελλάδα και τις πέντε χώρες υποδοχής, θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μελλοντικής έρευνας.

Βιβλιογραφία

- Brimmer, A., and F. Dahl. 1975. "Growth of American international banking: Implication for public policy." *Journal of Finance* 30: 341-363.
- Buch, C. 2000. "Why do banks go abroad? Evidence from German data." *Financial markets, Institutions and Instruments*, 9: 33-67.
- Buch, C., and G. Delong. 2004. "Cross-Border Bank Mergers: What Lures the Rare Animal?" *Journal of Banking and Finance* 28: 2077-2102.
- Cho, K. R. 1986. "Determinants of international banks." *Management International Review* 26: 10-23.
- Contractor, F., and S. Kundu. 1998. "Modal choice in a world of alliances: Analyzing organizational forms in the international hotel sector." *Journal of International Business Studies* 29: 325-358.
- Focarelli, D., and Pozzolo A.F. 2001. "The patterns of cross-border bank mergers and shareholdings in OECD countries." *Journal of Banking and Finance* 25: 2305-2337.
- Focarelli, D., and Pozzolo A.F. 2005. "Where do banks expand abroad? An empirical analysis." *Journal of Business* 78: 2435-2465.

- Focarelli, D., and Pozzolo A.F. 2008. "Cross-border M&As in the financial sector: Is banking different from insurance?" *Journal of Banking and Finance* 32: 15-20.
- Goldberg, L., and Johnson D. 1990. "The determinants of US banking activity abroad." *Journal of International Money and Finance* 9: 123-137.
- Goldberg, L., and Saunders A. 1981. "The determinants of foreign banking activity in the United States." *Journal of Banking and Finance* 5: 17-32.
- Gray, J., and Gray P. 1981. "The multinational bank: A financial MNC?" *Journal of Banking and Finance* 5: 33-63.
- Magri, S.; Mori A.; and Rossi P. 2005. "The entry and the activity level of foreign banks in Italy: An analysis of the determinants." *Journal of Banking and Finance* 29: 1295-1310.
- Miller, S., and Parkhe A. 1998. "Patterns in the expansion of U.S. banks' foreign operations." *Journal of International Business Studies* 29: 359-390.
- Moshirian, F. 2001. "International investment in financial services." *Journal of Banking & Finance* 25: 317-337.
- Mutinelli, M., and Piscitello L. 2001. "Foreign direct investment in the banking sector: The case of Italian banks in the 90's." *International Business Review* 10: 661-85.
- Nigh, D., Cho K.R. and Krishnan S. 1986. "The role of location-related factors in US banking investment abroad: An empirical examination." *Journal of International Business Studies* 17: 59-72.
- Rossi, S., and Volpin P. 2004. "Cross-country determinants of mergers and acquisitions." *Journal of Financial Economics* 74: 177-304.
- Sabi, M. 1988. "An application of the theory of foreign direct investment to multinational banking in LDCs." *Journal of International Business Studies* 19: 433-447.
- Seth, R.; Nolle D.; and Mohanty S. 1992. "Do bank follow their customers abroad?" *Financial Markets, Institutions and Instruments* 7: 1-25.
- Williams, B. 1998. "Positive Theories of Multinational Banking: Eclectic Theory versus Internalization Theory." *Journal of Economic Surveys* 11: 71-100.
- Yamori, N. 1998. "A note on the location choice of multinational banks: The case of Japanese financial institutions." *Journal of Banking and Finance* 22: 109-120

Πίνακας 1. Ο χρόνος και η μέθοδος της αρχικής εισόδου των ελληνικών τραπεζών στις πέντε βαλκανικές χώρες

	Εθνική Τράπεζα	Alpha Bank	Τράπεζα Πειραιώς	Eurobank	Εμπορική	ΑΤΕ Bank	Marfin Egnatia
Αλβανία	1996	1998	1996		1999		
Βουλγαρία	1993 ²	2000	1993 ²	2002 ¹	1996 ¹		
πΓΔΜ	2000 ¹	2000 ¹					
Ρουμανία	2003 ²	1995	2000 ²	2003 ¹	1996	2006 ¹	1998 ¹
Σερβία	2003 ²	2002 ²	2005 ¹	2004 ¹		2006 ¹	2006

Σχόλια:

1. Η αρχική είσοδος της εν λόγω τράπεζας στην συγκεκριμένη χώρα έγινε μέσω εξαγοράς τοπικής τράπεζας.

2. Η εν λόγω τράπεζα δραστηριοποιείται στη συγκεκριμένη χώρα και μέσω αυτόνομου δικτύου υποκαταστημάτων της μητρικής τράπεζας αλλά και μέσω εξαγορασθείσας τοπικής τράπεζας.

Πηγές: Ετήσιες Εκθέσεις ελληνικών τραπεζών (2000-2007), Εκθέσεις Διοικητού Τράπεζας της Ελλάδος (2000-2007)

Πίνακας 2. Η επίδραση των τριών ομάδων πλεονεκτημάτων στην επέκταση των ελληνικών τραπεζών στις πέντε βαλκανικές οικονομίες, 2000-2007 (Εξηρητημένη μεταβλητή: ύψος κεφαλαίων ελληνικών τραπεζών στις πέντε βαλκανικές χώρες)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
ΜΕΓΕΘΟΣ	0.67** (0.322)	0.785** (0.318)	0.592** (0.276)		0.550** (0.233)	0.524** (0.227)	1.23** (0.014)	0.64*** (0.222)	1.029* (0.524)	
ΕΜΠΕΙΡΙΑ				2.33*** (0.301)						4.10*** (0.974)

ΕΜΠΟΡΙΟ	1.742*** (0.368)	1.942*** (0.377)	1.559*** (0.405)	1.016*** (1.301)	1.250** (0.531)	1.280*** (0.438)				
ΜΗ_ΤΡΑΠΕΖ. ΑΞΕ							0.212 (0.298)	-0.120 (0.179)	0.215 (0.268)	-0.367 (0.974)
ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	36.09*** (10.823)	52.15*** (11.318)	36.80*** (10.000)		43.08*** (10.443)	40.95*** (9.135)	32.95** (12.157)	67.20*** (17.405)	37.306** (13.556)	5.361*** (2.727)
ΒΑΘΟΣ				-0.937 (1.155)	1.155* (0.651)	0.697* (0.350)		4.06*** (0.757)		
ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑ		0.259*** (0.102)								
ΔΙΑΦ_ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑ			-0.09** (0.453)	-0.740* (0.396)					-1.472*** (0.281)	
ΔΙΑΦ_ΝΟΜΟΣ						-0.842** (0.343)				-2.938*** (1.628)
Παρατ.	33	33	33	35	33	33	27	27	27	29
R-squared	0.94	0.95	0.95	0.95	0.95	0.96	0.93	0.95	0.94	0.95
F-Statistic	76.40	66.92	71.32	66.76	64.69	64.43	39.13	45.90	37.83	51.36

Σημείωση: Το σύμβολο *** υποδηλώνει σημαντικότητα σε επίπεδο 1% ή μικρότερο, ** μεταξύ 1 και 5%, * μεταξύ 5 και 10%, ενώ οι τυπικές αποκλίσεις δηλώνονται στις παρενθέσεις.

Πίνακας 3. Η επίδραση των πλεονεκτημάτων τύπου εγκατάστασης στην επέκταση των ελληνικών τραπεζών στις πέντε βαλκανικές οικονομίες, 2000-2007 (Εξηγημένη μεταβλητή: ύψος κεφαλαίων ελληνικών τραπεζών στις πέντε βαλκανικές χώρες)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
ΑΕΠ					1.819*** (0.368)	2.031*** (0.384)	
ΔΙΑΦ_ΑΕΠ		0.404* (0.465)					
ΛΟΙΠΕΣ ΑΞΕ					-0.202*** (0.041)	-0.216*** (0.058)	
ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	2.405** (1.041)		3.205*** (0.580)	2.244*** (0.639)		3.430* (1.919)	31.89** (11.591)
ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ							1.768** (0.816)
ΒΑΘΟΣ	0.844*** (0.381)						
ΠΕΡΙΘΩΡΙΟ			0.047*** (0.012)	0.039** (0.014)			
ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΗ		2.910*** (0.465)					
ΙΔΩΤΙΚΟΠΟΙΣΗ					4.060*** (0.739)	4.010*** (1.333)	3.587** (1.605)

NOMOS		0.992*** (0.238)					
ΔΙΑΦΘΟΡΑ					0.483** (0.219)		
ΔΙΑΦ_NOMOS	-2.161*** (0.533)	-2.192*** (0.647)	-1.486** (0.595)	-1.438** (0.540)			
ΔΙΑΦ_ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑ	-1.116 (0.231)		-1.120*** (0.230)		-0.652*** (0.219)	-0.671*** (0.197)	-1.124*** (0.278)
Παρατ.	35	34	35	35	35	35	32
R-squared	0.94	0.94	0.95	0.94	0.80	0.95	0.94
F-Statistic	56.29	54.10	64.88	69.03	61.73	64.17	54.52

Σημείωση: Το σύμβολο *** υποδηλώνει σημαντικότητα σε επίπεδο 1% ή μικρότερο, ** μεταξύ 1 και 5%, * μεταξύ 5 και 10%, ενώ οι τυπικές αποκλίσεις δηλώνονται στις παρενθέσεις.

Πίνακας 4. Η επίδραση των πλεονεκτημάτων τύπου εγκατάστασης στην επέκταση των ελληνικών τραπεζών στις πέντε βαλκανικές χώρες, 2000-2007 (Εξηρητημένη μεταβλητή: αριθμός υποκαταστημάτων ελληνικών τραπεζών στις πέντε βαλκανικές χώρες)

	(1)	(2)	(3)	(4)
ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	10.143*** (1.515)		6.686*** (0.915)	7.894*** (1.609)
ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ		1.566*** (0.363)		
ΔΙΑΦ_ΠΕΡΙΘΩΡΙΟ	0.048*** (0.013)			0.050*** (0.015)
ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΗ		6.529*** (1.345)		
ΙΔΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ		3.344* (1.927)	10.650*** (1.788)	11.801*** (1.137)
ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑ		0.128** (0.060)		
ΔΙΑΦ_ΔΙΑΦΘΟΡΑ			-1.700*** (0.242)	
ΔΙΑΦ_ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑ	-0.603*** (0.145)			
ΔΙΑΦΟΡΑ_ΝΟΜΟΣ	-2.762*** (0.954)		-1.393* (0.762)	
Παρ.	35	32	35	35
R-squared	0.78	0.82	0.84	0.78
F-Statistic	11.90	13.13	19.10	13.92

Σημείωση: Το σύμβολο *** υποδηλώνει σημαντικότητα σε επίπεδο 1% ή μικρότερο, ** μεταξύ 1 και 5%, * μεταξύ 5 και 10%, ενώ οι τυπικές αποκλίσεις δηλώνονται στις παρενθέσεις.

Μαρία Φωτούχου

ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 14^Ο ΑΙΩΝΑ

Μεταπτυχιακή Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Εθνικό Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η Κωνσταντινούπολη (Εικ. 1) ιδρύθηκε στη θέση της αρχαίας πόλης Βυζάντιο¹ (*Βυζαντίς*), που χρωστά το όνομά της στον μυθικό ιδρυτή της, Βύζαντα των Μεγαρέων, ο οποίος έπειτα από χρησμό του μαντείου των Δελφών προέβη σε αποικισμό κατά το 658 π.Χ. Ο χρησμός συμβούλευε τους νέους κατοίκους να εγκατασταθούν «απέναντι από την πολιτεία των τυφλών», υποδηλώνοντας τα ποικίλα πλεονεκτήματα της θέσης². Πράγματι, η επιλογή της θέσης είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς η νέα αποικία χτίστηκε στις δύο πλευρές του Κεράτιου κόλπου, στη νότια είσοδο του πορθμού του Βοσπόρου, ο οποίος συνδέει τη Μαύρη Θάλασσα στο βορρά με τη Θάλασσα του Μαρμαρά στο νότο.

Η βυζαντινή Κωνσταντινούπολη ξεκινά την πορεία της στο χρόνο και την ιστορία όταν ο Κωνσταντίνος, έχοντας νικήσει τον Λικίνιο, αποφασίζει να ιδρύσει ένα νέο διοικητικό κέντρο στη θέση του Βυζαντίου. Έχοντας εξασφαλίσει στρατηγικά και εμπορικά πλεονεκτήματα που απέρρεαν από την ίδια τη γεωγραφική θέση της Κωνσταντινούπολης³, η περιοχή διέθετε και ένα επιπλέον πλεονέκτημα: ήταν επτάλοφος, όπως ακριβώς και η Ρώμη, γεγονός με μεγάλη συμβολική σημασία για την καθιέρωσή της ως πρωτεύουσας⁴.

1. S. Bassett, *The urban image of late antique Constantinople*, Cambridge 2004, σ. 17.

2. Αρ. Πασαδαΐος, *Η πόλη του Βοσπόρου. Σύντομος συστηματικός οδηγός*, Αθήνα 1981, σ. 9.

3. Αν και τα παραπάνω είναι γενικά παραδεκτά, ο Mango διατυπώνει την άποψη ότι κατά τον 3^ο και 4^ο αιώνα η περιοχή του Βυζαντίου είχε πάψει να αποτελεί εμπορικό κέντρο και ότι ουσιαστικά ο Κωνσταντίνος ρίσκαρε σημαντικά με την επιλογή της τοποθεσίας της νέας του πρωτεύουσας: C. Mango, “The development of Constantinople as an urban center”, *The 17th International Byzantine Congress. Main Papers*, New Rochelle, New York 1986, και αντύπωση στο: C. Mango, *Studies on Constantinople*, Hampshire-Vermont 1993, σ. 119.

4. D.T. Rice, *Constantinople-Byzantium-Instanbul*, London-Toronto 1965, σ. 18. J. Freely, *Κωνσταντινούπολη. Από το Χριστιανισμό στο Ισλάμ*, Αθήνα 2001, σ. 82-83. R.

Περιτριγυρισμένη από επτά λόφους λοιπόν η Κωνσταντινούπολη, όπως ακριβώς και η Ρώμη, διαιρέθηκε σε δεκατέσσερις περιοχές, τις ρεγεώνες (Εικ. 2)⁵. Από τις ρεγεώνες αυτές, οι δώδεκα βρίσκονταν στην περιοχή που περιέκλειε το τείχος του Κωνσταντίνου, η δέκατη τρίτη στην απέναντι ακτή του Κεράτιου κόλπου, στον σημερινό Γαλατά, ενώ η δέκατη τέταρτη ταυτίζεται με την περιοχή των Βλαχερνών.

Η θεμελίωση της Κωνσταντινούπολης σημαδεύτηκε από την έναρξη ενός πολεοδομικού εγχειρήματος μεγάλης εμβέλειας⁶. Το πρόγραμμα αυτό περιλάμβανε πλήρη χωροταξικό σχεδιασμό⁷, με χάραξη δρόμων, πρόβλεψη για δημόσιους χώρους και κυρίως χώρους συγκεντρώσεως⁸, όπως και παλάτια. Το κέντρο του παλαιού Βυζαντίου, το Τετράστων, μαζί με τον κοντινό Ιππόδρομο, επαναπροσδιορίστηκε αρχιτεκτονικά και μετονομάστηκε σε Αυγουσταίο⁹ προς τιμή της μητέρας του Κωνσταντίνου. Συνδυάστηκε με τον νέο φόρο (αγορά) του Κωνσταντίνου, από τον οποίο διερχόταν η Μέση οδός¹⁰, ο κύριος οδικός άξονας της πόλης που οδηγούσε μέχρι τη Χρυσή Πύλη στα νότια και ως την πύλη της Αδριανούπολης στα βορειοδυτικά (στο μεταγενέστερο τείχος του Θεοδοσίου)¹¹. Στη δυτική πλευρά του Αυγουσταίου βρισκόταν ο ναός της Θείας Σοφίας, αφιερωμένος στην Αγία Σοφία¹², και στα ανατολικά ανεγέρθηκε το πρώτο μέγαρο της Συγκλήτου. Ανατολικά του

Ousterhout, "Constantinople and the Construction of a Medieval Urban Identity", *The Byzantine World*, ed. Stephenson P., London 2010, σ. 335.

5. *Notitia Dignitatum Accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Lateruli Provinciarum*, ed. Seeck O., Berolini 1876, σ. 229-243. R. Janin, "Note sur les Régions de Constantinople Byzantine", (*Revue des Études Byzantines* III (1945), σ. 28-42. R. Janin, *Constantinople Byzantin. Développement urbain et répertoire topographique*, Paris 1964, σ. 43-58. Mango, "The development", *ό.π.*, σ. 118.

6. Bassett, *The urban image*, *ό.π.*, σ. 17. P. Magdalino, «Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη: Κτισμένο περιβάλλον και αστική ανάπτυξη», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, Λαΐου Αγγ. Ε. (επιμ.), Αθήνα 2006, τ. Β', σ. 231. *From Byzantium to Istanbul. 8000 years of a capital*. June 5- September 4, 2010, Sabanci University, Sakip Sabanci Museum, ed. Durak K., Istanbul 2010, σ. 124.

7. Bassett, *The urban image*, *ό.π.*, σ. 17. *From Byzantium to Istanbul*, *ό.π.*, σ. 125. Διαφωνίες έχουν διατυπωθεί ως προς το κατά πόσο ο σχεδιασμός της νέας πόλης είναι δημιούργημα των νέων οικητόρων ή έχει κληρονομηθεί από την προγενέστερη πόλη του Βυζαντίου: Al. Berger, "Streets and Public Spaces in Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), 161-188.

8. *From Byzantium to Istanbul*, *ό.π.*, σ. 125.

9. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. I-III, ed. Kazhdan A., New York 1991, λήμμα «Augustaion», σ. 232.

10. Mango, "The development", *ό.π.*, σ. 123.

11. Mango, *στο ίδιο*. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, χάρτης αριθ. V.

12. *From Byzantium to Istanbul*, *ό.π.*, σ. 127.

Ιππόδρομοι βρισκόταν το Μέγα Παλάτιον¹³, το οποίο μέχρι τον 6^ο αιώνα δεν υπέστη σημαντικές αλλαγές, και το Πραιτώριο. Ακόμα, μπορούσε κανείς να δει λιμάνια¹⁴ και αποθήκες¹⁵, όπως και υδραγωγείο, κινστέρνες, δημόσια λουτρά και κρήνες¹⁶.

Σημαντική επέκταση της πόλης δρομολογήθηκε επί της αυτοκρατορίας του Θεοδοσίου Β', ο οποίος κατά τον πρώιμο 5^ο αιώνα ύψωσε τα χερσαία τείχη¹⁷. Με τον τρόπο αυτό η συνολική έκταση της εντός των τειχών περιοχής της πρωτεύουσας σχεδόν διπλασιάστηκε. Κατά την αυτοκρατορία του Ιουστινιανού, η μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη έφθασε στη μεγαλύτερη ακμή της. Σε αυτή την περίοδο επιχειρήθηκε μια νέα αναδιοργάνωση του αστικού τοπίου της πρωτεύουσας, όπως άλλωστε απαιτούσαν οι συνθήκες, με δεδομένες τις εκτεταμένες καταστροφές που επέφεραν η πυρκαγιά του 465 και του 532, οι σεισμοί του 447 και του 557, η βουβωνική πανώλη του 542 και τα γεγονότα της Στάσης του Νίκα¹⁸. Στο νέο πολεοδομικό πρόγραμμα περιλαμβάνονταν ο επαναπροσδιορισμός των θέσεων και των έργων που παρουσίαζαν το πρόσωπο της εξουσίας και η αποτύπωση αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών που αναδείκνυαν την πόλη ως χριστιανική πρωτεύουσα της οικουμένης. Με λίγα λόγια, οι εκκλησίες πολλαπλασιάστηκαν και το σημαντικότερο είναι ότι με τα διάφορα είδων προσκτίσματά τους (γυροκομεία, νοσοκομεία, αυλές, στοές και αίθουσες, όπως και λουτρά¹⁹) αποτέλεσαν το κέντρο της κοινωνικής ζωής.

Από τον 7^ο ως τον 9^ο αιώνα η Κωνσταντινούπολη βιώνει μια δραματική μείωση του πληθυσμού της, ενώ οι υποδομές της αρχίζουν να καταρρέουν²⁰. Είναι η περίοδος που η Κωνσταντινούπολη εισέρχεται στη μεσαιωνική της φάση²¹. Η Βασιλεύουσα βγαίνει από τη βαθιά αυτή ύφεση με τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Ε' και τα έργα που προωθεί. Ανακατασκευάζει τα χερσαία τείχη και το σύστημα ύδρευσης και επανεποικίζει την πόλη για να

13. Magdalino, «Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη», *ό.π.*, σ. 231.

14. Mango, «The development», *ό.π.*, σ. 120-121.

15. Η αλλιώς *horrea*: M.M. Mango, «The Commercial Map of Constantinople», *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), 192-193. Συγκεκριμένα για τους σιτοβολώνες: Mango, «The development», *ό.π.*, σ. 121.

16. Mango, «The development», *ό.π.*, σ. 122-123. J. Crow-J. Bardill-R. Bayliss, *The Water Supply of Byzantine Constantinople*, London 2008, σ. 9-10.

17. Mango, «The development», *ό.π.*, σ. 118. *From Byzantium to Istanbul*, *ό.π.*, σ. 126.

18. Magdalino, «Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη», *ό.π.*, σ. 233-134. Mango, «The development», *ό.π.*, σ. 125-126.

19. Magdalino, «Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη», *ό.π.*, σ. 232.

20. Στο ίδιο, σ. 235.

21. Mango, «The development», *ό.π.*, σ. 129-130. *From Byzantium to Istanbul*, *ό.π.*, σ. 130.

αντισταθμίσει τις απώλειες που είχε υποστεί από την καταστροφική επιδημία πανώλης του 746-747²². Τις επεμβάσεις του επεκτείνουν και οι διάδοχοί του, οι οποίοι δραστηριοποιούνται και στην προσθήκη νέων οικοδομημάτων²³.

Στο διάστημα που ακολουθεί ως την πρώτη άλωση τρία ήταν τα βασικά στοιχεία που διαμόρφωσαν την εικόνα της πόλης. Πρώτον, η μετακίνηση του κέντρου εξουσίας στα βορειοδυτικά με την επικράτηση του ανακτόρου των Βλαχερνών κατά τη βασιλεία του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού²⁴. Δεύτερον, η αναζωογόνηση του Κεράτιου κόλπου, η οποία συνδέεται με το τρίτο βασικό στοιχείο, την εγκατάσταση των Λατίνων εμπόρων, γεγονός το οποίο, προϋόντος του χρόνου, αποκτά όλο και πιο βαρύνουσα σημασία στην ιστορική και πολεοδομική εξέλιξη της πόλης²⁵.

Το 1203, στα πλαίσια της Τέταρτης Σταυροφορίας, έλαβε χώρα μια από τις σημαντικότερες πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης, με σκοπό την αποκατάσταση του Ισαάκιου Β΄²⁶ στο θρόνο. Στις 13 Απριλίου 1204 οι σταυροφόροι εισέβαλαν στην πόλη, η λεηλασία της οποίας διήρκεσε για αρκετά χρόνια και συνοδεύτηκε από τρεις καταστροφικές πυρκαγιές²⁷. Νέος αυτοκράτορας εκλέχτηκε ο Βαλδουίνος της Φλάνδρας. Συνολικά, η περίοδος της εφήμερης εγκατάστασης της Λατινικής Αυτοκρατορίας (1204-61) χαρακτηρίζεται ως η πλέον καταστροφική στην ιστορία της Κωνσταντινούπολης²⁸. Ως αποτέλεσμα, το ελληνικό στοιχείο εγκατέλειψε την προ-

22. Magdalino, «Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη», *ό.π.*, σ. 236. *From Byzantium to Istanbul*, *ό.π.*, σ. 130.

23. Αυτοκράτορες Ειρήνη, Θεόφιλος, Βασίλειος Α΄, Λέοντας Στ΄: Mango, “The development”, *ό.π.*, σ. 130-131. Magdalino, «Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη», *ό.π.*, σ. 236. *From Byzantium to Istanbul*, *ό.π.*, σ. 130.

24. J.B. Papadopoulos, *Le Palais et les Églises des Blachernes*, Athènes 1928, σ. 143. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 125-126.

25. Mango, “The development”, *ό.π.*, σ. 132. Mango, “The Commercial Map”, *ό.π.*, σ. 205. P. Magdalino, “The maritime neighborhoods of Constantinople: Commercial and residential functions, sixth to twelfth centuries”, *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), 109, 219.

26. Freely, *Κωνσταντινούπολη*, *ό.π.*, σ. 169.

27. Στ. Γεράσιμος, *Κωνσταντινούπολη. Από το Βυζάντιο μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2006, σ. 130. Η λεηλασία δεν περιορίστηκε στην κλοπή και τον εκπατρισμό πολύτιμων τεχνουργημάτων, αλλά επεκτάθηκε και στο λιώσιμο χυτών αγαλμάτων για κοπή νομισμάτων, ενώ μαρτυρείται επίσης ότι απογύμνωσαν τις μολύβδινες στέγες των ανακτόρων για να πουλήσουν το μέταλλο: Magdalino, «Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη», *ό.π.*, σ. 241.

28. Εκτός από την απαρύμιλλη λεηλασία και τις προαναφερθείσες πυρκαγιές, στην εικόνα παρακμής συνέτειναν επίσης δύο σεισμοί, του 1231 και του 1237, αλλά και η ευρεία επανάχρηση οικοδομικού υλικού: V. Kidonopoulos, “The urban physiognomy of Constantinople from the Latin conquest through the Palaiologan era”, *Byzantium: Faith and Power*

αιώνια πρωτεύουσά του για τα δημιουργηθέντα ελληνικά κρατίδια, ενώ η ενετική συνοικία επεκτάθηκε, οχυρώθηκε και έλαβε το χαρακτήρα ξεχωριστής υπερπόντιας αποικίας²⁹.

Το 1261 η Κωνσταντινούπολη επανακτήθηκε από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο και τις επόμενες δεκαετίες επιχειρήθηκε ένα νέο πρόγραμμα ανοικοδόμησης, σηματοδοτώντας μια στροφή στη διαμόρφωση του αστικού τοπίου³⁰. Οι κυριότεροι χώροι εξουσίας και λατρείας αποκαταστάθηκαν και προωθήθηκαν ειδικά μέτρα για την επιστροφή του πληθυσμού από τα προάστια και εν γένει υποστηρικτικές δράσεις για την αποκατάσταση της εικόνας της πόλης³¹. Προωθήθηκαν επίσης αμυντικά έργα, τα οποία κρίνονταν απαραίτητα, με δεδομένη την πολύ κακή κατάσταση στην οποία περιήλθαν τα τείχη της πόλης, ως αποτέλεσμα της έλλειψης φροντίδας κατά τα προηγούμενα έτη. Ο Μιχαήλ «δε λυπήθηκε ούτε κόπους ούτε έξοδα για να αποκαταστήσει την πρωτεύουσά του»³², όμως ούτε και αυτό ήταν αρκετό για να αποτρέψει την ήδη προδιαγεγραμμένη μοίρα της Βασιλίδος των πόλεων.

Μνημεία και αρχαιολογικά κατάλοιπα κατά ρεγεώνες

Η εξέταση των σωζόμενων καταλοίπων θα γίνει κατά ρεγεώνες (Εικ. 2)³³. Οι ρεγεώνες ήταν ένας τρόπος διοικητικής διαίρεσης της Κωνσταντινούπολης από την εποχή της βασιλείας του Θεοδοσίου Β΄, κατά το πρότυπο της Ρώμης. Στο σύνολό τους ήταν δεκατέσσερις και δεν αντιπροσωπεύονταν από κάποιο όνομα παρά από αριθμούς. Μας είναι γνωστές από την *Notitia Urbis Constantinopolitanae*³⁴, η οποία αναφέρει τα περιεχόμενα της κάθε μιας σε επίπεδο κτηρίων και μνημείων.

I. Πρώτη ρεγεώνα

Η πρώτη ρεγεώνα περιλαμβάνει την έκταση στα νοτιοανατολικά του πρώτου λόφου³⁵. Στα δυτικά ξεκινάει από το Μέγα Παλάτιον και φτάνει ως

(1261-1557). *Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, ed. Brooks S.T., New Haven-London 2006, σ. 100-101.

29. Magdalino, "The maritime neighborhoods", *ό.π.*, σ. 223.

30. K.-P. Matschke, "Builders and building in Late Byzantine Constantinople", *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. Necipoğlu N., Leiden 2001, σ. 315.

31. *From Byzantium to Istanbul*, *ό.π.*, σ. 133-135.

32. Magdalino, «Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη», *ό.π.*, σ. 241.

33. Janin, "Note sur les Régions", *ό.π.*, passim. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 43-58.

34. *Notitia Dignitatum*, *ό.π.*, σ. 229-243.

35. Στο ίδιο, σ. 230. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 49.

τη θάλασσα, ενώ στα ανατολικά ανέρχεται ασύμμετρα φτάνοντας ως την περιοχή των Μαγγάνων, στα νότια του Degirmenkapı³⁶.

Το σημαντικότερο μνημείο της ρεγεώνας είναι το ίδιο το Μεγάλο Παλάτι (Εικ. 3)³⁷. Το ανακτορικό συγκρότημα, που θεμελιώνεται επί Μεγάλου Κωνσταντίνου και εγκαταλείπεται τον 12^ο αιώνα για αυτό των Βλαχερνών, αποτέλεσε τον κύριο τόπο κατοικίας των αυτοκρατόρων του βυζαντινού κράτους και συνάμα το μεγάλο διοικητικό κέντρο της αυτοκρατορίας. Το ανάκτορο, μέσα από διαδοχικές επεκτάσεις, έφτασε στον 10^ο αιώνα να καταλαμβάνει όλη την περιοχή ανατολικά του Ιππόδρομου και βόρεια της Αγίας Σοφίας, καθώς και τις νότιες και ανατολικές ακτές της θάλασσας του Μαρμαρά. Καταστροφική για το μνημείο ήταν η περίοδος της Λατινοκρατίας, οπότε και απογυμνώθηκαν οι μολύβδινες στέγες του για την πώληση της πρώτης ύλης³⁸. Με την ανακατάληψη της πόλης, παρά το γεγονός ότι ήταν πια ερειπωμένο, λειτούργησε ως ανακτορική κατοικία, καθώς η κατάσταση των Βλαχερνών ήταν ακόμα χειρότερη και επέτασσε άμεση ανακατασκευή³⁹. Τα έτη 1348-1349 το αυτοκρατορικό παλάτι, παρ' ότι

36. Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 49.

37. *Noititia Dignitatum*, ό.π., σ. 230. J.H. Baxter, "The Secrets of Byzantium: I. A Find in the Great Palace", *The Times* (26-28 October 1935), 1-8. *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, ed. Rice D.T., Edinburgh 1958. D.T. Rice, "Excavations in the Great Palace of the Byzantine Emperors", *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953), Αθήνα 1955, τ. Α', σ. 468-474. S. Miranda, *Les Palais des Empereurs Byzantines*, Mexico 1965. D.T. Rice, "On the Date of the Mosaic Floor of the Great Palace of the Byzantine Emperors at Constantinople", *Χαριστήριο εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, Αθήνα 1965, τ. Α', σ. 1-5. C. Mango, "Ancient Spolia in the Great Palace of Constantinople", *Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, ed. Moss Chr.-Kiefer K., Princeton, New Jersey 1995, σ. 645-649. E. Bolognesi Recchi Franceschini, "Das Palastareal in Byzantinischer und Osmanischer Zeit", *Palatia. Kaiserpaläste*, ed. König M.-Bolognesi Recchi Franceschini E.-Riemer E., Trier 2003, σ. 60-69. J.M. Featherstone, "De Cerimoniis and the Great Palace", *The Byzantine World*, ed. Stephenson P., London 2010, σ. 162-174. Για τα γειτονικά κτίσματα που είχαν άμεση σχέση με τις δραστηριότητες του παλατιού: C. Mango, *The Brazen House. A study of the vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, København 1959, passim. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Instanbuls: Byzantion-Konstantinupolis-Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1977, σ. 229-327.

38. St. Runciman, "Blachernae Palace and its Decoration", *Studies in Memory of David Talbot Rice*, Edinburgh 1975, σ. 281. Ο Majeska αναφέρει τις στέγες ως χάλκινες και θεωρεί ότι το μέταλλο πουλήθηκε με σκοπό να κοπούν νομίσματα: G.P. Majeska, "The sanctification of the First Region: Urban Reorientation in Palaiologan Constantinople", *Actes du XVe Congrès International D'Études Byzantines, Athènes-Septembre 1976*, Athènes 1981, τ. II, σ. 359.

39. A.-M. Talbot, "The Restoration of Constantinople under Michael VIII", *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993), 250.

ακατοίκητο, εντυπωσιάζει τον περιηγητή Στέφανο του Νόβγκοροντ, ο οποίος σημειώνει μάλιστα ότι τα τείχη του είναι πιο ψηλά απ' αυτά της πόλης⁴⁰. Σε όλο τον 14^ο αιώνα όμως δεν μαρτυρείται κάποια ανακατασκευή, αλλά μάλλον έχει εγκαταλειφθεί και αφήνεται να καταρρεύσει⁴¹. Ενδεικτικό της ραγδαίας μετατροπής του σε ερειπιώνα είναι το γεγονός πως τόσο το κύριο κομμάτι των ανακτόρων όσο και το νοτιότερο και σημαντικότερο κομμάτι του κατώτερου παλατιού, το Παλάτι του Βουκολέοντος, μετατρέπονται κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης σε οικιστική περιοχή⁴².

Στην περιοχή του Μεγάλου Παλατιού πρέπει να τοποθετήσουμε και την αυτοκρατορική αυλή με το όνομα «Μεσοκήπιο»⁴³. Πρόκειται για έναν κλειστό κήπο που περικλειόταν από δύο στοές, μια εκκλησία και ένα «τζυγκανιστήριο»⁴⁴, δηλαδή γήπεδο για αθλοπαιδιές. Το μικρό αυτό πάρκο περιγράφεται σαν επίγειος παράδεισος, με διαφόρων ειδών φυτά που αρδεύονταν από άφθονα νερά. Η αίσθηση που θα άφηνε στο θεατή θα πρέπει να ήταν αυτή του βυθισμένου κήπου, καθώς καταλάμβανε το κατώτερο επίπεδο της περιοχής του ανακτόρου⁴⁵. Οι πηγές δεν αναφέρουν αν επιβίωσε της λατινικής κατάκτησης και διατηρήθηκε ως τον 14^ο αιώνα.

Την ίδια τύχη με το αυτοκρατορικό παλάτι μοιράζονται και πολλές εκκλησίες της ίδιας ρεγεώνας, όπως η Θεοτόκος του Φάρου, η οποία δεν αναφέρεται πια στις πηγές⁴⁶.

Αρκετά βορειότερα, στην περιοχή των Μαγγάνων, μεταφέρεται την περίοδο που εξετάζουμε το θρησκευτικό κέντρο της πρωτεύουσας, με τα περισσότερα λείψανα να μεταφέρονται από τους ναούς της περιοχής του Μεγάλου Παλατιού σ' αυτούς των Μαγγάνων⁴⁷. Σημαντικότερο μοναστήρι της περιο-

40. G.P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth centuries*, Washington D.C. 1984, σ. 38.

41. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 236.

42. Στο ίδιο, σ. 227-228

43. H. Maguire, "Gardens and Parks in Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), 258. Γενικότερα για τους κήπους στο Βυζάντιο: M. Dolezal-M. Mavroudi, "Theodore Hyrtakenos' Description of the Garden of St. Anna and the Ekphrasis of Gardens", *Byzantine Garden Culture*, ed. Littlewood A.-Maguire H.-Wolschke-Bulmahn J., Washington D.C. 2002, σ. 105-158. H. Maguire, "Paradise Withdrawn", *Byzantine Garden Culture*, ed. Littlewood A.-Maguire H.-Wolschke-Bulmahn J., Washington D.C. 2002, σ. 23-35.

44. Maguire, "Gardens and Parks", ό.π., σ. 258-259. Για το λήμμα: *Oxford Dictionary of Byzantium*, ό.π., σ. 2137.

45. Maguire, "Gardens and Parks", ό.π., σ. 259.

46. Majeska, "The sanctification", ό.π., σ. 359-360.

47. Στο ίδιο, σ. 361.

χής ήταν αυτό του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων (Εικ. 4)⁴⁸. Η μονή χτίστηκε στα μέσα του 11^{ου} αιώνα, από τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο, πάνω σε τεχνητό άνδηρο, βορείως του ανακτόρου των Μαγγάνων και δυτικά της γειτονικής μονής Χριστού Φιλανθρώπου. Το καθολικό κυριαρχούσε στο τοπίο, καθώς υψωνόταν πάνω από το θαλάσσιο τείχος, ενώ ταυτόχρονα είχε άμεση θέα στον Βόσπορο και την ασιατική ακτή. Η ιστορία της μονής είναι λαμπρή, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την ανακήρυξη του Ιωάννη Β' Κομνηνού αυτοκράτορα στο χώρο αυτό, το 1118⁴⁹. Στα τέλη του 12^{ου} αιώνα η μονή καλλωπίζεται και αποκτά πλούσια βιβλιοθήκη⁵⁰. Από τον 14^ο αιώνα στην κατοχή της βρίσκονται, όπως προαναφέρθηκε, και σημαντικά λείψανα, με αποτέλεσμα η αίγλη του μνημείου να θέλγει τους ξένους περιηγητές να την επισκεφθούν⁵¹.

Γύρω από τη μονή αναπτυσσόταν και ο κήπος των Μαγγάνων⁵² που περιλάμβανε κρήνες, οπωροφόρα δέντρα και γήπεδο με γρασιδί κατάλληλο για ιππασία. Ο κήπος διατασσόταν σε δύο επίπεδα, με το ανώτερο να μοιάζει ότι είναι αναρτημένο στον αέρα.

Η γειτονική μονή του Σωτήρος Χριστού του Φιλανθρώπου (Εικ. 4)⁵³ ανευγείρεται στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, το 1308, από την Ειρήνη Χούμνου⁵⁴.

48. R.G. De Clavijo, *Embassy to Tamerlane, 1403-1406*, London 1928, σ. 77. R. Demangel–E. Mamboury, *Le Quartier des Manges et la Première Région de Constantinople*, Paris 1939, σ. 19-37. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire Byzantin, Première Partie, La Siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique, tom. III, Les Églises et les Monastères*, Paris 1969, σ. 70-76. Müller–Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 136. Majeska, *Russian Travelers*, ό.π., σ. 366-371. V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel, 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1994, σ. 39-41.

49. Janin, *La géographie ecclésiastique*, ό.π., σ. 71. Müller–Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 136.

50. Demangel–Mamboury, *Le Quartier des Manges*, ό.π., σ. 21. Janin, *La géographie ecclésiastique*, ό.π., σ. 75. Müller–Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 136.

51. Στέφανος του Νόβγκοροντ: Majeska, *Russian Travelers*, ό.π., σ. 34.

52. Maguire, “Gardens and Parks”, ό.π., σ. 260-262.

53. Demangel–Mamboury, *Le Quartier des Manges*, ό.π., σ. 49-68. R. Janin, “Les deux monastères du Christ Philanthrope”, (*Revue des Études Byzantines* IV (1946), 151-162. Janin, *La géographie ecclésiastique*, ό.π., σ. 527-529. Müller–Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 109. Majeska, *Russian Travelers*, ό.π., σ. 371-374. Talbot, “The Restoration”, ό.π., σ. 257. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel*, ό.π., σ. 33-36.

54. Ειρήνη Λασκαρίνα Παλαιολογίνα ή Χούμναινα, κόρη του Νικηφόρου Χούμνου: Janin, *La géographie ecclésiastique*, ό.π., σ. 527. Talbot, “The Restoration”, ό.π., σ. 257. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel*, ό.π., σ. 34. A.–M. Talbot, “Building Activity in Constantinople under Andronikos II: The Role of Women Patrons in the Construction and Restoration of Monasteries”, *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. Necipoğlu N., Leiden 2001, σ. 339.

Στην ουσία το μοναστήρι αποτελεί αποκατάσταση παλαιότερης μονής άγνωστης ονομασίας. Από το κτίσμα σώζονται τα θεμέλια και το μπροστινό ημιυπόγειο. Ως σημείο εορτασμού για την τοπική κοινωνία μαρτυρείται από προσκυνητές του 14^{ου}-15^{ου} αιώνα με την ονομασία *Αγίασμα του Σωτήρος*⁵⁵.

II. Δεύτερη ρεγεώνα

Η δεύτερη ρεγεώνα είναι ουσιαστικά ο πρώτος λόφος της Κωνσταντινούπολης, η περιοχή της αρχαίας Ακρόπολης⁵⁶. Στα δυτικά, τα σύνορά της είναι η προέκταση της ίδιας νοητής γραμμής που ορίζει την πρώτη ρεγεώνα, ενώ στα ανατολικά σχηματίζει τεταρτοκύκλιο που ξεκινά πίσω από το Αυγουσταίο και φτάνει ως την περιοχή Degirmenkarı.

Καθώς το σημείο συνένωσης των τεσσάρων πρώτων ρεγεώνων αποτελεί το κέντρο της Κωνσταντινούπολης του Κωνσταντίνου, η Μεγάλη Εκκλησία ή Αγία Σοφία (Εικ. 5)⁵⁷ είναι το κατ' εξοχήν μνημείο από το οποίο πρέπει να ξεκινήσει η μελέτη της ρεγεώνας. Η ιουστινιάνεια Αγία Σοφία κτίζεται τα έτη 532-537 στον νέο ρυθμό που συνδυάζει αρμονικά τη βασιλική με το περίκεντρο τρουλαίο οικοδόμημα. Αυτός ακριβώς ο τρούλος του ναού θα αποτελέσει και το μεγαλύτερο δομικό του πρόβλημα, καθώς καταρρέει τρεις φορές⁵⁸. Οι σταυροφόροι που παίρνουν υπό την κυριαρχία τους το μνημείο

55. Ρώσος Ανώνυμος: Majeska, *Russian Travelers*, ό.π., σ. 140. Διάκονος Ζωσιμάς: Στο ίδιο, σ. 182. Janin, *La géographie ecclésiastique*, ό.π., σ. 529. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 109.

56. *Notitia Dignitatum*, ό.π., σ. 231. Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 49.

57. M.D. Volonakis, *Saint Sophia and Constantinople*, London 1920, σ. 31-50. Ch. Diehl, *Constantinople*, Paris 1924, σ. 46-65. Π.Α. Μιχελή, *Η Αγία Σοφία*, Αθήνα 1976. T.F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey*, United States of America 1976, σ. 262-268, όπου σύνοψη της βιβλιογραφίας της σχετικής με το μνημείο. G. Dagron, *Constantinople Imaginaire. Études sur le Recueil des "Patria"*, Paris 1984, σ. 191-314. R.J. Mainstone, *Hagia Sophia. Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, Hungary 1997. *Santa Sophia di Constantinopoli. L'arredo marmoreo della grande chiesa Giustiniana*, ed. Guidobaldi A.G-Barsanti, Roma 2004. R.S. Nelson, *Hagia Sophia, 1850-1950*, Chicago-London 2004. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 84-96. Majeska, *Russian Travelers*, ό.π., σ. 199-236. *Hagia Sophia. From the Age of Justinian to the Present*, ed. Mark R.-Çakmak A.Ş., New York 1992. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel*, ό.π., σ. 121-125. W.E. Kleinbauer-A. White-H. Matthews, *Hagia Sophia*, London 2004. Από τους περιηγητές αναλυτικά την περιγράφει ο Clavijo: De Clavijo, *Embassy to Tamerlane*, ό.π., σ. 71-76.

58. Πρώτη φορά το 557 και ανακατασκευάζεται το 562 από τον Ισίδωρο το Νεότερο. Δεύτερη φορά το 989 και ξανακτίζεται από τον Trad: Mathews, *The Byzantine Churches*, ό.π., σ. 264. S. Kiritmayif, *Converted Byzantine Churches in Istanbul. Their Transformation into Mosques and Masjids*, Istanbul 2001, σ. 9-10.

προσθέτουν το 1230 αντηρίδες και ένα κωδωνοστάσιο στη δυτική πλευρά⁵⁹. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Μιχαήλ Η΄, προετοιμάζοντας το ναό για τη στέψη του, προσπαθεί να επαναφέρει τον άμβωνα, τη σολέα και το Βήμα στην αρχική τους θέση⁶⁰ και κοσμεί το ναό με το ψηφιδωτό της Δέησης (Εικ. 6-7)⁶¹. Κατά τον 14^ο αιώνα η Αγία Σοφία γνωρίζει δύο φάσεις επισκευών. Η πρώτη χρονολογείται στα 1327 και οφείλεται στη βούληση του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄. Τότε λαμβάνουν χώρα εκτεταμένες επισκευαστικές εργασίες με σημαντικότερη την προσθήκη αντηρίδων⁶². Λίγα χρόνια αργότερα ο σεισμός του 1346 προκαλεί σημαντικές φθορές στον τρούλο, τις οποίες επιδιορθώνουν ο Γεώργιος Συναδινός Αστράς και ο Ιταλός Giovanni Peralta⁶³. Το 1394-1395, όταν ο μοναχός Αλέξανδρος επισκέφθηκε την εκκλησία⁶⁴, η αίγλη της παρέμενε αδιαμφισβήτητη, καθώς όπως μας λέει ο ίδιος «είναι αδύνατο να περιγράψει κανείς την ομορφιά της»⁶⁵. Τη μεγαλοσύνη της υπογραμμίζει μισό αιώνα αργότερα και ο Pero Tafur που τη βλέπει να δεσπόζει σαν «μεγάλο βουνό»⁶⁶.

Λίγο νοτιότερα της Αγίας Σοφίας συναντάμε τις Θέρμες του Ζευζίππου (Εικ. 3, 8)⁶⁷. Οι θέρμες κτίστηκαν κατά την ανακαίνιση του αρχαίου Βυζαντίου από τον Σεπτίμιο Σεβήρο και επισκευάστηκαν από τον Κωνσταντίνο και τον Ιουστινιανό μετά την καταστροφή που είχαν υποστεί κατά τη Στάση του Νίκα. Το όνομά τους προέρχεται από την παραφθορά της φράσης «Ζευς

59. *From Byzantium to Istanbul*, ό.π., σ. 133.

60. Talbot, "The Restoration", ό.π., σ. 251.

61. Ο Whittemore περιγράφει το ψηφιδωτό αναλυτικά, το χρονολογεί όμως στην πρόωμη κομνηνεια περίοδο: Th. Whittemore, *The Mosaics of Hagia Sophia at Istanbul, Fourth Preliminary Report, Work done in 1934-1938. The Deesis Panel of the South Gallery*, Boston 1952, σ. 10-31, κυρίως σ. 30-31. C. Mango, *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Washington D.C. 1962, σ. 29. O. Demus, "The Style of Kariye Djami and its Place in the Development of Palaeologan Art", *The Kariye Djami, vol. IV, Studies in the Art of the Kariye Djami and its Intellectual Background*, ed. Underwood P., London 1975, σ. 107-160, σ. 144-145. Nelson, *Hagia Sophia*, ό.π., σ. 22. *Hagia Sophia*, ό.π., σ. 77. Talbot, "The Restoration", ό.π., σ. 252. S. Kalopissi-Verti, "Patronage and Artistic Production in Byzantium during the Palaiologan Period", *Byzantium: Faith and Power (1261-1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, ed. Brooks S.T., New Haven-London 2006, σ. 76.

62. Kirimtayif, *Converted Byzantine Churches*, ό.π., σ. 10.

63. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 91. Matschke, "Builders and building", ό.π., σ. 322. Kirimtayif, *Converted Byzantine Churches*, ό.π., σ. 10.

64. Majeska, *Russian Travelers*, ό.π., σ. 156.

65. Στο ίδιο, σ. 199.

66. P. Tafur, *Travels and Adventures, 1435-1439*, ed. Letts M., London 1926, σ. 115.

67. Mango, *The Brazen House*, ό.π., σ. 37-42. Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 222-224. Bassett, *The urban image*, ό.π., σ. 51-58. Crow-Bardill-Bayliss, *The Water Supply*, ό.π., σ. 10.

Ίππιος» που αντιπροσώπευε την ονομασία του ναού πάνω στον οποίο κτίστηκαν τα λουτρά. Οι δημόσιες αυτές θερμές κάθε άλλο παρά στερούνταν πολυτέλειας. Ήταν διακοσμημένες με αγάλματα όλων των εποχών που απεικονίζαν αρχαίους φιλόσοφους, ποιητές και στρατηγούς. Από τον 12^ο ως τον 15^ο αιώνα ακολουθούν την παρακμή που χαρακτηρίζει όλο το παλαιό κέντρο της Κωνσταντινούπολης. Την περίοδο αυτή τμήμα των λουτρών λειτουργεί ως αποθήκη, ενώ αργότερα η περιοχή εποικοδομείται⁶⁸.

III. Τρίτη ρεγεώνα

Η τρίτη ρεγεώνα είναι η περιοχή του Ιππόδρομου, η οποία καταλήγει στη θάλασσα συμπεριλαμβάνοντας το λιμένα του Ιουλιανού⁶⁹.

Ο Ιππόδρομος της Κωνσταντινούπολης (Εικ. 9-10)⁷⁰, που είχε ως πρότυπο το Circus Maximus της Ρώμης, ήταν ένας από τους μεγαλύτερους. Η βυζαντινή του εκδοχή είχε μήκος περίπου τετρακοσίων ογδόντα μέτρων⁷¹. Η εκκίνηση γινόταν από τις «carceres» ή «μάγγανα» που ήταν αφετήριος μηχανισμός. Η απέναντι νοτιοδυτική άκρη ονομαζόταν «σφενδόνη» λόγω του σχήματός της και επιστεφόταν από κιονοστοιχία τριάντα επτά κολόνων, από τις οποίες ως τον 14^ο αιώνα είχαν απομείνει οι είκοσι τέσσερις⁷². Ο στίβος χωριζόταν σε δύο διαύλους με τη «σπίνα» ή «εύριπο». Κατά μήκος του φράγματος αυτού ήταν τοποθετημένα διάφορα έργα τέχνης⁷³, από τα οποία

68. Müller–Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 51.

69. *Notitia Dignitatum*, ό.π., σ. 231-232. Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 50.

70. *Notitia Dignitatum*, ό.π., σ. 232. Diehl, *Constantinople*, ό.π., σ. 41-45. Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 183-194. R. Guiland, “Étude sur l’Hippodrome de Byzance: Les Spectacles de l’Hippodrome”, *Byzantinoslavica* XXVII/2 (1966), 289-307. R. Guiland, “Les Hippodromes de Byzance. L’Hippodrome de Severe et l’Hippodrome de Constantine le Grand”, *Byzantinoslavica* XXXI (1970), 182-188. R. Guiland, “Étude sur l’Hippodrome de Byzance: Les Dimensions de l’Hippodrome”, *Byzantinoslavica* XXXI (1970), 1-11. Müller–Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 64-71. Α. Ιωαννίδης, «Ο Βυζαντινός Ιππόδρομος στην Κωνσταντινούπολη», *Αρχαιολογία* 4 (Αύγουστος 1982), 39-47. Dagron, *Constantinople Imaginaire*, ό.π., σ. 161-190. Majeska, *Russian Travelers*, ό.π., σ. 250-258. J. Ebersolt, *Constantinople Byzantine et les Voyageurs du Levant*, London 1986, σ. 36-37. S.G. Bassett, “The Antiquities in the Hippodrome of Constantinople”, *Dumbarton Oaks Papers* 45 (1991), 87-96. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel*, ό.π., σ. 197-199. Bassett, *The urban image*, ό.π., σ. 58-71, 85-89. Βλ. και το πρόσφατο: *Hippodrom/Atmeydani: a stage for Istanbul’s history*, ed. Pitarakis Br., vol. I-II, Istanbul 2010.

71. Guiland, “Les Dimensions”, ό.π., σ. 1-3.

72. Müller–Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 68.

73. Αναλυτικά: Bassett, “The Antiquities”, ό.π., σ. 87-96. Bassett, *The urban image*, ό.π., σ. 212-232.

σώζονται μεταξύ άλλων ο οβελίσκος του Μ. Θεοδοσίου⁷⁴ και το δελφικό αφιέρωμα με τα ελισσόμενα κορμιά τριών φιδιών⁷⁵. Στο μέσον περίπου της ανατολικής πλευράς, επάνω από τα καθίσματα, βρισκόταν το αυτοκρατορικό θεωρείο, το «κάθισμα»⁷⁶, το οποίο συνδεόταν με το Μεγάλο Παλάτιο που βρισκόταν πίσω από τον Ιππόδρομο, ενώ σε βάθρο πάνω απ' αυτό ήταν τοποθετημένο το σύνταγμα των αλόγων που σήμερα κοσμεί την πρόσοψη του Αγίου Μάρκου⁷⁷. Από την περίοδο της Λατινοκρατίας και έπειτα ο χώρος άρχισε να μεταβάλλεται σε ερείπια. Τον 14^ο και τον 15^ο αιώνα σπάνια χρησιμεύει πια ως χώρος συγκέντρωσης του πλήθους, μειώνεται σε διαστάσεις, ενώ από περιηγητές⁷⁸ πληροφορούμαστε ότι κατά τη βασιλεία του Ανδρονίκου Γ' (1328-41) χρησιμοποιείται για διάφορες εκδηλώσεις, όπως αγώνες και ιπποδρομίες⁷⁹.

Όπως ειπώθηκε παραπάνω, η τρίτη ρεγεώνα απέληγε σε λιμάνι με την ονομασία λιμάνι του Ιουλιανού ή της Σοφίας (Εικ. 11)⁸⁰. Το λιμάνι στην πρώτη του φάση είχε κτιστεί από τον Ιουλιανό πριν ξεκινήσει την εκστρατεία του εναντίον των Περσών. Προβλήτες κατασκευάζει σ' αυτό ο Αναστάσιος Α', ενώ με πρωτοβουλία της αυτοκράτειρας Σοφίας, στα χρόνια του Ιουστίνου Β', ο λιμένας εκβαθύνθηκε. Οι εγκαταστάσεις του ήταν σε λειτουργία καθ' όλη τη βυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο. Από τον 13^ο αιώνα η ονομασία υπό την οποία είναι γνωστό είναι «λιμάνι του Κο-

74. Bassett, "The Antiquities", *ό.π.*, σ. 94. Περιγράφεται αναλυτικά μαζί με άλλα έργα τέχνης από τον Gilles κατά τη διαμονή του στην Κωνσταντινούπολη τον 16^ο αιώνα: K. Byrd, "Pierre Gilles and the Topography of Constantinople", *Istanbul, Myth to Modernity 1, Selected Themes*, ed. Başgelen N.-Johnson B., Annual Supplement of Arkeologive Sanat Magasine, Istanbul 2002, σ. 8-13. Bassett, *The urban image*, *ό.π.*, σ. 85-87, 219-222.

75. Ch. Buondelmonti, *Description des Iles de l'Archipel*, ed. Legrand É., Paris 1897, σ. 87. Volonakis, *Saint Sophia*, *ό.π.*, σ. 19. De Clavijo, *Embassy to Tamerlane*, *ό.π.*, σ. 71. Bassett, "The Antiquities", *ό.π.*, σ. 90, 94. Bassett, *The urban image*, *ό.π.*, σ. 65, 224-227.

76. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 188. R. Guiland, "Études sur la topographie de l'Hippodrome de Constantinople Byzantine. L'escalier en colimaçon menant du Grand Palais à la tribune du Kathisma", *Δελτίο της Χριστιανολογικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', τ. Δ' (1964-65), 281-291.

77. Bassett, *The urban image*, *ό.π.*, σ. 222-223.

78. Buondelmonti, *Description*, *ό.π.*, σ. 86. De Clavijo, *Embassy to Tamerlane*, *ό.π.*, σ. 69-71.

79. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 185.

80. Στο ίδιο, σ. 231-234. R. Guiland, *Études de Topographie de Constantinople Byzantine*, Berlin-Amsterdam 1969, τ. II, σ. 80-91. Αλ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Το Κοντοσκάλιο και το Επτάσκαλο. Συμβολή στη μελέτη των λιμανιών της Κωνσταντινούπολης κατά την ύστερη περίοδο», *Βυζαντινά* 13 (1985), τ. 2, σ. 1306.

ντοσκαλίου»⁸¹, σύμφωνα με τη Σταυρίδου-Ζαφράκα. Η ερευνήτρια απέδειξε ότι το λιμάνι του Κοντοσκελίου⁸², που πήρε το όνομά του από τον τουρμάρη Αγαλλιανό Κοντοσκέλη, το Κοντοσκέλιο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου⁸³ και το Κοντοσκάλιο του Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου⁸⁴ ταυτίζονται και μάλιστα είναι το ίδιο λιμάνι με αυτό της Σοφίας⁸⁵.

IV. Τέταρτη ρεγεώνα

Η τέταρτη ρεγεώνα καταλαμβάνει την περιοχή ανάμεσα στον πρώτο και τον δεύτερο λόφο της Κωνσταντινούπολης⁸⁶. Στα νότια ξεκινάει από το Μίλιον και καταλήγει στις ακτές του Κεράτιου κόλπου. Από τα κτίσματα της πρώτης περιόδου της Κωνσταντινούπολης τα σημαντικότερα είναι το Μίλιον και το Αυγουσταίον.

Το Αυγουσταίον (Εικ. 3, 5, 9)⁸⁷ είναι η πλατεία που βρίσκεται νότια του ναού της Αγίας Σοφίας, η οποία ονομάστηκε έτσι προς τιμήν της μητέρας του Μεγάλου Κωνσταντίνου στην οποία είχε απονεμηθεί ο τίτλος της Αυγούστας. Στον ίδιο χώρο προϋπήρχε αγορά τροφίμων που στεγαζόταν σε οικοδόμημα με την ονομασία «Τετράστοο» από τα χρόνια του Σεπτιμίου Σεβήρου, έκταση του οποίου κατέλαβε κατά την ίδρυσή του το Αυγουσταίο. Λόγω της θέσης του και της γειτνιάσής του με σημαντικά οικοδομήματα το Αυγουσταίο δεν έχασε την αίγλη του στο πέρασμα των αιώνων. Χρησιμοποιείται κυρίως ως πλατεία-προθάλαμος της Αγίας Σοφίας σε ημέρες εορτών και κατά τη στέψη των αυτοκρατόρων. Από τον 13^ο αιώνα μάλιστα συγκαταλέγεται στην ιδιοκτησία της Αγίας Σοφίας. Το 1316 σημειώνονται σ' αυτό εκτεταμένες καταστροφές λόγω θύελλας, τις οποίες ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ σπεύδει να αποκαταστήσει διατάσσοντας ευρείας κλίμακας στερεωτικές και ανακαινιστικές εργασίες⁸⁸.

81. Με την ονομασία «Κονδοσκάλιον» περιγράφεται λιμένας πλησίον του Μεγάλου Παλατίου και από τον Buondelmonti: Buondelmonti, *Description*, σ. 85.

82. Janin, *Constantinople Byzantin*, σ. 228. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Το Κοντοσκάλιο», *ό.π.*, σ. 1328.

83. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 228-229. W. Müller-Wiener, *Die Häfen von Byzantion, Konstantinupolis*, Istanbul, Tübingen 1994, σ. 26.

84. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 230-231. Müller-Wiener, *Die Häfen*, *ό.π.*, σ. 27.

85. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Το Κοντοσκάλιο», *ό.π.*, σ. 1308-1315, 1323-1328.

86. *Notitia Dignitatum*, *ό.π.*, σ. 232-233. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 51.

87. *Notitia Dignitatum*, *ό.π.*, σ. 232. Mango, *The Brazen House*, *ό.π.*, σ. 42-47. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 59-62. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, *ό.π.*, σ. 248-249. Ebersolt, *Voyageurs du Levant*, *ό.π.*, σ. 261-262. Byrd, "Pierre Gilles", *ό.π.*, σ. 5-8. Bassett, *The urban image*, *ό.π.*, σ. 89-92.

88. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, *ό.π.*, σ. 248-249.

Το Μίλιον (Εικ. 3, 5)⁸⁹ ήταν αρχικά μια απλή στήλη από την οποία ξεκινούσε η Μέση Οδός, αποτελώντας ταυτόχρονα και το σημείο απ' όπου ξεκινούσε η μέτρηση των χιλιομετρικών αποστάσεων. Στα μέσα του 4^{ου} αιώνα, ο Μ. Κωνσταντίνος στο χώρο της στήλης αυτής υψώνει τετράγωνο οικοδόμημα με θόλο που στηριζόταν σε μαρμάρινους κίονες. Το οικοδόμημα αυτό καίγεται στη μεγάλη πυρκαγιά που ξεσπά στην πόλη κατά την άλωση από τους σταυροφόρους και στο τέλος του 13^{ου} αιώνα τα κατάλοιπά του, καθώς και ολόκληρη η περιοχή, περνά στη δικαιοδοσία της Αγίας Σοφίας⁹⁰. Σώζεται ως τον 15^ο αιώνα, οπότε και εξαφανίζεται με την ανοικοδόμηση που προωθούν οι Οθωμανοί.

Η Μέση ή Ρηγία Οδός (Εικ. 12)⁹¹, όπως προαναφέρθηκε, ξεκινούσε από το Μίλιον. Ήταν η βασική οδική αρτηρία της πόλης και στην ουσία αποτελούσε το ανατολικό άκρο της ρωμαϊκής προέκτασης της Εγνατίας Οδού⁹². Στο σημείο του Καπιτωλίου του Κωνσταντίνου διακλαδιζόταν⁹³, με τον ένα κλάδο να συνεχίζει βόρεια ως την πύλη του Χαρισίου ή της Αδριανούπολης και τον άλλο νότια ως τη Χρυσή Πύλη⁹⁴. Βέβαια, η αρχική πρόθεση του Κωνσταντίνου ήταν να καλύψει την απόσταση από το Μεγάλο Παλάτι ως την Αγορά⁹⁵, γεγονός το οποίο δικαιολογεί και την επιλογή του ονόματος, καθώς η Ρηγία οδός πραγματικά τέμνει στη μέση τη χερσόνησο. Η Μέση ήταν εξαρχής προορισμένη να αποτελέσει τον εμπορικό πυρήνα της πόλης και γι' αυτό το λόγο εφοδιάστηκε με διάφορες στοές στις δύο πλευρές της. Επίσης, αποτελεί τον άξονα πάνω στον οποίο δομήθηκε το οδικό δίκτυο της πόλης⁹⁶, καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό των δευτερευουσών οδών είναι κάθετες σ' αυτή. Τέλος, λειτουργεί ως τα μέσα του 12^{ου} αιώνα και ως *Via Triumphalis*⁹⁷, ενώ πολλά κτήρια που σχετίζονται με δημόσιες χρήσεις κτίζονται εκατέρωθεν αυτής (Εικ. 13). Η οδός διατηρείται άθικτη ως τα μέσα του

89. Mango, *The Brazen House*, ό.π., σ. 47-48. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 216-218. Ebersolt, *Voyageurs du Levant*, ό.π., σ. 261-262.

90. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 218.

91. Mango, *The Brazen House*, ό.π., σ. 78-81.

92. Berger, "Streets and public spaces", ό.π., σ. 162.

93. Mango, *The Brazen House*, ό.π., σ. 80. Berger, "Streets and public spaces", ό.π., σ. 162.

94. Mango, *The Brazen House*, ό.π. Majeska, *Russian Travelers*, ό.π., σ. 34, υποσημ. 34. Κατά τον Majeska, η διακλάδωση γινόταν στο σημείο του Forum Amastrianum.

95. Guillard, *Études de Topographie*, ό.π., σ. 69.

96. Berger, "Streets and public spaces", ό.π., σ. 163-171.

97. C. Mango, "The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate", *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), 173-186.

14^{ου} αιώνα, όπως μας μαρτυρά ο Στέφανος του Νόβγκοροντ⁹⁸, χωρίς όμως να διατηρεί την πρωτεύουσα θέση της ως εμπορικό κέντρο της πρωτεύουσας, καθώς το τελευταίο είχε μεταφερθεί βορειότερα στα παράλια του Κεράτιου, όπου δραστηριοποιούνταν οι Λατίνοι έμποροι⁹⁹.

Η Θεοτόκος των Χαλκοπρατειών (Εικ. 14)¹⁰⁰ βρισκόταν βόρεια του Πατριαρχείου και σε μικρή απόσταση από το συγκρότημα της Αγίας Σοφίας. Η αρχική φάση του ναού ανάγεται στην παλαιοχριστιανική περίοδο, περίπου στο 448, και αποδίδεται σε δύο κτήτορες: την Πουλχερία, αδελφή του Θεοδοσίου Β΄, και την αυτοκράτειρα Βερίνα, σύζυγο του Λέοντα Α΄¹⁰¹. Ο ναός πρωτοστάτησε στην ιστορία της πόλης, καθώς είχε διατελέσει πατριαρχικός ναός για μια πενταετία, κατά το 532-537¹⁰². Κατά τη Λατινοκρατία χρησιμοποιήθηκε από τον λατινικό κλήρο. Ο ναός ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με μία τρίπλευρη αγίδα και νάρθηκα στα δυτικά. Κατά τη βασιλεία του Βασιλείου Α΄ προστέθηκε και τρούλος¹⁰³. Επίσης, σε φιλολογικές πηγές μαρτυρούνται και τρία παρεκκλήσια: της Σωρού, του Χριστού και του Αγίου Ιακώβου¹⁰⁴, ενώ στη βορειοδυτική γωνία υπήρχε ένα οκταγωνικό κτίσμα που έχει θεωρηθεί βαπτιστήριο¹⁰⁵. Κατά τον 14^ο αιώνα χρονολογούνται εργασίες ανακαίνισης¹⁰⁶.

V. Πέμπτη ρεγεώνα

Η πέμπτη ρεγεώνα¹⁰⁷ περιλαμβάνει την περιοχή που ξεκινά γειτονικά της Αγίας Σοφίας και φτάνει ως τον λιμένα Προσφόριο. Το σημαντικότερο κτήριο που περιλαμβάνει είναι το Στρατήγιο. Κατά τον 14^ο αιώνα δεν σημειώνεται κάποια ουσιαστική οικοδόμηση ή ανακαίνιση στα εδαφικά όρια της παρούσας ρεγεώνας.

98. Guiland, *Études de Topographie*, ό.π., σ. 75-76. Majeska, *Russian Travelers*, ό.π., σ. 34.

99. Mango, "The Commercial Map", ό.π., σ. 205-207.

100. Janin, *La géographie ecclésiastique*, ό.π., σ. 237-242. Mathews, *The Byzantine Churches*, ό.π., σ. 319-321. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 76-78. Για τα παρεκκλήσια: C. Mango, "Notes on Byzantine Monuments", *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1969-1970), 369-372.

101. Janin, *La géographie ecclésiastique*, ό.π., σ. 237.

102. Στο ίδιο, σ. 239.

103. Mathews, *The Byzantine Churches*, ό.π., σ. 319.

104. Mango, "Notes on Byzantine Monuments", ό.π., σ. 370.

105. Ο Mango, βασιζόμενος κυρίως στη θεματολογία τού αποσπασματικά σωζόμενου ψηφιδωτού διακόσμου, το ταύτισε με το παρεκκλήσιο του Αγ. Ιακώβου: Mango, "Notes on Byzantine Monuments", ό.π., σ. 370-371.

106. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 77.

107. *Notitia Dignitatum*, ό.π., σ. 233-234. Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 51.

VI. Έκτη ρεγεώνα

Η έκτη ρεγεώνα¹⁰⁸ οριοθετείται από δύο οδούς· στα νότια τη Μέση και στα δυτικά από το Μακρό Έμβολο. Στα βόρεια φτάνει ως την ακτή περικλείοντας το λιμένα του Νεωρίου και στα δυτικά ακολουθεί τη νοητή πορεία από το εν λόγω λιμάνι ως την Αγορά του Κωνσταντίνου.

Ο λιμένας του Νεωρίου πιθανότατα ταυτίζεται με το ακμάζον κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο νεώριο του Επτασκάλου (Εικ. 11)¹⁰⁹. Η θέση του λιμανιού θεωρείται αβέβαιη, με μόνο σίγουρο στοιχείο ότι βρισκόταν στην ακτή του Κεράτιου. Το λιμάνι του Επτασκάλου, με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού, επιδέχεται γενικευμένες εργασίες ανακατασκευής το 1351¹¹⁰, οι οποίες σχετίζονται με τις πολεμικές προετοιμασίες του αυτοκράτορα μπροστά στο ενδεχόμενο αναμέτρησης με τους Γενουάτες. Στο πλαίσιο αυτό λαμβάνουν χώρα ο καθαρισμός και η εκβάθυνση του λιμανιού, επισκευάζονται τα τείχη του Κεράτιου και κτίζεται τάφος που περιτρέχει το τμήμα από την πύλη του Ευγενίου (Εικ. 34) ως την Ξύλινη. Το 1354 ο ίδιος αυτοκράτορας προσθέτει ακόμα μια σκάλα στο λιμάνι¹¹¹.

Γενικότερα, την περιοχή της έκτης ρεγεώνας μονοπωλούσαν οι εγκαταστάσεις των Αμαλφιτανών, Πισατών και Γενουατών εμπόρων (Εικ. 15)¹¹². Η εγκατάσταση των Αμαλφιτανών ήταν η παλαιότερη στην Κωνσταντινούπολη¹¹³ και τοποθετείται στο δυτικότερο άκρο της έκτης ρεγεώνας, στην περιοχή της πύλης του Περάματος και εν μέσω των παροικιών της Βενετίας και της Πίζας¹¹⁴. Από την εγκατάσταση των Βενετών και έπειτα οι Αμαλφιτανοί έχουν να αντιμετωπίσουν έναν εμπορικά πιο δυνατό αντίπαλο που τους καταφέρει καίρια πλήγματα. Από το 1088, σύμφωνα με χρυσόβουλο του Αλεξίου Α΄ και για κάθε χρόνο, οι Αμαλφιτανοί υποχρεούνται να κατα-

108. *Notitia Dignitatum*, ό.π., σ. 234-235. Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 52.

109. Guiland, *Études de Topographie*, ό.π., σ. 109-111. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 62. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Το Κοντοσκάλιο», ό.π., σ. 1315-1318, 1321-1323, 1328.

110. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *στο ίδιο*, σ. 1309, 1315.

111. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 62.

112. Mango, «The Commercial Map», ό.π., σ. 250. Γεράσιμος, *Κωνσταντινούπολη*, ό.π., σ. 126-127. Αναλυτικά για το φαινόμενο των ξένων εμπόρων και των παροικιών τους: Magdalino, «The maritime neighborhoods», ό.π., σ. 209-226.

113. R. Janin, «Les Sanctuaires des Colonies Latines à Constantinople», (*Revue des Études Byzantines* IV (1946), 164. P. Magdalino, *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Hampshire-Burlington 2007, σ. 1-111, εδώ βλ. σ. 95.

114. Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 246.

βάλλουν τρία υπέρπυρα στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου στη Βενετία¹¹⁵. Σταδιακά, ο ανταγωνισμός τους με μια υπερδύναμη της εποχής θα τους οδηγήσει στο μαρασμό. Εγκαταστάσεις Αμαλφιτανών¹¹⁶ στη Μεσόγειο μαρτυρούνται έως τα μέσα του 14^{ου} αιώνα¹¹⁷, ενώ δεν ξέρουμε πότε εγκατέλειψαν την Κωνσταντινούπολη. Η εμπορική τους σκάλα θα πρέπει να τοποθετηθεί πλησίον αυτής των Πισατών και το οικιστικό κομμάτι¹¹⁸ της παροικίας κοντά στην πύλη του Νεωρίου.

Οι τελευταίοι αποκτούν προνομιακή θέση το 1111-1112¹¹⁹ μετά από παραχώρηση μιας σκάλας, μιας εκκλησίας αφιερωμένης στον Άγιο Νικόλαο και του δικαϊώματος να εγκατασταθούν δίπλα στους Αμαλφιτανούς. Τα παραπάνω εκχωρήθηκαν από τον Αλέξιο Α΄ μαζί με το σπουδαιότερο όλων: μειωμένους φόρους που ανέρχονταν μόλις στο τέσσερα τοις εκατό¹²⁰. Τα διαφορετικού τύπου προνόμια και ο συνεχής ανταγωνισμός μεταξύ των ιταλικών πόλεων οδηγεί τους Πισάτες να επιτεθούν εναντίον των Γενουατών, γεγονός το οποίο με τη σειρά του οδηγεί στην εκδίωξή τους από την πόλη ως το 1155¹²¹. Μέσα σε λιγότερο από τριάντα χρόνια από την επιστροφή τους αναγκάζονται να εγκαταλείψουν ξανά την πόλη λόγω των γεγονότων του 1182¹²². Επιστρέφουν μετά από συμφωνία με τον Ισαάκιο Β΄, η οποία επικυρώνεται με χρυσόβουλο. Στο χρυσόβουλο¹²³ ορίζονται επακριβώς τα όρια της συνοικίας τους, από την πύλη Veteris Rectoris ως την πύλη του Νεωρίου, και αναφέρονται οι δρόμοι και όλα τα κτήρια που αυτή περιλαμβάνει. Επιπλέον, τους παραχωρούνται τρεις σκάλες, πάγκοι αργυραμοι-

115. Janin, "Les Sanctuaires", *ό.π.*, σ. 165. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 246. Κατά τον Magdalino, υποχρεώνονταν να καταβάλουν ένα νόμισμα το χρόνο: Magdalino, *Constantinople Médiéval*, *ό.π.*, σ. 96.

116. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 247.

117. Janin, "Les Sanctuaires", *ό.π.*, σ. 165.

118. Κατά τη διάρκεια της ακμής της παροικίας κτίστηκαν από τους Αμαλφιτανούς σημαντικά θρησκευτικά κέντρα τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και εκτός των συνόρων της: Janin, "Les Sanctuaires", *ό.π.*, σ. 165-166. Magdalino, *Constantinople Médiéval*, *ό.π.*, σ. 97-98. Magdalino, "The maritime neighborhoods", *ό.π.*, σ. 226.

119. Για τη χρονολόγηση στο 1111: Magdalino, *Constantinople Médiéval*, *ό.π.*, σ. 87. M. Angold, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μια πολιτική ιστορία*, Αθήνα 1997, σ. 364. Γεράσιμος, *Κωνσταντινούπολη*, *ό.π.*, σ. 127. Για τη χρονολόγηση στο 1112: Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 249.

120. Ζ. Βάλτερ, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο στον αιώνα των Κομνηνών (1081-1180)*, Αθήνα 1990, σ. 154.

121. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 249. Γεράσιμος, *Κωνσταντινούπολη*, *ό.π.*, σ. 127.

122. Πιο αναλυτικά στην επόμενη ρεζέονα, όπου εξετάζονται και εγκαταστάσεις των Βενετών.

123. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 250.

βών όπως και τα «ενοικικά» της μονής του Αγίου Αντωνίου και της σκάλας του, από την οποία άρχιζε και η συνοικία των Πισατών¹²⁴.

Τελευταία παροικία είναι αυτή των Γενοατών (Εικ. 15)¹²⁵, η οποία τοποθετείται από την πύλη Veteris Rectoris ως την πύλη του Ευγενίου¹²⁶. Ο Μανουήλ Α΄, το 1155¹²⁷, τους παραχωρεί χώρο εγκατάστασης και μία εκκλησία στην προσπάθειά του να περιορίσει τη δύναμη των Ενετών αυξάνοντας τον ανταγωνισμό. Τα αποτελέσματα όμως υπερέβαιναν τις προσδοκίες τού αυτοκράτορα, καθώς οι Γενοάτες έγιναν στόχος συχνών και συντονισμένων επιθέσεων από τους Πισάτες και τους Βενετούς¹²⁸. Με χρυσόβουλο λόγο του 1170¹²⁹ επικυρώνονται τα κεκτημένα τους και τους παρέχεται πλέον το προνόμιο να καταβάλουν φόρο μόνο τέσσερα τοις εκατό, όπως οι Πισάτες. Οι σφαγές του 1182¹³⁰ τους οδηγούν έξω από την Κωνσταντινούπολη και σε αντίποινα μετατρέπονται σε πειρατές. Οι προσπάθειες του Ισαακίου Β΄ Άγγελου επαναφέρουν την τάξη και την ηρεμία στην πρωτεύουσα και τα παράλια. Με χρυσόβουλο του 1192¹³¹ υπόσχεται αποζημιώσεις στους Γενοάτες, όπως και ένα παλάτι¹³² και μια ακόμα εμπορική σκάλα. Κατά την άλωση του 1204 συναντούν την εχθρότητα των Βενετών, οι οποίοι τους απομακρύνουν από τις θέσεις τους. Μόνο έπειτα από τις συνθήκες του 1212 και του 1251¹³³ καταφέρνουν να ανακτήσουν την παλιά τους περιοχή στην πρωτεύουσα. Την επαύριο της εισόδου του Μιχαήλ Η΄ στην πόλη οι συνθήκες έχουν για άλλη μια φορά αντιστραφεί. Οι Γενοάτες σύμμαχοι του

124. Για τα επιπλέον κτήρια: Magdalino, *Constantinople Médiéval*, ό.π., σ. 90-91.

125. Για τις εγκαταστάσεις των Γενοατών και τη δραστηριότητά τους στη Μεσόγειο: M. Balard, "Les Génois en Romanie entre 1204 et 1261. Recherches dans les minutiers notariaux génois", *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire publiés par l'École Française de Rome* 78, Paris 1966. M. Balard, "Genois et Pisans en Orient (fin du XIIIe-début du XIVe siècle)", *Genova, Pisa e il Mediterraneo tra Due e Trecento, per il VIIo Centenario della battaglia della Meloria, (Genova, 24-27 ottobre 1984)*, Gênes 1985.

126. Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 251. Magdalino, *Constantinople Médiéval*, ό.π., σ. 99-100. Magdalino, "The maritime neighborhoods", ό.π., σ. 222. Η πύλη του Ευγενίου βρίσκεται στα ανατολικά του λιμένα Προσφόριον και μέσα στα όρια της πέμπτης ρεγεώνας.

127. Janin, "Les Sanctuaires", ό.π., σ. 173. Γεράσιμος, *Κωνσταντινούπολη*, ό.π., σ. 127. Ο Βάλτερ τοποθετεί την εγκατάστασή τους στο 1167: Βάλτερ, *Η καθημερινή ζωή*, ό.π., σ. 157.

128. Janin, "Les Sanctuaires", ό.π., σ. 173. Βάλτερ, *Η καθημερινή ζωή*, ό.π., σ. 157-158. Angold, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, ό.π., σ. 363.

129. Janin, "Les Sanctuaires", ό.π. Βάλτερ, *Η καθημερινή ζωή*, ό.π. Magdalino, *Constantinople Médiéval*, ό.π., σ. 87.

130. Janin, "Les Sanctuaires", ό.π.

131. Στο ίδιο, σ. 174.

132. Magdalino, *Constantinople Médiéval*, ό.π., σ. 87.

133. Janin, "Les Sanctuaires", ό.π., σ. 174.

Μιχαήλ παίρνουν στη δικαιοδοσία τους¹³⁴ το ναό της Θεοτόκου των Βενετών¹³⁵ και μετατρέπουν σε ερείπια το ανάκτορο του βενετού βαΐλου. Κατά τον 14^ο αιώνα δεν αναφέρεται κάποια μεταβολή των ορίων της συνοικίας των Γενοואτών, όπως και των άλλων Λατίνων, με τη διαφορά ότι οι πρώτοι επεκτείνουν τη δικαιοδοσία τους και στο Πέραν.

VII. Εβδομη ρεγεώνα

Η έβδομη ρεγεώνα ορίζεται από τη Στήλη του Κωνσταντίνου έως την Αγορά του Θεοδοσίου, ενώ φτάνει ως τη θάλασσα στα βόρεια¹³⁶. Το νότιο άκρο της αποτελεί η Μέση Οδός, ενώ στο εσωτερικό της τη διατρέχουν δύο οδοί, παράλληλες σ' αυτές που αποτελούν και τα σύνορά της¹³⁷.

Στη ρεγεώνα αυτή, στο βόρειο τμήμα της, παραχωρήθηκε χώρος για την εγκατάσταση των Βενετών εμπόρων (Εικ. 15). Συγκεκριμένα, η αποικία εκτεινόταν από την πύλη του Δρουγγαρίου μέχρι την πύλη του Περάματος¹³⁸. Η ιστορική αρχή για τη συστηματική και οργανωμένη εγκατάσταση των Βενετών σε συγκεκριμένα εδαφικά όρια μέσα στη Βασιλεύουσα γίνεται το 992 από τους αυτοκράτορες Βασίλειο Β' και Κωνσταντίνο Η', οι οποίοι παραχωρούν εδαφικές εκτάσεις στη βασιλεύουσα για την εγκατάσταση των ξένων εμπόρων και προνόμια¹³⁹.

Τα προνόμια επικυρώνονται και ενισχύονται με χρυσόβουλο λόγο του αυτοκράτορα Αλεξίου Α', το 1082¹⁴⁰. Η εξασθένιση του βυζαντινού ναυτικού, σε συνδυασμό με τη νορμανδική επίθεση στα νησιά του Ιονίου και τα ιλλυρικά παράλια, οδηγεί τον αυτοκράτορα να ζητήσει βοήθεια από τη Γαληνότατη με ανταλλάγματα. Τα ανταλλάγματα¹⁴¹ περιλάμβαναν τίτλο για το

134. Αναλυτικά τα υπό την κατοχή τους οικήματα: Janin, *στο ίδιο*, σ. 171-173. Magdalino, *Constantinople Médiéval*, *ό.π.*, σ. 91-92.

135. Janin, "Les Sanctuaires", *ό.π.*, σ. 175. D. Jacoby, "The Urban Evolution of Latin Constantinople (1204-1261)", *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. Necipoğlu N., Leiden 2001, σ. 293.

136. *Notitia Dignitatum*, *ό.π.*, σ. 235-236. Janin, "Note sur les Régions", *ό.π.*, σ. 30-36. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 52. Berger, "Streets and public spaces", *ό.π.*, σ. 167.

137. Berger, *στο ίδιο*, σ. 167-168, εικ. 4.

138. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 248. Η περιοχή εισέρχεται μέσα στα όρια της έκτης ρεγεώνας, αλλά για πρακτικούς λόγους η βενετική παροικία παρουσιάζεται συνολικά στο παρόν κεφάλαιο.

139. Janin, "Les Sanctuaires", *ό.π.*, σ. 166. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 247. Γεράσιμος, *Κωνσταντινούπολη*, *ό.π.*, σ. 126.

140. Βάλτερ, *Η καθημερινή ζωή*, *ό.π.*, σ. 151. Angold, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, *ό.π.*, σ. 364. Γεράσιμος, *Κωνσταντινούπολη*, *ό.π.*, σ. 127. Κατά τον Magdalino, το 1084: Magdalino, "The maritime neighborhoods", *ό.π.*, σ. 219.

141. Βάλτερ, *Η καθημερινή ζωή*, *ό.π.*, σ. 152. Γεράσιμος, *Κωνσταντινούπολη*, *ό.π.*, σ. 126.

δόγη που συνοδευόταν από «ρόγα», απαλλαγή από κάθε φορολογία και δασμούς, παραχώρηση εκμετάλλευσης φόρων από τα εργαστήρια άλλων ξένων στην πόλη και τρεις εμπορικές σκάλες¹⁴².

Τα προνόμια αυτά στα κατοπινά χρόνια επεκτείνονται με νέα χρυσόβουλα (1126¹⁴³, 1148¹⁴⁴, 1187, 1189¹⁴⁵) και όπως είναι φυσικό προκαλούν την αντίδραση του γηγενούς πληθυσμού, καθώς οι ντόπιοι συνεχίζουν να υποχρεώνονται στην καταβολή φόρων και χάνουν την ανταγωνιστικότητά τους, ενώ χάνουν και την κυρίαρχη θέση που είχαν σε λιμάνια της αυτοκρατορίας. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την αλαζονική συμπεριφορά των Λατίνων εμπόρων¹⁴⁶, οδηγούν το 1182 σε εκτεταμένες σφαγές των ξένων¹⁴⁷. Όσοι απ' αυτούς επέζησαν εγκατέλειψαν την Κωνσταντινούπολη. Με την άλωση όμως του 1204 γίνονται κυρίαρχοι του εμπορίου, για να εκδιωχθούν ξανά με την ανακατάληψη της πόλης. Μετά από αρκετά χρόνια σε δυσμένεια, ο Μιχαήλ Η' το 1277¹⁴⁸ τους δίνει το δικαίωμα να επιστρέψουν στην παλιά τους αποικία.

Οι Βενετοί είχαν υπό την κατοχή τους¹⁴⁹ την οικία-παλάτι του βαΐλου, δηλαδή του διοικητή τους, δικό τους μύλο και φούρνο, καταστήματα και τέσσερις εκκλησίες, τους ναούς του Αγίου Ακινδύνου¹⁵⁰, του Αγίου Μάρκου¹⁵¹, του Αγίου Νικολάου¹⁵² και της Θεοτόκου¹⁵³. Σημαντικότερη εξ αυτών είναι η εκκλησία του Αγίου Ακινδύνου, όπου φυλάσσονταν τα ακριβή

142. Το 1147-48 γίνονται τέσσερις: Βάλτερ, *Η καθημερινή ζωή*, ό.π., σ. 156. Magdalino, "The maritime neighborhoods", ό.π., σ. 219.

143. Βάλτερ, *Η καθημερινή ζωή*, ό.π., σ. 155.

144. Angold, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, ό.π., σ. 369.

145. Magdalino, *Constantinople Médiéval*, ό.π., σ. 87.

146. Για τις διαφορές μεταξύ των ίδιων των λατινικών κρατών: M. Balard, "A propos de la bataille du Bospore. L'expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople (1351-1352)", *Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation Byzantines 4*, Paris 1970.

147. Έπειτα από παρακίνηση του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α', ο οποίος είχε καταλάβει την εξουθένωση που είχε προκληθεί στα οικονομικά του κράτους και κυρίως στον τομέα του εμπορίου από την τακτική της παραχώρησης προνομίων: Γεράσιμος, *Κωνσταντινούπολη*, ό.π., σ. 130. Αναλυτικά: Βάλτερ, *Η καθημερινή ζωή*, ό.π., σ. 160-161.

148. Επικυρωμένο το 1285: Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 248.

149. Magdalino, *Constantinople Médiéval*, ό.π., σ. 88-89.

150. Janin, "Les Sanctuaires", ό.π., σ. 166.

151. Στο ίδιο, σ. 166-168.

152. Στο ίδιο, σ. 170-171.

153. Στο ίδιο, σ. 169-170. Και για τις τέσσερις: Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 248.

μέτρα και σταθμά που χρησιμοποιούσαν για τις συναλλαγές τους¹⁵⁴. Κατά τον 14^ο αιώνα δεν καταγράφεται κάποια αλλαγή στις κτήσεις τους.

VIII. Ογδοη ρεγεώνα

Η ογδοη ρεγεώνα¹⁵⁵ καταλαμβάνει το πλάτωμα ανάμεσα στον δεύτερο και τον τρίτο λόφο και δεν βρέχεται καθόλου από θάλασσα. Περικλείει μέρος της Αγοράς του Κωνσταντίνου και τα σπίτια νοτιώς της Μέσης Οδού. Δεν περιλαμβάνει κανένα δημόσιο κτήριο και δε σημειώνεται σ' αυτή κάποια διαφοροποίηση κατά τον 14^ο αιώνα.

IX. Ένατη ρεγεώνα

Τα σύνορα της ένατης ρεγεώνας δεν είναι απολύτως σαφή, καταλάμβαναν πάντως μεγάλο κομμάτι των ακτών της Προποντίδας¹⁵⁶. Θα πρέπει να τοποθετούνται από το λιμάνι της Σοφίας, όπου τελειώνει η τρίτη ρεγεώνα, ως το λιμένα του Θεοδοσίου. Ένδειξη για τα βόρεια σύνορά της αποτελεί το γεγονός ότι περιλάμβανε την περιοχή ως και το ναό της Ομονοίας¹⁵⁷. Σημαντικότερος ναός της περιοχής ήταν η μονή Μυρελαίου.

Η μονή του Μυρελαίου (Εικ. 16)¹⁵⁸ ιδρύεται περίπου το 920-922 από τον αυτοκράτορα Ρωμανό Λεκαπηνό, ο οποίος μάλιστα αφιέρωσε στη μονή και τη γειτονική οικία-παλάτι του. Λειτουργήσε ως γυναικείο μοναστήρι και ως μασωλείο, όπου μόνασαν και τάφηκαν πολλά μέλη της αριστοκρατίας αλλά και η γυναίκα του¹⁵⁹. Η ανώμαλη επιφάνεια του εδάφους επέβαλλε το κτίσιμο της εκκλησίας πάνω σε υποδομή για να έρθει στο ίδιο επίπεδο με προϋπάρχον ανακτορικό συγκρότημα. Ο υπόγειος αυτός χώρος διαμορφώθηκε σε

154. Janin, *στο ίδιο*, σ. 248.

155. *Notitia Dignitatum*, *ό.π.*, σ. 236. Janin, "Note sur les Régions", *ό.π.*, σ. 36-38. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 54.

156. *Notitia Dignitatum*, *ό.π.*, σ. 236-237. Janin, "Note sur les Régions", *ό.π.*, σ. 38-40. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 54-55.

157. *Notitia Dignitatum*, *ό.π.*, σ. 237. Janin, "Note sur les Régions", *ό.π.*, σ. 39-40. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 55.

158. Janin, *La géographie ecclésiastique*, *ό.π.*, σ. 351-354. A. Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1974, σ. 196-199. Mathews, *The Byzantine Churches*, *ό.π.*, σ. 209-210. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, *ό.π.*, σ. 103-106. C.L. Striker, *The Myrelaion (Bodrum Camii)*, in *Istanbul*, Princeton 1981. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel*, *ό.π.*, σ. 55-56. Ousterhout, "Constantinople and the Construction", *ό.π.*, σ. 340-342. Kirmityayif, *Converted Byzantine Churches*, *ό.π.*, σ. 32-33.

159. Janin, *La géographie ecclésiastique*, *ό.π.*, σ. 351. Van Millingen, *Byzantine Churches*, *ό.π.*, σ. 197. Mathews, *The Byzantine Churches*, *ό.π.*, σ. 209. Striker, *The Myrelaion*, σ. 6. Ousterhout, "Constantinople and the Construction", *ό.π.*, σ. 340.

σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό που τον 14^ο αιώνα σταματά να χρησιμοποιείται για ταφές και τελετουργίες¹⁶⁰. Την ίδια περίοδο το έδαφός του εξομαλύνθηκε και στρώθηκε με πλίνθους. Οι ταφές πλέον περιορίστηκαν στον ανατολικό και τον νότιο τοίχο, με τη μορφή των αρκοσολίων. Τον ίδιο αιώνα φιλοτεχνείται στην αψίδα του διακονικού τοιχογραφία της Θεοτόκου Οδηγήτριας¹⁶¹.

X. Δέκατη ρεγεώνα

Η δέκατη ρεγεώνα περιλάμβανε μια εκτενή περιοχή από τον Κεράτιο ως περίπου τη Μέση Οδό περιλαμβάνοντας κατά του πρώτους αιώνες τα παλάτια της αυγούστας Πλακιδίας και της αυγούστας Ευδοκίας¹⁶². Κατά τον 14^ο αιώνα περιώνυμος ναός της περιοχής ήταν αυτός του Αγίου Θεοδώρου.

Το αρχικό κτίσμα του ναού του Αγίου Θεοδώρου (Εικ. 17)¹⁶³ χρονολογείται στο τέλος του 11^{ου} αιώνα. Αρχιτεκτονικά ο ναός είναι σύνθετος εγγεγραμμένος, με τον ισοσκελή σταυρό να στεγάζεται με καμάρες και τα γωνιακά διαμερίσματα με φουρνικά. Ο εξωνάρθηκας της δυτικής πλευράς αποτελεί προσθήκη του πρώτου μισού του 14^{ου} αιώνα και στεγάζεται με τρεις τρούλους που διακοσμούνται με ψηφιδωτά. Στην ίδια περίοδο χρονολογείται και το ορθογώνιο προσάρτημα της νότιας πλευράς, το οποίο πιθανώς χρησίμευε ως κωδωνοστάσιο¹⁶⁴.

XI. Ενδέκατη ρεγεώνα

Το κέντρο της ρεγεώνας αυτής, που δεν συναντά σε κανένα σημείο τη θάλασσα, είναι ο τέταρτος λόφος¹⁶⁵. Σημαντικότερο κτήριο των πρώτων αιώνων ήταν το παλάτι της Πουλχερίας, ενώ κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο θα μας απασχολήσει η μονή Λιβός.

Η Θεοτόκος της μονής Λιβός (Εικ. 18)¹⁶⁶ κτίστηκε το 907 από το δρουγγάριο του στόλου Κωνσταντίνο το Λίβα στο ρυθμό του σύνθετου σταυρο-

160. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 104. Striker, *The Myrelaion*, ό.π., σ. 29-31.

161. Müller-Wiener, *στο ίδιο*. Striker, *στο ίδιο*, σ. 31.

162. *Notitia Dignitatum*, ό.π., σ. 237. Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 55.

163. Janin, *La géographie ecclésiastique*, ό.π., σ. 153-154. Van Millingen, *Byzantine Churches*, ό.π., σ. 243-250. Mathews, *The Byzantine Churches*, ό.π., σ. 386-387. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 169-171. Kirimtayif, *Converted Byzantine Churches*, ό.π., σ. 28-31.

164. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 169.

165. *Notitia Dignitatum*, ό.π., σ. 238-239. Janin, "Note sur les Régions", ό.π., σ. 40-42. Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 55-56.

166. Th. Macridy, "The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul", *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964), 249-277. C. Mango-E.J.W. Hawkins, "Additional Notes (on the

ειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο ναού. Στα τέλη του 13^{ου} με αρχές του 14^{ου} αιώνα (1282-1303) οικοδομείται η εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, ένας μονόχωρος τρουλαίος ναός με περίστωο που λειτούργησε ως κοιμητηριακός, από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα, σύζυγο του Μιχαήλ Η' ¹⁶⁷. Ο ναός χρησίμευσε ως τόπος ταφής πολυάριθμων μελών της οικογένειας των Παλαιολόγων ¹⁶⁸. Στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, η δυτική και η νότια πλευρά τού συμπλέγματος των ναών περιβάλλεται με ενιαίο εξωνάρθηκα που συμβάλλει στην ενοποίηση του χώρου, αλλά κυρίως έχει ταφική χρήση ¹⁶⁹.

XII. Δωδέκατη ρεγεώνα

Τη δωδέκατη ρεγεώνα ¹⁷⁰ αποτελεί η περιοχή νοτίως του Λύκου ποταμού, η οποία περιλαμβάνει το λιμάνι του Θεοδοσίου στα ανατολικά και απολήγει στα Κωνσταντίνεια τείχη στα δυτικά. Κατά τον 14^ο αιώνα δεν σημειώνεται η ανέγερση ή αποκατάσταση κάποιου σημαντικού κτηρίου στο κομμάτι αυτό της πόλης.

XIII. Δέκατη τρίτη ρεγεώνα

Η δέκατη τρίτη ρεγεώνα είναι η μοναδική που χαρακτηρίζεται και από όνομα, καθώς καλείτο και «Συκαί» (Εικ. 19) ¹⁷¹. Η περιοχή είναι η μόνη που βρισκόταν στην απέναντι πλευρά του Κεράτιου κόλπου, πέραν της πόλεως. Μάλιστα, το γεγονός ότι για να φτάσουν εκεί οι κάτοικοι έπρεπε να περάσουν απέναντι, της έδωσε και την ονομασία «Πέραν».

Monastery of Lips)", *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964), 299-315. A.H.S. Megaw, "The Original Form of the Theotokos Church of Constantine Lips", *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964), 279-298. Janin, *La géographie ecclésiastique*, ό.π., σ. 307-310. Van Millingen, *Byzantine Churches*, ό.π., σ. 122-134. Mathews, *The Byzantine Churches*, ό.π., σ. 322-323. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 126-127. Kirimtayif, *Converted Byzantine Churches*, ό.π., σ. 47-50. Από περιηγητές την επισκέπτονται τον 15^ο αιώνα ο Ρώσος Ανώνυμος και ο Ζωσιμάς: Majeska, *Russian Travelers*, ό.π., σ. 309-312.

167. Janin, *La géographie ecclésiastique*, ό.π., σ. 307. Talbot, "The Restoration", ό.π., σ. 257. R. Ousterhout, "Contextualizing the Later Churches of Constantinople: Suggested Methodologies and a Few Examples", *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), 246. Talbot, "Building Activity", ό.π., σ. 336-337. Kalopissi-Verti, "Patronage", ό.π., σ. 78.

168. Macridy, "The Monastery of Lips", ό.π., σ. 266. Van Millingen, *Byzantine Churches*, ό.π., σ. 127-128.

169. Macridy, *στο ίδιο*. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 127. Τον ταφικό χαρακτήρα επιβεβαιώνει και ο Ζωσιμάς: Majeska, *Russian Travelers*, ό.π., σ. 188.

170. *Notitia Dignitatum*, ό.π., σ. 239. Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 56.

171. "Tertiadecima region Sycena est": *Notitia Dignitatum*, ό.π., σ. 240. Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 56-57.

Το συγκεκριμένο προάστιο δεν είναι μέσα στο όρια του παραδοσιακού κέντρου της βυζαντινής πρωτεύουσας και ως εκ τούτου δεν είχε σημειωθεί σ' αυτό κάποια έντονη ανάπτυξη πριν την εγκατάσταση των Γενουατών¹⁷². Η περιοχή του Γαλατά μεταμορφώνεται σε γενουατική παροικία από τη στιγμή που ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος την παραχωρεί στους Γενουάτες εμπόρους¹⁷³, με διοικητική αυτονομία¹⁷⁴. Μετά το 1304 οι ίδιοι δραστηριοποιούνται στην ύψωση οχυρωματικών πύργων και τειχών για να προασπίσουν την περιοχή τους¹⁷⁵. Το 1348 χτίζουν στα βόρεια της πόλης τον πύργο του Γαλατά¹⁷⁶ και ενισχύουν τα τείχη με ορθογώνιους και ημικυκλικούς πύργους. Οι πύλες και οι πύργοι των τειχών διακοσμούνται με ανάγλυφα, επιγραφές και οικόσημα. Η έντονη αυτή δραστηριότητα συνεχίζεται ως το τέλος του 14^{ου} αιώνα, με την τελευταία ανοικοδόμηση να αναφέρεται το 1390-91.

Λίγο αργότερα, κατά το 1397, δημιουργείται ακόμα μια γραμμή τειχών στην περιοχή του Arap Camii (Εικ. 20)¹⁷⁷. Στο σημείο αυτό προϋπήρχε από τον 6^ο αιώνα μια εκκλησία, πιθανόν αφιερωμένη στην Αγία Ειρήνη. Το μνημείο συνδέεται με τη λατινική κατάκτηση και την ανάπτυξη της συνοικίας του Γαλατά, καθώς το νέο κτίσμα ανεγέρθηκε το 1233 και ήταν αρχικά αφιερωμένο στον Άγιο Παύλο (San Paolo)¹⁷⁸. Γύρω απ' αυτό το 1299 δημιουργήθηκε μοναστήρι, ενώ το 1307 ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος μετέφερε τους Δομινικανούς μοναχούς της Κωνσταντινού-

172. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Buondelmonti χαρακτηρίζει τον Γαλατά ως «την των Γενουιτών πόλη»: Buondelmonti, *Description*, ό.π., σ. 89. Βλ. και De Clavijo, *Embassy to Tamerlane*, ό.π., σ. 89.

173. Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 251. Γεράσιμος, *Κωνσταντινούπολη*, ό.π., σ. 130.

174. Janin, *στο ίδιο*, σ. 252.

175. Müller–Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 320. Κατά τον Janin, το τείχος ξεκινά να χτίζεται χωρίς άδεια το 1307, καθώς τα προηγούμενα χρυσόβουλα του 1302 και του 1303 το απαγορεύουν: Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 252. Ο Γεράσιμος επιβεβαιώνει την απαγόρευση οικοδόμησης τειχών και τοποθετεί την αυθαίρετη από πλευράς Γενουατών έναρξη των εργασιών στα 1312 ή 1315 έπειτα από πυρκαγιά: Γεράσιμος, *Κωνσταντινούπολη*, ό.π., σ. 131.

176. Γενικά για τον πύργο: B. Bareilles, *Constantinople. Ses cités Franques et Levantines (Péra-Galata-Banlieue)*, Paris 1918, σ. 85-97. Müller–Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 320.

177. Müller–Wiener, *Bildlexikon*, ό.π.

178. De Clavijo, *Embassy to Tamerlane*, ό.π., σ. 91. Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 252. Müller–Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 79. Γεράσιμος, *Κωνσταντινούπολη*, ό.π., σ. 132.

πολης στο προάστιο του Πέρα. Η εκκλησία ξανακτίστηκε το 1325 και αφιερώθηκε έκτοτε στον Άγιο Δομνίκο¹⁷⁹.

Επιπλέον, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι διάφορα κτήρια θα εξυπηρετούσαν τις διοικητικές ανάγκες της παροικίας, καθώς μαρτυρείται ότι το διοικητή (podestat) επικουρούσαν το Μικρό και το Μεγάλο Συμβούλιο, το Γραφείο Εμπορείου και ο θησαυροφύλακας¹⁸⁰. Ακόμα, πολλές εκκλησίες ήταν υπό το λατινικό δόγμα, με θρησκευτικό άρχοντα τον εφημέριο του ναού του Αγίου Μιχαήλ¹⁸¹.

Ακόμα ένα κτίσμα που σχετίζεται με τους Λατίνους της Κωνσταντινούπολης είναι το Palazzo Comunale (Palatium Comunis) (Εικ. 21), το τετραώροφο κτήριο που ύψωσαν οι Βενετοί στο Πέρα το 1315-16 πάνω σε προϋπάρχον κτίσμα. Το κτίσμα, που διατηρείται ως τις μέρες μας, δέχθηκε εργασίες ανακατασκευής κυρίως στο εσωτερικό του κατά τον 19^ο αιώνα¹⁸².

XIV. Δέκατη τέταρτη ρεγεώνα

Ως δέκατη τέταρτη ρεγεώνα ορίζεται η περιοχή των Βλαχερνών¹⁸³, στα βόρεια της Κωνσταντινούπολης, και συγκεκριμένα στις ακτές του Κεράτιου κόλπου, που απέχει περίπου ένα χιλιόμετρο από τα Κωνσταντινεία τείχη. Η περιοχή αυτή συμπίπτει με τον έκτο από τους επτά λόφους της πόλης.

Κέντρο της περιοχής αποτελούσε το ομώνυμο παλάτι, στο οποίο μεταφέρθηκε η αυτοκρατορική αυλή κατά τη βασιλεία του Αλεξίου Α'¹⁸⁴. Το ανάκτορο υπέστη σημαντικές καταστροφές κατά την περίοδο της Λατινο-

179. Müller-Wiener, *στο ίδιο*. M. Balard, “La société pérote aux XIVe-XVe siècles: autour des Demerode et des Draperio”, *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. Necipoğlu N., Leiden 2001, σ. 302.

180. M. Balard, “La circulation monétaire à Péra dans la seconde moitié du XIVe siècle”, *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Αθήνα 2003, σ. 367.

181. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 252.

182. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, *ό.π.*, σ. 243.

183. *Notitia Dignitatum*, *ό.π.*, σ. 241. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 57. Ο Mango αμφισβητεί την ταύτιση αυτή: C. Mango, “The Fourteenth Region of Constantinople”, *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst*, F.W. Deichmann gewidmet, ed. O. Feld and U. Peschlow, Mainz 1986.

184. Ebersolt, *Voyageurs du Levant*, *ό.π.*, σ. 35. Magdalino, *Constantinople Médiéval*, *ό.π.*, σ. 70-74.

κρατίας¹⁸⁵, οι οποίες επέβαλαν την ανακατασκευή του κατά την ανακατάληψη της πόλης από τον Μιχαήλ Η'¹⁸⁶.

Το μοναδικό κτήριο του συμπλέγματος, αν και απομακρυσμένο, που κτίζεται κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο είναι το Tekfur Saray (Εικ. 22). Το παλάτι¹⁸⁷ αναφέρεται και ως «Παλάτι του Κωνσταντίνου», ενώ η ίδια η τουρκική του ονομασία σημαίνει «παλάτι του πρίγκιπα»¹⁸⁸. Αρχικά η ανέγερση του ανακτόρου¹⁸⁹ τοποθετούνταν στον 10^ο αιώνα, στα χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, ενώ έχουν προταθεί και χρονολογήσεις στον 11^ο και τον 12^ο αιώνα. Αργότερα θεωρήθηκε κατοικία του Κωνσταντίνου, τρίτου υιού του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, και η οικοδόμησή του τοποθετήθηκε μεταξύ των ετών 1261 και 1271, διάστημα κατά το οποίο ανακαινίστηκε το παλάτι των Βλαχερνών¹⁹⁰. Ωστόσο, η τοιχοδομία και τα μορφολογικά του στοιχεία συνηγορούν υπέρ μιας ονιμότερης χρονολόγησης, στον 14^ο αιώνα¹⁹¹.

Το κτήριο είναι ένα τραπεζιόσχημο τριώροφο κτίσμα με περίβολο, το οποίο ομοιάζει ως προς τη γενική διάταξη με τα παλάτια του Μυστρά¹⁹², ενώ διάφορα μορφολογικά στοιχεία θυμίζουν αντίστοιχα σε κτήρια της Δύσης¹⁹³. Ανήκει στον τύπο της ακρόπολης-παλατιού, με ισχυρή οχύρωση. Μάλιστα, η δυτική όψη του ανακτόρου, με τα ολιγάριθμα παράθυρα, ενι-

185. Talbot, "The Restoration", *ό.π.*, σ. 243. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel*, *ό.π.*, σ. 152.

186. Runciman, "Blachernae Palace", *ό.π.*, σ. 281. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, *ό.π.*, σ. 224. Talbot, "The Restoration", *ό.π.*, σ. 250. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel*, *ό.π.*, σ. 152. Kidonopoulos, "The urban physiognomy", *ό.π.*, σ. 102.

187. Στην περιοχή των Βλαχερνών υπάρχουν μαρτυρίες ότι αναγείρονται δύο αυτοκρατορικά παλάτια κατά το διάστημα 1261-1328: Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel*, *ό.π.*, σ. 149-150, 153-154. Kidonopoulos, "The urban physiognomy", *ό.π.*, σ. 103.

188. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 129.

189. Για τη χρονολόγηση του μνημείου: B. Meyer-Plath-A.M. Schneider, *Die Landmauer von Konstantinopel*, Zweiter Teil, Berlin 1943, σ. 95-98. Janin, *Constantinople Byzantin*, *ό.π.*, σ. 129. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, *ό.π.*, σ. 244. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel*, *ό.π.*, σ. 168-169.

190. Υποστηρικτικά της απόψεως αυτής λειτουργεί και η ευρεθείσα επιγραφή: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ: Meyer-Schneider, *Die Landmauer*, *ό.π.*, σ. 98.

191. R. Ousterhout, "Constantinople, Bithynia and Regional Development in Later Paleologan Architecture", *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Papers from the Colloquium held at Princeton University, 8-9 May 1989, ed. Ćurčić Sl.-Mouriki D., Princeton-New Jersey 1991, σ. 79. Για σχέδια: Mango, "Constantinopolitana", σ. 330-336.

192. C. Mango, *Studies on Constantinople*, Hampshire-Vermont 1993, σ. 305-336, εδώ βλ. σ. 334.

193. Mango, "Constantinopolitana", *ό.π.*, σ. 334.

σχυόταν με πύργο στη δυτική πλευρά της πύλης Ξυλοκέρκου, καθώς ήταν περισσότερο ευάλωτη στις εχθρικές επιθέσεις. Η τοιχοδομία του ανακτόρου αποτελείται από σειρές λαξευμένων ισόδομων λίθων, που εναλλάσσονται με τριπλές σειρές πλίνθων (η κωνσταντινουπολίτικη μεικτή τεχνική εναλλαγής ζωνών λίθων και πλίνθων). Στα διβαθμιδωτά τόξα των παραθύρων εναλλάσσονται τεμάχια χρωματιστού μαρμάρου με τριπλές πλίνθους¹⁹⁴.

Για την υδροδότηση του ανακτόρου λίγα μας είναι γνωστά. Σίγουρο είναι πάντως ότι η μεταφορά της αυλής έγινε δυνατή επειδή το πρόβλημα της υδροδότησης ήταν ήδη λυμένο, καθώς το ένα σκέλος της γραμμής του Αδριάνειου υδραγωγείου περνούσε από την περιοχή¹⁹⁵. Στα κατοπινά χρόνια, κατά τη βασιλεία του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού, τα νερά ενός ακόμα ποταμού εκτράπηκαν στο δίκτυο και έτσι τα αποθέματα ήταν αρκετά ώστε να καλύπτουν τις ανάγκες και της γύρω των Βλαχερνών περιοχής¹⁹⁶.

Σε άμεση συσχέτιση με το σύμπλεγμα των ανακτόρων είναι και το εκτός των τειχών πάρκο με την ονομασία «Φιλοπάτιον»¹⁹⁷. Το πάρκο λειτουργούσε περισσότερο ως βασιλικός κυνηγότοπος, καθώς σημειώνεται η ύπαρξη παλατιών στην περιοχή. Περαιτέρω στοιχεία που υποδηλώνουν τη χρήση του από την αυτοκρατορική οικογένεια είναι η περίφραξη, που μαρτυρείται ότι το περιέκλειε, όπως και οι επεμβάσεις που σημειώνονται σ' αυτό, με χαρακτηριστικότερες την ύπαρξη περιπτέρων, καναλιών, δεξαμενών και λιμνών¹⁹⁸. Ωστόσο, αμφιβολίες διατυπώνονται για το κατά πόσο το πάρκο, όπως και άλλα όμοιά του, επιβίωσαν της Λατινοκρατίας¹⁹⁹.

194. Για την περιγραφή συνοπτικά: *Oxford Dictionary of Byzantium*, ό.π., λήμμα Tekfur Saray, σ. 2021-2022.

195. Crow-Bardill-Bayliss, *The Water Supply*, ό.π., σ. 22.

196. Στην ευρύτερη περιοχή της 14^{ης} ρεγέωνας τοποθετούνται και δύο μεγάλες κινστέρνες του 5^{ου} αιώνα, η κινστέρνα του Αετίου (421) και η κινστέρνα του Ασπάρ (459). Για καμία από τις δύο δεν έχουμε πληροφορίες ότι διατηρείται λειτουργική κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο: Στο ίδιο, σ. 15, 22, 110-114, 129-132.

197. Η ακριβής τοποθεσία δεν είναι επιβεβαιωμένη, σίγουρα όμως βρισκόταν κοντά στα χερσαία τείχη. Επίσης, σίγουρα ήταν σε άμεση γειτνίαση με την περιοχή των Βλαχερνών, καθώς το ανάκτορο είχε οπτική επαφή με το πάρκο. Συνήθως τοποθετείται δυτικά της 14^{ης} ρεγέωνας, με ενδεχόμενη απόκλιση βορειότερα, πλησιέστερα προς τον Κεράτιο: Janin, *Constantinople Byzantin*, ό.π., σ. 143-145. Maguire, "Gardens and Parks", ό.π., σ. 252-253. Άλλο γνωστό πάρκο εκτός των τειχών ήταν αυτό των «Αρετών»: Maguire, στο ίδιο, σ. 254-258.

198. Στο ίδιο, σ. 252-254.

199. C.N. Constantinides, "Byzantine Gardens and Horticulture in the Late Byzantine Period, 1204-1453: The Secular Sources", *Byzantine Garden Culture*, ed. Littlewood A.-Maguire H.-Wolschke-Bulmahn J., Washington D.C. 2002, σ. 96-97.

Στον έκτο λόφο και στα νότια του Tekfur Saray απαντάται μια από τις πιο σημαντικές μονές, η μονή της Χώρας (Εικ. 23-24)²⁰⁰. Ολόκληρο το όνομα του καθολικού του μοναστικού συγκροτήματος ήταν «Η εκκλησία του Αγίου Σωτήρος εν τη Χώρα» και συνεπώς ήταν αφιερωμένη στον Χριστό. Στη θέση τού σωζόμενου μνημείου υπήρχε ήδη από τον 5^ο αιώνα καθολικό μονής που βρισκόταν έξω από τα τείχη του Κωνσταντινού²⁰¹. Η έρευνα του Underwood²⁰² απέδειξε ότι ο σημερινός ναός χτίστηκε μεταξύ των ετών 1077 και 1081 από την πεθερά του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, Μαρία Δούκαινα²⁰³, πάνω σε παλαιότερα κτίσματα του 6^{ου} και του 9^{ου} αιώνα²⁰⁴. αργότερα, λόγω των ζημιών που προκλήθηκαν στην ανατολική πλευρά ενδεχομένως από σεισμό, επισκευάστηκε ριζικά γύρω στο 1120 από τον σεβαστοκράτορα Ισαάκιο Κομνηνό, γιο του Αλεξίου Α΄²⁰⁵.

Η μορφή του καθολικού όπως μας σώζεται σήμερα αποκρυσταλλώθηκε τον 14^ο αιώνα, μεταξύ 1316 και 1321²⁰⁶. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης (Εικ. 25), «Μέγας Λογοθέτης του Γενικού» και μια από τις σημαντικότερες μορφές της πνευματικής και καλλιτεχνικής κίνησης που είναι γνωστή ως «Παλαιολόγεια Αναγέννηση», ανέλαβε την ανακαίνιση και διακόσμηση του μνημείου, ευρισκόμενος τότε στο απόγειο της δύναμής του²⁰⁷. Κατά την ανακαίνιση του Μετοχίτη²⁰⁸, ο μεσοβυζαντινός πυρήνας του ναού διατηρήθηκε

200. Diehl, *Constantinople*, ό.π., σ. 78-88. Rice, *Constantinople-Byzantium*, ό.π., σ. 121-125. Janin, *La géographie ecclésiastique*, ό.π., σ. 531-538. Van Millingen, *Byzantine Churches*, ό.π., σ. 288-316. Mathews, *The Byzantine Churches*, ό.π., σ. 40-42. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 159-163. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel*, ό.π., σ. 19-25. Ousterhout, "Contextualizing the Later Churches", ό.π., σ. 242-244. Kirimtayif, *Converted Byzantine Churches*, ό.π., σ. 74-76. Ousterhout, "Constantinople and the Construction", ό.π., σ. 346-348. *From Byzantium to Istanbul*, ό.π., σ. 134-135.

201. P.A. Underwood, "First Preliminary Report on the Restoration of the Frescoes in the Kariye Camii at Istanbul by the Byzantine Institute (1952-1954)", *Dumbarton Oaks Papers* 10 (1956), 284-285. Janin, *La géographie ecclésiastique*, ό.π., σ. 531.

202. P.A. Underwood, *The Kariye Djami*, vol. I-III, New York 1966.

203. Στο ίδιο, τ. I, σ. 8-9. R.G. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Washington D.C. 1987, σ. 12, 15-20. R. Ousterhout, *The Art of the Kariye Camii*, London 2002, σ. 11-12.

204. Underwood, *The Kariye Djami*, ό.π., τ. I, σ. 6-7. Ousterhout, *The Architecture of Kariye Camii*, ό.π., σ. 12-15. Ousterhout, *The Art of the Kariye Camii*, ό.π., σ. 11.

205. Underwood, *The Kariye Djami*, ό.π., τ. I, σ. 11, 13. Ousterhout, *The Architecture of Kariye Camii*, ό.π., σ. 12, 20-32. Ousterhout, *The Art of the Kariye Camii*, ό.π., σ. 12.

206. Ousterhout, *The Architecture of Kariye Camii*, ό.π., σ. 11. Ousterhout, *The Art of the Kariye Camii*, ό.π., σ. 12.

207. Janin, *La géographie ecclésiastique*, ό.π., σ. 535. Ousterhout, *The Art of the Kariye Camii*, ό.π., σ. 119-125. Kalopissi-Verti, "Patronage", ό.π., σ. 79-80.

208. Janin, *La géographie ecclésiastique*, ό.π., σ. 537-538. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 161. Ousterhout, *The Architecture of Kariye Camii*, ό.π., σ. 32-36. Talbot, "The

βασικά αναλλοίωτος. Ξαναχτίστηκε ο εσωνάρθηκας με τον τρούλο του, προστέθηκε ο εξωνάρθηκας και το νότιο παρεκκλήσιο, επίσης τρουλαίο, και η βόρεια πλευρά διαμορφώθηκε στη σημερινή της μορφή, με υπερώο. Στην ανατολική πλευρά ξανακτίστηκε η αγίδα του διακονικού.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι ο ψηφιδωτός διάκοσμος του ναού και οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου (Εικ. 25-28)²⁰⁹ αναδεικνύουν το υψηλό ποιοτικά επίπεδο, την ιδεολογική κατεύθυνση, την αναβίωση των κλασικών γραμμάτων και την καλλιτεχνική καταξίωση της αναγέννησης των Παλαιολόγων κατά τον 14^ο αιώνα. Τα στοιχεία αυτά καθιστούν τη μονή της Χώρας ένα από τα σπουδαιότερα καλλιτεχνικά δημιουργήματα της βυζαντινής τέχνης.

Η μονή της Χώρας συνδεόταν άμεσα με το ανάκτορο των Βλαχερνών μέσω δρόμου²¹⁰ που οριοθετείται από τον δυτικό τοίχο της μονής και το χερσαίο τείχος και οδηγούσε μέσω της πύλης της Αδριανούπολης στο Tekfur Saray και το παλάτι. Έχει θεωρηθεί ότι η οδός αυτή εκτός από πρακτικούς σκοπούς εξυπηρετούσε και συμβολικούς λόγους, καθώς προ του 14^{ου} αιώνα η μονή βρισκόταν υπό την αιγίδα της αυτοκρατορικής οικογένειας. Συνεπώς, ο νέος της χορηγός²¹¹ επιδίωξε να συνδέσει το όνομά του με τον ανώτατο άρχοντα και με αυτό τον τρόπο²¹².

Στα ανατολικά της μονής της Χώρας και σε ικανή απόσταση βρίσκεται ακόμα ένας ναός ιδιαίτερης σημαντικότητας. Είναι ο ναός της Θεοτόκου της μονής Παμμακαρίστου (Εικ. 29-30)²¹³ που ανάγεται στην κομνηνεία περίοδο

Restoration”, *ό.π.*, σ. 257. Ousterhout, *The Art of the Kariye Camii*, *ό.π.*, σ. 192. *From Byzantium to Istanbul*, *ό.π.*, σ. 134-135.

209. Underwood, “First Preliminary Report”, *ό.π.*, σ. 253-288. Underwood, *The Kariye Djami*, *ό.π.*, τ. I, σ. 27-171, 187-261. Van Millingen, *Byzantine Churches*, *ό.π.*, σ. 321-331. S.D. Nersessian, “Program and Iconography of the Frescoes of the Parekklesion”, *The Kariye Djami*, vol. IV, *Studies in the Art of the Kariye Djami and its Intellectual Background*, ed. Underwood P., London 1975, σ. 303-349. P. Weiss, *Die Mosaiken des Chora-Klosters in Istanbul. Theologie in Bildern aus Spätbyzantinischer Zeit*, Stuttgart-Zürich 1997. Talbot, “Building Activity”, *ό.π.*, σ. 334-336. Ousterhout, *The Art of the Kariye Camii*, *ό.π.*, σ. 19-88, 103-117.

210. Ousterhout, “Contextualizing the Later Churches”, *ό.π.*, σ. 243.

211. Απέναντι από τη Μονή της Χώρας βρισκόταν το ιδιωτικό ανάκτορο του Μετοχίτη: Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel*, *ό.π.*, σ. 162-164. Kidonopoulos, “The urban physiognomy”, *ό.π.*, σ. 103.

212. Ousterhout, “Contextualizing the Later Churches”, *ό.π.*, σ. 244.

213. Rice, *Constantinople-Byzantium*, *ό.π.*, σ. 119-120. Janin, *La géographie ecclésiastique*, *ό.π.*, σ. 208-213. Mathews, *The Byzantine Churches*, *ό.π.*, σ. 346-347. Majeska, *Russian Travelers*, *ό.π.*, σ. 345-346. Kirimtayif, *Converted Byzantine Churches*, *ό.π.*, σ. 63-66.

και συγκεκριμένα στον 12^ο αιώνα²¹⁴. Στη χρονολόγηση αυτή συνηγορούν τόσο ο αρχιτεκτονικός τύπος²¹⁵ του ναού, που είναι μονόχωρος τρουλαίος με περιμετρικό διάδρομο, όσο και η τοιχοδομία του, που διαμορφώνεται με χρήση της τεχνικής της κρυμμένης πλίνθου²¹⁶. Προς επίρρωση των μορφολογικών ενδείξεων, η προϋπάρχουσα κινστέρνα κάτω από το ναό αποκλείει κάποια ενδεχόμενη προγενέστερη φάση²¹⁷. Ύστερα από τις καταστροφές που υπέστη το μνημείο κατά τη Λατινοκρατία²¹⁸, η Μαρία, σύζυγος του τεθνεώτα «πρωτοστράτορα» Μιχαήλ Γλαβά Ταρχανιώτη, περίπου κατά το 1315²¹⁹, φροντίζει για την αποκατάσταση του ναού δωρίζοντας τοιχογραφικά σύνολα, αλλά και ανεγείροντας το νότιο παρεκκλήσι στον τύπο του σύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου²²⁰, ως τάφο του συζύγου της²²¹. Το ταφικό αυτό παρεκκλήσι περιλαμβάνει πλούσια διακόσμηση. Λίγα χρόνια αργότερα, στο δεύτερο τέταρτο του 14^{ου} αιώνα, προστίθεται εξωνάρθηκας που περιβάλλει το ναό από τη βόρεια ως τη νότια πλευρά, με ταφική επίσης χρήση²²².

Περνώντας στην πλευρά του Κεράτιου κόλπου συναντάμε μια γειτονιά που κατά τα υστεροβυζαντινά χρόνια αναζωογονείται και αποτελεί μαζί με την απέναντι ακτή του Πέρα το εμπορικό κέντρο της Κωνσταντινούπολης. Αρκετά κοντά στα θαλάσσια τείχη συναντάμε το ναό του Αγίου Δημητρίου στην Ξυλόπορτα ή του Κανάβη ή Κανανού²²³. Πιθανός ιδρυτής του ναού φαίνεται να ήταν ο Νικόλαος Κάναβος, ενώ το 1334 ο Γεώργιος Παπαγωγμένος μεριμνά για την αποκατάστασή του.

214. Έχουν διατυπωθεί χρονολογήσεις από τον 8^ο ως τον ύστερο 13^ο αιώνα: H. Belting–C. Mango–D. Mouriki, *The mosaics and frescoes of St. Mary Pammakaristos, (Fethiye Camii), at Istanbul*, ed. Mango C., Washington D.C. 1978, σ. 3, υποσημ. 2.

215. Kiritmayif, *Converted Byzantine Churches*, ό.π., σ. 63.

216. Επιπλέον ιστορικά στοιχεία που στηρίζουν τη χρονολόγηση: Belting–Mango–Mouriki, *The mosaics and frescoes*, ό.π., σ. 2-10.

217. Στο ίδιο, σ. 5.

218. Στο ίδιο, σ. 10.

219. Janin, *La géographie ecclésiastique*, ό.π., σ. 208-211. Müller–Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 132. Talbot, “The Restoration”, ό.π., σ. 257. Talbot, “Building Activity”, ό.π., σ. 340. Kalopissi–Verti, “Patronage”, ό.π., σ. 79.

220. Belting–Mango–Mouriki, *The mosaics and frescoes*, ό.π., σ. 19. *From Byzantium to Istanbul*, ό.π., σ. 134.

221. *From Byzantium to Istanbul*, ό.π., σ. 134.

222. Müller–Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 132-133.

223. Janin, *La géographie ecclésiastique*, ό.π., σ. 90-91. Müller–Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 110. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel*, ό.π., σ. 104-105.

Οχυρώσεις

Για τις οχυρώσεις της Κωνσταντινούπολης πολλά έχουν γραφεί²²⁴. Η ανάγκη προάσπισης της μεγάλης έκτασης και του πλούτου της πόλης οδήγησε σε μεγάλης κλίμακας οχυρωματικά έργα από τον Κωνσταντίνο Α΄. Τα πρώτα αυτά τείχη, που περιέκλειαν τις πρώτες δώδεκα ρεγεώνες, σύντομα χρειάστηκε να επεκταθούν, περιλαμβάνοντας και τη δέκατη τέταρτη αλλά και την περιοχή νότια αυτής. Η νέα αυτή γραμμή οχύρωσης έχει το όνομα του Θεοδοσίου Β΄, ο οποίος και την πραγματοποίησε. Τα τείχη του Θεοδοσίου²²⁵ διέθεταν τρεις αμυντικές ζώνες (τάφρο, προτείχισμα και κυρίως τείχος) (Εικ. 31) και παρέμειναν ουσιαστικά απόρθητα μέχρι το 1453. Στη διάρκεια λειτουργίας τους δέχθηκαν αρκετές επισκευές και επεμβάσεις, ενώ κατά τον 14^ο αιώνα μαρτυρούνται δύο ανακαινίσεις τους έπειτα από καταστροφικούς σεισμούς: η πρώτη κατά το 1343 και η δεύτερη το 1354 από τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο²²⁶.

Κυριότερη πύλη των τειχών είναι η Χρυσή (Εικ. 32-33)²²⁷, η οποία είναι η δεύτερη κατά σειρά είσοδος, στα βόρεια της θάλασσας του Μαρμαρά, με τους δύο πλευρικούς πυλώνες της να αντιπροσωπεύουν τον ένατο και τον δέκατο πύργο των τειχών. Στην πολυτάραχη και μακραίωνη ιστορία της σταθμό αποτελεί ο σημαντικός της ρόλος ως θύρα μικρού αμυντικού πύργου κατά τον εμφύλιο πόλεμο των μέσων του 14^{ου} αιώνα. Ο Ιωάννης Στ΄ Καντακουζηνός ενισχύει την ανωδομή του πύργου την περίοδο αυτή. Λίγες δεκαετίες αργότερα, το 1389-90, ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος μετατρέπει την πύλη σε «πολίχιον» χρησιμοποιώντας οικοδομικά υλικά από κατεστραμμένες εκκλησίες²²⁸. Ταυτόχρονα ενισχύεται και το εμπρόσθιο τμήμα της πύλης με τη χρήση σπολίων από αρχιτεκτονικά γλυπτά του 1^{ου} και του 2^{ου}

224. Ενδεικτικά: B.G. Baker, *The Walls of Constantinople*, London 1910. F. Krischen, *Die Landmauer Von Konstantinopel*, Ersten Teil, Berlin 1938. Meyer-Schneider, *Die Landmauer von Konstantinopel*, ό.π., passim. N. Asutay-Effenberger, *Die Landmauer von Konstantinopel-Istanbul. Historisch-topographische und baugeschichtliche Untersuchungen*, Berlin 2007, όπου και σύνοψη της ως τώρα βιβλιογραφίας.

225. Baker, *The Walls of Constantinople*, ό.π., σ. 172-197. Diehl, *Constantinople*, σ. 22-23. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 286-295. M. Ahunbay-Z. Ahunbay, "Recent Work on the Land Walls of Istanbul: Tower 2 to Tower 5", *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), 227-239. Asutay-Effenberger, *Die Landmauer*, ό.π., σ. 13-117.

226. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 294.

227. Baker, *The Walls of Constantinople*, ό.π., σ. 124-171. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 297-299. Ousterhout, "Constantinople, Bithynia", ό.π., σ. 78. Mango, "The Triumphal Way", ό.π., κυρίως σ. 181-186. Asutay-Effenberger, *Die Landmauer*, ό.π., σ. 54.

228. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, ό.π., σ. 297.

αίωνα μ.Χ. Οι εργασίες διακόπτονται το 1390 λόγω της επίθεσης του σουλτάνου Βαγιαζήτ στην πόλη.

Ένα οχυρό που οικοδομείται τον 14^ο αιώνα είναι το Anatolu Hisari²²⁹. Χτίζεται στην περιοχή Goksu από το σουλτάνο Βαγιαζήτ Α΄ και χρονολογείται περίπου το 1390/91-1394/95. Το οχυρό ουσιαστικά αποτελεί τον προ-άγγελο της δεύτερης πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς. Περιλαμβάνει καταφύγιο (Donjon) με τέσσερις ημικυκλικούς πύργους και προμαχώνα εσωτερικά ενισχυμένο.

Συμπεράσματα

Όπως έγινε φανερό από τα παραπάνω, η οικοδομική δραστηριότητα στην Κωνσταντινούπολη του 14^{ου} αιώνα κάθε άλλο παρά σε σημείο ακμής βρίσκεται. Όπως αναφέρει ο Clavijo «παντού στην πόλη υπάρχουν πολλά μεγάλα παλάτια, ναοί και μοναστήρια, αλλά τα περισσότερα απ' αυτά έχουν πια μετατραπεί σε ερείπια»²³⁰.

Η Κωνσταντινούπολη δεν ήταν πια το ακμάζον άστυ των πρώτων αιώνων αλλά περισσότερο ένα πολυπύρηνο οικιστικό μόρφωμα. Το παλιό κέντρο της παρακμάζει καθώς το Μεγάλο Παλάτι εγκαταλείπεται. Αναλυτικότερα για την περιοχή της πρώτης ρεγεώνας θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η εγκατάλειψη του ανακτορικού συγκροτήματος επιφέρει το μαρασμό στην ευρύτερη περιοχή. Η τύχη του Μεσοκλήπιου αμφισβητείται, ενώ εκκλησίες που είχαν άλλοτε σημαντική θέση στη θρησκευτική και συνακόλουθα στην κοινωνική ζωή της πόλης δεν αναφέρονται πια στις πηγές. Το θρησκευτικό κέντρο, μαζί με τα λείψανα των ναών της περιοχής του Μεγάλου Παλατιού, μεταφέρεται στην περιοχή των Μαγγάνων, η οποία κατ' αυτό τον τρόπο «ιεροποιείται» σύμφωνα με τον Majeska²³¹. Την περίοδο αυτή ακμάζουν η μονή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων και αυτή του Σωτήρος Χριστού Φιλανθρώπου.

Η δεύτερη, η τρίτη και η τέταρτη ρεγεώνα συγκέντρωναν τα κτήρια που σχετίζονταν με την κοινωνική ζωή της πόλης. Στη δεύτερη ρεγεώνα συναντάμε τις Θέρμες του Ζευξίππου και τη Μεγάλη Εκκλησία ή Αγία Σοφία, στην τρίτη ρεγεώνα τον Ιππόδρομο και στην τέταρτη το Αυγουστειόν με το Μίλιον, όπως και την αρχή της βασικότερης οδικής αρτηρίας της πρωτεύουσας, της Μέσης Οδού. Όλοι οι παραπάνω χώροι συγκέντρωσης του λαού δέχονται μόνο ανακαινιστικές εργασίες ή αφήνονται στην τύχη τους. Μόνη

229. Στο ίδιο, σ. 332-333.

230. De Clavijo, Embassy to Tamerlane, *ό.π.*, σ. 88.

231. Majeska, "The sanctification", *ό.π.*, σ. 359-365.

εξαίρεση αποτελεί το μνημείο-σύμβολο της Κωνσταντινούπολης, η Αγία Σοφία, της οποίας γίνεται προσπάθεια να επουλωθούν οι πληγές που άφησε η βραχύβια Λατινοκρατία με την προσθήκη αντηρίδων και την επισκευή του τρούλου.

Και ενώ στην πέμπτη ρεγεώνα δεν σημειώνεται κάποια σημαντική οικοδομική δραστηριότητα στον 14^ο αιώνα, στις δύο επόμενες συναντάμε τις ακμάζουσες εγκαταστάσεις των Αμαλφιτανών, των Πισατών, των Γενουατών στην έκτη και των Βενετών στην έβδομη. Αν και τα όρια των περιοχών που τους παραχωρούνται, όπως και τα κτήρια που είτε τους δίδονται είτε οι ίδιοι ανεγείρουν, παραλλάσσουν ελάχιστα από τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους, η οικονομική τους δύναμη όλο και αυξάνεται.

Παράλληλα, η περιοχή που περικλείεται από την όγδοη ως τη δωδέκατη ρεγεώνα οδηγείται βαθμιαία στη δημιουργία «ενός αγροτοποιημένου δικτύου διάσπαρτων πυρήνων»²³². Οι «πυρήνες» στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η μονή Μυρελαίου στην ένατη ρεγεώνα, η μονή Λιβός στην ενδέκατη και λιγότερο ο ναός του Αγίου Θεοδώρου στη δέκατη και οι διάσπαρτοι ναοί στη δωδέκατη. Οι ανακατασκευές και οι προσθήκες που έλαβαν χώρα στις δύο προαναφερθείσες μονές κατά τον 14^ο αιώνα ικανοποιούσαν ταφικούς λόγους και συντελέστηκαν στη δεύτερη περίπτωση με τη φροντίδα και τη δαπάνη της αυτοκράτειρας Θεοδώρας, συζύγου του Μιχαήλ Η΄.

Η δέκατη τρίτη ρεγεώνα αποτελεί ένα από τα κέντρα της πρωτεύουσας κατά τον αιώνα που εξετάζεται. Συνδέεται άρρηκτα με την εγκατάσταση των Γενουατών εμπόρων, τους οποίους ακολούθησαν και μέλη των άλλων Λατινικών παροικιών. Την οικονομική άνθηση της περιοχής μαρτυρούν και τα οικοδομικά κατάλοιπα, με επιφανέστερα το *Agar Camii* και το *Palazzo Comunale*. Συμπερασματικά, για την οικονομική ζωή της πρωτεύουσας τον 14^ο αιώνα μπορούμε να σημειώσουμε ότι η Μέση Οδός χάνει το χαρακτήρα του εμπορικού κέντρου, το οποίο με τη σειρά του μεταφέρεται στις δύο όχθες του Κεράτιου κόλπου, δηλαδή στην περιοχή του λιμένα του Νεωρίου και την απέναντι περιοχή του Γαλατά, μετατρέποντας τον Κεράτιο σε ένα τεράστιο λιμάνι²³³ υπό την κυριαρχία των Λατίνων εμπόρων.

Το διοικητικό κέντρο από την άλλη παραμένει από την περίοδο των Κομνηνών στις παρυφές της πόλης, στην περιοχή των Βλαχερνών. Το κυρίαρχο στη δέκατη τέταρτη ρεγεώνα ανάκτορο των Βλαχερνών ήταν ένα σύμπλεγμα από το οποίο το μοναδικό κτήριο που χρονολογείται στο 14^ο αιώνα είναι το *Tekfur Saray*. Στην ίδια ρεγεώνα απαντώνται η μονή της Χώρας, η μονή Παμμακαρίστου και ο ναός του Αγίου Δημητρίου στην Ξυλόπορτα. Τα

232. Magdalino, «Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη», *ό.π.*, σ. 242.

233. Magdalino, *Constantinople Médiéval*, *ό.π.*, σ. 99.

πρώτα δύο μνημεία αποτελούν χωρίς αμφιβολία τα σημαντικότερα που δημιουργήθηκαν στο γεωγραφικό χώρο της πρωτεύουσας τον αιώνα πριν τη δεύτερη άλωση της Πόλης. Αποτελούν δημιουργήματα πνευματικής και καλλιτεχνικής ακμής και οφείλονται στην πρωτοβουλία των ανώτερων αστών. Κτήτορας της μονής της Χώρας είναι ο Θεόδωρος Μετοχίτης και της μονής Παμμακαρίστου η Μαρία Γλάβαινα.

Όπως έγινε φανερό από τα παραπάνω, το μόνο πεδίο στο οποίο έχουμε σημαντική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα είναι η ανέγερση και ανακαίνιση εκκλησιών και μονών. Όπως σημειώνει ο Kidonopoulos, κατά τη χρονική περίοδο 1261-1328 ιδρύθηκαν είκοσι οκτώ νέες εκκλησίες και ανακαινίστηκαν δέκα²³⁴. Από τις νεοϊδρυθείσες στον 14^ο αιώνα χρονολογούνται: ο ναός του Ισαακίου Ασάν (τέλη 13^{ου}-αρχές 14^{ου}), η Ανάληψη του Σωτήρος (1315), ο Άγιος Δημήτριος στην Ξυλόπορτα ή του Κανάβη (1334), ο Άγιος Γεώργιος του «ταμιά» Γεωργίου Πεπαγωμένου (τέλη 13^{ου}-αρχές 14^{ου}), ο Ιωάννης ο Πρόδρομος του «σεβαστού» Βασιλείου Σεβαστιανού (1324), ο Άγιος Νικόλαος του Γλαβά (τέλη 13^{ου}-αρχές 14^{ου}), ο Άγιος Νικόλαος του «σεβαστού» Κλιβανάρη (τέλη 13^{ου}-αρχές 14^{ου}), η Θεοτόκος Ακαταμάχητος του «σεβαστού» Γουλιώτη (τέλη 13^{ου}-αρχές 14^{ου}), η Θεοτόκος Υπεραγία του «δομέστικου» Μιχαήλ Ατζυμά (1311-1315/19), η Θεοτόκος του «επάρχου» Μιχαήλ Μονομάχου Συναχερείμ (1326-1343) και η Θεοτόκος Νικοποιός των Βλαχερνών (1321)²³⁵. Οι περισσότεροι από τους παραπάνω ναούς κτίζονται στις περιοχές του Ξερολόφου, των Βλαχερνών, των Κυνηγών, της Βλάγκας και του Μεσομφάλου²³⁶, παρουσιάζουν δηλαδή μια μεγαλύτερη συγκέντρωση εντός των ορίων της δωδέκατης και της δέκατης τέταρτης ρεγένας. Στον ίδιο αιώνα επισκευαστικές εργασίες μαρτυρούνται στο ναό των Αγίων Αποστόλων (1321), στο ναό του Μεγάλου Παύλου κοντά στην πύλη του Ευγενίου (περ. 1321), στο ναό της Αγίας Σοφίας (1327, μετά το 1346) και στην Παναγία των Χαλκοπρατείων (14^{ος} αιώνας)²³⁷.

Από τα εκκλησιαστικά ιδρύματα που εξετάστηκαν στο παρόν δοκίμιο²³⁸ ανεγείρονται εκ βάθρων ο ναός του Σωτήρος Χριστού Φιλανθρώπου, ο ναός του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου της μονής Λιβός, το ταφικό παρεκκλήσι της

234. Kidonopoulos, "The urban physiognomy", *ό.π.*, σ. 107.

235. Οι πληροφορίες από: Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel*, *ό.π.*, σ. 97-148 και Kidonopoulos, "The urban physiognomy", *ό.π.*, σ. 115-116, υποσημ. 117.

236. Kidonopoulos, "The urban physiognomy", *ό.π.*, σ. 107.

237. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel*, *ό.π.*, σ. 99-133 και Kidonopoulos, "The urban physiognomy", *ό.π.*, σ. 115, υποσημ. 112.

238. Στην καταμέτρηση δεν περιλαμβάνεται το *Agar Camii*, το οποίο στην πρώτη του φάση λειτούργησε ως ναός.

μονής της Χώρας, το νότιο παρεκκλήσι της μονής Παμμακαρίστου και ο Άγιος Δημήτριος στην Ξυλόπορτα. Ακόμα, τέσσερις άλλοι ναοί, η Θεοτόκος των Χαλκοπρατειών, η μονή Μυρελαίου, ο Άγιος Θεόδωρος και ο ναός της Αγίας Σοφίας, δέχονται επισκευαστικές εργασίες και προσθήκες, με σημαντικότερη τη Μεγάλη Εκκλησία, η ανακαίνιση και αποκατάσταση της οποίας πραγματοποιήθηκε ως αποτέλεσμα αυτοκρατορικής βούλησης.

Πρωταρχικό ρόλο στην οικοδόμηση και επέκταση των ναών έπαιξε η αριστοκρατία. Οι ευγενείς του αυτοκρατορικού οίκου ευνοούνται από τον τρόπο διοίκησης των Παλαιολόγων, που τους εκχωρεί πολλές αρμοδιότητες μαζί με τη δυνατότητα «να πλουτίζουν εις βάρος του κράτους»²³⁹. Ως εκ τούτου, χρησιμοποιούν την οικονομική τους δύναμη για λόγους γοήτρου και επίδειξης, αλλά και για τη σωτηρία της ψυχής τους²⁴⁰, γεγονός που συνδέεται άρρηκτα με την επιλογή τους να χρηματοδοτήσουν την κατασκευή ταφικών χώρων σε ναούς, συνήθεια που προτιμάται όλο και περισσότερο κατά τα ύστερα χρόνια έναντι της ταφής σε νεκροταφείο²⁴¹.

Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι πολλοί απ' αυτούς τους κτήτορες ήταν γυναίκες: η Ειρήνη Χούμναινα ιδρύει τη Μονή Φιλανθρώπου, η Θεοδώρα Παλαιολογίνα κτίζει το νότιο παρεκκλήσι στη Μονή Λιβός και η Μαρία Γλάβαινα οικοδομεί το παρεκκλήσιο της Μονής Παμμακαρίστου²⁴². Οι λόγοι που ωθούσαν τις γυναίκες να στραφούν προς μια τέτοιας μεγάλης κλίμακας επέμβαση θα πρέπει να αναζητηθούν στο γεγονός ότι όλες την περίοδο που αναλαμβάνουν τις χορηγικές τους υποχρεώσεις έχουν ήδη χηρέψει και επομένως προβαίνουν στην πράξη αυτή με το σκεπτικό ότι θα μονάσουν και θα τελειώσουν τη ζωή τους στα ιδρύματα αυτά. Ακόμα, δεν στερείται σημασίας η παρατήρηση της Talbot που σημειώνει ότι με τη δωρεά της περιουσίας τους στις μονές όχι μόνο ανακουφίζονταν από το βάρος της διαχείρισής της, αλλά κέρδιζαν και φορολογική ατέλεια²⁴³.

Παρά τη σημαντικότητα των παραπάνω εκκλησιαστικών ιδρυμάτων τόσο για την Κωνσταντινούπολη του 14^{ου} αιώνα όσο και για την ιστορία της τέχνης, τα δείγματα αυτά δεν αρκούν για να τεκμηριώσουν ένα οικοδομικό πρόγραμμα. Ο βασικότερος λόγος γι' αυτό είναι ότι απουσιάζει η πρωτοβουλία της ανώτατης αρχής, δηλαδή του αυτοκράτορα. Η δεινή οικονομική

239. Magdalino, «Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη», *ό.π.*, σ. 242.

240. Kalopissi-Verti, «Patronage», *ό.π.*, σ. 91.

241. Ousterhout, «Constantinople and the Construction», *ό.π.*, σ. 342.

242. Ακόμα και στη μονή της Χώρας, η τελευταία φάση της οποίας αποτελεί καρπό της πρωτοβουλίας του Θεόδωρου Μετοχίτη, βρίσκουμε σε τοιχογραφία τη Μαρία Παλαιολογίνα ως μοναχή Μελάνη, καθώς εικάζεται ότι είχε δωρήσει έργα μικροτεχνίας στη μονή: Talbot, «Building Activity», *ό.π.*, σ. 335.

243. Στο ίδιο, σ. 341.

κατάσταση επιτρέπει μόνο την πρώτιστης σημασίας ενίσχυση των οχυρώσεων του Θεοδοσιανού τείχους και την αποκατάσταση του ναού της Αγίας Σοφίας. Οι αιτίες του οικονομικού μαρasmusού θα πρέπει να αναζητηθούν στη μετατροπή του στρατού σε μισθοφορικό²⁴⁴, στην αδυναμία συγκέντρωσης χρημάτων μέσω της φορολογίας, καθώς πολλοί φόροι είχαν καταργηθεί για τους Λατίνους εμπόρους μέσα από τη διαδικασία γενίκευσης των απαλλαγών²⁴⁵, και στην παρακμή του εμπορίου, το οποίο είχε ουσιαστικά εκχωρηθεί στους ξένους.

Κατά συνέπεια τα πράγματα εξελίσσονται δραματικά για το κράτος. Το επίσημο νόμισμα του Βυζαντίου, το χρυσό υπέρπυρο, εκλείπει ως το 1388, ενώ γενικεύεται η χρήση των σταυράτων, τα οποία έχουν εμφανιστεί στα χρόνια 1367-1381²⁴⁶. Ταυτόχρονα ο μοναχισμός στερεί πολύτιμο έμψυχο υλικό και, μέσω των δωρεών στις μονές, πολύτιμους πόρους για τα δημόσια ταμεία²⁴⁷. Σε συνδυασμό μάλιστα με τα δεδομένα που αναφέρθηκαν παραπάνω, δηλαδή την αύξηση της δύναμης των αριστοκρατών, τον μισθοφορικό στρατό και την παραχώρηση του εμπορίου στους Λατίνους, καταλαβαίνουμε ότι το πεδίο δράσης του αυτοκράτορα ήταν ασφυκτικό. Ήταν αυτοί οι λόγοι που τον έκαναν να προσεγγίζει τους Δυτικούς με σκοπό τη σύναψη συμμαχιών, ακόμα και με αντάλλαγμα την ένωση, γεγονός το οποίο με τη σειρά του τον έκανε μισητό στους υπηκόους του²⁴⁸.

Συμπερασματικά, οι πολυποίκιλοι οικονομικοί και κοινωνικοί λόγοι στερούν από την Κωνσταντινούπολη ένα συντονισμένο οικοδομικό πρόγραμμα και προοδευτικά την οδηγούν στην ουσιαστική πτώση, η οποία έχει συντελεστεί δυο δεκαετίες πριν την Άλωση, με την ανάληψη της υποχρέωσης από την πλευρά του αυτοκράτορα να πληρώνει φόρο στο σουλτάνο ως υποτελής²⁴⁹.

244. Rice, *Constantinople-Byzantium*, ό.π., σ. 125.

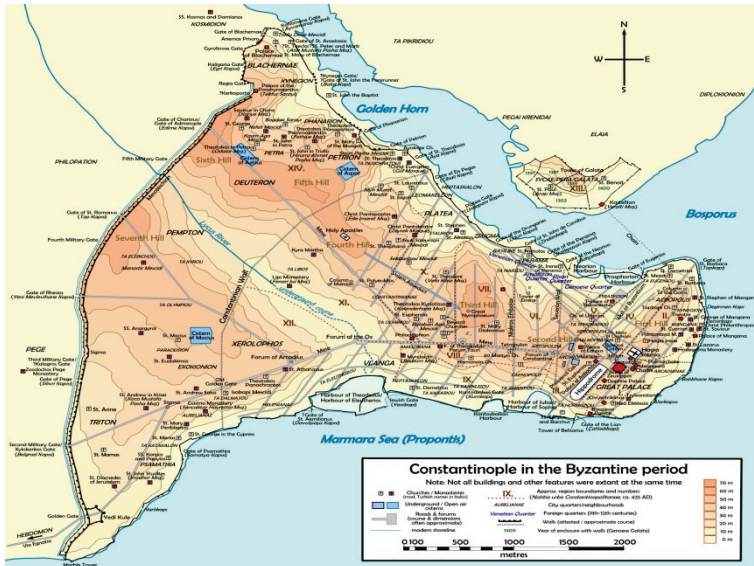
245. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 389.

246. Balard, "La circulation monétaire", ό.π., σ. 369.

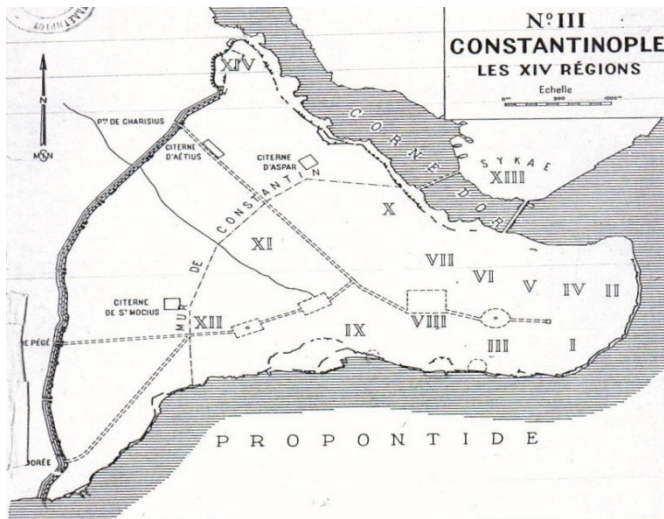
247. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, ό.π., σ. 457.

248. Rice, *Constantinople-Byzantium*, ό.π., σ. 125.

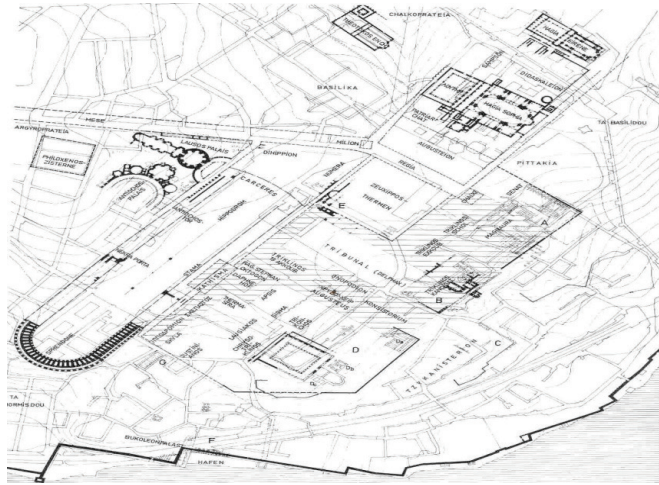
249. Το αναφέρει ο Broquière που επισκέπτεται την Κωνσταντινούπολη το 1433: De La Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, ό.π., σ. 164-165.

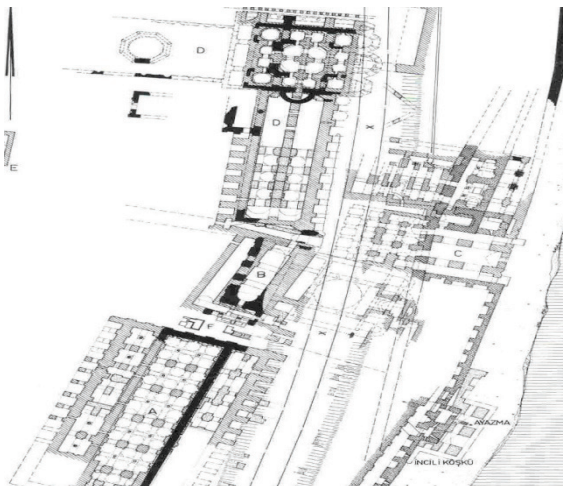
Εικ. 1: Χάρτης της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης
 (Πηγή: <http://el.wikipedia.org/wiki/Κωνσταντινούπολη>
 Ημ/νία τελευταίας επίσκεψης: 27/05/2011)

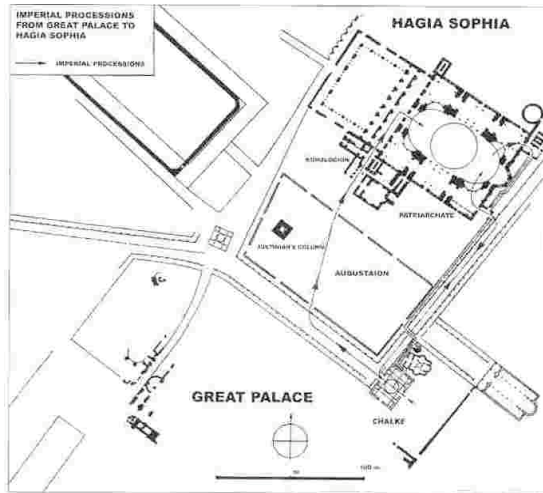
Εικ. 2: Οι δεκατέσσερις μεγαλόνες της Κωνσταντινούπολης
 (Πηγή: Janin R., *Constantinople Byzantin. Développement urbain et répertoire topographique*, Paris 1964, χάρτης αρ. III)

Εικ. 3: Η περιοχή του Μεγάλου Παλατίου. Εκτός από τα κατάλοιπα του παλατιού εικονίζεται ο Ιππόδρομος στα δυτικά και στα βόρεια η Αγία Σοφία, το Αυγουσταίον και το Μίλιον, όπως και οι Θέρμες του Ζευζίππου (Πηγή: Müller-Wiener W., *Bildlexikon zur Topographie Instanbuls: Byzantion-Konstantinupolis-Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1977, σ. 232)

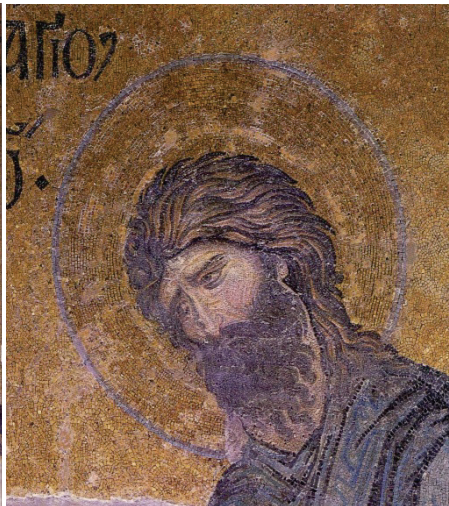
Εικ. 4: Κάτοψη της περιοχής των Μαργράνων. Με C σημειώνεται η Μονή του Σωτήρος Χριστού Φιλανθρώπου και με D η περιοχή και τα προσκτίσματα του ναού του Αγίου Γεωργίου των Μαργράνων του ναού του Αγίου Γεωργίου των Μαργράνων (Πηγή: Στο ίδιο, σ. 137)

Εικ. 5: Η περιοχή της Αγίας Σοφίας με τον ομώνυμο ναό στα βόρεια και το Αυγουσταίο στα νότια
(Πηγή: Nelson R.S., *Hagia Sophia, 1850-1950*, Chicago-London 2004, σ. 3)

Εικ. 6: Ο Χριστός, τμήμα της Δέησης, 1261. Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία

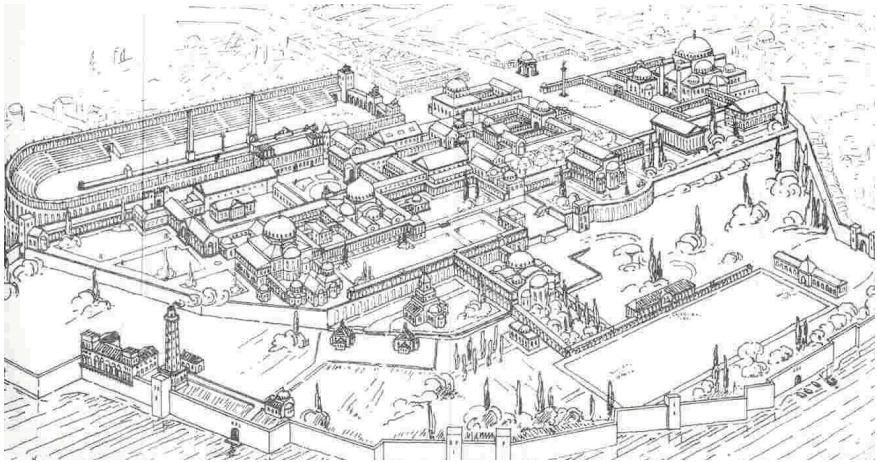

Εικ. 7: Ο Πρόδρομος, τμήμα της Δέησης, 1261. Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία

(Πηγή: Χατζηδάκη Ν., *Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, σειρά Ελληνική Τέχνη, Αθήνα 1994, σ. 66-67)

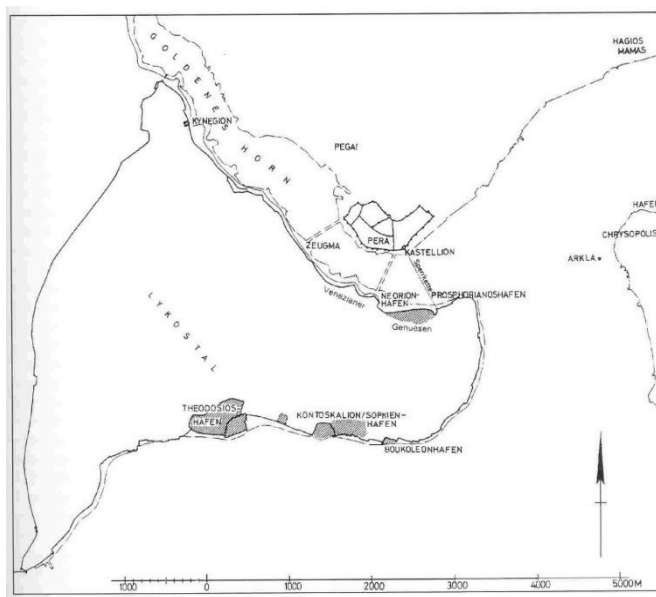
Εικ. 8: Τμήμα της περιοχής του Μεγάλου Παλατίου. Με τον αριθμό 15 σημειώνονται οι Θέρμες του Ζευζίππου
(Πηγή: Mango C., *The Brazen House. A study of the vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, København 1959, σ. 25)

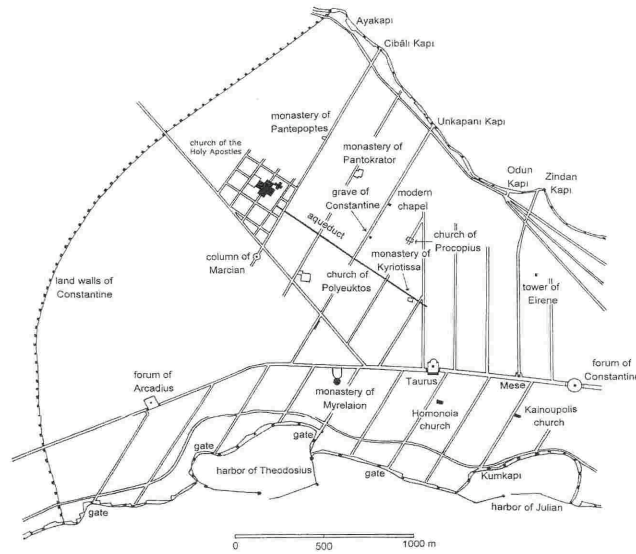
Εικ. 9: Σχεδιαστική αναπαράσταση της περιοχής του Μεγάλου Παλατίου κατά Ch. Vogt, 1934. Ο Ιππόδρομος δεσπόζει στα αριστερά της εικόνας
(Πηγή: Nelson, *Hagia Sophia*, σ. 2)

Εικ. 10: Άποψη των ερείπιων του Ιπποδρόμου από τον Ονοφρίο Ρανβίνιο
(Πηγή: Bassett S., *The urban image of late antique Constantinople*, Cambridge 2004, σ. 59)

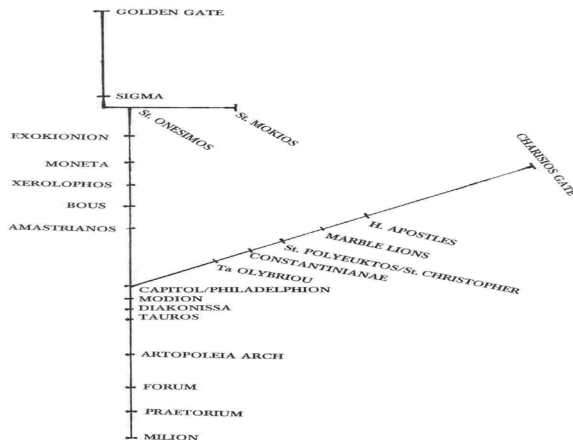

Εικ. 11: Οι λιμένες «Νεώριον» και «Κοντοσκάλιον» / «της Σοφίας»
(Πηγή: Müller-Wiener W., *Die Häfen von Byzantion, Konstantinopulis*,
Istanbul, Tübingen 1994, σ. 7)

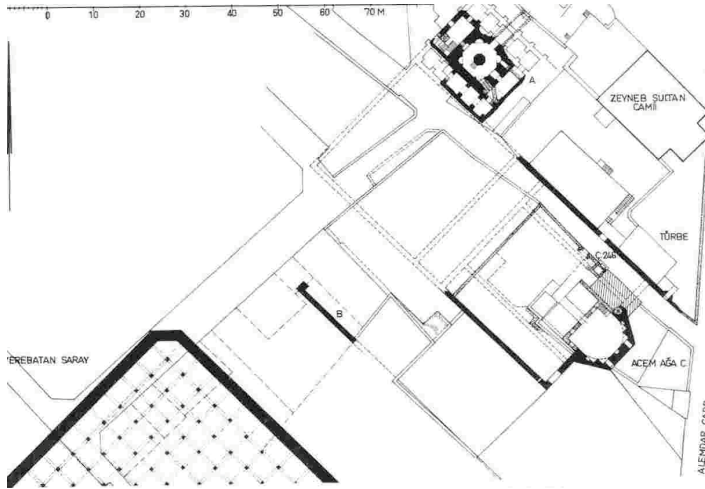
Εικ. 12: Οι δρόμοι στο κέντρο της Κωνσταντινούπολης την περίοδο του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Η Μέση οδός από την περιοχή της Αγοράς του Κωνσταντίνου ως το πέρας των δύο διακλαδώσεών της

[Πηγή: Berger Al., «Streets and Public Spaces in Constantinople», *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), σ. 161-188, εικ. 4]

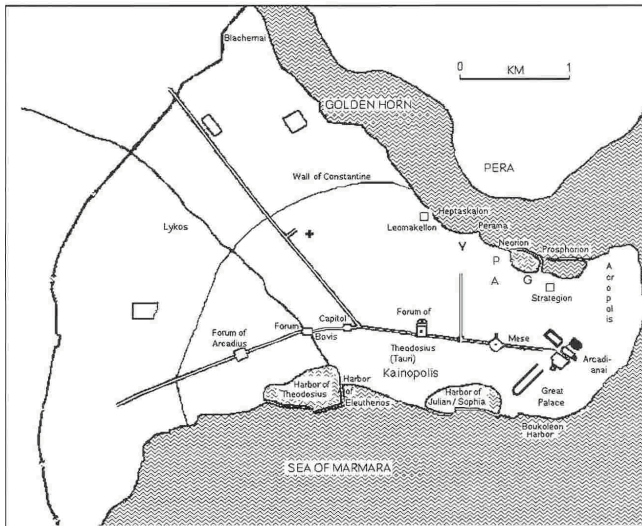

Εικ. 13: Τα κτήρια και οι περιοχές που συνδέονται με διάφορες τελετές κατά μήκος της Μέσης οδού

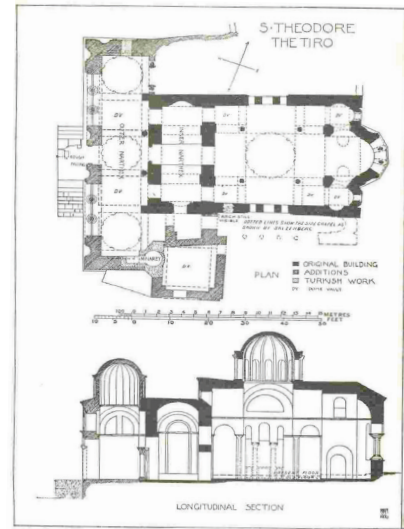
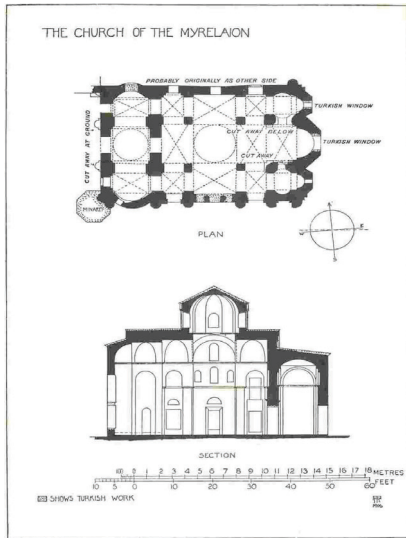
[Πηγή: Mango C., «The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate», *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), σ. 173-186, εικ. 2]

Εικ. 14: Κάτοψη της Μονής της Θεοτόκου των Χαλκοπρατειών και του γειτονικού οκταγώνου
(Πηγή: Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie*, σ. 78)

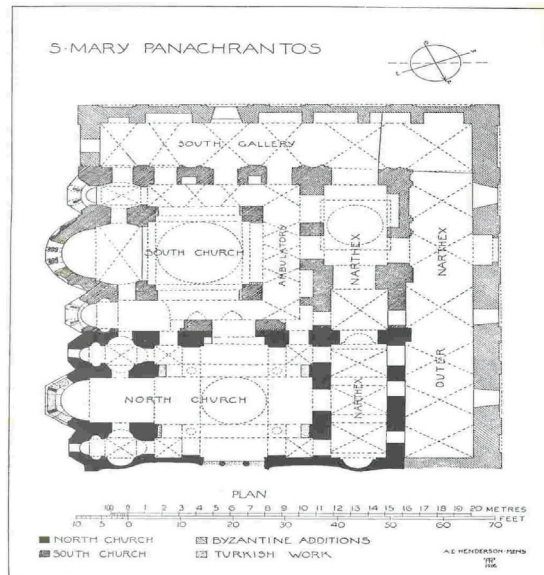
Εικ. 15: Οι περιοχές εγκατάστασης των Λατίνων εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη. Με V συμβολίζονται οι εγκαταστάσεις των Βενετών, με A των Αμαλφιτανών, με P των Πισάτων και με G των Γενοβέζων
(Πηγή: Magdalino P., «The maritime neighborhoods of Constantinople: Commercial and residential functions, sixth to twelfth centuries», *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), 209-226, εικ. 1]

Εικ. 16: Μονή Μυρελαίου, κάτοψη και τομή

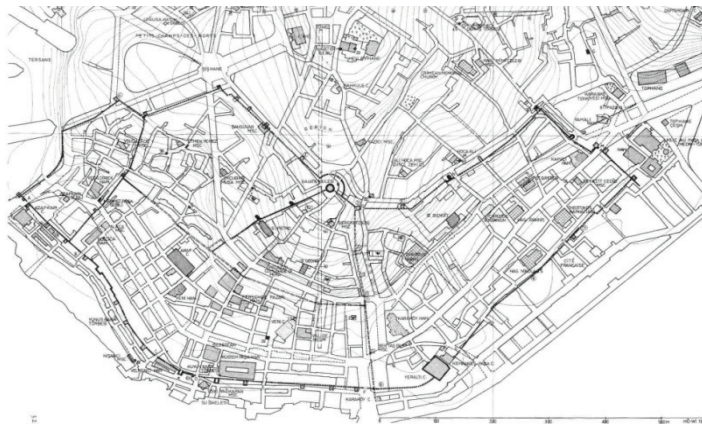
Εικ. 17: Μονή Αγίου Θεοδώρου, κάτοψη και τομή

(Πηγή: Van Millingen A., *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1974, σ. 200 και 251)

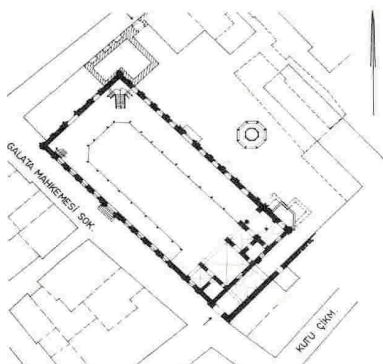

Εικ. 18: Μονή Λιβός, κάτοψη. Η βόρεια εκκλησία της Θεοτόκου, το νότιο παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννη και ο περιμετρικός εξωνάρθηκας του 14ου αιώνα

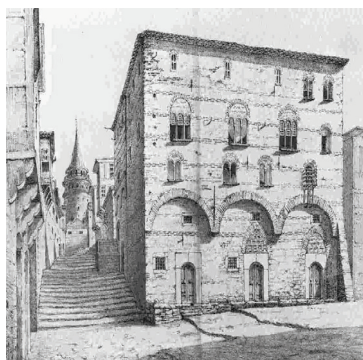
(Πηγή: Van Millingen, *Byzantine Churches*, ό.π., σ. 136)

Εικ. 19: Η περιοχή του Γαλατά και το τείχος της
(Πηγή: Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Instanbuls*, ό.π., σ. 321)

Εικ. 20: Το Arap Camii, κάτοψη

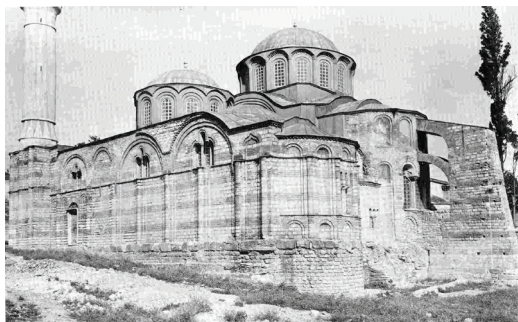

Εικ. 21: Το Palatium Comitis,
λιθογραφία του 19ου αιώνα

(Πηγή: Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Instanbuls*, ό.π., σ. 7 και 243)

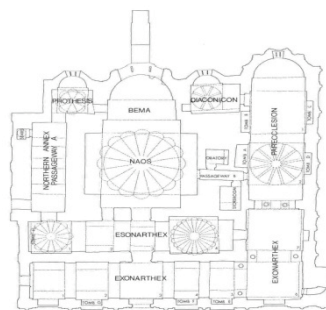

Εικ. 22: Αναπαράσταση του Tekfur Saray
(Πηγή: <http://www.pallasweb.com/deesis/tektur-saray-blanchernai-byzantium.html>)

Εικ. 23: Άποψη της Μονής της Χώρας από νοτιοανατολικά

(Πηγή: Ousterhout R. G., *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Washington D. C. 1987, εικ. 5. και εικ. 9)

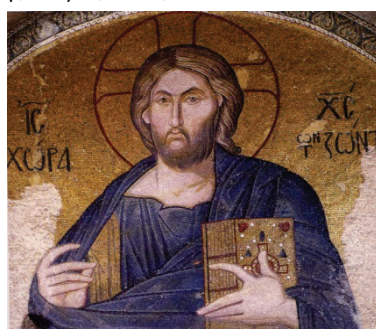
Εικ. 24: Κάτοψη της Μονής της Χώρας

Εικ. 25: Ο Χριστός ἐνθρονος και ο αφιερωτής Θεόδωρος Μετοχίτης, 1315-1320. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας, ναός

Εικ. 26: Η Παναγία, «η Χώρα του Αχωρήτου», 1315-1320. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας, ναός

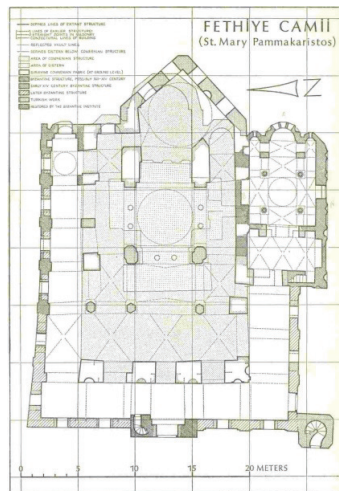

Εικ. 27: Ο Χριστός, «η Χώρα των ζώντων», 1315-1320. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας, ναός

(Πηγή: Χατζηδάκη Ν., *Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, ό.π., σ. 185-187)

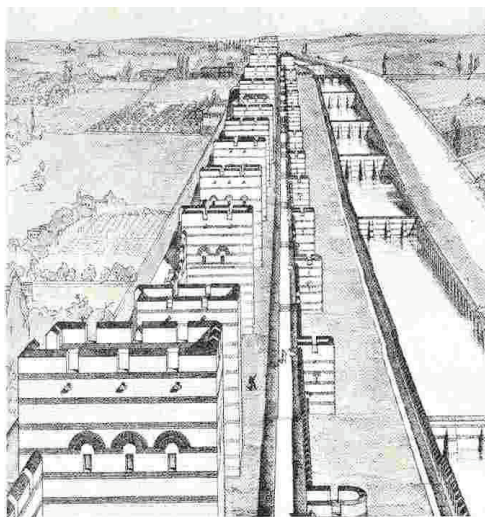
Εικ. 28: Η Δευτέρα Παρουσία, τμήμα, 1315-1320. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας, παρεκκλήσιο
(Πηγή: Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., *Βυζαντινές Τοιχογραφίες*, σειρά Ελληνική Τέχνη, Αθήνα 1994, σ. 151)

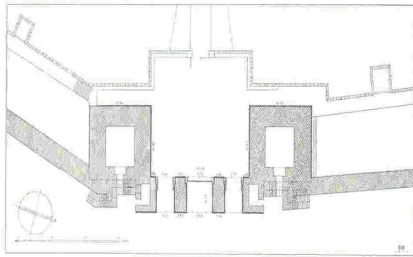
Εικ. 29: Κάτοψη της Μονής Παμμακαρίστου
[Πηγή: Belting H.-Mango C.-Mouriki D., *The mosaics and frescoes of St. Mary Pammakaristos, (Fethiye Camii), at Istanbul*, ed. Mango C., Washington D.C. 1978, σ. 2]

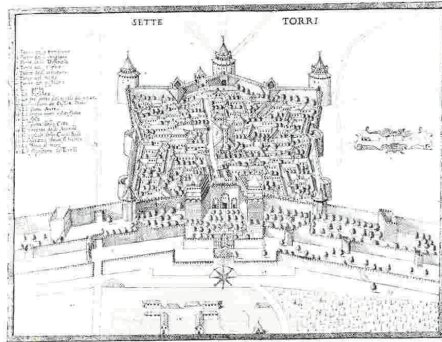
Εικ. 30: Χριστός Παντοκράτορας, περίπου 1310.
Κωνσταντινούπολη, Παμμακάριστος
(Πηγή: Χατζηδάκη Ν., Βυζαντινά Ψηφιδωτά, ό.π., σ. 181)

Εικ. 31: Αναπαράσταση της τριπλής γραμμής οχύρωσης του Θεοδοσιανού
τείχους
(Πηγή: Asutay-Effenberger N., Die Landmauer von Konstantinopel-Istanbul.
Historisch-topographische und baugeschichtliche Untersuchungen, Berlin 2007,
εικ. 31)

Εικ. 32: Κάτοψη της Χρυσής πύλης

Εικ. 33: Σχέδιο της Χρυσής πύλης μετά τη μετατροπή της σε «πολίχνιον»

(Πηγή: Asutay-Effenberger, *Die Landmauer von Konstantinopel-Istanbul*, ό.π., εκ. 38 και εκ. 40)

Εικ. 34: Απόσπασμα του χάρτη της Εικ. 1 όπου διακρίνονται οι πύλες του θαλάσσιου τείχους. Στα δεξιά της εικόνας η πύλη του Ευγενίου

[Πηγή: [http:// el.wikipedia.org/wiki/Κωνσταντινούπολη](http://el.wikipedia.org/wiki/Κωνσταντινούπολη) (Ημ/νία τελευταίας επίσκεψης: 27/05/2011). Μετά από τροποποίηση]

Δημήτριος Γ. Αβδελάς

Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ π. Γ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ
ΥΠΟ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ:
Η ΥΠΟΤΙΘΕΜΕΝΗ ΟΥΣΙΟΚΡΑΤΙΑ
ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΣΧΕΤΙΚΟΚΡΑΤΙΑ

Υποψήφιος διδάκτωρ Θεολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο
Θεσσαλονίκης

Εισαγωγικά

Την τελευταία δεκαετία παρατηρείται μια έντονη ενασχόληση με το έργο του π. Γ. Φλωρόφσκυ στον επιστημονικό χώρο της θεολογικής έρευνας, εγχώριας και ξένης. Ο εισηγητής των όρων *νεοπατερική σύνθεση* και *χριστιανικός ελληνισμός* φαίνεται ότι είναι στο επίκεντρο της σύγχρονης θεολογίας, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι το επιστημονικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει το έργο του είναι ιδεολογικά απροϋπόθετο. Αντίθετα, μάλιστα, δεν είναι λίγοι εκείνοι οι οποίοι στέκονται με αμφισβήτηση απέναντι στη θεολογία του μεγαλύτερου θεολόγου του 20^{ου} αιώνα¹ και προσπαθούν να την αποδομήσουν.

Συγκεκριμένα, δυτικοί θεολόγοι ταυτίζουν τη νεοπατερική θεολογία με το νεοπαλαμισμό² και κατ' επέκταση με έναν αυστηρό αποφατισμό, αφήνοντας έτσι αιχμές για τη μη διαλογική διάθεση της συγκεκριμένης με τα

1. Ενδεικτικά για τον χαρακτηρισμό αυτό του Φλωρόφσκυ βλ. Μητροπολίτης Περγάμου Ι. Ζηζιούλας, «Ο π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ: ο οικουμενικός διδάσκαλος», *Θεολογία* 81:4 (2010), (31-48), 32. Στο ίδιο περιοδικό βλ. επίσης π. Γ. Μεταλληνός, «Πρωτοπρ. Γεώργιος Φλωρόφσκυ. Πατερική μορφή του 20^{ου} αιώνα», (53-56), 53. Ο Αθανάσιος Γιέφτιτς, παραπέμποντας στη φράση του Αγίου Ιουστίνου Πόποβιτς, τον χαρακτηρίζει «εικόνα στο εικονοστάσι της ορθόδοξης θεολογίας» στο «Ο π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ περί των ορίων της εκκλησίας», (137-158), 137. Για τη ζωή και το έργο του Φλωρόφσκυ βλ. ενδεικτικά Α. Βlane, π. *Γεώργιος Φλωρόφσκι. Η ζωή και το έργο ενός μεγάλου θεολόγου*, Εν πλω, Αθήνα 2010.

2. Βλ. P. Valliere, *Modern Russian Theology: Bukharev, Soloviev, Bulgakov: Orthodox Theology in a New Key*, T& T Clark, 2000, σ. 299-300. G.E. Demacopoulos–A. Papanikolaou, “Augustine and the Orthodox: ‘The West’ in the East”, στο *Orthodox Readings of Augustine*, G.E. Demacopoulos–A. Papanikolaou (ed.), St. Vladimir’s Press, Crestwood 2008, σ. 25.

σύγχρονα θεολογικά και φιλοσοφικά ρεύματα³. Επίσης, η δυτική θεολογία, και όχι μόνο, αρχίζει να βλέπει με συμπάθεια το έργο και την προσφορά της λεγόμενης «ρωσικής» ή «παρισινής» σχολής, η οποία και αποτέλεσε το αντίπαλο δέος του Φλωρόφσκυ⁴. Ειδικότερα, η σοφιολογία του π. Σ. Μπουλγκάκοφ αρχίζει να αναβιώνει και δείχνει να κερδίζει έδαφος στις προτιμήσεις δυτικών θεολόγων, οι οποίοι προσπαθούν να βρουν σε αυτήν τον χαμένο τόπο συνάντησης της Ορθοδοξίας με τη νεωτερικότητα, στον αιώνα που πέρασε⁵. Και ενώ αυτά λαμβάνουν χώρα στον δυτικό κόσμο, στην εγχώρια έρευνα των θεολογικών γραμμάτων παρατηρείται μια αρνητικότερη τάση για το έργο του Ρώσου διανοούμενου που μοιάζει να ξεπερνά τα εσκαμμένα και φτάνει μέχρι και στη διαστρέβλωση της προσφοράς του φλωροφσκικού έργου.

Ειδικότερα, ο Π. Καλαϊτζίδης σε άρθρο του που δημοσιεύτηκε σε αφιερωματικό τόμο του περιοδικού *Θεολογία*, για το θεολογικό έργο του πατρός Γ. Φλωρόφσκυ με τίτλο «Ο “χριστιανικός ελληνισμός” του π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ και οι Έλληνες θεολόγοι της γενιάς του ’60»⁶ θέτει υπό αμφισβήτηση τον χριστιανικό ελληνισμό του διακεκριμένου Ρώσου θεολόγου και αφήνει υπόνοιες για τη δογματική ορθότητα του έργου του. Συγκεκριμένα ο

3. Βλ. P. Valliere, “Introduction to the Modern Orthodox Tradition”, στο *The Teachings of Modern Christianity on Law, Politics, and Human Nature*, John Witte Jr. and Frank S. Alexander (ed.), τ. 2, Columbia University Press, New York 2006, τ. 1 (503-534), σ. 516: “Neopatristic thinkers broke with symphonia in an even more radical way than Berdyaev: they stopped looking for an Orthodox legal, social, and political doctrine. They did not address issues of law, society, and politics in any of their major works. In part this was a reaction to their special social and political circumstances, which have already been noted. But there was another factor. Lossky, Florovsky, and other first-generation neopatristic thinkers embraced a rigorously mystical and apophatic view of theology that effectively discouraged the theological interpretation of legal, social, and political questions”.

4. Βλ. D.J. Lattier, *John Henry and Georges Florovsky: An Orthodox-Catholic Dialogue in the Development of Doctrine*, διδακτορική διατριβή, McAnulty Graduate School of Liberal Arts, Duquesne University, Pittsburgh, 2012, σ. xiii.

5. Βλ. P. Ladoceur, “Treasures New and Old: Landmarks of Orthodox Neopatristic Theology”, *St Vladimir’s Theological Quarterly* 56:2 (2012), (191-227), 197. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς την ανακάλυψη της σοφιολογίας του Σ. Μπουλγκάκοφ από το σύγχρονο ρεύμα της Radical Orthodoxy και της θεολογικής επένδυσης της τελευταίας προς την πρώτη. Για το συγκεκριμένο θέμα βλ. S. Tanev, “Ενέργεια vs Σοφία: The contribution of Fr. Georges Florovsky to the rediscovery of the orthodox teaching on the distinction between the Divine essence and energies”, *International Journal of Orthodox Theology* 2:1 (2011), (15-71), 40-44.

6. Βλ. Π. Καλαϊτζίδης, «Ο Χριστιανικός Ελληνισμός του π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ και οι Έλληνες θεολόγοι της γενιάς του ’60», *Θεολογία* 81:4 (2010), 247-288.

Π. Καλαϊτζίδης, στην προσπάθειά του να ασκήσει κριτική στο έργο των Ελλήνων θεολόγων της γενιάς του '60 που ακολούθησαν την προτροπή του Φλωρόφσκυ για επιστροφή στις πατερικές σπουδές, θεωρεί ότι αφενός οι τελευταίοι ταύτισαν τη νεοπατερική θεολογία με τον ελληνορθόδοξο πολιτισμό και εγκλωβίστηκαν στο δίπολο Ανατολής–Δύσης⁷ και αφετέρου ότι εισηγητής αυτής της θεωρίας, σε ένα πρώτο επίπεδο, είναι ο Ρώσος διανοούμενος με τη συγκεκριμένη θεολογία του. Ο Π. Καλαϊτζίδης, αν και αναγνωρίζει ότι η θεολογία του Φλωρόφσκυ ήταν απαγκιστρωμένη από τα εθνοφυλετικά ιδεώδη και προσανατολισμένη στην οικουμενικότητα της ορθόδοξης παράδοσης⁸, ωστόσο, παρερμηνεύοντας μια από τις δογματικές αρχές του ορθόδοξου κληρικού σε σχέση με την εκχριστιάνιση της ελληνικής φιλοσοφίας, υποστηρίζει ότι ο Φλωρόφσκυ εξέπεσε σε μυστικισμό και ιεροποίηση της ελληνικής γλώσσας και δεν διστάζει να χαρακτηρίσει με ακρότητα τη θεολογία του. Ειδικότερα, ο Έλληνας θεολόγος, ερμηνεύοντας ένα από τα κλασικά κείμενα του Φλωρόφσκυ σε σχέση με την αγιοπνευματική μεταμόρφωση της ελληνικής γλώσσας προκείμενου να εκφράσει την αποκεκαλυμμένη αλήθεια μέσα από τους δογματικούς ορισμούς, υποστηρίζει τα εξής:

«Έχουμε, όμως στο υπό συζήτηση απόσπασμα μιας άλλης τάξεως ιεροποίησης της γλώσσας ή, για την ακρίβεια, έναν ιδιότυπο μυστικισμό της γλώσσας, μια διολίσθηση προς μια ανεπίγνωστη ίσως ουσιοκρατία, προς μίαν αντίληψη που αποδίδει στις συγκεκριμένες ελληνικές λέξεις ιερότητα και αγιότητα, απόλυτη διαχρονική ισχύ και αξία, και που καταργεί την γνωστή πατερική θέση της ‘κατ’ επίνοιαν’ και κατά σύμβασιν απόδοσης ονομάτων στον Θεό. Έχουμε να κάνουμε, με άλλα λόγια, κατά τη γνώμη μας, με μια μεταφυσικής έμπνευσης ερμηνεία της γλώσσας, που σε ορισμένα σημεία της είναι σαν να παραπέμπει σε έναν ιδιότυπο ‘ευνομιανισμό’»⁹.

Από το συγκεκριμένο απόσπασμα είναι εμφανής η διάθεση του Π. Καλαϊτζίδη να αποδομήσει τη θεολογία του Φλωρόφσκυ, αφού όχι μόνο της προσδίδει ακραίους χαρακτηρισμούς αλλά αφήνει να εννοηθεί ότι ο Ρώσος

7. Στο ίδιο, σ. 276-287.

8. Στο ίδιο, σ. 254.

9. Στο ίδιο, σ. 272.

θεολόγος ήρθε σε αντίθεση με τους πατέρες της Εκκλησίας και διαστρέβλωσε το δόγμα.

Από τη σύντομη αυτή εισαγωγή προκύπτει ότι το ζήτημα της ορθής ερμηνείας του θεολογικού έργου του Φλωρόφσκυ είναι ιδιαζόντως αναγκαίο και απαιτεί την προσεκτική ενασχόληση από μέρους του ερευνητή. Στην παρούσα μελέτη θα επιχειρήσω να προσεγγίσω τον όρο του *χριστιανικού ελληνισμού* που εισήγαγε ο Φλωρόφσκυ στην ορθή του βάση, ο οποίος και διαφοροποιείται από τον κλασικό ελληνισμό. Επίσης, θα προσεγγίσω εκείνες τις αναφαίρετες αξίες της ορθόδοξης δογματικής θεολογίας μέσα από το έργο του μεγάλου Ρώσου θεολόγου, οι οποίες καθίστανται απαραίτητες για την ορθή κατανόηση του δόγματος. Αναλύοντας τα παραπάνω, εκτιμώ ότι ο αντικειμενικός αναγνώστης θα βρει εκείνες τις απαντήσεις που έρχονται σε ρήξη με τις θέσεις του Π. Καλαϊτζίδη σε σχέση με την υποτίμηση του χριστιανικού ελληνισμού και την υποτιθέμενη ουσιοκρατία των δογματικών ορισμών και της πατερικής παράδοσης.

A. Ο χριστιανικός ελληνισμός και οι προϋποθέσεις του κατά τον π. Γ. Φλωρόφσκυ

α) Ο χριστιανικός ελληνισμός ως νέα φιλοσοφία.

Στην αγγλική έκδοση των πατερικών τόμων του Φλωρόφσκυ εμπεριέχεται ένας ενδιαφέρον πρόλογος, γραμμένος από τον ίδιο τον Ρώσο θεολόγο το 1978, ένα χρόνο πριν από την κοίμησή του, στον οποίο ταυτίζεται η θεολογία με τη χριστιανική φιλοσοφία¹⁰. Στον συγκεκριμένο πρόλογο ο Φλωρόφσκυ επιχειρεί κατά πρώτον να περιγράψει τη χριστιανική φιλοσοφία ως ένα νέο επιστητό που συνδέει δύο προγενέστερους τομείς της θεολογικής έρευνας, τη χριστιανική φιλολογία και την ιστορία των δογμάτων. Και δεύτερον, παραδίδει ο ίδιος και τη μέθοδο αυτού του νέου επιστητού που μοιάζει να έχει πολλά κοινά με την κλασική φιλοσοφία εφόσον συστηματοποιεί και συνενώνει τις επιμέρους προσεγγίσεις των πατέρων της

10. Βλ. G. Florovsky, "The Eastern Fathers of the Fourth Century", *Collected Works* 7, σ. xv 14 vols., vols. I-IV Nordland Publishing Co., Belmont 1973-; vols. VI-XIV Bócher-vertriebsanstalt, Vaduz 1987-9. Θα πρέπει να ενημερώσω εδώ τον αναγνώστη ότι όποια αποσπάσματα του έργου του Φλωρόφσκυ παραθέτω στο κυρίως κείμενο είναι σε δική μου μετάφραση, διότι όσοι από τους συγκεκριμένους τόμους έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά δεν ανταποκρίνονται πλήρως στο πρωτότυπο.

Εκκλησίας που ασχολούνται με ταυτόσημα θεολογικά θέματα στο ρου της χριστιανικής ιστορίας¹¹.

Ο προσεκτικός ερευνητής του φλωροφσκικού έργου θα παρατηρήσει ότι ο Ρώσος θεολόγος ήταν συνεπής στις απόψεις του καθόλη τη διάρκεια της επιστημονικής του πορείας και κατέγραψε κατά καιρούς την ίδια θέση που κατέθεσε παραπάνω, με περισσότερη ενάργεια. Συγκεκριμένα το 1936, όταν ο ίδιος συμμετείχε στο πρώτο ορθόδοξο θεολογικό συνέδριο στη Θεσσαλονίκη, σε ανακοίνωση του υποστήριξε ότι το δόγμα δεν διαχωρίζεται από τη δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας¹². Τουναντίον, μάλιστα, η δογματική διδασκαλία είναι αυτή που κάνει προσιτή την αλήθεια των δογμάτων, δηλαδή εκφράζει την αποκεκαλυμμένη αλήθεια με λογικούς όρους σε μια ορισμένη εποχή¹³. Και λίγο παρακάτω κάνει περισσότερο ευκρινή τη θέση του δηλώνοντας ότι η εκάστοτε δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας ταυτίζεται με την πατερική διδασκαλία¹⁴.

Συγκεκριμένα, η θέση του Φλωρόφσκυ είναι ότι το αποκεκαλυμμένο δόγμα της Εκκλησίας εκφράζεται και αναπροσαρμόζεται σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο από τους εκφραστές της καθολικής συνείδησης του εκκλησιαστικού πληρώματος, που δεν είναι άλλοι από τους πατέρες της Εκκλησίας. Οι πατέρες, επειδή είναι οι φορείς του μέτρου της εκκλησιαστικής καθολικότητας, είναι σε θέση να εκφράσουν την αλήθεια της εμπειρίας του πληρώματος της Εκκλησίας, που δεν είναι άλλη από το ίδιο το δόγμα¹⁵. Ο Φλωρόφσκυ ονόμασε αυτή τη διδακτική μέθοδο των πατέρων *καθολικό μυαλό* (*catholic mind*) και την ταύτισε με το *εκκλησιαστικό φρόνημα* του σώματος του Χριστού, προκρίνοντας έτσι ότι η ορθόδοξη παράδοση είναι αυτή η ίδια η έκφραση της καθολικότητας της Εκκλησίας στο ρου της ιστορίας¹⁶.

Οι προκλήσεις των αιρετικών και οι διαφωνίες τους γύρω από την ορθή κατανόηση του δόγματος οδήγησαν τους πατέρες στην πρόσληψη της ελληνικής φιλοσοφικής γλώσσας ως εννοιολογικού εργαλείου για την ευκρινέστερη απόδοση του δόγματος. Το πρόσφορο φιλοσοφικό υπόβαθρο του ελ-

11. Florovsky, "The Eastern Fathers", *ό.π.*, σ. xv.

12. Βλ. Γ. Φλωρόφσκυ, «Πατερικές σπουδές και σύγχρονη θεολογία», *Γρηγόριος ο Παλαμάς 735*, (1990), (803-809), σ. 807.

13. *Στο ίδιο*, σ. 804.

14. *Στο ίδιο*, σ. 805.

15. *Στο ίδιο*, σ. 807. Για τη συγκεκριμένη θέση του Φλωρόφσκυ, που αναπτύσσεται με περισσότερη ακρίβεια σε μεταγενέστερα έργα του, ο αναγνώστης μπορεί ενδεικτικά να προστρέξει στο έργο του *Το σώμα του ζώντος Χριστού*, Αρμός, Αθήνα 1999, σ. 71 κ.εξ.

16. Βλ. G. Florovsky, "The Church: Her Nature and Task", *Collected Works 1*, σ. 57-58.

ληνισμού της εποχής των πατέρων υιοθετήθηκε από τους ίδιους με σκοπό τη λογική περιγραφή του δόγματος. Αυτή η εκκλησιοποίηση του ελληνισμού¹⁷ είναι που επιτρέπει στον Φλωρόφσκυ να μιλήσει για το καινούριο επιστητό της χριστιανικής φιλοσοφίας, το οποίο και ταυτίζεται τόσο με τη δογματική διδασκαλία των πατέρων όσο και με τη δογματική θεολογία εν γένει¹⁸.

Ήδη από το ξεκίνημα της επιστημονικής του καριέρας του, ο οξυδερκής θεολόγος της διασποράς είχε τοποθετήσει τη χριστιανική φιλοσοφία στο ίδιο επίπεδο με τη δογματική θεολογία λέγοντας χαρακτηριστικά «[η] *δογματική θεολογία, ως η έκθεση και η εξήγηση της θείας αποκεκαλυμμένης αλήθειας μέσα στο χώρο της σκέψης, είναι ακριβώς η βάση μιας χριστιανικής φιλοσοφίας, μιας ιερής φιλοσοφίας, μιας φιλοσοφίας του Αγίου Πνεύματος*»¹⁹. Παράλληλα, το δόγμα είναι πάντοτε και ένας ορισμός που απευθύνεται σε μια συγκεκριμένη εποχή έπειτα από μια αιρετική πρόκληση²⁰. Ο Φλωρόφσκυ υποστηρίζει ότι πίσω από κάθε δόγμα κρύβεται και ένα ερώτημα²¹ και «για αυτόν το λόγο η εξωτερική άποψη του δόγματος –η διατύπωσή του– είναι τόσο σημαντική»²². Υπό αυτήν την έννοια, η αφαιμάξη της ιστορικότητας από τον δογματικό ορισμό διαστρεβλώνει το ίδιο το δόγμα και το μετατρέπει σε καρικατούρα²³. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην κατακλείδα της ανακοίνωσής του ο Φλωρόφσκυ δήλωσε με λαγαρό τρόπο ότι «[α]υτός ο ελληνισμός είναι πραγματικά, ούτως ειπείν, καθιερωμένος. Είναι ένας νέος Χριστιανικός Ελληνισμός»²⁴.

Επομένως, η χριστιανική φιλοσοφία είναι ταυτόσημη με τη σύνθεση του ελληνισμού με το χριστιανισμό όπως διαμορφώθηκε από τους μεγάλους πατέρες της Εκκλησίας, η οποία και ονομάστηκε από τον Φλωρόφσκυ *χριστιανικός ελληνισμός*²⁵. Η χριστιανική φιλοσοφία, όπως υποστηρίζει και ο

17. Βλ. G. Florovsky, "Revelation, Philosophy and Theology", *Collected Works* 3, σ. 32.

18. Φλωρόφσκυ, «Πατερικές σπουδές», *ό.π.*, σ. 808.

19. Florovsky, "Revelation, Philosophy and Theology", *ό.π.*, σ. 35.

20. Βλ. G. Florovsky, "Patristic Theology and the Ethos of the Orthodox Church", *Collected Works* 4, σ. 18.

21. Βλ. G. Florovsky, "Western Influences in Russian Theology", *Collected Works* 4, σ. 176.

22. Florovsky, "Revelation, Philosophy and Theology", *ό.π.*, σ. 29.

23. Βλ. G. Florovsky, "The Ways of Russian Theology", *Collected Works* 4, σ. 196.

24. Φλωρόφσκυ, «Πατερικές σπουδές», *ό.π.*, σ. 808.

25. Βλ. D.P. Payne, *The Revival of Political Hesychasm in Greek Orthodox Thought: A Study of the Hesychast Basis of the Thought of John S. Romanides and Christos Yannaras*, διδακτορική διατριβή, Baylor University, Houston 2006, σ. 362: "According to Florovsky, the fathers of the fourth century, notably the Cappadocians and Athanasius of Alexandria, synthesized the Hellenic mind with Christianity into a new culture and philosophical system.

M. Baker²⁶ ερμηνεύοντας τον ίδιο τον Φλωρόφσκυ, σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζεται με την κλασική φιλοσοφία και τον κλασικό ελληνισμό, αλλά διαφοροποιείται ριζικά από αυτόν για τους εξής λόγους. Πρώτον, βασίζεται στη μετάβαση από τη θεωρία στο δόγμα, δηλαδή από την αποφατική πρόσληψη της αποκεκαλυμμένης αλήθειας, στην καταφατική απόδοσή της, ωστόσο ο δεσμός των δύο μεθόδων κατά τον Φλωρόφσκυ διαφυλάσσεται πάντοτε αδιάρρηκτος²⁷. Δεύτερον, η χριστιανική φιλοσοφία δεν αναζητά την αλήθεια ως μια τυπική φιλοσοφία αλλά τους τρόπους έκφρασης της αποκεκαλυμμένης αλήθειας. Και τρίτον, βασίζεται στην ερμηνεία του χριστολογικού δόγματος.

Ο καθιερωμένος αυτός χριστιανικός ελληνισμός ως νέα χριστιανική φιλοσοφία τελεί υπό ορισμένες προϋποθέσεις, τις οποίες θα παρουσιάσω στις σελίδες που ακολουθούν επειδή συντελούν στην ευκρινέστερη κατανόηση του φλωροφσκικού όρου και τον διαφοροποιούν από τον κλασικό ελληνισμό. Οι προϋποθέσεις αυτές αφορούν την ερμηνεία του ανθρώπινου υποκειμένου ως προσώπου εν σχέση με τον Θεό και την προσέγγιση της δημιουργίας και των κτιστών γεγονότων με άξονα το χρόνο²⁸.

β) Η προσωπική σχέση Θεού ανθρώπου

Ο μαθητής του Φλωρόφσκυ, μητροπολίτης Περγάμου Ι. Ζηζιούλας, παραπέμποντας στον ίδιο του το δάσκαλο υποστηρίζει ότι η θεολογική θεώρηση του ανθρώπου ως προσώπου ήταν η μεγαλύτερη συνεισφορά της χριστιανικής φιλοσοφίας²⁹. Πράγματι, όλα τα μελετήματα του Ρώσου ιερέα από την αρχή της θεολογικής του καριέρας μέχρι και το τέλος αυτής περιστρέφονται γύρω από το απολυτρωτικό έργο του Θεανθρώπου και τις σωτηριολογικές του προεκτάσεις. Και είναι ακριβώς αυτό το οντολογικό γεγονός της απολύτρωσης του ανθρώπου από την πτωτική του ροπή και την αποκατάσταση της κοινωνίας του με Τον όντως υπαρκτό, που καθιστά τον

The new culture was a great synthesis in which all the creative traditions and moves of the past were merged and integrated. It was a 'New Hellenism,' but a Hellenism drastically christened and, as it were, 'churchified'. G. Williams, "The Neo-Patristic Synthesis of Georges Florovsky," στο *Georges Florovsky: Russian Intellectual and Orthodox Churchman*, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood 1993, σ. 292.

26. Βλ. M. Baker, "Theology Reasons'-in History: Neo-patristic Synthesis and the Renewal of Theological Rationality", *Θεολογία* 81:4 (2010), (81-118), σ. 87 κ.εξ.

27. Φλωρόφσκυ, *Το σώμα του ζώντος Χριστού*, ό.π., σ. 103.

28. Στο ίδιο. Επίσης, Florovsky, "Revelation, Philosophy and Theology", ό.π., σ. 34.

29. Ζηζιούλας, «Ο π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ», ό.π., σ. 36. Πρβλ. G. Florovsky, "Redemption", *Collected Works* 3, σ. 119.

άνθρωπο πρόσωπο και προσλαμβάνει κυριαρχούσα θέση στη σκέψη του Φλωρόφσκυ. Η ενσάρκωση του Λόγου, ως οικουμενικό και πανανθρώπινο γεγονός, είναι η μόνη γνωσιολογική προϋπόθεση, έτσι ώστε η θρησκευτική γνώση να καθίσταται δυνατή μέσα από την καθολική ανακαίνιση του ανθρώπου³⁰. Και αυτό διότι η ανθρώπινη φύση θεραπεύεται και, μεταμορφωμένη πλέον, δύναται να συλλάβει την αποκεκαλυμμένη αλήθεια³¹. ως εκ τούτου, κάθε έννοια απολλιναρισμού είναι αποβλητέα στην ορθόδοξη παράδοση³².

Παράλληλα, επειδή ακριβώς το πιο αντιπροσωπευτικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου, ως κατ' εικόνα Θεού δημιούργημα, είναι η λογικότητά του, μπορεί ασκούμενος ο ίδιος να ενουσιώνεται στην πανανθρώπινη φύση του Λόγου και ανακαινισμένος πια να εκφράζει την αποκεκαλυμμένη αλήθεια³³. Είναι αυτή η προσωπική και ταυτόχρονα διαλογική σχέση του Θεού με τον άνθρωπο που καταξιώνει τον δεύτερο να στέκεται απέναντι στον προσωπικό δημιουργό του και να έρχεται σε κοινωνία με αυτόν³⁴. Αν και ο Φλωρόφσκυ αφιέρωσε έναν ολόκληρο τόμο για να αναλύσει το γεγονός του ασκητικού κατορθώματος (*podvig*) ως μέσου γνώσεως του Θεού στη βυζαντινή γραμματεία, ωστόσο η συγκεκριμένη μέθοδος των πατέρων είναι διάχυτη σε όλο του έργο³⁵.

Ειδικότερα, ο Φλωρόφσκυ παραπέμπει στο χώρο της λογικής και της διανόησης για να εκφράσει το δόγμα, με τη βασική προϋπόθεση όμως ότι η διανοητική αυτή διεργασία δεν είναι μια διαλεκτική μέθοδος που ψάχνει την αλήθεια³⁶. Με άλλα λόγια, το δόγμα δεν είναι ένα θεωρητικό αξίωμα που δημιουργείται και αναπτύσσεται ξέχωρα από το βιοματικό πλαίσιο του

30. Florovsky, "Revelation, Philosophy and Theology", *ό.π.*, σ. 28.

31. Στο *ίδιο*, σ. 31.

32. Ο Φλωρόφσκυ ήδη από τα πατρολογικά σεμιναριακά μαθήματα που παρέδωσε στο ινστιτούτο του Αγίου Σεργίου στο Παρίσι στιγμάτισε την αίρεση του απολλιναρισμού σε σχέση με την καταξίωση της θεολογικής γνώσης από τον άνθρωπο. Florovsky, "The Eastern Fathers", *ό.π.*, σ. 139-142.

33. Florovsky, "Revelation, Philosophy and Theology", *ό.π.*, σ. 22.

34. Στο *ίδιο*, σ. 25-26.

35. Βλ. G. Florovsky, "The Byzantine Ascetic and Spiritual Fathers", *Collected Works* 10. Ο όρος ασκητικό κατόρθωμα (*podvig*) συναντάται στο έργο του Φλωρόφσκυ και με διαφορετικούς χαρακτηρισμούς, όπως *δημιουργικό έργο*, *ανδραγάθημα της καρδιάς*, *μυστική υπερστορική-δημιουργική ενόραση*. Βλ. περισσότερα G.H. Williams, "Georges Vasilievich Florovsky: His American career 1948-1965", *Greek Orthodox Theological Review* 11:1 (1965), (7-107), 63.

36. Βλ. G. Florovsky, "The House of the Father", *Collected Works* 13, σ. 76. Φλωρόφσκυ, *Το σώμα του ζώντος Χριστού*, *ό.π.*, σ. 101.

εκκλησιαστικού σώματος, αλλά παραπέμπει πάντοτε σ' αυτό. Το ερμηνευτικό πλαίσιο της ορθόδοξης θεολογίας και κατ' επέκταση του ίδιου του Φλωρόφσκυ είναι διαλογικό³⁷ και ερμηνεύει την προσωπική συνάντηση Θεού και ανθρώπου. Η διαλογική αυτή σχέση, η οποία δεν είναι απροϋπόθετη αλλά έχει ως θεμέλιο τη μετάνοια, επιτρέπει στον άνθρωπο να προσλάβει την αλήθεια της Αποκάλυψης στη σιωπή και τη θεωρία αποφαιτικά και στη συνέχεια να την εκφράσει καταφατικά. Αυτή ακριβώς η καταφατική έκφραση της αποκεκαλυμμένης αλήθειας είναι για τον Φλωρόφσκυ «μια λογική ιδέα, μια “λογική εικόνα” της θείας πραγματικότητας»³⁸. Τη μετάβαση αυτή από τη σιωπή στη λογική έκφραση ο εμβριθής θεολόγος τη συνάντησε στην πατερική παράδοση, ωστόσο το μήνυμα που ερμηνεύεται είναι πάντοτε το ίδιο, δηλαδή η Αποκάλυψη του Λόγου στην περιοχή του κτιστού³⁹.

Δικαιωματικά, ο οξυδερκής θεολόγος της διασποράς προκρίνει την ιδεώδη, κατά τον Ν. Ματσούκα, διπλή μεθοδολογία των πατέρων⁴⁰ ως τον άρρηκτο δεσμό της χαρισματικής με τη δογματική θεολογία. Η πρόσληψη της αλήθειας είναι πρωτίστως ένα ασκητικό γεγονός που μετέχεται εν μετάνοια και αποφαιτικά στη σιωπή και στη θεωρία, εφόσον ο άνθρωπος έρθει σε συνάντηση κατά πρώτον με τον προσωπικό Θεό. Στη συνέχεια αυτή η αποκαλυφθείσα αλήθεια γίνεται αγιοπνευματικό γεγονός και εκφράζεται καταφατικά με σύμβολα και εικόνες· αυτή είναι κατά τον Ρώσο κληρικό η χαρισματική διάσταση της θεολογίας. Τέλος, η αλήθεια αυτή δεν αρκεί να είναι μόνο ένα γεγονός εκκλησιαστικής εμπειρίας αλλά χρειάζεται να γίνει κατανοητή με λογικό τρόπο, σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο, μέσα από τα δόγματα⁴¹.

37. Βλ. G. Florovsky, “The Work of the Holy Spirit in Revelation”, *The Christian East* XIII:2 (1932), (49-64): “Strictly speaking theology grows possible only through Revelation. It is the answering speech of man to God, as man’s witness of God who had spoken to him; whose voice he had heard and remembered, and whose words he had kept and was repeating”.

38. Florovsky, “Revelation, Philosophy and Theology”, *ό.π.*, σ. 29.

39. Βλ. G. Florovsky, “St. Gregory Palamas and the Tradition of the Fathers”, *Collected Works* 1, σ. 107.

40. Βλ. Ν. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α΄. Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 149.

41. Florovsky, “The Work of the Holy Spirit”, *ό.π.*: “Revelation is received in the silence of faith, the silence of contemplation – such is the first silently receptive moment of theology. And in this receptive silence of contemplation the whole fullness of Truth is contained and given. But Truth must still be expressed and pronounced. Because man is called not only to receive Truth attentively, but also to witness of it. *Silencium mysticum* does not exhaust the complete calling of man. He is called to creative activity, above all, to the building up of his own self. God’s Word must become evident in the reality of human thought; God’s Word

Τη συγκεκριμένη αυτή μέθοδο της δογματικής θεολογίας στο έργο του Φλωρόφσκυ, δηλαδή της πίστης που έχει ως στόχο την κατανόηση (*fides quarens intellectum*), αναλύει με επιτυχημένο τρόπο ο Μ. Baker θεωρώντας ως εκείνη τη θεολογία που είναι η *a posteriori* περιγραφή της αλήθειας⁴².

γ) *Η θεολογία των ιστορικών γεγονότων*

Η έννοια του χρόνου είναι μια *sine qua non* διάσταση για την ορθή κατανόηση της φλωροφσκικού έργου. Για τον Ρώσο θεολόγο ο χριστιανισμός είναι θρησκεία ιστορικών γεγονότων–μαρτυριών της αλήθειας⁴³ και υπό αυτή την έννοια είναι «η μόνη αληθινή θεολογία»⁴⁴. Η ιστορική αυτή κατανόηση του χριστιανισμού για τον Φλωρόφσκυ έχει την αφετηρία της στην ερμηνεία του χαλκηδόνιου δόγματος και εδράζεται στην οικονομική συγκατάβαση του Λόγου μέσα στην έμπονη ανθρωπότητα. Ο D. Lattier παραπέμποντας στον R. Williams θεωρεί ότι στο άρθρο του Φλωρόφσκυ «*Η δύσκολη θέση του χριστιανού ιστορικού*» αντικατοπτρίζεται πλήρως η συστηματική έκθεση της νεοπατερικής σύνθεσης και κατ' επέκταση της θεολογίας του⁴⁵. Πράγματι, στο συγκεκριμένο κείμενο ο Φλωρόφσκυ υποστηρίζει ότι τα χριστολογικά γεγονότα είναι κατεξοχήν εσχατολογικά διότι: α) ολοκληρώνουν την απολύτρωση του ανθρώπινου γένους, β) εκπληρώνουν τη μεσσιανική προσδοκία του λαού του Θεού και γ) πληρώνουν το χρόνο και προσδίδουν μια νέα νοηματοδότηση στη ζωή του ανθρώπου⁴⁶. Η έγχρονη είσοδος του Θεού στην περιοχή του κτιστού εγκαθιδρύει για τον Φλωρόφσκυ μια νέα ερμηνεία της ιστορίας, σύμφωνα με την οποία ο ερμηνευτής έρχεται σε προσωπική επαφή με τα ιστορικά γεγονότα (υποκείμενα) αφού

must give birth to human thought. This is the creative or positive moment of the knowledge of God. Divine reality revealed in the experience of the Church may be described in manifold ways. Either in images and symbols, in religious poetry and religious art – such was the language of the Old Testament prophets; thus frequently spoke the Evangelists, thus preached the Apostles, and thus the Church is still preaching in the songs and hymns of its Divine service, in the symbolic meaning of its rites. This is the tongue of preaching or witnessing; it is the tongue of charismatic theology. Or, Divine reality may be described in the conceptions of the mind, in research. This is the language of dogma, of dogmatic theology”. Στο http://www.fatheralexander.org/booklets/english/holy_spirit_revelation_florovsky.htm.

42. Baker, “Theology Reasons”, *ό.π.*, σ. 102-113.

43. Βλ. G. Florovsky, “The Predicament of Christian Historian”, *Collected Works* 2, σ. 31.

44. Florovsky, “St. Gregory Palamas”, *ό.π.*, σ. 120.

45. Lattier, *John Henry and Georges Florovsky*, *ό.π.*, σ. 49.

46. Florovsky, “The Predicament of Christian Historian”, *ό.π.*, σ. 58-59. Πρβλ. Lattier, *John Henry and Georges Florovsky*, *ό.π.*, σ. 54.

αυτά δεν θεωρούνται αντικειμενικές πηγές⁴⁷. Τα ιστορικά γεγονότα είναι σύμβολα που παραπέμπουν σε ολοκληρωμένα (*εφάπαξ*) περιστατικά με σωτηριολογικό νόημα⁴⁸, εφόσον αυτά συνέβησαν πραγματικά.

Ειδικότερα, ο Ρώσος διανοούμενος επιμένει στο γεγονός χριστολογικής ερμηνείας του δόγματος, εφόσον το δόγμα για τον ίδιο είναι ένα και λαμβάνει χώρα στο χώρο του κτιστού, και υποστηρίζει εμφατικά ότι «[η] Εκκλησία αναγνωρίζει και ανακηρύσσει τις δογματικές εκδηλώσεις ως γεγονότα της ιστορίας. Η θεανδρία είναι ένα τέτοιο γεγονός και όχι απλώς ένα αξίωμα πίστης»⁴⁹. Επομένως, δεν είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς ότι δόγμα και χρόνος συμπορεύονται σε μια αγαστή πορεία και το γλωσσικό εργαλείο που χρησιμοποιείται στην εκάστοτε εποχή είναι όχι μόνο καρπός της εμπειρίας του εκκλησιαστικού πληρώματος, αλλά και όρος απαράβατος.

Για την καλύτερη προσέγγιση της θεολογίας των γεγονότων του Φλωρόφσκυ, βασική προϋπόθεση είναι η διευκρίνιση του όρου *εγκαινιασθείσα εσχατολογία*. Ο οξυδερκής θεολόγος διακρίνει μεταξύ του συμβολισμού και της μοναδικότητας⁵⁰, διαχωρίζοντας έτσι πλήρως την ορθόδοξη θεολογία από οποιαδήποτε νεοπλατωνικά στοιχεία. Έτσι, αν για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και ειδικότερα για το νεοπλατωνισμό, η οντολογική αρχή των υπαρκτών υποκειμένων βρίσκεται σε μια πρωτολογική κατάσταση⁵¹, για τη χριστιανική φιλοσοφία η οντολογία συμπίπτει με το πρόσωπο του Χριστού⁵². Ο Χριστός εγκαινιάζει τα έσχατα μέσα στην ιστορία (*εγκαινιασθείσα εσχατολογία*⁵³) και προσδίδει νόημα σε αυτήν. Νόημα καθοριστικό που ανοίγεται στον ορίζοντα της εσχατολογικής τελείωσης και οπωσδήποτε όχι του συντελεσμένου χρόνου στο παρόν⁵⁴.

Είναι πολύ ενδιαφέρον σε αυτό το σημείο να δοθεί μια πρώτη απάντηση στον Π. Καλαϊτζίδη μέσα από το προαναφερθέν άρθρο του περίφημου θεολόγου. Συγκεκριμένα, ο Φλωρόφσκυ εισάγει μια ακόμη διάκριση για να κάνει περισσότερο εύληπτο τον όρο *εγκαινιασθείσα εσχατολογία* και να τον διασφαλίσει από την ακρότητα. Οι δύο τάσεις που διείδε ο ίδιος στην εποχή του ήταν από τη μια μεριά ο μυστικισμός στη θεολογία, που ισοδυναμούσε με τον όρο *πραγματοποιηθείσα εσχατολογία*, και από την άλλη η σχετικο-

47. Florovsky, "The Predicament of Christian Historian", *ό.π.*, σ. 43.

48. Στο ίδιο, σ. 25.

49. Florovsky, "The Ways of Russian Theology", *ό.π.*, σ. 194.

50. Florovsky, "The Predicament of Christian Historian", *ό.π.*, σ. 59.

51. Πρβλ. Ι. Ζηζιούλα, «Οντολογία και ηθική», *Φρέαρ* 3:2013, σ. 278.

52. Florovsky, "The Predicament of Christian Historian", *ό.π.*, σ. 58.

53. Βλ. G. Florovsky, "Revelation and Interpretation", *Collected Works* 1, σ. 36.

54. Βλ. G. Florovsky, "The Church: Her Nature and Task", *Collected Works* 1, σ. 68.

κρατία που ταυτιζόταν με την έννοια της *επακολουθούσας εσχατολογίας*⁵⁵. Και οι δύο τάσεις όμως είναι όψεις του ίδιου νομίσματος, εφόσον συμπίπτουν στο γεγονός ότι δίνουν μεγάλη βαρύτητα στην εσωτερική εμπειρία των πιστών ως ουσιαστικό γεγονός και προσεγγίζουν μορφολογικά τα ιστορικά γεγονότα, σχετικοποιώντας στην ουσία την ιστορία⁵⁶. Αυτή είναι κατά τη γνώμη μου και η πραγματική έννοια της ουσιοκρατίας και όχι εκείνη που αδικώς προσπαθεί να αποδώσει στον Φλωρόφσκυ ο Π. Καλαϊτζίδης.

Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο ότι ο P. Ladoceur παρατηρεί ότι εκείνος που πρόκρινε την ουσιοκρατία ως γνώρισμα της ορθόδοξης θεολογίας δεν ήταν ο Φλωρόφσκυ αλλά ο επιστημονικός του αντίπαλος π. Σ. Μπουλγκάκοφ, που προσέγγισε ουσιοκρατικά τη διδασκαλία των πατέρων, εφόσον για εκείνον «οι διδασκαλίες των πατέρων αντανακλούν βαθύτερες αλήθειες μιας αιώνιας θεολογίας, η οποία θα μπορούσε να τεθεί σε διαφορετικά φιλοσοφικά συστήματα, που χρησιμοποιούν διαφορετική γλώσσα από εκείνη των πατέρων»⁵⁷. Επίσης, εντύπωση προκαλεί η παρερμηνεία που κάνει ο P. Valliere στον όρο *εγκαινιασθείσα εσχατολογία*, εφόσον υποστηρίζει ότι στην ορθόδοξη θεολογία εν γένει ταυτίζεται σήμερα με αυτόν της *πραγματοποιηθείσας εσχατολογίας*⁵⁸. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσω ότι η στάση που έχει ο P. Valliere απέναντι στη νεοπατερική θεολογία, χαρακτηρίζοντας τους εκπροσώπους της ως ουσιοκράτες⁵⁹, προσιδιάζει με την προσέγγιση που επιχειρεί ο Π. Καλαϊτζίδης σε πρόσφατο άρθρο του όσον αφορά τη σύγχρονη κατανόηση της πατερικής παράδοσης στην ελληνική έρευνα⁶⁰.

55. Florovsky, "The Predicament of Christian Historian", *ό.π.*, σ. 61.

56. Στο ίδιο, σ. 33.

57. Ladoceur, "Treasures New and Old", *ό.π.*, σ. 205: "For Bulgakov, the teachings of the Fathers reflect underlying verities, an eternal theology, which could be set into different philosophical systems, using different language from that of the Fathers".

58. Valliere, "Introduction to the Modern Orthodox Tradition", *ό.π.*, σ. 509: "In Orthodoxy, however, eschatological does not mean 'far off.' Orthodoxy inclines to a realized eschatology; that is to say, it proclaims the kingdom of God as something that can be seen and experienced already".

59. Είναι ενδιαφέρον ότι πρώτος ο Valliere το 2001 υποστήριξε ότι στη σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία υπάρχουν δύο τάσεις, οι φορμαλιστές και οι ουσιοκράτες, ενώ ο ίδιος βλέπει θετικά τους πρώτους. Στην πρώτη κατηγορία κατατάσσει τη ρωσική-παρισινή σχολή με τις όποιες σοφολογικές της προεκτάσεις, η οποία ήρθε σε διάλογο με τη νεότερη φιλοσοφία, ενώ στη δεύτερη εντάσσει τους παραδοσιακούς-συντηρητικούς θεολόγους που επένδυσαν στην ουσία της παράδοσης αρνούμενοι να δουν την εξέλιξη στο δόγμα. Βλ. περισσότερο P. Valliere, "Russian Religious Thought and the Future of Orthodox Theology", *St Vladimir's Theological Quarterly* 45:3 (2001), (227-41), 229-230.

60. Βλ. Π. Καλαϊτζίδης, «"Καινοτομείν τα ονόματα": Το αίτημα της ανανέωσης και της μεταρρύθμισης και ο κίνδυνος της ιστορικής περιθωριοποίησης», *Νέα Ευθύνη* 15 (2013), 54.

Αφού, λοιπόν, έθεσα τις προϋποθέσεις της χριστιανικής φιλοσοφίας του Φλωρόφσκυ, στη συνέχεια θα αναλύσω τους λόγους για τους οποίους ο ίδιος αρνείται τη σχετικιστική προσέγγιση στο δόγμα και στην ορθόδοξη παράδοση γενικότερα και υπερθεματίζει στη χρησιμοποίηση της ελληνικής γλώσσας ως σταθερής αξίας του ορθόδοξου δόγματος και όχι ως ουσιοκρατικής απόκλισης με ιδιότυπο μυστικισμό, όπως επιπόλαια χαρακτήρισε τον όρο *χριστιανικός ελληνισμός* ο Π. Καλαϊτζίδης.

B. Η διαχρονικότητα των δογματικών ορισμών και η πανχρονικότητα της ορθόδοξης παράδοσης κατά τον π. Γ. Φλωρόφσκυ

α) Οι δογματικοί ορισμοί ως ολοκληρωμένα γεγονότα συνέργειας κτιστού και ακτίστου

Θα πρέπει εξ αρχής να σημειώσω, χωρίς να θέλω να φανώ κουραστικός για τον αναγνώστη, ότι όταν ερμηνεύουμε τη θεολογία του Φλωρόφσκυ δεν πρόκειται για μια ιδιόρρυθμη διδασκαλία που ξεχωρίζει από το παραδοσιακό πλαίσιο της ορθόδοξης θεολογίας επειδή προέρχεται από το πρόσωπο του μεγάλου αυτού θεολόγου. Αντίθετα, η φλωροφσκική θεολογία ενυποστασιάζεται συνεχώς στην ορθόδοξη πατερικότητα και αυτήν έχει ως μέτρο έκφρασης και σταθερότητας. Και ακριβώς επειδή ο Ρώσος διανοούμενος μίλησε επισταμένα για την ανάγκη αυτής της *πατερικής ενυποστασίας* στη σύγχρονη θεολογία, ο ίδιος πρωτίστως φρόντισε να είναι ακόλουθος όχι μόνο του γράμματος αλλά και του πνεύματος των πατέρων. Οι δογματικές προϋποθέσεις του Φλωρόφσκυ είναι οι προϋποθέσεις της ορθόδοξης θεολογίας και με αυτές ως δογματική πυξίδα εποικοδομεί το έργο του. Οι θεμελιώδεις διακρίσεις του κτιστού και ακτίστου καθώς και η ενεργειακή (και όχι η ουσιαστική, το τονίζω) μετοχή του πρώτου στο χώρο του δεύτερου είναι εκείνες που συντροφεύουν τη σκέψη του παραδοσιακού αυτού θεολόγου.

Ο χριστιανικός ελληνισμός του Φλωρόφσκυ ταυτίζεται, όπως είδαμε και στο πρώτο μέρος της μελέτης, με το νέο επιστητό της χριστιανικής φιλοσοφίας και κατ' επέκταση με τη δογματική διδασκαλία των πατέρων της Εκκλησίας. Οι γλωσσικές κορυφώσεις της ελληνικής φιλοσοφίας εμβαπτίζονται στην πηγή της αποκεκαλυμμένης αλήθειας και εξέρχονται πλέον με ανακαινισμένη μορφή για να εκφράσουν μια νέα εντελώς διαφορετική πραγματικότητα. Η διαλογική και ταυτόχρονα προσωπική σχέση του ανθρώπου με τον Θεό προβάλλει, τηρουμένων των αναλογιών, την ενεργειακή σχέση του Έλληνας λόγου με το Λόγο του Ευαγγελίου, με αποτέλεσμα οι ελληνικές λέξεις να μεταμορφώνονται και να γίνονται διαχρονικές εκφράσεις της

σχέσης κτιστού και ακτίστου⁶¹. Το κτιστό συνεργάζεται με το άκτιστο μετέχοντας γλωσσικά και αλλοιώνεται αγιοπνευματικά για να εκφράσει τη νέα αποκεκαλυμμένη πραγματικότητα· η μεταβολή αυτή οπωσδήποτε δεν είναι παρά φύση και δεν σημαίνει ουσιαστική είσοδο του κτιστού στο χώρο του ακτίστου⁶², πόσο μάλλον δε μετουσίωση με τη σχολαστική έννοια του όρου.

Η έννοια της μοναδικότητας των συνεργειακών περιστατικών κτιστού και ακτίστου, η οποία είναι μια βασική σταθερά όπως είδαμε στο έργο του Φλωρόφσκυ⁶³, είναι αυτή που αναδεικνύει και το ανεπανάληπτο γεγονός των δογματικών ορισμών. Για τον ίδιο «[η] ολοκλήρωση είναι μια βασική κατηγορία της Αποκάλυψης»⁶⁴, θέλοντας να πει ότι οι δογματικοί ορισμοί αποτελούν τις καλύτερες εκφράσεις αυτής της πλήρωσης του κτιστών δεδομένων από την άκτιστη χάρη του Θεού που δρα μέσα στο ρου της ιστορίας⁶⁵. Και είναι αυτή η έννοια της ολοκλήρωσης που καθιστά τους δογματικούς ορισμούς μοναδικούς και κατ' επέκταση αμετάβλητους. Το ακόλουθο χωρίο επέχει τη δυναμική αξιώματος στο έργο του Ρώσου θεολόγου και δηλώνει με τον πιο λαγαρό τρόπο τόσο την αμεταβλητότητα του δόγματος όσο και την ταύτιση του δόγματος με τους κανόνες της πίστεως:

«Έτσι είναι εντελώς παρεξηγημένο να μιλάμε για “την εξέλιξη του δόγματος”. Τα δόγματα δεν εξελίσσονται, είναι αμετάβλητα και απαραβίαστα, ακόμα και στην εξωτερική πτυχή τους – στη διατύπωσή τους. Το πιο αδύνατο απ’ όλα είναι να αλλάξει η δογματική γλώσσα και η ορολογία. Όσο περίεργο και αν φαίνεται, μπορεί κανείς πράγματι να πει: τα δόγματα εμφανίζονται, τα δόγματα καθιερώνονται, αλλά δεν εξελίσσονται. Και μετά την καθιέρωση, ένα δόγμα είναι διαχρονικό και ήδη ένας αμετάβλητος “κανόνας της πίστεως” [regula fidei]»⁶⁶.

61. Florovsky, “The Work of the Holy Spirit”, *ό.π.*: “When Divine Truth is pronounced and expressed in the human tongue, the very words are transfigured, and the fact that the Truths of Revelation are imparted in logical images and conceptions witnesses to the transfiguration of word and thought, words become sacred. The words of dogmatic definitions, frequently taken from the habitual philosophic vocabulary, are no more simple, casual words, which might have been and still may be replaced by some others. No, they have grown to be eternal, irreplaceable words”.

62. Florovsky, “Revelation and Interpretation”, *ό.π.*, σ. 27.

63. Florovsky, “Redemption”, *ό.π.*, σ. 125.

64. Florovsky, “Revelation and Interpretation”, *ό.π.*, σ. 23.

65. Στο ίδιο, σ. 31.

66. Florovsky, “Revelation, Philosophy and Theology”, *ό.π.*, σ. 30.

Από το συγκεκριμένο απόσπασμα προκύπτει ότι η σχέση δόγματος και χρόνου είναι αδιάρρηκτη εφόσον κάθε δογματικός ορισμός εμφανίζεται και λογοποιείται σε συγκεκριμένο χρόνο και χώρο και καθιερώνεται στην καθολική συνείδηση της Εκκλησίας. Οι κατ' επίνοια ελληνικοί δογματικοί ορισμοί κατά τον Ρώσο θεολόγο παραπέμπουν στη συνεργειακή σχέση κτιστού και ακτίστου και ως εκ τούτου εκφράζουν ένα κατ' αλήθεια ολοκληρωμένο γεγονός⁶⁷, ενώ σε καμία περίπτωση δεν λανθάνουν της πατερικής διάκρισης περί ουσίας και ενέργειας, όπως άστοχα υποστηρίζει ο Π. Καλαϊτζίδης αποδίδοντας, ως μη ώφειλε, ευνομιανισμό στον Φλωρόφσκυ.

Στο σημείο αυτό οφείλω να αναγνωρίσω το γεγονός ότι ο Π. Καλαϊτζίδης παραθέτει την ορθή προσέγγιση του Θ. Παπαθανασίου όσον αφορά τη σχέση της αποκεκαλυμμένης αλήθειας και της γλώσσας των δογματικών ορισμών χαρακτηρίζοντάς την ως σάρκωση και όχι ως ένδυση⁶⁸. Ωστόσο, ο Π. Καλαϊτζίδης δείχνει να προσπερνά τούτη τη νηφάλια τοποθέτηση του Θ. Παπαθανασίου και να προκρίνει μάλλον την ένδυση των δογματικών ορισμών με νέους φιλοσοφικούς όρους και εμμένει στην αρχική του θέση αποδίδοντας «μυστικισμό» και «αδιότυπη ιεροποίηση» όσον αφορά τη θεολογία του Φλωρόφσκυ⁶⁹. Παράλληλα, ο Π. Καλαϊτζίδης σε πρόσφατο άρθρο του προσεγγίζει και πάλι τα πράγματα μέσα από το ουσιακρατικό του πρίσμα μιλώντας αυτή τη φορά για εγκλωβισμό της ορθόδοξης παράδοσης στον «φρονταμενταλισμό των πατέρων», ενώ επιδιώκει να παρουσιάσει τον Φλωρόφσκυ ως υποστηρικτή της μεταρρύθμισης της παράδοσης.

β) Η πανχρονικότητα της πατερικής παράδοσης

Η θεολογία για τον Φλωρόφσκυ είναι ένα γεγονός πρωτίστως εμπειρικό και παράγεται συνεχώς μέσα στο σώμα του Χριστού, που είναι η Εκκλησία. Σε πολλά από τα μελετήματά του ο θεολόγος της διασποράς επιμένει ότι είναι αδύνατο να κατανοήσει κανείς τη δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας, αν δεν ζήσει προηγουμένως εκείνη την πραγματικότητα την οποία τα δόγματα περιγράφουν· η σύνδεση της γνώσης με την εκκλησιαστική ύπαρξη

67. Για την ορθή σχέση των κατ' επίνοια ονομάτων με τα κατ' αλήθεια, βλ. Γ. Μαρτζέλου, *Ουσία και ενέργεια του Θεού κατά τον Μέγαν Βασίλειον*, Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 164.

68. Καλαϊτζίδης, «Ο Χριστιανικός Ελληνισμός του π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ», *ό.π.*, σ. 273-274.

69. Στο ίδιο, σ. 274.

και συνείδηση είναι το δέον για τον ίδιο⁷⁰. Η γνωστή ρήση του για επιστροφή στους πατέρες δεν σημαίνει τίποτα άλλο από την πατερική ενυποστασία που χρειάζεται η σύγχρονη θεολογία, δηλαδή την ανακάλυψη όχι απλά του πατερικού γράμματος αλλά μάλλον του πνεύματος⁷¹. Με άλλα λόγια, την επανένταξη του υπαρξιακού χαρακτήρα της πατερικής θεολογίας στο παρόν, η οποία και είναι το αποτέλεσμα του εκκλησιαστικού βιώματος⁷². Η διπλή μεθοδολογία της ορθόδοξης θεολογίας είναι ο μόνος ενδεδειγμένος τρόπος θεολογίας, ο οποίος και παραπέμπει πάντοτε στον τόπο της αποκεκαλυμμένης αλήθειας⁷³. Η θεολογία είναι ένα διαρκές γίγνεσθαι και ο θεολόγος καλείται να την περιγράψει αφού πρώτα μετάρχει στην ίδια· όπως θα υποστηρίξει και ο ίδιος σε ένα από τα πρώτα του κείμενα: «για να γνωρίσει κανείς την αλήθεια πρέπει να γίνει αληθινός»⁷⁴. Κατ' αυτόν τρόπο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η σύμπραξη της γνωσιολογίας με την οντολογία του εκκλησιαστικού βιώματος είναι και η μόνη ενδεδειγμένη *οντοθεολογία* για τον Φλωρόφσκυ, ενώ τη διάσπαση γνώσης και εκκλησιαστικής εμπειρίας θα την ονομάσει απλά *αντι-θεολογία*⁷⁵.

Αυτή η *οντοθεολογία* του Φλωρόφσκυ είναι όχι μόνο ο ορθός τρόπος θεολογίας, αλλά και η μέση οδός που δεν χαρίζεται στα άκρα τόσο του αγνωστικισμού όσο και της σχετικοκρατίας⁷⁶. Πράγματι, ο οικουμενικός αυτός θεολόγος στηλίτευσε στα κείμενά του και τις δύο ακραίες τάσεις που επικρατούσαν στην εποχή του, οι οποίες έχουν πολλά κοινά σημεία και με τη δική μας. Έτσι, στο καταληκτικό κεφάλαιο του μνημειώδους έργου του «*Δρόμοι της ρωσικής θεολογίας*» υποστήριξε ότι ο χώρος της λαϊκής ευσέβειας στη ρωσική κοινωνία ήρθε σε ρήξη με τη διανόηση, εφόσον απέδωσε

70. Βλ. ενδεικτικά Florovsky, “The Work of the Holy Spirit”, *ό.π.*: “Theology must always remain vital, intuitive; it must be nourished by the experience of faith, and must not be split up into autonomous isolated dialectic conceptions. Once more we want to remind you that the dogmas of faith are the truths of experience and of life – therefore they can be unfolded through no logical synthesis and analysis, but only through spiritual life, through actual participation in the fullness of Church experience”. Φλωρόφσκυ, *Το σώμα του ζώντος Χριστού*, *ό.π.*, σ. 12. G. Florovsky, “The Lost Scriptural Mind”, *Collected Works* 1, σ. 14.

71. Βλ. G. Florovsky, “Ways of Russian Theology II”, *Collected Works* 6, σ. 294.

72. Florovsky, “The Lost Scriptural Mind”, *ό.π.*, σ. 16. G. Florovsky, “Patristic Theology and the Ethos of the Orthodox Church”, *Collected Works* 4, σ. 22.

73. Florovsky, “Patristic Theology”, *ό.π.*, σ. 17. Florovsky, “St. Gregory Palamas”, *ό.π.*, σ. 108.

74. Βλ. G. Florovsky, “Human Wisdom and the Great Wisdom of God”, *Collected Works* 12, σ. 119.

75. Florovsky, “The Ways of Russian Theology”, *ό.π.*, σ. 206.

76. Φλωρόφσκυ, «Πατερικές σπουδές», *ό.π.*, σ. 805.

στην τελευταία την αιτία για τη διαστρέβλωση του δόγματος και εξεστράπη σε έναν πολεμικό *αδογματισμό*, σε μια *γνωσιομαχία*, όπως την χαρακτήρισε ο ίδιος⁷⁷. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο ψυχολογισμός του λαϊκού στοιχείου αντικατέστησε την ορθή έννοια της πνευματικότητας, με αποτέλεσμα η ορθόδοξη θεολογία να μετατραπεί σε έναν φολκλορισμό, κατά τον οποίο μεγαλύτερη αξία είχε η γνώμη της απλής, πλην ευσεβούς, ηλικιωμένης Ρωσίδα από τον θεολόγο διδάσκαλο⁷⁸. Από την άλλη, ο χαρακτηριστικός όρος του Φλωρόφσκυ *ψευδομόρφωση*⁷⁹ περιγράφει την αποκοπή της ακαδημαϊκής θεολογίας από το εκκλησιαστικό βίωμα, πάντοτε βέβαια στο ιστορικό ερμηνευτικό πλαίσιο των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Ο Φλωρόφσκυ, σε αντίθεση με ό,τι του καταλογίζουν σήμερα, δεν απέφυγε το διάλογο με τη δυτική θεολογία ούτε ήταν αρνητικός με την εισαγωγή νέων φιλοσοφικών όρων με σκοπό την καλύτερη έκφραση της θεολογίας στη σύγχρονη εποχή. Αντίθετα, και επειδή ακριβώς υπερθεμάτιζε στο γεγονός της *οντοθεολογίας*, πρόκρινε την εξέταση (εμβάπτιση) των νέων όρων μέσα στο εκκλησιαστικό γίνεσθαι και ως εκ τούτου την αποδοχή τους από το υπόλοιπο σώμα, λέγοντας χαρακτηριστικά:

«Το καθήκον της θεολογίας βρίσκεται όχι τόσο στο να μεταφράσει την παράδοση της πίστης στη σύγχρονη γλώσσα, μέσα στους όρους της πιο πρόσφατης φιλοσοφίας, αλλά βρίσκεται μάλλον στο να ανακαλύπτει μέσα στην αρχαία πατερική παράδοση τις διαχρονικές αρχές της χριστιανικής φιλοσοφίας: αυτό το καθήκον βρίσκεται όχι στον έλεγχο του δόγματος με τα μέσα της σύγχρονης φιλοσοφίας αλλά μάλλον στην αναμόρφωση της φιλοσοφίας με την εμπειρία της ίδιας της πίστης, έτσι ώστε η εμπειρία της πίστης να γίνει η πηγή και το μέτρο των φιλοσοφικών απόψεων»⁸⁰.

Η θέση του ορθόδοξου κληρικού είναι ξεκάθαρη και δεν χαρίζεται σε οποιοσδήποτε παρερμηνείες, διότι σαφώς και προτείνει το διάλογο με τα σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα και κατ' επέκταση την υιοθέτηση καινούριων όρων, εφόσον το καλέσουν οι συνθήκες και είναι προς οικοδόμηση του

77. Florovsky, "Ways of Russian Theology II", *ό.π.*, σ. 290.

78. Στο ίδιο, σ. 292.

79. Για μια ανάλυση του συγκεκριμένου όρου βλ. ενδεικτικά Florovsky, "Western Influences", *ό.π.*, σ. 178-179.

80. Florovsky, "Western Influences", *ό.π.*, σ. 177.

εκκλησιαστικού σώματος, αρκεί οι νέοι όροι να μην αντιστρατεύονται την καθολικότητα της εκκλησιαστικής συνειδήσεως⁸¹. Για τον Φλωρόφσκυ, η θεολογική γνώση είναι πρωτίστως ένα υπαρξιακό γεγονός και επιτυγχάνεται μόνο μέσα στην Εκκλησία, ενώ οι ατομικές θεολογικές διδασκαλίες προσβάλλουν το σώμα και δεν εκφράζουν την πραγματικότητα του εκκλησιαστικού πληρώματος⁸². Πολύ μάλλον δε, σχετικοποιούν το δόγμα και αναιώνονται απλά στην υιοθέτηση νεολογισμών που υιοθετούνται αβίαστα από τους επίδοξους αναμορφωτές του.

Ο Π. Καλαϊτζίδης στο πρόσφατο άρθρο του για να δικαιολογήσει την άποψή του περί της ανανέωσης της παράδοσης και της συμπόρευσής της με τη μετανεωτερικότητα, παραπέμπει στον Φλωρόφσκυ και τον παρουσιάζει αυτή τη φορά όχι ως ιδιότυπο ευνομιανιστή αλλά ως υποστηρικτή της εξέλιξης της παράδοσης χωρίς προϋποθέσεις⁸³. Βεβαίως, για ακόμη μια φορά σφάλει στο γεγονός ότι στο απόσπασμα που παραπέμπει από το έργο του Ρώσου θεολόγου *Το σώμα του ζώντος Χριστού* αποκρύπτει (χάριν συντομίας;) εκείνα τα σημεία που αναδεικνύουν τη θέση του Φλωρόφσκυ σε σχέση με την πανχρονικότητα της πατερική παράδοσης. Συγκεκριμένα, ο Ρώσος κληρικός αφενός είναι ανοιχτός προς την ενδεχομενικότητα της ιστορίας σε σχέση με τη θεολογία και την υιοθέτηση των νέων όρων, αφετέρου όμως προκρίνει ότι η καινοτόμηση των ονομάτων οφείλει να συμβαδίζει με «...αληθινή καθολική παραδοσιακότητα (ως) πιστότητα στην όλη εμπειρία της Εκκλησίας...»⁸⁴. Και παρακάτω σε άλλο απόσπασμα, μη ληφθέν υπόψη από τον Π. Καλαϊτζίδη, ο Φλωρόφσκυ υποστηρίζει σθεναρά ότι «η *συμμόρφωση προς το παρελθόν δεν είναι λοιπόν παρά συνέπεια της πιστότητας προς το όλο*»⁸⁵ φανερώνοντας έτσι με τον καλύτερο δυνατό τρόπο ότι η παράδοση

81. Φλωρόφσκυ, *Το σώμα του ζώντος Χριστού*, ό.π., σ. 98.

82. Florovsky, "The House of the Father", ό.π., σ. 58.

83. Καλαϊτζίδης, «"Καινοτομείν τα ονόματα"», ό.π., σ. 53: «Σε κραυγαλέα, όμως, αντίθεση με την παραπάνω θεολογική προοπτική (εν. του Φλωρόφσκυ), σήμερα οι ορθόδοξοι φονταμενταλιστές και παραδοσιοκράτες, λόγω πιστότητας υποτίθεται στην πατερική θεολογία –αλλά στην πραγματικότητα σε πλήρη διαφωνία και διάσταση με ένα θεμελιώδες όσο και χαρακτηριστικό στοιχείο της, όπως είναι ο συνεχής και γόνιμος διάλογος με τα φιλοσοφικά ρεύματα και τις ερμηνευτικές μεθόδους της εποχής της– αντιφέρονται και αντιτάσσονται συστηματικά σε κάθε ανανεωτικό εγχείρημα ή αλλαγή, όπως και στη χρήση σύγχρονων ερμηνευτικών μεθόδων προκειμένου για την ερμηνεία της Βίβλου ή για μια πιο ιστορική και πιο κριτική προσέγγιση των ιερών κειμένων και των γεγονότων της εκκλησιαστικής ιστορίας».

84. Φλωρόφσκυ, *Το σώμα του ζώντος Χριστού*, ό.π., σ. 91.

85. Στο ίδιο, σ. 92.

είναι το σύμβολο της πανχρονικότητας⁸⁶. Επομένως, είναι προφανές ότι αποκρύπτεται από μέρους του Π. Καλαϊτζίδη η θέση του Φλωρόφσκυ σε σχέση με την κατανόηση της συγχρονικότητας της ορθόδοξης θεολογίας με τα νέα φιλοσοφικά ρεύματα ως μετά-δοση του παρα-δεδομένου μηνύματος της ένσαρκης αποκεκαλυμμένης αλήθειας παρά ως απροϋπόθετης προόδου.

Εντύπωση προκαλεί επίσης το γεγονός ότι ο Π. Καλαϊτζίδης στο ίδιο κείμενο προσπαθεί με τελείως αντιφατικό τρόπο να παρουσιαστεί στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό ως επιτυχημένος εκφραστής της νεοπατερικής σύνθεσης του Φλωρόφσκυ και γνήσιος ακόλουθος των πατέρων⁸⁷, αφού ο ίδιος στα προηγούμενα αυτού του κειμένου γραπτά του υποστήριξε σθεναρά με τη «μετα-πατερική» του άποψη την ταύτιση του *ορθόδοξου θεολογείν* διά της ενύπαρκτης κίνησης στην πατερική θεολογία με τον *πατερικό φονταμενταλισμό*⁸⁸. Δεν είναι συμπτωματικό που όχι μόνο στην ελληνόγλωσση αλλά και στη δυτική επιστημονική θεολογική βιβλιογραφία ο Π. Καλαϊτζίδης έχει συμπεριληφθεί σε εκείνους τους σύγχρονους ορθόδοξους θεολόγους που ακολουθούν την παρωχημένη άποψη του Μπουλγκάκοφ, ο οποίος ταύτιζε την «κανονικοποίηση» της πατερικής γραφής με την «πατρολογική αίρεση»⁸⁹. Περιστρέφεται δηλαδή ο Π. Καλαϊτζίδης στο ολισθηρό αυτό πεδίο, εφόσον θεωρεί την κίνηση προς την παράδοση (των πατέρων) ως «φονταμενταλισμό» με εμμονή στο γράμμα και όχι στο πνεύμα των πατέρων, όπως υποστήριζε ο Φλωρόφσκυ⁹⁰. Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο ότι ο ίδιος υποστη-

86. Florovsky, “Revelation, Philosophy and Theology”, *ό.π.*, σ. 40.

87. Καλαϊτζίδης, ««Καινοτομείν τα ονόματα»», *ό.π.*, σ. 53-54.

88. Για τη συγκεκριμένη μεταπατερική θέση του Καλαϊτζίδη βλ. την εμπεριστατωμένη κριτική από μέρους του αν. καθηγητή Ι.Γ. Κουρεμπιλέ στο άρθρο του «Ορθοδοξία ανορθόδοξη: Στιγμές στη σύγχρονη ελληνική θεολογική έκφραση και στίγματα μετα-θεολογικών στιγμών», *Πατερική θεολογία και μεταπατερική αίρεση*, Πρακτικά Θεολογικής Ημερίδος, Ι.Μ. Πειραιώς, Πειραιεύς 2012, σ. 73, 84-93.

89. Ladoceur, “Treasures New and Old”, *ό.π.*, σ. 204: “In this 1937 text, Bulgakov goes on to describe the tendency to ‘canonize’ the writings of the Fathers (as distinct from the persons of the Fathers) as a ‘patrological heresy.’ In a similar vein, more recently some Orthodox theologians refer to this tendency toward ‘traditionalism’ as ‘patristic fundamentalism’ (Petros Vassiliadis), ‘fundamentalism of tradition’ or ‘fundamentalism of the Fathers’ (Pantelis Kalaitzidis). Hilarión Alfeyev and other contemporary Orthodox theologians call for a ‘contextual’ approach to patristic theology”.

90. Στην ίδια προοπτική της άποψης του Καλαϊτζίδη κινείται και ο Ν. Ασπρούλης εκλαμβάνοντας την πατερική παράδοση ως μια «*άλλον τύπον βαβυλώνια αιχμαλωσία*» για τη σημερινή ορθόδοξη θεολογία, που οφείλει εξάπαντος να υπερβεί. Βλ. Ν. Ασπρούλης, «*Επόμενοι τοῖς ἁγίοις Πατράσιν*». Ο διάλογος μεταξύ Φλωρόφσκυ και Bulgakov σε σχέση με τον τρόπο ανάγνωσης της Παράδοσης. Εισαγωγικές παρατηρήσεις», *Θεολογία* 81:4 (2010), 225-246, σ. 243. Εξ αρχής, είναι εμφανής η προσπάθεια του συγγραφέα για την

ρίζει απροκάλυπτα ότι ο *χριστιανικός ελληνισμός* του Φλωρόφσκυ «*διεκδικεί πλέον κανονιστικό και αποκλειστικό ρόλο όχι μόνο για το παρελθόν της Εκκλησίας και της θεολογίας, αλλά και για το παρόν και το μέλλον τους*»⁹¹.

Επίλογος

Από την έως τώρα ανάλυση των δεδομένων του έργου του Φλωρόφσκυ προκύπτει ότι η θεωρία του χριστιανικού ελληνισμού αποτελεί σαφώς μια σταθερή κατηγορία της ορθόδοξης θεολογίας. Το ελληνικό γλωσσικό ένδυμα των δογματικών ορισμών είναι ένα μοναδικό γεγονός μέσα στην ιστορία της Εκκλησίας, που παραπέμπει στη ένσαρκη σχέση της λογικότητας της ελληνικής γλώσσας με την αποκεκαλυμμένη αλήθεια της εκκλησιαστικής εμπειρίας. Η προκλητική και συνάμα βιαστική εκτίμηση του Π. Καλαϊτζίδη να αποδώσει στον σπουδαίο θεολόγο του 20^{ου} αιώνα υπολανθάνουσα αιρετική απόκλιση, χωλαίνει επιχειρημάτων και εντρύφησης στο έργο του Φλωρόφσκυ. Το δογματικό τεχνολόγημα της διάστασης μεταξύ επίνουιας και αλήθειας (ουσίας) περί των όρων αποδείχτηκε αβάσιμο. Επίσης, η υπόθεση ότι ο μεγάλος οικουμενικός θεολόγος της διασποράς ήταν υπέρμαχος μιας απροϋπόθετης μεταρρύθμισης της παράδοσης προσκρούει σε αδιέξοδο, εφόσον ο ίδιος πρόκρινε τη συμπίεση της ορθόδοξης γνωσιολογίας με την οντολογία του εκκλησιαστικού γίνεσθαι.

Κλείνοντας την παρούσα μελέτη θα ήθελα να επισημάνω ότι ο Φλωρόφσκυ, καθόλα συνεπής με την πατερική γραμμή της ορθόδοξης οντοθεολογίας που θεολογεί υπαρξιακά και βιώνει έλλογα την αλήθεια του δόγματος, δεν διαχώρισε τα ονόματα από την εκκλησιαστική πραγματικότητα. Η προσπέ-

άκαιρη εξομοίωση της Βίβλου με το σύνολο της εκκλησιαστικής παράδοσης, στο πλαίσιο της παρουσίας της ρητής θέσης του Φλωρόφσκυ σε σχέση με τον κίνδυνο αλγεβροποίησης της πρώτης, έτσι ώστε να στιγματιστεί αρνητικά η δεύτερη: «Δεν θα ήταν υπερβολή στο σημείο αυτό, αν χαρακτηρίζαμε τη χρήση αυτή της αποστολικής παράδοσης, ως ένα είδος 'άλγεβρας', με την έννοια ότι για κάθε περίπτωση και συνάφεια μπορεί να χρησιμοποιηθεί ή ταιριάζει κάποια κατάλληλη αναφορά, εδώ της βιβλικής αλλά και γενικότερα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, της εκκλησιαστικής παράδοσης» (σ. 231). Επίσης ο Ασπρούλης προσπαθεί τεχνηέντως να ταυτίσει την προτροπή του Φλωρόφσκυ για την αποφυγή θεώρησης της παράδοσης κατά τρόπο ιουδαϊκό με παρόμοια του Μπουλγκάκοφ, αφήνοντας έτσι να εννοηθεί ότι οι απόψεις των δύο Ρώσων θεολόγων ταυτίζονταν απολύτως. Ωστόσο, ο εν λόγω συγγραφέας αποσιωπά το γεγονός ότι ο Φλωρόφσκυ προέκρινε τη διαχρονική αρμονία της πατερικής παράδοσης ως ενυπόστατης μετοχής στην αλήθεια της εκκλησιαστικής εμπειρίας, άποψη εκ διαμέτρου αντίθετη με αυτή του Μπουλγκάκοφ που εκλάμβανε με τρόπο ταλμουδικό τη στείρα προσφυγή στο γράμμα των πατέρων (βλ. σ. 235-236).

91. Καλαϊτζίδης, «Ο Χριστιανικός Ελληνισμός του π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ», *ό.π.*, σ. 254.

ραση των ελληνικών κατηγοριών και ως εκ τούτου του χριστιανικού ελληνισμού δεν οδηγεί μπροστά αλλά πίσω στην προχριστιανική εποχή⁹². Η αμφισβήτηση των ελληνικών κατηγοριών είναι διακοπή κοινωνίας με την καθολική συνείδηση του πληρώματος της Εκκλησίας⁹³, ενώ όπως θα δηλώσει και στο καταληκτικό κεφάλαιο του μνημειώδες έργου του *Δρόμοι της ρωσικής θεολογίας* «[ο]ποιαδήποτε απόρριψη της ελληνικής κληρονομιάς το μόνο που μπορεί να σημαίνει τώρα είναι την αυτοκτονία της εκκλησίας»⁹⁴.

92. Florovsky, “Ways of Russian Theology II”, *ό.π.*, σ. 292.

93. Florovsky, “The Ways of Russian Theology”, *ό.π.*, σ. 195.

94. Florovsky, “Ways of Russian Theology II”, *ό.π.*, σ. 300.

